



**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ  
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ  
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ  
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**Ευτυχία Πολυκάρπου**

*Exempla Negativa:*

**Τα αρνητικά ιστορικά παραδείγματα στο φιλοσοφικό έργο του Σενέκα**

**ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ**

**ΑΘΗΝΑ 2016**

**Ευτυχία Πολυκάρπου**

*Exempla Negativa:*

**Τα αρνητικά ιστορικά παραδείγματα στο φιλοσοφικό έργο του Σενέκα**

**ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ**

**ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: Σοφία Παπαϊωάννου**

**ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:**

**Σοφία Παπαϊωάννου  
Ελένη Καραμαλέγκου  
Ανδρέας Μιχαλόπουλος**

**ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:**

**Σοφία Παπαϊωάννου  
Ελένη Καραμαλέγκου  
Ανδρέας Μιχαλόπουλος  
Σοφία Γεωργακοπούλου  
Διονύσιος Μπενέτος  
Νικόλαος Γεωργαντζόγλου  
Αμφιλόχιος Παπαθωμάς**

**ΑΘΗΝΑ 2016**

Copyright © , Ευτυχία Πολυκάρπου, 2016

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

## Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος	5
Βραχυγραφίες	7
Εισαγωγή	8

### ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. <i>Curriculum Exempli</i>	22
2. Ανανέωση της παράδοσης	25
3. <i>Vox Senecana</i>	26
4. “ <i>Exempla quae vites</i> ”	37

### ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

1. Αλέξανδρος και Καλιγούλας	43
1.1 Αλέξανδρος	44
1.2 Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας	64
2. Μάρκος Κάτων και Σωκράτης	92
2.1 Μάρκος Κάτων	94
2.2 Σωκράτης	122
3. Συμπεράσματα	142

### ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

1. Μη ρωμαϊκά ιστορικά παραδείγματα	145
2. Ρωμαϊκά ιστορικά παραδείγματα	172
2.1 Λεύκιος Σύλλας	172
2.2 Γναίος Πομπήιος, Γάιος Ιούλιος Καίσαρ, Γάιος Μάριος	195
2.3 Πούπλιος Βήδιος Πολλίων	199
2.4 Μάρκος Καίλιος Ρούφος	203
2.5 Δημήτριος (απελεύθερος του Πομπηίου)	205
2.6 Γάιος Γράκχος και Λίβιος Δρούσος	208
2.7 Τιβέριος Καίσαρ	209
2.8 Γναίος Κορνήλιος Λέντουλος	213
2.9 Αρρούντιος και Κόιντος Ατέριος	216
2.10 Γναίος Καλπούρνιος Πείσων	218

2.11	Μάρκος Γάβιος Απίκιος	221
2.12	Cornelius Fidus	223
2.13	Σέξτος Τυράννιος	226
2.14	Καλβίσιος Σαβίνος	228
2.15	Σερβίλιος Βατίας	230
2.16	Chelidon et Natalis	231
2.17	Λεύκιος Ανναίος Σενέκας	233
3.	Συμπεράσματα	235
	Ανακεφαλαίωση	238
	Summary	241
	Index Locorum	244
	Index Nominum	262
	Βιβλιογραφία	269

## Πρόλογος

Ο Λεύκιος Ανναίος Σενέκας, η αμφιλεγόμενη αυτή πνευματική μορφή του πρώτου μεταχριστιανικού αιώνα της Ρώμης, ένα πρόσωπο αντιλεγόμενο με πολυκύμαντη διαδρομή διά μέσου των αιώνων, αποτέλεσε το αφετήριον έρμα για την παρούσα εργασία, η οποία επικεντρώθηκε σε μία βασική πτυχή του πολυσύνθετου και πολυδύναμου έργου του Ρωμαίου φιλοσόφου. Μία αρχικά τυπική περιδιάβαση στα φιλοσοφικά κείμενα του Σενέκα έφερε στο προσκήνιο το θέμα των ιστορικών παραδειγμάτων που επανειλημμένως χρησιμοποιούνται στο πεζογραφικό του έργο, στους *Διαλόγους* δηλαδή και τις *Επιστολές*, και έδωσε έτσι το έναυσμα για μια εις βάθος διερεύνηση της συγκεκριμένης πτυχής. Και ενώ η προκαταρκτική διαδικασία αποδελτίωσης αφορούσε το σύνολο των *exempla* που εντοπίζονται στο *corpus senecanum*, θετικών και αρνητικών, στην πορεία η μελέτη αυτή στράφηκε περισσότερο στην κατηγορία των λεγόμενων αρνητικών παραδειγμάτων, η εξέταση των οποίων έδινε εξ αρχής την εντύπωση ότι θα φώτιζε ενδιαφέρουσες παραμέτρους του όλου θέματος των *exempla*.

Τέθηκε ως στόχος να αναδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο ο Σενέκας χειρίζεται το *exemplum* που παραλαμβάνει από την πλούσια ελληνορωμαϊκή παράδοση, να καταγραφεί η διαδικασία μεταποίησης και μετεξέλιξης του στο πλαίσιο της ηθικής φιλοσοφίας του πρώτου αυτοκρατορικού αιώνα και να εστιαστεί στη συνέχεια το ενδιαφέρον σε ένα επιμέρους κομμάτι, αυτό των *exempla fugienda*, για να καθοριστεί έτσι η λειτουργικότητά τους κατά την εμφάνισή τους στα πεζογραφικά κείμενα του Σενέκα.

Τα ίδια τα κείμενα ήταν αυτά που χάραξαν ουσιαστικά την πορεία πλεύσης και καθόρισαν τον χάρτη των υπό εξέταση παραδειγμάτων. Η διερεύνηση των *exempla* αναδείκνυε κατ' αρχάς τέσσερα προεξάρχοντα ονόματα, τον Μάρκο Κάτωνα, τον Σωκράτη, τον Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα και τον Αλέξανδρο. Η εντυπωσιακή παραλληλία που εντοπιζόταν τόσο στα σημεία σύγκλισης όσο και στα σημεία απόκλισης δεν άφηνε περιθώρια άλλης επιλογής από τη συνανάγνωση και τη συστηματική ερμηνευτική συνεξέταση των δύο ελληνορωμαϊκών συζυγιών που προέκυπταν (μίας θετικής με συνιστώντα μέλη τον Σωκράτη και τον Μάρκο Κάτωνα και μίας αρνητικής με άξονες τον Αλέξανδρο και τον Καλιγούλα). Από εκεί και πέρα, τα υπόλοιπα *exempla negativa* τοποθετήθηκαν σε δύο μεγάλες κατηγορίες, στα αρνητικά παραδείγματα που παραπέμπουν σε μη ρωμαϊκές μορφές και στα παραδείγματα που αφορούν προσωπικότητες της παλαιότερης αλλά και της σύγχρονης με τον Σενέκα Ρώμης.

Αξίζει να επισημανθεί στο σημείο αυτό πως όταν άρχιζε το ταξίδι τούτο στον κόσμο των παραδειγμάτων του Σενέκα η σχετική βιβλιογραφία δεν ήταν ευρεία: στην πορεία, ωστόσο, και καθώς η εργασία προχωρούσε, αυξάνονταν και πληθύνονταν σημαντικά και ουσιαστικά τα ποικίλα βιβλιογραφικά ερείσματα.

Ο δρόμος υπήρξε αναντίλεκτα μακρύς, δύσκολος και επίπονος. Λόγοι ποικίλης φύσεως, υποκειμενικοί και αντικειμενικοί, παρακάλυσαν σημαντικά την όλη διαδικασία και αναχαίτισαν την προσπάθεια περάτωσης της εργασίας σε εύλογα χρονικώς όρια. Έχοντας λοιπόν φτάσει τώρα στο πολυπόθητο και πολυαναμενόμενο τέρμα αισθάνομαι βαθύτατη την ανάγκη να εκφράσω την απροσμέτρητη ευγνωμοσύνη μου στην επιβλέπουσα της διατριβής, κυρία Σοφία Παπαϊωάννου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Λατινικής Φιλολογίας, για την αδιάλειπτη καθοδήγηση, τις πολύτιμες υποδείξεις, τον εμπυχωτικό της ρόλο, την αμέριστη κατανόηση και εμπιστοσύνη προς το πρόσωπό μου. Οφείλω να ομολογήσω ευθαρσώς την καιρία και απόλυτα καθοριστική συμβολή της στην επίτευξη του μεγαλεπήβολου για μένα στόχου της ολοκλήρωσης της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

Ευχαριστώ, επίσης, θερμά τα μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής, κυρία Ελένη Καραμαλέγκου, Καθηγήτρια Λατινικής Φιλολογίας και κύριο Ανδρέα Μιχαλόπουλο, Αναπληρωτή Καθηγητή Λατινικής Φιλολογίας, για τις πολύ σημαντικές παρατηρήσεις και υποδείξεις τους.

Εγκάρδιες ευχαριστίες εκφράζω στον πολυαγαπημένο μου σύζυγο και εις πάντα συνοδοιπόρο μου, π. Χρήστο, για την άνευ όρων αγάπη του, τη μακροθυμία του, την απλόχερη συμπαράσταση και την ανεκτίμητη βοήθειά του. Εκ βάθους καρδιάς ευγνωμονώ τους αγαπημένους μου γονείς που στάθηκαν για μένα ακλόνητα ηθικά στηρίγματα και αρωγοί πολύτιμοι όλα αυτά τα χρόνια, επιδεικνύοντας αγόγγυστη εγκαρτέρηση και υπομονή.

Προ πάντων όμως ευχαριστώ τους ακριβούς μου Ηρακλείδιο, Αριάδνη και Ιωάννη, οι οποίοι στερήθηκαν τόσο πολύ την παρουσία μου στα πρώτα και τόσο σημαντικά χρόνια της ζωής τους.

## Βραχυγραφίες

<b>AC</b>	L'antiquité Classique
<b>AJAH</b>	American Journal of Ancient History
<b>AJPh</b>	American Journal of Philology
<b>ANRW</b>	Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt
<b>BICS</b>	Bulletin of the Institute of Classical Studies
<b>ClAnt</b>	Classical Antiquity
<b>CPh</b>	Classical Philology
<b>CQ</b>	Classical Quarterly
<b>HSCP</b>	Harvard Studies in Classical Philology
<b>ICS</b>	Illinois Classical Studies
<b>JHI</b>	Journal of the History of Ideas
<b>JRS</b>	Journal of Roman Studies
<b>PCPhS</b>	Proceedings of the Cambridge Philological Society
<b>Ph&amp;Rh</b>	Philosophy and Rhetoric
<b>RAC</b>	Rivista di archeologia cristiana. Città del Vaticano : Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana.
<b>TAPhA</b>	Transactions of the American Philological Association

### Τα υπό εξέταση έργα του Σενέκα βραχυγραφούνται ως εξής:

<b>Ben.</b>	<i>De Beneficiis</i>
<b>Brev.</b>	<i>De Brevitate Vitae</i>
<b>Clem.</b>	<i>De Clementia</i>
<b>Const.</b>	<i>De Constantia Sapientis</i>
<b>Ep.</b>	<i>Epistulae Morales</i>
<b>Helv.</b>	<i>Ad Helviam matrem de consolatione</i>
<b>Ir.</b>	<i>De Ira</i>
<b>Marc.</b>	<i>Ad Marciam de consolatione</i>
<b>Nat.</b>	<i>Naturales Quaestiones</i>
<b>Ot.</b>	<i>De Otio</i>
<b>Polyb.</b>	<i>Ad Polybium de consolatione</i>
<b>Prov.</b>	<i>De Providentia</i>
<b>Tr.</b>	<i>De Tranquillitate Animi</i>
<b>Vit.</b>	<i>De Vita Beata</i>



## Εισαγωγή

*Multi te laudant. Ecquid habes, cur placeas tibi, si is es, quem intellegant multi? Introrsus bona tua spectent* - «Σε εγκωμιάζει το πλήθος; Έχεις όμως κάποιο λόγο να είσαι ικανοποιημένος, εάν είσαι από αυτούς τους ανθρώπους που καταλαβαίνει το πλήθος; Την αξία σου, πρέπει να την ψάξεις μέσα σου». (Ep. 7.12)

Ο Λεύκιος Ανναίος Σενέκας υπήρξε όντως από τους ανθρώπους εκείνους, τους οποίους το πλήθος της δικής του εποχής, και όχι μόνο, δυσκολεύθηκε να καταλάβει. Κατέστη στο πέρασμα του χρόνου ένα πρόσωπο αντιλεγόμενο με σοβαρές ενστάσεις να εγείρονται εναντίον του. Πρόκειται για έναν συγγραφέα του οποίου το έργο επέδρασε καταλυτικά στην πορεία εξέλιξης και διαμόρφωσης της δυτικής σκέψης. Του προσάπτονται, ωστόσο, κατηγορίες για προκλητική ασυνέπεια λόγων και έργων, ανειλικρινή και ψεύτικη εικόνα διαθέσεων και προθέσεων, ανεπίτρεπτη χαλαρότητα ύφους και απουσία σφιχτοδεμένης οργάνωσης του λόγου. Ακολούθησε μία περιπετειώδη διαδρομή διά μέσου των αιώνων γνωρίζοντας, αναλόγως της εποχής, άλλοτε τον απόλυτο θαυμασμό και άλλοτε την απόρριψη.<sup>1</sup>

Ως εκ τούτου, ο Σενέκας ως αντικείμενο μελέτης εμβάλλει τους ερευνητές σε μεγάλη αμηχανία στην προσπάθειά τους να ξεδιαλύνουν τους περιπλεγμένους ιστούς που δημιουργούνται από τα δεδομένα της προσωπικής του ζωής και δράσης σε συνδυασμό με το ηθικοδιδασκτικό περιεχόμενο του έργου του.<sup>2</sup> Η πραγματική αξία, ωστόσο, σύμφωνα και με την επικούρεια ρήση του Σενέκα (Ep. 7.12), είναι υπόθεση εσωτερική, και η αναγνώρισή της προϋποθέτει μία επίπονη, ενδεδειγμένη και αδιάλειπτη διαδικασία ενδοσκοπικής μελέτης. Έτσι, με ένα χάσμα περίπου δύο χιλιετιών, ο Ρωμαίος συγγραφέας επανακάμπτει στο προσκήνιο και στρέφει επάνω του έντονα τα φώτα της σύγχρονης ερευνητικής δραστηριότητας.<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> Για τη διαδρομή και τον τρόπο υποδοχής του Σενέκα στην αρχαιότητα, βλ. Setaioli (2015) και Trillitzsch (1971). Για τη σχέση Σενέκα και Λουκανού κατατοπιστικά είναι τα έργα των Narducci (2002) και Castagna (2003). Τα ομολογουμένως πολλά σημεία επαφής ανάμεσα στον Σενέκα και τον Πετρώνιο συζητούνται στον Star (2012). Η κρίση και τα σχόλια του Κοϊντιλιανού για τον Σενέκα ως συγγραφέα αναλύονται από τον Calboli (1999), ενώ ο Fleury (2000) εξετάζει την κριτική του Φρόντωννα για το ύφος του Σενέκα.

<sup>2</sup> Γενικότερα για τη ζωή και το έργο του Σενέκα, βλ. Maurach (1991).

<sup>3</sup> Η πορεία του Σενέκα στη σύγχρονη εποχή εκτίθεται από τον Citti (2015). Βλ. επίσης, Andrew (2004), Cooper and Procope (1995) xxxi-xxxii για το ταξίδι του Σενέκα από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, Laarmann (2014), Blüher (1969), Von Albrecht (1999). Γενικότερα για τον φιλόσοφο Σενέκα στον 20<sup>ο</sup> αιώνα βλ. Citti and Neri (2001) 15-79.

Αυτό που διαπιστώνεται είναι μια μεγάλη μεταστροφή της στάσης των μελετητών απέναντί του, οι οποίοι έχουν γίνει σαφώς πιο ανεκτικοί από τους συγχρόνους του στην κριτική τους και έχουν θέσει το πολυποίκιλο και πολυεπίπεδο έργο του στο επίκεντρο φιλοσοφικών, πολιτικών, ψυχολογικών και άλλων συζητήσεων. Η περίοδος αυτή της αναγέννησης που βιώνει ο Σενέκας σήμερα αντανακλάται στην αλματώδη διόγκωση της βιβλιογραφίας και κυρίως στην πληθώρα των συλλογικών τόμων που αναφέρονται τα τελευταία χρόνια και οι οποίοι καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα της θεματολογίας του *corpus senecanum*.<sup>4</sup> Το έργο του, πεζογραφικό και ποιητικό, αναγνωρίζεται εν τέλει ως έργο πολυσύνθετο και πολυδύναμο.

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται σε μία βασική πτυχή αυτού του όντως πολυδύναμου έργου, την πτυχή των ιστορικών παραδειγμάτων, και δη των αρνητικών, στα φιλοσοφικού προσανατολισμού κείμενα του Σενέκα, δηλαδή στους διάλογους δηλαδή και τις επιστολές. Πιο συγκεκριμένα, στόχο έχει να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο ο Σενέκας χειρίζεται το *exemplum* που παραλαμβάνει από την πλούσια ελληνορωμαϊκή παράδοση,<sup>5</sup> να καταγράψει τη διαδικασία μεταποίησης και μετεξέλιξης του στο πλαίσιο της ηθικολογικής φιλοσοφίας του πρώτου αυτοκρατορικού αιώνα και να επικεντρωθεί στη συνέχεια σε ένα επιμέρους κομμάτι, αυτό των λεγόμενων *exempla fugienda*, για να καθορίσει τη λειτουργικότητα και την ιδιαίτερη δυναμική που αναπτύσσουν κατά την εμφάνισή τους στα πεζογραφικά κείμενα του Σενέκα.

Όταν συνελήφθη αρχικά η ιδέα για την εκπόνηση μιας μελέτης σχετικά με τα *exempla* στον Σενέκα, η βιβλιογραφική παραγωγή δεν ήταν ιδιαίτερα πλούσια. Ξεχώριζε το άρθρο του Ronald Mayer (1991) “Roman historical exempla in Seneca”, που αποτέλεσε και τον αρχικό οδοδείκτη μαζί με το κλασικό άρθρο του Litchfield (1914) “National exempla virtutis in Roman literature”. Έκτοτε, το τοπίο έχει αλλάξει και το μεγάλο ρεύμα που παρατηρείται προς τον Σενέκα έχει ενισχύσει σημαντικά την όλη συζήτηση για το μεγάλο θέμα των παραδειγμάτων με πιο πρόσφατο καρπό το άρθρο του Matthew Roller (2015) “Between unique and typical: Senecan exempla in a list”.

Ο Mayer στο εν λόγω άρθρο του κατορθώνει να συμπυκνώσει σε λίγες μόνο σελίδες τα κυριότερα θέματα που άπτονται του διπτύχου «Σενέκας- ρωμαϊκά ιστορικά παραδείγματα». Προοιμιακά επισημαίνει το γεγονός ότι ο υψηλός βαθμός οικειότητας

<sup>4</sup> Ενδεικτικά: Bartsch and Schiesaro (2015), Bartsch and Wray (2009), Parroni (2000), Colish and Wildberger (2014), Damschen and Heil (2014).

<sup>5</sup> Η μακρά ρωμαϊκή παράδοση του παραδείγματος έχει αποτυπωθεί σε μύθους, μνημεία και έργα τέχνης, σε ιστορίες και σε λόγους ρητορικούς και έχει συγκεντρωθεί σε ποικίλα εγχειρίδια: Litchfield (1914), Kornhardt (1936), Lumpe (1966), Maslakov (1984), Bücher (2006), Haltenhoff (2001), βλ. Schultze (2011) 171.

του Σενέκα με τη ρητορική και ηθική παράδοση των *exempla* διέγειρε και αναφλόγισε τη φιλοδοξία του να συμπεριληφθεί και ο ίδιος με κάποιο τρόπο στη μακρά χορεία των παραδειγμάτων. Εν συνεχεία προβαίνει σε μία προκαταρκτική επισκόπηση του πόσο σημαντική ήταν σε όλες τις εκφάνσεις της ρωμαϊκής κοινωνικής ζωής η μίμηση των *exempla*, προκειμένου να δείξει ότι ο Σενέκας συναρμόζεται ξεκάθαρα σε αυτή την τοπική παράδοση και είναι σε θέση να αντλεί από μία ζώσα τράπεζα παραδειγμάτων που εκτείνεται τόσο στο πρόσφατο παρελθόν όσο και στη σύγχρονή του εποχή. Επιπρόσθετα, τίθενται διαδοχικά ως θέματα συζήτησης οι πηγές που χρησιμοποιεί ο Σενέκας, το ύφος της αφήγησης και παρουσίασης των παραδειγμάτων στο πεζογραφικό του έργο, ο τρόπος που κατανέμονται στα κείμενά του, τα κίνητρα που ωθούν στην επιλογή τους. Ως κεντρική επιδίωξη του άρθρου ορίζεται στη συνέχεια η αξία και η σημασία των *exempla* ως ηθικολογικού μέσου και υπογραμμίζεται ο ζωτικός ρόλος τους να διαμορφώνουν και να διαπλάθουν την ηθική ζωή του ατόμου. Σύμφωνα με τον Mayer, τα ιστορικά παραδείγματα από το ρωμαϊκό παρελθόν παύουν να είναι απλώς στολίδια του λόγου και αντιπροσωπεύουν διαρκώς για τις επόμενες γενεές τις δράσεις εκείνες που μας βοηθούν να συλλάβουμε πληρέστερα το περιεχόμενο της έννοιας *virtus*.

Ο Litchfield στο πολύ σημαντικό και πρωτοποριακό έργο του περί «εθνικών παραδειγμάτων αρετής» προσεγγίζει τη χρήση ιστορικών παραδειγμάτων ως ένα είδος ηθικού κώδικα. Αυτό που ουσιαστικά κάνει είναι να μεταποιήσει την «παραδειγματική» ιστορία απευθείας σε μία μορφή ηθικής φιλοσοφίας επιχειρώντας ταυτόχρονα να αποδώσει μια συστηματοποιημένη αποτύπωση των αρετών μέσω των *exempla*. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας καταλογογράφησης των παραδειγμάτων *moralium virtutum*, βέβαια, απορρίπτεται οποιαδήποτε σύγχρονη αναφορά.<sup>6</sup> Υποστηρίζεται επιπλέον ότι η τάση για τα *exempla* αναπτύχθηκε γενικότερα ως αντίδραση προς την ουσιαστική ηθική ανεπάρκεια που πρόσφερε η ρωμαϊκή θρησκεία,<sup>7</sup> ενώ η τελική συνολική εκτίμηση στην οποία καταλήγει ο Litchfield είναι ότι η παράδοση των παραδειγμάτων στα χέρια των Ρωμαίων συγγραφέων διέθετε, πέρα από τον σκοπό της ηθικής εποικοδόμησης, και πολιτική διάσταση, καθώς στόχευε να καταστήσει τους αναγνώστες καλύτερους πολίτες.

Μελετητές όπως ο Alewell και ο Stemmler θέτουν ως αφετηρία της έρευνάς τους τη ρητορική διάσταση των παραδειγμάτων επιχειρώντας εξ αρχής να προσδιορίσουν τη

---

<sup>6</sup> Urban (2011) 13.

<sup>7</sup> Litchfield (1914) 19-20. Η βιβλιογραφία για το θέμα της «παραδειγματικότητας» στους Ρωμαίους είναι ευρεία, βλ. π.χ. Kraus (2005) 186-188, Langlands (2015). Σχετικά με τις ηθικές διαστάσεις των ρωμαϊκών *exempla* βλ. Roller (2001) 73, 88-108, (2009), Walter (2004) 51-70, Bücher (2006).

διαφορά ως προς τον τρόπο που ορίζουν το *παράδειγμα* ή το *exemplum* οι ελληνικοί και ρωμαϊκοί ρητορικοί κύκλοι αντίστοιχα και με τον τρόπο αυτό να αναδείξουν τον ιδιαίτερα ρωμαϊκό χαρακτήρα του *exemplum*.<sup>8</sup>

Πολύ επιβοηθητικές για τη μελέτη του ευρύτατου θέματος των παραδειγμάτων κρίνονται οι αναλύσεις για το έργο συγγραφέων όπως ο Βαλέριος Μάξιμος,<sup>9</sup> ο Κικέρων,<sup>10</sup> ο Λίβιος<sup>11</sup> ή ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος,<sup>12</sup> οι οποίοι συστηματικά ασχολήθηκαν με τα *exempla* και τα ενσωμάτωσαν στο *corpus* της εργογραφίας τους. Η van der Blom (2010) διερευνά τους τρόπους με τους οποίους η προσωπική και πολιτική διάσταση του Κικέρωνα επηρέασε τη χρήση των παραδειγμάτων και τον ώθησε να προσπαθήσει να αυτοπροσδιοριστεί ως *exemplum* για τις επόμενες γενεές.<sup>13</sup> Η Chaplin (2000) με τη σειρά της εκκινεί από τις προγραμματικές δηλώσεις του Λίβιου στο προοίμιο του *Ab urbe condita* σχετικά με τον ρόλο της ιστορίας ως φορέα θετικών και αρνητικών παραδειγμάτων. Ενώ οι προηγούμενες μελέτες έδιναν μεγαλύτερη έμφαση στη σημασία που είχαν μεμονωμένα παραδειγματικά επεισόδια και χαρακτήρες, η Chaplin εν προκειμένω επιχειρεί να ανιχνεύσει τον τρόπο με τον οποίο ιστορικές μορφές προσπαθούν να ερμηνεύσουν το παρελθόν προς όφελός τους. Το βιβλίο αυτό, λοιπόν, στηρίζει την άποψη ότι μία αφήγηση οργανωμένη γύρω από τα *exempla* επιτρέπει στον Λίβιο, ο οποίος ζει στο μεταίχμιο ανάμεσα στην κατάρρευση της Δημοκρατίας και την εγκαθίδρυση της Αυτοκρατορίας, να καταστήσει το παρελθόν των Ρωμαίων σημαντικό και ικανό να νοσηματοδοτήσει το μέλλον τους. Μέσα από ένα περίπλοκο πλέγμα αναγνώσεων των *exempla* από ποικίλα ενδοκειμενικά ακροατήρια, μας καθοδηγεί εν τέλει να αντιληφθούμε τη μέθοδο εργασίας του Ρωμαίου ιστορικού.

Οι περισσότερες από τις σύγχρονες μελέτες περί παραδειγμάτων εστιάζονται γενικότερα στις προγραμματικές δηλώσεις των Ρωμαίων ιστορικών, προκειμένου να εδράσουν την ερμηνεία τους για τον ρόλο των *exempla* στη ρωμαϊκή κοινωνία και

---

<sup>8</sup> Alewell (1913), Stemmler (2000).

<sup>9</sup> Maslakov (1984), Bloomer (1992), Skidmore (1996). Βλ. επίσης Helm (1939).

<sup>10</sup> Τα τελευταία χρόνια προέκυψε μία σειρά από μελέτες για διάφορες πτυχές της χρήσης παραδειγμάτων από τον Κικέρωνα. Η Oppermann (2000) εξετάζει τη χρήση των *exempla* στις επιστολές του Κικέρωνα, ενώ ο Bücher (2006) στους λόγους του. Η Van der Blom (2010) έχει προσεγγίσει τη χρήση των *exempla* σε όλο το έργο του Κικέρωνα εστιάζοντας στη χρήση τέτοιων αναφορών από τον ρήτορα ως *homo novus* προκειμένου να δώσει εναλλακτική λύση για τα προγονικά *exempla* των καθιερωμένων αριστοκρατικών οικογενειών. Για μια παλαιότερη μελέτη της χρήσης των παραδειγμάτων από τον Κικέρωνα βλ. Brinton (1988). Για μία σύγκριση και έναν παραλληλισμό ανάμεσα στον Βαλέριο Μάξιμο και τον Κικέρωνα, βλ. Langlands (2011). Το άρθρο του Nordh (1954) είναι χρήσιμο για το θέμα των ιστορικών παραδειγμάτων στον μεταγενέστερο Μαρτιάλη.

<sup>11</sup> Chaplin (2000).

<sup>12</sup> Schultze (2011).

<sup>13</sup> Van der Blom (2010).

εμμένουν κυρίως σε παραδείγματα ευρέως γνωστά και με μεγάλη συχνότητα εμφάνισης.<sup>14</sup> Ο Roller (2004) σκιαγραφεί ένα τετραμερές σχήμα για τη δημιουργία, την αναγνώριση και τη μίμηση των κοινωνικά ή πολιτικά σημαντικών δράσεων στη ρωμαϊκή κοινωνία και επιχειρεί με το μοντέλο αυτό να περιγράψει τη διαδικασία μέσω της οποίας εντοπίζονταν και μεταδίδονταν κοινωνικές αξίες στο ρωμαϊκό γίγνεσθαι. Το μοντέλο αυτό μπορεί δυνητικά να περιγράψει τα ποικίλα επίπεδα στα οποία λειτουργεί η «παραδειγματική» συζήτηση, παρ' όλο που το άρθρο του Roller επικεντρώνεται περισσότερο στο δημόσιο επίπεδο, εξετάζοντας συγκεκριμένα δύο πολύ γνωστές μορφές των πρώτων χρόνων της Δημοκρατίας, τον Οράτιο Κόκλη και την Κλοιλία. Ειδικότερα όσον αφορά τον Σενέκα, επιχειρηματολογεί ότι τα *exempla* που χρησιμοποιεί εντάσσονται στο πλαίσιο ενός ευρύτερου σχεδίου να αντικαταστήσει την παραδοσιακή ηθική με έναν θεωρητικοποιημένο στωικισμό που θα αποτελέσει το μέσο για τη ρωμαϊκή ελίτ προκειμένου να μπορέσει να αντιμετωπίσει τους ηθικούς περιορισμούς που επιβάλλονται από το αναδυόμενο αυτοκρατορικό καθεστώς.<sup>15</sup>

Στον πρόσφατο συλλογικό τόμο των Bell και Hansen για τα πρότυπα στον ρωμαϊκό κόσμο<sup>16</sup> γίνεται προσπάθεια να επεκταθεί η μελέτη του θέματος των παραδειγμάτων πέρα από τις λογοτεχνικές πηγές. Πιο συγκεκριμένα, ο Bell ισχυρίζεται πως τα έργα τέχνης και τα ποικίλα αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι σε θέση να παράσχουν μία εναλλακτική οδό έναντι της προσκόλλησης των περισσότερων μελετών στη λογοτεχνία και ίσως μας επιτρέψουν να ανασχηματίσουμε τη σχέση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων με τη χρήση των *exempla*. Στην επισκόπησή του σχετικά με τον σκοπό του συλλογικού αυτού τόμου, θεωρεί πως τα *exempla* απολαμβάνουν μία σταθερή ύπαρξη ανεξάρτητα από τη χρήση τους και ως εκ τούτου δίνει περισσότερη έμφαση σε ερωτήματα σχετικά με τη διάδοση και την επιλογή τους.

Η δική μας προσπάθεια, με τη σειρά της, δεν φιλοδοξεί βεβαίως να καλύψει ένα τόσο μεγάλο κενό, όπως είναι η συγκεντρωτική και εξαντλητική μελέτη και ερμηνεία του συνόλου των *exempla senecana*. Επιχειρεί, ωστόσο, να προβεί σε μία όσο το δυνατόν πληρέστερη καταγραφή και εξέταση της ομάδας των αρνητικών παραδειγμάτων. Πεποίθησή μας είναι πως κάτι τέτοιο θα ρίξει περισσότερο φως στο κεφάλαιο της χρήσης των παραδειγμάτων από τον Σενέκα, θα αναδείξει πτυχές που ίσως μένουν ανεξερευνήτες στη μέχρι τώρα περιστασιακή ενασχόληση με μεμονωμένα μόνο παραδείγματα και θα

---

<sup>14</sup> Maslakov (1984), Hölkeskamp (1996), Chaplin (2000), Stemmler (2000), Roller (2004), Gowing (2005).

<sup>15</sup> Roller (2004) 24.

<sup>16</sup> Bell and Hansen (2008).

επικυρώσει τη δραστικότητα και το βεληνεκές τους παρά το γεγονός ότι αποτελούν ξεκάθαρη μειοψηφία σε σχέση με τα *exempla* προς μίμηση.

Ένας από τους στόχους της εργασίας είναι να στηρίξει κατ' αρχάς τη θέση ότι τα ιστορικά παραδείγματα στα κείμενα του Σενέκα εξυπηρετούν παρόμοιες σκοπιμότητες όπως και τα *exempla virorum* των ιστοριογράφων. Τα λογοτεχνικά συμφραζόμενα, αν και φαινομενικά διαφορετικά, κατά βάση συγκλίνουν περισσότερο απ' ό,τι θα περίμενε κανείς, καθώς και οι δύο παραδόσεις έχουν στόχους διδακτικούς και ηθικοπλαστικούς.<sup>17</sup> Ωστόσο, ο Σενέκας δεν είναι ιστοριογράφος, αλλά φιλόσοφος. Αυτό μοιραία καθορίζει τον βασικό προσανατολισμό της σκοπιμότητας της διδαχής του. Έτσι τα ιστορικά παραδείγματα επιλέγονται και διαμορφώνονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποσκοπούν στην προβολή και διάδοση του ιδεολογικού πυρήνα του έργου με τρόπο όσο το δυνατό πιο εύληπτο και πειστικό.<sup>18</sup> Θα επιχειρηθεί, επομένως, να παρουσιαστεί η φιλοσοφία που περιβάλλει τη χρήση των ιστορικών παραδειγμάτων και το αναπόσπαστο της λειτουργίας τους, τόσο σε λογοτεχνικό όσο και ιδεολογικό επίπεδο, στο πεζογραφικό έργο του Σενέκα.

Πέρα, όμως, από τη συνάρτηση με την ιστοριογραφία, το θέμα των ιστορικών παραδειγμάτων παραπέμπει κατά κύριο λόγο στη ρητορική· η ρητορική είναι ο χώρος στον οποίο καλλιεργούνται και αναπτύσσονται κατ' αρχήν τα λεγόμενα *exempla historica*. Δεδομένης της άμεσης σχέσης που είχε ο Σενέκας, κυρίως λόγω του πατέρα του, με τη ρητορική, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι διαδραματίζει έναν σημαντικό ρόλο στο όλο έργο του Ρωμαίου φιλοσόφου. Ο Σενέκας στηρίζεται και στις δύο παραδόσεις, τόσο στην ιστοριογραφία όσο και στη ρητορική, και επηρεάζεται εξίσου και από τις δύο.<sup>19</sup> Αυτό που θα έχει ενδιαφέρον είναι να εξεταστεί κατά πόσο ασκούν ξεχωριστή επίδραση οι δύο κλάδοι ή η ρητορική επιδρά μέσα από την ιστοριογραφία.

---

<sup>17</sup> Σύμφωνα με τον Turpin (2008) 363, ένας από τους λόγους για τους οποίους η ιστοριογραφία ήταν ελκυστική είναι και το γεγονός ότι αποτελούσε και μία πολύ καλή πηγή παραδειγμάτων. Στο εγχειρίδιο ρητορικής που αποδίδεται στον Διονύσιο Αλικαρνασσεά διαβάζουμε: *ιστορία φιλοσοφία ἐστὶν ἐκ παραδειγμάτων* (*Ars Rhet.* 11.2). Η Martha Nussbaum (1994) 316-41 εφιστά την προσοχή στη σημασία που είχε για τους Στωικούς το θέμα της διαπαιδαγώγησης των άλλων και στο γεγονός ότι τα *exempla* συγκαταλέγονται ανάμεσα στα πιο χρήσιμα εργαλεία τους.

<sup>18</sup> Πρβ. Asmis (2015) 233-4, Habinek (1998) 54. Πρβ. επίσης τα λόγια του ίδιου του Σενέκα στην έκτη επιστολή προς τον Λουκίλιο: *longum iter est praecepta, breve et efficax per exempla* (*Ep.* 6.5).

<sup>19</sup> Για την επίδραση της ρητορικής στο έργο του Σενέκα βλ. Setaioli (1985) 814-817, Wilson (2007). Σχετικά με το ύφος στον Σενέκα και τη χρήση της ρητορικής, βλ. Traina (1987), γενικότερα για τα χαρακτηριστικά του ύφους στο πεζογραφικό του έργο, βλ. Williams (2003) 25-32, Currie (1966), Coleman (1974). Για τον ρόλο της ρητορικής γενικότερα στη ρωμαϊκή ζωή, βλ. Dominik (1997). Ο Σενέκας αποτελεί μία πολύ σημαντική μορφή στην ιστορία της ρητορικής, τόσο για το ύφος του όσο και για το ότι προσπάθησε να χρησιμοποιήσει ρητορικές τεχνικές πειθούς, ώστε να εξασφαλίσει την έμπρακτη εφαρμογή συγκεκριμένων φιλοσοφικών και πολιτικών ιδεών, Kennedy (1972) 465. Βέβαιο είναι πως ο Σενέκας είχε υπόψη του τη θέση ότι είναι απαραίτητο ο φιλόσοφος να είναι κατηρτισμένος και στην τέχνη του λόγου,

Η παρούσα εργασία αρθρώνεται και δομείται σε τρία κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο επέχει θέση προοιμιακού και προπαρασκευαστικού λόγου, όπου τίθενται τα απαραίτητα θεμέλια και προσδιορίζεται το γενικότερο πλαίσιο για τα επόμενα δύο κεφάλαια. Κατ' αρχάς διενεργείται μία ευσύνοπτη επισκόπηση του *curriculum exempli* στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, με ειδικότερη έμφαση στη ρωμαϊκή εκδοχή του, ώστε να διαφανεί το πλούσιο παραδοσιακό υπόστρωμα που υπάρχει για τον Σενέκα και ταυτόχρονα να καθοριστεί επακριβώς το σημείο της δικής του εκκίνησης. Επιπλέον, επιχειρείται να σκιαγραφηθεί η συμβολή του Σενέκα στην πορεία εξέλιξης του σημαντικού αυτού λογοτεχνικού εργαλείου και να επισημειωθούν οι καινοτόμες δράσεις του που εξοπλίζουν παλαιά *exempla* με νέες εκφραστικές και λειτουργικές δυνατότητες στο πλαίσιο των νέων λογοτεχνικών και ιδεολογικών σκοπιμοτήτων που προορίζονται να εξυπηρετήσουν.

Στη συνέχεια παρουσιάζεται η προσωπική άποψη του συγγραφέα σχετικά με τη λειτουργική βαρύτητα του *exemplum*, όπως αυτή αναφάνεται σε διάφορα σημεία του έργου του. Εξετάζονται, δηλαδή, αντιπροσωπευτικά χωρία στα οποία ο Σενέκας φροντίζει να δώσει σημαντικές κατευθυντήριες γραμμές και έτσι, με οδηγό τον ίδιο τον συγγραφέα, ο οποίος μας κατευθύνει ως προς τις προθέσεις του σε σχέση με την εκάστοτε λειτουργία που επιλέγει να προσδώσει σε κάποιο *exemplum*, πλέκεται ο ιστός των λειτουργικών εκφάνσεων των ιστορικών παραδειγμάτων στο πεζογραφικό του έργο. Στόχος της ενότητας αυτής είναι να καταδειχθεί ότι πρόθεση του Σενέκα δεν είναι μόνο να χρησιμοποιήσει το *exemplum* εν είδει παιγνίου ή ως ένα απλό ρητορικό *ornamentum*. Ο αναγνώστης των έργων του αποκομίζει συχνά την αίσθηση ότι η έκθεση ενός παραδείγματος όχι μόνο δεν είναι περιττολογία, αλλά αντιθέτως λειτουργεί ως έρεισμα για προδιατυπωθέντα επιχειρήματα, συμβάλλει στην εναργή εικονογράφηση μιας θέσης, εγκωμιάζει ή κατατείνει στην άσκηση άμεσης ή έμμεσης κριτικής, προτείνει μοντέλα προς μίμηση ή αποφυγή.

Τέλος, στο πλαίσιο πάντα του πρώτου κεφαλαίου, εισάγεται η διάκριση ανάμεσα σε θετικά και αρνητικά παραδείγματα και αποσαφηνίζεται το ακριβές πεδίο δράσης. Στο έργο του Σενέκα μνημονεύονται και προβάλλονται περισσότερα από εκατόν είκοσι ιστορικά παραδείγματα ανδρών. Τόσο το πλήθος των *exempla* όσο και η συνοπτική ή

---

καθώς η θέση αυτή δηλώνεται από τον ίδιο τον πατέρα του στο έργο που συνέγραψε για την εκπαίδευση των γιων του (*Contr.* 2 praef. 3), Wilson (2007) 428. Σύμφωνα πάντα με τον Wilson (2007) 437, “his approach differs from others in that he does not view rhetoric only as a social and historical phenomenon but as a part of himself, as part of what makes him Seneca, the trained rhetorician trying to remake himself as Seneca the philosopher”. Επί του ίδιου θέματος, βλ. επίσης Gunderson (2015) 23 κ.ε.

επιγραμματική αναφορά πολλών από αυτά καθιστά τη διεξοδική ανάλυσή τους ως ξεχωριστών περιπτώσεων εξαιρετικά κουραστική και συχνά ανώφελη. Επί τάπητος θα τεθούν προς εξέταση τα παραδείγματα εκείνα που προσδιορίζονται ως αρνητικά. Για τον Σενέκα τα *exempla negativa* οριοθετούνται ουσιαστικά ως το «αντιφέγγισμα» του στωικού *vir sapiens*. Πρόκειται για πρόσωπα αγκιστρωμένα σε πάθη αξιόμειπτα και, επομένως, ανοίκεια προς την έννοια της *virtus*, όπως την αντιλαμβάνεται ο συγγραφέας. Τα πάθη αυτά, που συνοδεύουν και καθορίζουν ένα αρνητικό παράδειγμα, καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα· κάποιοι είναι υπόλογοι σε ένα μόνο από αυτά τα πάθη (π.χ. Γναίος Λέντουλος), κάποιοι σε περισσότερα (π.χ. Ξέρξης, Σύλλας) και κάποιοι σχεδόν σε όλα (π.χ. Αλέξανδρος και Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας).

Το δεύτερο κεφάλαιο επικεντρώνεται στον ορισμό του διπόλου *exempla negativa-exempla positiva* και στον προσδιορισμό του ρόλου των αρνητικών παραδειγμάτων. Το γεγονός ότι ο Σενέκας συχνά προσφεύγει στα αρνητικά παραδείγματα εμφανίζει την πρόθεσή του να τα επιφορτίσει με έναν πολύ σημαντικό ρόλο που δεν πρέπει να παραγνωριστεί. Με τρόπο ευρηματικό φαίνεται να μετατρέπει σε πολλές περιπτώσεις ένα *exemplum fugiendum* σε όργανο ανάδειξης ενός θετικού παραδείγματος, ιδιαίτερα μέσω της μεταξύ τους αντιπαραβολής. Η αρνητική όψη είναι σε θέση να εκπέμπει πολλές φορές έναν εντονότερο και αποτελεσματικότερο δυναμισμό τον οποίο δείχνει να ξέρει να αξιοποιεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο ο Σενέκας.<sup>20</sup>

Προχωρώντας βεβαίως ένα βήμα πέρα από αυτά τα θεωρητικά δεδομένα, δίνονται τα παραδείγματα *par excellence* τα οποία αντιπροσωπεύουν αυτή τη διπολική σχέση. Ως τα κατεξοχήν και κατά συρροήν αρνητικά παραδείγματα στο έργο του Σενέκα αναγνωρίζονται πέρα πάσης αμφιβολίας δύο ετερόκλιτα μεταξύ τους πρόσωπα, ο Μακεδόνας βασιλιάς Αλέξανδρος και ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας. Τη σκέψη να αυτονομηθούν τα δύο αυτά *exempla* και να συστήσουν ως ζεύγος μία ιδιότυπη συζυγία υποβάλλουν τα ίδια τα κείμενα, καθώς Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας και Αλέξανδρος ξεχωρίζουν τόσο για το πλήθος όσο και για την ποιότητα των αναφορών στο πρόσωπό τους. Το ζητούμενο του κεφαλαίου είναι να ιχνηλατηθούν τα σημεία σύγκλισής τους και να επικυρωθεί η ενδιαφέρουσα, αλλά λανθάνουσα, σχέση αναλογίας και αντιστοιχίας που φαίνεται να δημιουργείται ανάμεσά τους. Η αναλογία αφορά πιο συγκεκριμένα στη συχνότητα πραγμάτευσης, στη συγγενή θεματολογία και στην παρόμοια λεξιλογική τους έκθεση και έκφραση. Η εξέταση ενός εκάστου των

---

<sup>20</sup> Πρβ. την εύστοχη διαπίστωση της Wilcox (2008) 453: “In Seneca vice turns into the unexpected inspiration and occasion for supremely virtuous behavior”.



παραδειγμάτων αυτών καταφάσκει ότι δεν πρόκειται μάλλον για συμπτωματικές ομοιότητες, αλλά ότι στο μυαλό του συγγραφέα Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας και Αλέξανδρος συναποτελούν ένα άρρηκτο ζεύγος, καθώς ο ένας αποτελεί αντανάκλαση του άλλου, και οι δύο μαζί όψεις του ίδιου νομίσματος. Οι δύο άνδρες φαίνεται να συνιστούν μία ιδιότυπη, αρνητική, ελληνορωμαϊκή συζυγία. Παρά το γεγονός ότι ανάμεσα στον Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα και στον Αλέξανδρο υπάρχει αδιαμφισβήτητα ένα σημαντικό χρονικό, πολιτικό, κοινωνικό και πολιτιστικό χάσμα, ωστόσο πολλές είναι οι συγκλίνουσες, οι οποίες επιτρέπουν μια ενδιαφέρουσα συνάντηση και σύμπτωση των δύο αυτών προσώπων. Το ελληνορωμαϊκό αυτό ζεύγος, προσωποποιεί με σαφήνεια την αντίληψη που ενστερνίζεται και προβάλλει διαρκώς ο Σενέκας περί αλαζονείας και εμπάθειας των εξουσιαζόντων και επιπλέον, αισθητοποιεί τον στωικό διαχωρισμό ανάμεσα στον *vir publicus* και στον *vir sapiens*. Το θέμα αποκτά επιπρόσθετη βαρύτητα, αν αναλογιστούμε ότι ο μεν Αλέξανδρος ήταν το κατεξοχήν πρότυπο μεγάλου στρατιωτικού ανδρός<sup>21</sup> κυρίως κατά την περίοδο των ρεπουμπλικανικών χρόνων,<sup>22</sup> ο δε Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας προέρχεται από τον περιρρέοντα χώρο του Σενέκα, είναι εντελώς σύγχρονος του συγγραφέα και επομένως δεν ανήκει σε καμία παράδοση παραδειγμάτων· το προφίλ του ως αρνητικού παραδείγματος διαμορφώνεται εξ αρχής από τον ίδιο τον Σενέκα, ο οποίος έχει προσωπική, και μάλιστα πικρή και οδυνηρή εμπειρία, του συγκεκριμένου προσώπου. Αλέξανδρος και Καλιγούλας απολαμβάνουν ένα καθεστώς ουσιαστικής ισοτιμίας μέσα στο έργο του Σενέκα. Η πορεία τους είναι παράλληλη, εκτίθενται για τα ίδια πάθη, λάθη και αδυναμίες και συναποτελούν το

---

<sup>21</sup> Ο Αλέξανδρος διαμορφώθηκε ως *exemplum* που ενσάρκωνε τις ιδιότητες του καλού και κακού ηγεμόνα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Για πολύ καιρό οι μελετητές θεωρούσαν πως οι Ρωμαίοι συγγραφείς Κόιντος Κούρτιος και Σενέκας, οι οποίοι αντιμετωπίζουν αρνητικά το πρόσωπο του Αλεξάνδρου, αντλούν άμεσα το υλικό τους από μια παράδοση εχθρική έναντι του Μακεδόνα βασιλιά που ανθούσε στους ελληνιστικούς φιλοσοφικούς κύκλους. Αυτή ακριβώς η ιδέα καταρρίπτεται από τον Fears (1974), ο οποίος θεωρεί ότι η αρνητική αυτή στάση ανήκει περισσότερο στη ρωμαϊκή, και όχι στην ελληνική, εκδοχή του στωικισμού. Η πρώτη σε ευρεία κλίμακα αρνητική προσέγγιση του Αλεξάνδρου εντοπίζεται στον Λίβιο και στη σχετική συζήτηση για τη σταδιοδρομία του στο ένατο βιβλίο του έργου *Ab urbe condita* (9. 17-19), βλ. Stoneman (1999) 170 κ.ε. Για τον Αλέξανδρο γενικότερα ως *exemplum* στη φιλοσοφική σκέψη, βλ. Stoneman (2003) 325-346. Ο Κικέρων (*Phil.* 5.17.48) είχε επιχειρήσει να δικαιολογήσει τις υπερβολικές τιμές στον Οκταβιανό συγκρίνοντάς τον με τον Αλέξανδρο, Zanker (1988) 39.

<sup>22</sup> Stewart (2003). Ο Πομπήιος για παράδειγμα επεδίωκε την ταύτιση τόσο της εμφάνισής του όσο και των κατορθωμάτων του με αυτά του Αλεξάνδρου, βλ. Πλιν. *Nat. Hist.* 7.95-100, βλ. επίσης Zanker (1988) 10. Ο Καίσαρ έκλαψε στα πόδια ενός αγάλματος του Αλεξάνδρου στην Ισπανία (Σουητ. *DJ* 7.1), ο Λουκανός μας πληροφορεί ότι επισκέφθηκε το Μανσωλείο του Αλεξάνδρου στην Αλεξάνδρεια (10.14) και ο Στάτιος αναφέρει ότι ο Καίσαρ διέταξε να αντικατασταθούν τα χαρακτηριστικά του Αλεξάνδρου με τα δικά του σε ένα άγαλμα του Λύσιππου (*Silv.* 1.1.86). Ο νεαρός Κράσος επίσης ήθελε να μοιάσει στον Κύρο και στον Αλέξανδρο (Κικ. *Brut.* 282), βλ. Bell (2004) 167. Για μια γενικότερη συζήτηση σχετικά με το θέμα της ρωμαϊκής *imitatio Alexandri*, βλ. Gruen (1998) και Welch and Mitchell (2013), 220-221. Σχετικά με το πώς οι Ρωμαίοι αξιοποίησαν και διαχειρίστηκαν τον Αλέξανδρο στην πολιτική και πολιτιστική τους ζωή και πώς αυτό επηρέασε και διαμόρφωσε όσους έγραψαν γι' αυτόν, βλ. Spencer (2002), επίσης Baynham (2009).

ιδανικό αντιείδωλο και την επιτυχέστερη αποσύνθεση του στωικού μοντέλου του *vir sapiens*. Δεν θα μπορούσε ο Σενέκας να βρει καταλληλότερο και αποτελεσματικότερο τρόπο να προβάλλει και να υποβάλει τις αρετές που κοσμούν και συνοδεύουν τη *sapientia*.

Στον αντίποδά τους συναντούμε τη θετική εκδοχή τους, μια ακόμη ιδιόμορφη ελληνορωμαϊκή συζυγία αποτελούμενη αυτή τη φορά από δύο παγιωμένες παραδειγματικές μορφές, τον Μάρκο Κάτωνα τον νεότερο και τον Σωκράτη.<sup>23</sup> Είναι δύο πρόσωπα που διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο, παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες, ακολουθούν κοινή πορεία στο έργο του Σενέκα, λειτουργούν συμπληρωματικά αποτελώντας ο ένας συνέχεια του άλλου και καθίστανται τα κατεξοχήν παραδείγματα προς μίμηση. Σωκράτης και Κάτων<sup>24</sup> αποτελούν ζωντανές εικόνες αρετής.

Ο Σωκράτης προέρχεται από το πάνθεο των Ελλήνων φιλοσόφων και συγκαταλεγόταν χωρίς αμφιβολία ανάμεσα στα δημοφιλέστερα *exempla* της αρχαιότητας.<sup>25</sup> Ο Σενέκας παραλαμβάνει το παράδειγμα αυτό ήδη διαμορφωμένο και παγιωμένο έχοντας πίσω του μια πλούσια παράδοση. Οι Στωικοί ειδικότερα, που έβλεπαν τη δική τους ηθική θεωρία ως αναβίωση και συνέχεια των ιδεών του Σωκράτη, τον τιμούσαν ως το κατεξοχήν παράδειγμα του *vir sapiens*.<sup>26</sup> Ο Μάρκος Κάτων, ένα εξίσου διαμορφωμένο και πλούσιο σε παρελθόν *exemplum*,<sup>27</sup> γίνεται ο ρωμαϊκός κρίκος της συζυγίας, ένας πολιτικός που επιτρέπει στη φιλοσοφία να επαναπροσδιορίσει τη ζωή του. Και οι δύο εμπνέουν τον μιμητικό ζήλο στους αναγνώστες και προτείνονται ως ασφαλείς παιδαγωγοί και σύμβουλοι. Σωκράτης και Κάτων στο έργο του Σενέκα παύουν να υπάρχουν ως ιστορικά πρόσωπα, ανάγονται σε σύμβολα και αποτελούν την απόλυτη ενσάρκωση της σοφίας και της αρετής.<sup>28</sup> Στοιχεία και πληροφορίες του βίου τους

---

<sup>23</sup> Τα δύο αυτά πρόσωπα, όπως εμφανίζονται στο έργο του Σενέκα, γίνονται αντικείμενο μελέτης από την Isnardi Parenti (2000).

<sup>24</sup> Σχετικά με την παρουσία του Κάτωνα στη ρωμαϊκή λογοτεχνία βλ. Goar (1987) και Pecchiura (1965). Για μια ολοκληρωμένη επισκόπηση των πηγών και μια ενδελεχή βιογραφική μελέτη, βλ. Fehrle (1983).

<sup>25</sup> Ο Döring (1979) υπογραμμίζει το πώς ο Σωκράτης γίνεται το επίκεντρο μίας μιμητικής προσέγγισης κατά την οποία η λεγόμενη *imitatio Socratis* εκτείνεται και στην προσωπική ανάδειξη σε *exemplum*. Τονίζει επίσης το πόσο ανασχηματίζεται ο Σωκράτης από τον Σενέκα, ακόμη και καθώς τον μιμείται.

<sup>26</sup> Cooper and Procope (1995) 312. Ο Σωκράτης είχε αναχθεί σε πρότυπο από τον Πλάτωνα, τον Αισχίνη, τον Ξενοφώνα, τον Αντισθένη και άλλους που τον είχαν γνωρίσει και αργότερα βέβαια από τους Στωικούς. Για τη διαδρομή του Σωκράτη στις φιλοσοφικές σχολές της ελληνιστικής εποχής βλ. πιο συγκεκριμένα το άρθρο του A. Long (1988). Ο Inwood (2005) θέτει σημαντικά ερωτήματα σχετικά με τη χρήση από τον Σενέκα του *vir sapiens* γενικότερα και ειδικότερα του Σωκράτη ως μοντέλων.

<sup>27</sup> Seo (2013) 72. Πρβ. τη δήλωση του Σενέκα του Πρεσβύτερου για τον Κάτωνα: *solus maximum vivendi moriendi exemplum* (Σεν. *Suas.* 6.2.1).

<sup>28</sup> βλ. Döring (1979) 22, Rudich (1997) 58. Ο Goar (1987) 34 επισημαίνει πως ο Κάτων στους ρητορικούς κύκλους λειτουργούσε περισσότερο ως σύμβολο και όχι ως πολιτικό πρόσωπο.

χρησιμοποιούνται επιλεκτικά, πολλές φορές με εσκεμμένες ανακρίβειες,<sup>29</sup> διαμορφώνονται ανάλογα και προβάλλονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να ανταποκρίνονται στις επιταγές μιας φιλοσοφίζουσας λογοτεχνίας.

Ανάμεσα στις δύο αυτές συζυγίες αναπτύσσεται ένας ενδιαφέρων πολυεπίπεδος διάλογος που λειτουργεί τόσο συμπληρωματικά μεταξύ των εταίρων του κάθε ζεύγους ξεχωριστά όσο και αντιθετικά μεταξύ των δύο ζευγών. Η συγκριτική εξέταση του συνόλου των αναφορών στα πρόσωπα αυτά επιβεβαιώνει ότι οι εταίροι της κάθε συζυγίας ακολουθούν παράλληλες πορείες και η όλη αντιμετώπισή τους από τον Σενέκα υποβάλλει την ιδέα της ταύτισης, ενώ το κάθε ένα ζεύγος με τη σειρά του αποτελεί τη θέση και την άρση αντίστοιχα στον προσδιορισμό του *vir sapiens*.

Κάτων και Σωκράτης αφενός και Καλιγούλας και Αλέξανδρος αφετέρου συνιστούν εν τέλει τα δύο μεγάλα αρχέτυπα για τα *exempla ad imitandum* και τα *exempla ad fugiendum*. Στο πρόσωπό τους συνάγονται όλες οι αρετές και τα πάθη που ανιχνεύονται στη συνέχεια κατανεμημένα και μεμονωμένα στα υπόλοιπα παραδείγματα, ρωμαϊκά και μη, παλαιότερα και σύγχρονα.

Αυτή ακριβώς η σύναξη αρνητικών *exempla Romana et non Romana* γίνεται το αντικείμενο του τρίτου κεφαλαίου. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι τα *exempla negativa*, από αριθμητικής πλευράς τουλάχιστον, είναι πολύ λιγότερα από τα *exempla positiva*. Πιο συγκεκριμένα, οι *ad imitandum* προσωπικότητες τις οποίες προβάλλει ο Σενέκας είναι τουλάχιστον τετραπλάσιες σε αριθμό από τα αρνητικά αντιπαραδείγματα που μνημονεύονται και τα οποία δεν ξεπερνούν τα σαράντα. Τούτα τα λεγόμενα *exempla mala*, τα οποία μελετώνται σχεδόν στο σύνολό τους, παρουσιάζουν μία ενδιαφέρουσα πολυποικιλότητα, ως προς την καταγωγή, την εποχή από την οποία προέρχονται, την ιδιότητά τους, τα πάθη που εκπροσωπούν, το ιδεολογικό τους περίβλημα, τη θέση τους στην παράδοση. Ειδικότερα ως προς την καταγωγή, θα συναντήσουμε και θα εξετάσουμε παραδείγματα τόσο ρωμαϊκά, όσο και ξένα.

Τα παραδείγματα που παραπέμπουν σε προσωπικότητες εκτός του ρωμαϊκού κόσμου<sup>30</sup> εγγράφονται κατά κύριο λόγο στον κύκλο των *reges*, ενός όρου που ηχεί εντελώς κακόηχος και φευκταίος σε κάθε ρωμαϊκό αυτί, και αφορούν σχεδόν απαξίπασα την περσική δυναστεία και όχι μόνο. Πιο συγκεκριμένα, στην παρούσα φάση μας

<sup>29</sup> Π.χ. το παράδειγμα του Σωκράτη στο *Vit.* 26.4-7, όπου, σύμφωνα και με τον Döring (1979) 28-30, δεν έχει τίποτα κοινό με το ιστορικό πρόσωπο του Σωκράτη, αλλά χρησιμοποιείται συμβολικά αποτελώντας τέλεια ενσάρκωση του στωικού σοφού. Επίσης, *Ep.* 24. 6-7, 104.30-31.

<sup>30</sup> Ο Βαλέριος Μάξιμος στο έργο του *Facta et Dicta Memorabilia* διευκρινίζει ότι τα μη ρωμαϊκά παραδείγματα δεν είναι τόσο σημαντικά όσο τα ρωμαϊκά και ότι τα συμπεριλαμβάνει για λόγους ποικιλίας (2.10,ext. 1 και 3.8, ext.1). Βλ. Walker (2004), xix.

απασχολούν κατά κύριο λόγο οι Πέρσες Κύρος, Ξέρξης, Καμβύσης και Δαρείος, ο Καρχηδόνιος Αννίβας και ο τύραννος της Σικελίας Φάλαρις. Πρόκειται για πρόσωπα τα οποία είχαν ήδη ενδυθεί στερεότυπους και κοινόχρηστους ρητορικούς ρόλους και συναποτελούσαν ένα ετοιμοπαράδοτο αποταμίευμα, από το οποίο αντλούσε πολλές φορές και αναλόγως της περίπτωσης ο Σενέκας. Μεταθέτοντας, όμως, τα παραδείγματα αυτά στα νέα κοινωνικά και πολιτικά πλαίσια της δικής του εποχής, επιτυγχάνει να τους προσδώσει μία ανανεωμένη δυναμική και τα εντάσσει δημιουργικά στο οπλοστάσιό του προς επίτευξη των ηθικοδιδασκικών του στόχων.

Ο βασικός συνεκτικός δεσμός που κρατάει μαζί τούτα όλα τα ιστορικά πρόσωπα είναι στην ουσία μια ακατάκτητη και ανεπίτευκτη *mediocritas*. Όπως ακριβώς και στην περίπτωση του Αλεξάνδρου και του Καλιγούλα, έτσι και τα μη ρωμαϊκά αρνητικά παραδείγματα παρουσιάζονται κατά τον ίδιο τρόπο εμπαθή και εκδηλώνουν πάθη, τα οποία ανακαλούν αμέσως τον τύπο ενός *rex* ή τυράννου, τον οποίο σαφώς απορρίπτει ο κύκλος των στωικών φιλοσόφων.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τα πλείστα αρνητικά παραδείγματα ξένων εντοπίζονται σε δύο κυρίως έργα, στο *De Ira* και στο *De Beneficiis*. Αυτό συμβαίνει ακριβώς, επειδή οι ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά που προσδίδονται στα συγκεκριμένα πρόσωπα σχετίζονται άμεσα με τα υπό εξέταση θέματα των δύο φιλοσοφικών διατριβών. Η θεματολογία κάποιων έργων, η χρονική περίοδος στην οποία εντάσσεται η συγγραφή τους και ο στόχος που ο Σενέκας θέτει κάθε φορά προς εκπλήρωση καθορίζουν και την επιλογή των παραδειγμάτων.<sup>31</sup> Η πραγμάτευση θεμάτων όπως η οργή και η ευγνωμοσύνη ευνοεί περισσότερο τη χρησιμοποίηση παραδειγμάτων προς αποφυγή.<sup>32</sup>

Στρέφοντας την προσοχή στα εγχώρια ρωμαϊκά αρνητικά παραδείγματα, εύκολα διαπιστώνουμε ότι κατέχουν τη μερίδα του λέοντος. Ανέρχονται σε τριάντα περίπου και εντάσσονται χρονικά σε ένα ευρύτατο πλαίσιο καλύπτοντας την απώτερη ρωμαϊκή ιστορία, τα χρόνια της Ρεπουμπλικανικής περιόδου και τον πρώτο προχριστιανικό και μεταχριστιανικό αιώνα. Η ψαλίδα ανοίγει αρκετά, ώστε να σπάσουν τα στεγανά των παραδοσιακών *exempla* και να επιτρέψουν τον συγχρωτισμό με μη παραδοσιακά *exempla*, παραδείγματα προσώπων προερχόμενων από τη σύγχρονη με τον Σενέκα εποχή. Αρχικά τίθενται προς εξέταση οι προσωπικότητες εκείνες οι οποίες ανήκουν στον πρώτο κυρίως αιώνα προ Χριστού ή και παλαιότερα και κατά δεύτερο λόγο η ιδιαίτερη

---

<sup>31</sup> Mayer (1991) 159.

<sup>32</sup> Το έργο *De Ira* γράφτηκε ακριβώς για να προβάλει παραδείγματα ιστορικά θετικής και αρνητικής διαχείρισης της οργής.

εκείνη ομάδα προσώπων που προέρχονται από τον σύγχρονο με τον Σενέκα περιβάλλοντα χώρο, η οποία και αξιολογείται ως πολύ ενδιαφέρουσα από την άποψη ότι σηματοδοτεί ρηξικέλευθες κινήσεις εκ μέρους του Σενέκα, ο οποίος ξεφεύγει από τα παραδεδομένα και τολμά να επενδύσει στην αποτελεσματικότητα της ανάκλησης οικείων και γνωστών στο αναγνωστικό κοινό περιπτώσεων. Το πλεονέκτημα της εγγύτητας και η προσωπική εμπειρία ενισχύουν τη δύναμη της πειθούς και συμβάλλουν στην αμεσότητα. Το ταχέως μεταβαλλόμενο, εξάλλου, τοπίο των πρώτων αυτοκρατορικών χρόνων προβάλλει έντονη την ανάγκη ανάδειξης νέων προσώπων, απαιτεί τη διαμόρφωση και προώθηση καινούριων παραδειγμάτων προσαρμοσμένων στα δεδομένα του νέου καθεστώτος.<sup>33</sup>

Ανάμεσα στα παλαιότερα *Romanorum exempla ad fugiendum* τα οποία μνημονεύονται μία ή περισσότερες φορές από τον Σενέκα περιλαμβάνονται επιφανείς προσωπικότητες όπως ο Λεύκιος Σύλλας, ο Ιούλιος Καίσαρ, ο Γναίος Πομπήιος, αλλά και πρόσωπα λιγότερο σημαντικά όπως ο απελεύθερος του Πομπήιου Δημήτριος ή ο ευνούχος της Κλεοπάτρας Χελιδών. Περνώντας στον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα θα συναντήσουμε, πέρα βέβαια από τον αυτοκράτορα Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα, τον αυτοκράτορα Τιβέριο, τον σύγχρονό του Γναίο Λέντουλο και άλλα λιγότερο γνωστά σε μας, περισσότερο όμως δραστικά ίσως για τους αναγνώστες του Σενέκα πρόσωπα της περιρρέουσας ατμόσφαιρας, όπως ο Σέξτος Τυράννιος, ο Καλβίσιος Σαβίνος, ο Σερβίλιος Βατίας, ο Κόιντος Ατέριος. Ως επισφράγιση, απροσδόκητη θα λέγαμε, της ιδιότητας αυτής συνάθροισης τίθεται ο ίδιος ο συγγραφέας, ο οποίος αυτοπροσδιορίζεται ως *exemplum fugiendum*.

Ρωμαϊκά και βαρβαρικά παραδείγματα θα ξεδιπλώνονται ενώπιόν μας με βάση κατά κύριο λόγο τη θεματική τους και κατά δεύτερο λόγο τα έργα στα οποία εμφανίζονται. Διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο ο Σενέκας μας υποβάλλει κάθε φορά κάποιο *exemplum*. Αν υπάρχει μια σχετική εισαγωγή, αν το παράδειγμα είναι εκτεταμένο ή περιορίζεται σε μια συνοπτική αναφορά, αν είναι ανεξάρτητο ή εντάσσεται στο πλαίσιο κάποιου καταλόγου. Επιπρόσθετα, εξετάζεται αν υπάρχει σχέση ανάμεσα στο θέμα που πραγματεύεται το έργο και στη θεματική του εκάστοτε *exemplum* που επιλέγεται και ποιος είναι ο ρόλος και η λειτουργία που επιτελεί σε κάθε περίπτωση το *exemplum* γενικότερα, δηλαδή, αν υπάρχουν κάποια κριτήρια επιλογής των παραδειγμάτων από τον Σενέκα. Μια άλλη συναφής πτυχή, επίσης, που μελετάται είναι τα σχόλια στα οποία

---

<sup>33</sup> Βλ. Bell (2008) 11.

προβαίνει ο ίδιος ο συγγραφέας, αν εντοπίζονται σε όλα τα *exempla* και ποια μορφή παίρνουν κάθε φορά. Στόχος είναι να διερευνηθεί ο τρόπος που χειρίζεται τα παραδείγματα ο συγγραφέας, καθώς και οι τεχνικές που επιστρατεύει, να οριστεί η ταυτότητα και η φυσιολογία τους και να εντοπιστούν οι συγκλίνουσες που διαπερνούν το πλήθος αυτό των ετερογενών και ετερόκλιτων παραδειγμάτων, τα περισσότερα των οποίων έχουν ως ενωτικό την κοινή συμπτωματολογία της εξουσίας και της υπέρμετρης δύναμης.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

### 1. *Curriculum Exempli*

Το *exemplum* εντάσσεται χωρίς αμφιβολία στα πιο διακεκριμένα λογοτεχνικά *instrumenta* της αρχαίας γραμματείας, τόσο του πεζού όσο και του ποιητικού λόγου. Η μακρά αυτή και πολυποίκιλη, περιπετειώδης διαδρομή φαίνεται να εκκινεί ήδη από τον Όμηρο<sup>34</sup> και να εδράζεται στη συνέχεια στον χώρο της ρητορικής, της ιστοριογραφίας και της φιλοσοφίας.<sup>35</sup> Από την εποχή του Αριστοτέλη σχολιάζεται και διερευνάται η φύση του στα ρητορικά έργα,<sup>36</sup> ενώ σταθερά αρχίζει η παρουσία του να διαποτίζει και να διανθίζει και τα ρωμαϊκά γραμματειακά είδη.<sup>37</sup>

Κατ' αρχάς, μιλώντας για *exemplum* εννοούμε μία ιστορία, σύντομη ή πιο εκτενή, σχετιζόμενη με τα λόγια ή τις πράξεις ενός περίφημου, ή λιγότερο περίφημου, προσώπου.<sup>38</sup> Το γεγονός ότι πρόκειται για ένα στοιχείο που χρησιμοποιείται ευρέως από τους συγγραφείς δυσχεραίνει ομολογουμένως την προσπάθεια να δοθεί ένας μονοδιάστατος, απλός ορισμός.<sup>39</sup> Το *exemplum*, και πιο συγκεκριμένα το ιστορικό *exemplum* που αποτελεί και την πιο συνηθισμένη και κοινή μορφή, θα πρέπει να ιδωθεί πολύπλευρα και πολυπρισματικά στο πλαίσιο του εκάστοτε λογοτεχνικού περιβάλλοντος στο οποίο ενσωματώνεται, καθώς οι λειτουργίες που μπορεί να επιτελεί είναι περισσότερες από μία και μάλιστα πολλές φορές αλληλοεπικαλυπτόμενες.<sup>40</sup> Σε γενικότερες γραμμές όμως, θα μπορούσαμε να ορίσουμε ως επιδιωκόμενο στόχο ενός *exemplum* να αποδείξει, να επιβεβαιώσει, να κατοχυρώσει την εγκυρότητα μίας δήλωσης και επιπλέον να διδάξει, να ενθαρρύνει και να εμπνεύσει τον μιμητικό ζήλο, ακόμα και να διεγείρει τον υγιή ανταγωνισμό με τα προβαλλόμενα πρότυπα.<sup>41</sup>

<sup>34</sup> Για τα παραδείγματα στον Όμηρο, βλ. Willcock 2001.

<sup>35</sup> Για μια συνολική εξέταση της ιστορικής διαδρομής του όρου *exemplum* βλ. Kornhardt (1936), επίσης Lumpe (1966), Kapp and Meyer (1953) και Schittko (2003). Για μια ενδιαφέρουσα συζήτηση περί *exemplum*, βλ. Lind (1979) 7-58.

<sup>36</sup> Ανάμεσα στις πιο σημαντικές συνεισφορές του Αριστοτέλη στη θεωρία της ρητορικής είναι ο διαχωρισμός των λογικών μέσων πειθούς σε *παραδείγματα* και *ένθυμματα*, βλ. Kennedy (1997). Ο Αριστοτέλης προσδιόριζε το *exemplum* (*παράδειγμα*) ως ένα στοιχείο της επιχειρηματολογίας το οποίο διέκρινε τη ρητορική από τη διαλεκτική (*Ρητ.* 1356b). Βλ. επίσης Demoen (1997).

<sup>37</sup> Οι πρώτες προσπάθειες εξέτασης των ιστορικών παραδειγμάτων ανιχνεύονται στα έργα *Rhetorica ad Alexandrum* (1429a21-1430a14) και *Ρητορική* του Αριστοτέλη (1356a34-1356b11). Συζητήσεις για το ίδιο θέμα εντοπίζουμε και στα ρωμαϊκά χρόνια, ιδιαίτερα στο έργο *Rhetorica ad Herennium* (4.62), στον Κικέρωνα (*Inv.* 1.49) και στον Κοϊντιλιανό (*Inst.* 5.11.1-2).

<sup>38</sup> Morgan (2007) 5.

<sup>39</sup> Shelton (1995) 158.

<sup>40</sup> Το *exemplum* και οι λειτουργίες του προσδιορίζονται στο *Rhet. Ad Her.* 4.49.62. Πρβ. επίσης Bücher (2006).

<sup>41</sup> Στόχος του ιστορικού παραδείγματος είναι, σύμφωνα με τον Perlman (1961) 153, να απεικονίσει, να επεξηγήσει, να αποδείξει.

Η χρήση ιστορικών παραδειγμάτων σε έργα λογοτεχνίας ανάγεται στους αττικούς ρήτορες<sup>42</sup> και στην τέχνη της ρητορικής, όπως αυτή γινόταν κατανοητή από τους Έλληνες και αργότερα από τους Ρωμαίους.<sup>43</sup> Τα *exempla* δίνουν τη δυνατότητα σε έναν ομιλητή ή έναν συγγραφέα να απεικονίσει, να διευκρινίσει και να ενισχύσει το υπό συζήτηση θέμα μέσω μιας σύντομης αναφοράς και ως εκ τούτου αποκτούν διδακτική και ηθική αξία.<sup>44</sup> Με τον τρόπο αυτό το *exemplum* εδραιώνεται στους ρητορικούς κύκλους και γίνεται αναπόσπαστο εργαλείο στα χέρια των ρητοροδιδασκάλων και των μαθητών τους για τις λεγόμενες *declamationes*.

Στρέφοντας το ενδιαφέρον ειδικότερα στη ρωμαϊκή πραγματικότητα, αυτό που συνειδητοποιεί κανείς είναι ότι τα *exempla* είναι άμεσα συνυφασμένα με τις έννοιες της ρωμαϊκής ηθικής και του *mos maiorum*.<sup>45</sup> Εξ αρχής οι Ρωμαίοι είχαν αναπτύξει μια στενότερη σχέση με το παρελθόν και θεωρούσαν καθοριστική την επίδρασή του για την αναμόρφωση του παρόντος και τη διαμόρφωση του μέλλοντος μέσα από τον πλούτο των ιστορικών παραδειγμάτων τα οποία προβάλλονταν προς μίμηση ή προς αποφυγή.<sup>46</sup> Αξιοπρόσεκτη είναι η άρρηκτη τελικά σχέση που συμπήγνυται ανάμεσα στην ιστοριογραφία και τον διδακτικό ρόλο των *exempla*.<sup>47</sup> Ήδη από πολύ παλιά είχε προσδιοριστεί ως σκοπός της ιστοριογραφίας η *ωφέλεια- utilitas*.<sup>48</sup> Η έννοια αυτή της ωφέλειας σχετιζόταν άμεσα με τη χρήση των *exempla* από τους ιστορικούς· τόσο, όμως,

---

<sup>42</sup> Για τα ιστορικά παραδείγματα στους αττικούς ρήτορες βλ. Perlman (1961).

<sup>43</sup> Ο Bücher (2006) τοποθετεί τη χρήση των *exempla* στη ρητορική της ύστερης ρεπουμπλικανικής περιόδου (κυρίως όσον αφορά τον Κικέρωνα) μέσα στην ευρύτερη παράδοση των παραδειγμάτων στη Ρώμη.

<sup>44</sup> Dueck (2000) 179. Η Dueck στο άρθρο της προβαίνει σε μία πολύ ενδιαφέρουσα σύγκριση ανάμεσα στον Στράβωνα, το *Forum Augustum*, τον Βαλέριο Μάξιμο, τον Βεργίλιο, τον Οράτιο και τον Οβίδιο καταγράφοντας παράλληλα τα σημαντικότερα παραδείγματα που αναφέρονται στο έργο τους και τη συχνότητα εμφάνισής τους.

<sup>45</sup> Βλ. Leeman (1986) 67.

<sup>46</sup> Δεν θα πρέπει να περάσει απαρατήρητο το γεγονός ότι η επίδραση των *exempla* είναι τόσο ισχυρή επί ρωμαϊκού εδάφους, ώστε διαπερνά και επηρεάζει, πέρα από τη λογοτεχνία, κάθε έκφανση της καθημερινής πολιτικής και ιδιωτικής ζωής αποδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό την ευρεία λειτουργικότητα που είναι σε θέση να επιτελούν. Ο Σαλλούστιος (*Jug.* 4, *Bell.* 9) υποστηρίζει ότι τα προγονικά προσώπια λειτουργούν ως ζωντανή υπενθύμιση και παρότρυνση προς θετικές πράξεις και ενέργειες. Κατά τον ίδιο τρόπο και ο Πολύβιος (6.53-55) αναφέρει ότι οι επικήδειοι λόγοι συντείνουν στην εκδήλωση πράξεων αρετής, καθώς μιλούν για τα κατορθώματα και τις αρετές των προαπελθόντων προγόνων.

<sup>47</sup> Όπως ο Θουκυδίδης και ο Ηρόδοτος ενδιαφέρθηκαν για το παρελθόν και τη χρησιμότητά του πέρα από την ενσωμάτωση ιστορικών παραδειγμάτων μέσα σε λόγους, το ίδιο έκαναν και όσοι τους ακολούθησαν και τους μιμήθηκαν. Ο Ξενοφών ακολούθησε τον Ηρόδοτο στη συγγραφή «παραδειγματικής ιστορίας», θέτοντας ομάδες και άτομα ως πρότυπα καλής και κακής συμπεριφοράς, βλ. Charlin (2000) 9-10. Βλ. επίσης Pownall (2004) για τη χρήση της ιστορίας ως πηγής παραδειγματικών συμπεριφορών κατά τον 4<sup>ο</sup> αιώνα π.χ.

<sup>48</sup> Οι Ρωμαίοι ιστορικοί μετά τον Κάτωνα δήλωναν ότι η ιστορία τους ήταν κάτι περισσότερο από ακριβής καταγραφή γεγονότων, προοριζόταν να εκπληρώνει κάποιους στόχους, να είναι χρήσιμη, Cape (1997) 217, βλ. επίσης την Εισαγωγή στον Feldherr (2009).



των *exempla virtutis* όσο και των *exempla vitiorum*.<sup>49</sup> Ο ιστορικός όφειλε να καθοδηγεί τους αναγνώστες του στην ορθή προσέγγιση των παραδειγμάτων χρησιμοποιώντας αναλόγως τον έπαινο ή τον ψόγο.<sup>50</sup>

Ο Λίβιος, συνεπής προς αυτό τον πολιτικό χαρακτήρα της ρωμαϊκής ιστοριογραφίας, δηλώνει εξ αρχής (1 *praef.* 10) ότι το έργο του προορίζεται να λειτουργήσει ως μνημείο ηθών, το οποίο θα διδάξει τους αναγνώστες-θεατές όχι απλώς τι σημαίνει «υψηλό και χρηστό ήθος» αλλά και τι οφείλουν να αναγνωρίζουν ως «ήθος ρωμαϊκό» ως πηγή του μεγαλείου της Ρώμης. Το γνήσιο αυτό ρωμαϊκό ήθος ο Λίβιος επιχειρεί ακριβώς να το προβάλλει μέσα από σαφή αντιπροσωπευτικά παραδείγματα (π.χ. Λιβ. 2.12.9).<sup>51</sup> Κατά τον ίδιο τρόπο και ο Πολύβιος (6.1) υπογραμμίζει το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος της αξίας της ιστορίας έγκειται στο ότι θέτει ενώπιόν μας παραδειγματικές μορφές προς μίμηση,<sup>52</sup> ενώ ο ίδιος ο Αύγουστος στο έργο του *Res Gestae* (8.5) ομολογεί ότι έχει διαφυλάξει προς ανάμνηση πολλά *exempla* από το παρελθόν της Ρώμης.<sup>53</sup>

Τη δυναμική αυτή των *exempla* εκμεταλλεύτηκε και αξιοποίησε πέρα από την ιστοριογραφία και η φιλοσοφία.<sup>54</sup> Ιδιαίτερα η εισαγωγή και η σταδιακή εδραίωση της στωικής φιλοσοφίας στη Ρώμη έδωσε νέα πνοή στη χρήση των *exempla*.<sup>55</sup> Ως πρακτικοί φιλόσοφοι και δάσκαλοι της Ηθικής οι Στωικοί επένδυσαν πολύ στον τομέα των παραδειγμάτων, καθώς συνειδητοποίησαν ότι τα παραδείγματα *virorum illustrium* του

---

<sup>49</sup> Ο Drexler (1954) 172-3 θεωρεί ότι το έργο του Λίβιου για τη συνωμοσία του Κατιλίνα συνιστά από μόνο του ένα μεγάλο *exemplum virtutis* (Κάτων και Καίσαρ) και *vitii* (Κατιλίνας).

<sup>50</sup> Βλ. Duff (1999) 52. Στις λειτουργίες της ρητορικής, από τους κόλπους της οποίας προήλθε το *exemplum*, συγκαταλέγονται σύμφωνα με τον Κικέρωνα, η προτροπή για γενναιότητα, η αποτροπή των παθών, η στηλίτευση του φαύλου και ο έπαινος του καλού (*De Or.* 2.50).

<sup>51</sup> Τσίτσιου-Χελιδόνη (2013) 95-96. Το μεγάλο ενδιαφέρον των συγχρόνων του Λίβιου για τη χρήση παραδειγμάτων αποτυπώνεται σε έργα όπως του Κορνήλιου Νέπωτα (*Exempla* και *De Viris Illustribus*), του Βάρρωνα (*Imagines*), του Υγίνου (*De Vita Rebusque Illustrium Virorum* και *Exempla*), του Ορατίου (*Carm.* 1.12 και 4.15), του Βεργίλιου (η παρέλαση των ηρώων στο έκτο βιβλίο της *Αινειάδας*) και στα αγάλματα του *Forum* του Αυγούστου. Εκτός από αυτά, η ποίηση του Προπέριου αφθονεί σε *exempla* (υπερτερούν βέβαια τα μυθολογικά παραδείγματα), ενώ και το έργο του Μανίλιου *Astronomica* 1.777-804 θα μπορούσε να προστεθεί στον κατάλογο των συλλογών παραδειγμάτων της αυγούστειας εποχής, βλ. Charlin (2000) 169.

<sup>52</sup> Για τα *exempla* στην αρχαία ιστοριογραφία βλ. Wiedermann (2000), Fornara (1983), Gärtner (2001).

<sup>53</sup> Ο Σουητώνιος (*Aug.* 89.2) αναφέρει ότι ο Αύγουστος συνήθιζε να διαβάζει λογοτεχνία σε μια προσπάθεια να συλλέξει χρήσιμα παραδείγματα και να τα κοινοποιήσει στον λαό, βλ. Charlin (2000) 173. Κατά τον Λίβιο οι Ρωμαίοι φαίνεται να προορίζονται να διδάξουν μέσα από τα ιστορικά παραδείγματα τις υψηλές ηθικές αξίες σε κάθε λαό.

<sup>54</sup> Στα πρώτα αυτοκρατορικά χρόνια η φιλοσοφία αποτελούσε ένα θεραπευτικό μέσο, στο οποίο οι πολίτες θα μπορούσαν να βρουν ανακούφιση και καθοδήγηση στα δύσκολα χρόνια της αβεβαιότητας, Williams (2003) 10. Το ιστορικό παράδειγμα είναι το πιο κοινό, αφού στηρίζεται στην αλήθεια και έτσι γίνεται πιο εύκολα πιστευτό. Η πειστικότητα των ιστορικών παραδειγμάτων έγκειται όμως και σε έναν άλλο παράγοντα, στο γεγονός ότι έχουν ήδη κάνει τον κύκλο τους στη λογοτεχνία μέσω της ιστοριογραφίας, και έτσι έχουν γίνει γνωστά, Lausberg (1998) 197.

<sup>55</sup> Ένα πολύ ενδιαφέρον άρθρο για τα στωικά παραδείγματα γενικότερα, και ειδικότερα στον Τάκτιο, προσφέρει ο Turpin (2008).

παρελθόντος είναι πολύ πιο αποτελεσματικά για την ηθική στερέωση και βελτίωση αυτών που τα δεξιώνονται παρά οι θεωρητικές προτροπές και προσκλήσεις.<sup>56</sup> Το *exemplum* επομένως γίνεται στα χέρια των Στωικών μέσο διδασχής, συμβουλών, παραινήσεων, ηθικής κατάρτισης και ενίσχυσης· αναποχώριστο, με άλλα λόγια, κομμάτι της ηθικής εκπαίδευσης.<sup>57</sup>

Ο Σενέκας, επομένως, ως άμεσα επηρεασμένος από τη στωική φιλοσοφία και έχοντας πίσω του τη μακρά λαμπρή παράδοση των παραδειγμάτων έρχεται να αξιοποιήσει με τον δικό του τρόπο το εργαλείο αυτό που του παρέχεται και να το προσαρμόσει αποτελεσματικά, ώστε να υπηρετεί απόλυτα το δικό του ηθικό πλάνο.<sup>58</sup> Προσπάθησε να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ φιλοσοφίας και πρακτικής ζωής. Με την προσπάθειά του αυτή ήθελε να τοποθετήσει την επίτευξη του φιλοσοφικού ιδεώδους μέσα στα όρια των δυνατοτήτων του μέσου ανθρώπου, να το καταστήσει ζωντανή δύναμη προσπελάσιμη στα άτομα μέσα στην κοινωνία, προκρίνοντας από τα διάφορα ηθικά δόγματα των Στωικών εκείνα που θεωρεί πιο ορθά και πιο ωφέλιμα για να εδράζεται σε αυτά η ζωή.

## 2. Ανανέωση της παράδοσης

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπογραμμιστεί πως ο Σενέκας, όπως προκύπτει μέσα από την εξέταση της εργογραφίας του, έρχεται να φέρει έναν αέρα ανανέωσης όσον αφορά στη χρήση των παραδειγμάτων. Δεν μένει προσκολλημένος σε μια στεία παράδοση, δεν αναμασά και δεν επαναλαμβάνει απλώς τα ήδη γνωστά. Μέσα από τη χρήση της παράδοσης, κυρίως του Κικέρωνα και των Ρωμαίων ιστοριογράφων, και των καθιερωμένων πια *exempla*, καταθέτει και τη δική του πρόταση. Η δύναμη που αποπνέουν τα *exempla* του είναι όχι μόνο ανανεωτική αλλά και καινοτόμος. Προσεγγίζει

---

<sup>56</sup> Κυριαρχούσα είναι η παρομοίωση με το κάτοπτρο: Σεν. *Clem.* 1.1, Πλουτ. *Βίοι, Αιμίλιος-Τιμολέων* 85a-b, Κικ. *Rep.* 2.69. Οι Στωικοί στη Ρώμη βρήκαν τα *exempla* πολύ χρήσιμα στον αγώνα τους κατά της ηθικής αδυναμίας. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Σενέκας, το ταξίδι της φιλοσοφίας είναι μακρύ αν στηρίζεται σε βασικές αρχές, ενώ γίνεται πιο σύντομο και ευκολότερο αν χρησιμοποιείς *exempla* (*Ep.* 6.5). Η Nussbaum (1994) 316-341 επιστά την προσοχή στη σημασία που είχε η εκπαίδευση των άλλων για τους στωικούς και στο γεγονός ότι τα *exempla* ήταν ανάμεσα στα πιο σημαντικά τους εργαλεία.

<sup>57</sup> Οι Ρωμαίοι ενδιαφέρονταν περισσότερο για την πρακτική σοφία και όχι για φιλοσοφικές θεωρίες, ιδιαίτερα σε μία εποχή όπου επικρατούσε ο φόβος και ήταν απαραίτητη προϋπόθεση επιβίωσης η αρμόζουσα συμπεριφορά έναντι αυτών που βρίσκονταν στην εξουσία, Rudich (1997) 87. Ενδιαφέροντα σχετικά με τη χρήση της στωικής φιλοσοφίας ως ψυχοθεραπευτικού μέσου στα έργα του Σενέκα είναι όσα αναφέρει η Wiener (2014) 190-194.

<sup>58</sup> Σύμφωνα με τον Mayer (1991), δεν είναι ξεκάθαρο αν η χρήση ιστορικών παραδειγμάτων που ήταν τόσο ευρεία στον Κικέρωνα και τον Σωκράτη οφείλεται τόσο πολύ στις διδασχές των στωικών. Ισχυρίζεται πως για τον Σενέκα η ρωμαϊκή λογοτεχνική παράδοση ήταν πολύ πιο σημαντική από τον στωικισμό του. Για τη σχέση της στωικής φιλοσοφίας με τον Σενέκα βλ. Rist (1969), Cooper (2004), Inwood (2005).

τόρα τα παραδείγματά του μέσα από μια άλλη σκοπιά· δεν είναι, δηλαδή, μόνο φορέας μνήμης, μα γίνεται ταυτόχρονα και δημιουργός μνήμης με την εισαγωγή και τη διαμόρφωση καινούριων παραδειγμάτων, θετικών και αρνητικών, εμπλουτίζοντας με τον τρόπο αυτό την παράδοση και δίνοντάς της μια καινούρια πνοή. Αυτό μπορεί να κατανοηθεί ευκολότερα δεδομένου του γεγονότος ότι ο συγγραφέας ανήκει σε μια εντελώς διαφοροποιημένη εποχή σε σχέση με τους προγενέστερους του. Η ρωμαϊκή κοινωνία έχει υποστεί ριζικές ανακατατάξεις, το ρεπουμπλικανικό παρελθόν αντικαθίσταται από το μοναρχικό-αυτοκρατορικό παρόν, ο μέχρι τώρα υφιστάμενος κώδικας αξιών ανατρέπεται και αναδιαμορφώνεται προσαρμοζόμενος στα νέα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα. Μέσα σε αυτό το κλίμα και περιβάλλον τα παραδείγματα παραμένουν μεν τα ίδια, αποκτούν ωστόσο άλλες συνδηλώσεις και νοηματικό βάρος. Απεκδύονται, θα μπορούσε να πει κανείς, το βαρύ πολιτικό τους φορτίο και γίνονται περισσότερο φορείς ηθικών-φιλοσοφικών νοημάτων. Αντιμετωπίζονται πλέον από μια εντελώς νέα οπτική γωνία κι αυτό είναι που συνιστά ουσιαστικά τη συμβολή του Σενέκα. Επαναξιολογεί τον συντεταγμένο ηθικό κώδικα, τον επανερμηνεύει και τον συμπληρώνει σε μια προσπάθεια να επικυρωθεί το στίγμα των Στωικών.<sup>59</sup> Μεταβάλλονται πια τα κριτήρια με τα οποία κρίνονται οι πράξεις κάποιων προσώπων, με αποτέλεσμα ο Σενέκας να παραλαμβάνει προσωπικότητες που θεωρούνταν από τους πολλούς μεγάλες και καταξιωμένες αποσπώντας τον καθολικό έπαινο και θαυμασμό και να τις κατατάσσει στα αρνητικά παραδείγματα.<sup>60</sup> Αυτό συμβαίνει κυρίως με μεγάλες στρατιωτικές μορφές, όπως είναι ο Αλέξανδρος, ο Μάριος ή ο Σύλλας.

### **3. *Vox Senecana***

Πέρα από τη λειτουργική ενσωμάτωση των *exempla* στο έργο του, είναι πολλές οι περιπτώσεις κατά τις οποίες ο Σενέκας επιδίδεται στη μελέτη της ουσίας και του ρόλου που διαδραματίζουν τα παραδείγματα και καθίσταται πολύ εύγλωττος ως προς τον τρόπο που αντιλαμβάνεται τη λειτουργικότητά τους. Αυτό ακριβώς το προσλαμβάνον πλαίσιο των *exempla* θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε στη συνέχεια, το οποίο θα μας είναι χωρίς αμφιβολία πολύ χρήσιμο κατά τη μετέπειτα εξέταση των ιστορικών παραδειγμάτων που ενδημούν στο πεζογραφικό του έργο. Το ίδιο το κείμενο αναδεικνύεται σε πολυδύναμο ενδεικτική και δεξαμενή δεδομένων από όπου σταχυολογούμε πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τη λειτουργική βαρύτητα των *exempla*.

---

<sup>59</sup> Roller (2001) 107.

<sup>60</sup> Βλ. Roller (2001) 89.

Αν ζητούμενο, λοιπόν, είναι να πλέξουμε τον ιστό των λειτουργικών εκφάνσεων των ιστορικών παραδειγμάτων στο πεζογραφικό έργο του Ρωμαίου φιλοσόφου Σενέκα, ο ίδιος ο συγγραφέας αποτελεί οδηγό πολύτιμο και αδιάψευστο, καθώς προσφέρει τον μίτο και δίνει τις κατευθυντήριες γραμμές ως προς τις προθέσεις του σε σχέση με την εκάστοτε λειτουργία που επιλέγει να προσδώσει σε κάποιο *exemplum*.

Μελετώντας και εξετάζοντας τις έννοιες που προσλαμβάνει η λέξη *exemplum* όσες φορές εμφανίζεται άμεσα στο έργο, καθώς και την ευκρινώς διατυπωμένη θέση του Σενέκα σε ορισμένα σημεία, προκύπτουν κατ' αρχάς κάποιες βασικές λειτουργίες των παραδειγμάτων, οι οποίες βέβαια δεν είναι αλληλοαποκλειόμενες. Ο Σενέκας προσκομίζει στη συζήτηση κάποιο *exemplum* προκειμένου να πείσει τον συνομιλητή του, να προσφέρει ένα σταθερό έρεισμα σε κάποιο προδιατυπωθέν επιχείρημα, να συμβουλευθεί και να παρακινήσει προς μίμηση ή προς αποφυγή, ενώ επιπλέον επενδύει στη διδακτική αξία ενός *exemplum*.

Η λέξη *exemplum*, στις διάφορες πτωτικές της μορφές, εντοπίζεται συνολικά 136 φορές στο *corpus* του πεζογραφικού έργου του Σενέκα.<sup>61</sup> Οι προσωπικές του απόψεις, όμως, για τη δυναμική των παραδειγμάτων αποτυπώνονται εναργέστερα και κατηγορηματικά κυρίως στις *Epistulae Morales*. Ήδη στην έκτη Επιστολή (6.5) υπογραμμίζεται πως η προσωπική επαφή με έναν φιλόσοφο και η άμεση παρατήρηση της δράσης του, η διά ζώσης δηλαδή επαφή και η αυτοψία, αποτελεί αποτελεσματικότερη διδακτική εμπειρία από την ανάγνωση βιβλίων ή την ακρόαση ομιλιών και διαλέξεων: *Plus tamen tibi et viva vox et convictus quam oratio proderit. In rem praesentem venias oportet, primum, quia homines amplius oculis quam auribus credunt* («Η ζώσα φωνή, βέβαια, και η οικειότητα θα σε ωφελέσουν περισσότερο παρά τα γραπτά λόγια. Πρώτα πρέπει να πλησιάσεις στην ίδια την πράξη, επειδή οι άνθρωποι έχουν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στα μάτια παρά στα αυτιά τους»). Προσδιορίζεται σαφώς εδώ το περίγραμμα ενός ζωντανού μοντέλου συμπεριφοράς, ενός προτύπου που θα μπορεί να μας οικοδομεί και να μας βελτιώνει, φτάνει εμείς να είμαστε οξείς παρατηρητές και μιμητές του όλου τρόπου ζωής του.<sup>62</sup> Καταλήγοντας τονίζει συμπερασματικά τη δραστηριότητα των *exempla* έναντι των *praecepta*: *deinde, quia longum iter est per praecepta, breve et efficax per exempla* («διότι είναι μακρά η οδός αν ακολουθείς εντολές, αλλά σύντομη και αποτελεσματική μέσω των παραδειγμάτων»).<sup>63</sup>

---

<sup>61</sup> Lumpe (1966).

<sup>62</sup> Shelton (1995) 162.

<sup>63</sup> Dressler (2012).

Στην ενδέκατη Επιστολή (11. 8-10), ως συνέχεια των πιο πάνω, επισημαίνεται μια άκρως σημαντική και ενδιαφέρουσα αντίληψη περί παραδειγμάτων, η οποία αποτελεί ουσιαστικά τον ακρογωνιαίο λίθο της ρωμαϊκής εκπαίδευσης και διαπαιδαγώγησης, αλλά και γενικότερα της κοινωνικής ζωής της Ρώμης.<sup>64</sup> Η εκπαιδευτική διαδικασία ήταν άμεσα συνυφασμένη με την έννοια της *imitatio*.<sup>65</sup> εδραζόταν στην προβολή και, εν συνεχεία, στη μίμηση ιστορικών *exempla*, αρυόμενων από την πλούσια δεξαμενή της απώτερης ή και νεώτερης ρωμαϊκής ιστορίας.<sup>66</sup> Ιδιαίτερος εύγλωττη είναι η προτροπή του Σενέκα προς τον φίλο και αποδέκτη των επιστολών του, Λουκίλιο, να θέτει πάντοτε ενώπιόν του τη ζώσα εικόνα ενός *vir bonus*, ο οποίος θα διαδραματίζει τον ρόλο του φύλακα και παιδαγωγού: *aliquis vir bonus nobis diligendus est ac semper ante oculos habendus, ut sic tamquam illo spectante vivamus et omnia tamquam illo vidente faciamus* («Θα πρέπει να αγαπήσουμε έναν άντρα υψηλού πνεύματος και να τον έχουμε πάντοτε ενώπιόν μας και να ζούμε έτσι σαν να μας παρακολουθεί και να πράττουμε με τέτοιο τρόπο σαν να μας βλέπει»).<sup>67</sup>

Πεποίθηση του Σενέκα είναι πως η εκ του σύνεγγυς παρουσία, απτή ή νοερή, ενός *vir bonus*- και ως τέτοιος προτείνεται ο Κάτων ή ο Λαίλιος-, μίας μορφής που γεννά τον σεβασμό και την αποδοχή λόγω της αρετής της, λειτουργεί τελικά αποτρεπτικά για τη διάπραξη λαθών και σφαλμάτων (*Ep.* 11.9). Η συμβουλή αυτή του Επίκουρου, την οποία ενστερνίζεται ο Σενέκας και τη διοχετεύει στον Λουκίλιο, επαναλαμβάνεται υπό τη μορφή σύνοψης στο κλείσιμο της επιστολής: *elige eum, cuius tibi placuit et vita et oratio et ipse animum ante se ferens vultus; illum tibi semper ostende vel custodem vel exemplum* (*Ep.* 11.10, «διάλεξε και θέσε ενώπιόν σου αυτόν που σε ικανοποιεί η ζωή, τα

---

<sup>64</sup> Βλ. Mayer (2005) 148.

<sup>65</sup> Σύμφωνα με τον Whitmarsh (2001) 92, η εκπαίδευση στην αρχαιότητα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη διάπλαση της προσωπικότητας μέσω της αδιάλειπτης επανάληψης προτύπων και παραδειγμάτων παρμένων συνήθως από τη λογοτεχνία του 5ου και 4ου αι. π.Χ.. Για τη σημασία της μίμησης και της χρήσης *exempla* στη ρωμαϊκή εκπαίδευση βλ. επίσης Bonner (1977) και Clark (1957). Η ιδέα της εκπαίδευσης ως διαδικασίας μίμησης εντοπίζεται ήδη στον Ισοκράτη (*Εύαγ.* 75), αλλά ενισχύεται περαιτέρω και εντείνεται στην ελληνική λογοτεχνία των αυτοκρατορικών χρόνων. Πρβ. Πλαύτ. *Trin.*, 295κ.ε.: ένας αυστηρός και συντηρητικός πατέρας (Philo) προειδοποιεί τον γιο του να μη συναναστρέφεται ανθρώπους χαμηλού χαρακτήρα οι οποίοι ντροπιάζουν τους *mores maiorum*. Επίσης, Ter. *Adelphoe* 414κ.ε., Hor. *Serm.* 1.4.109-126, βλ. σχετικά Chaplin (2000) 11.

<sup>66</sup> Ο Κικέρωνας τονίζει την αναγκαιότητα για έναν Ρωμαίο πολίτη να γνωρίζει το παρελθόν του, να θυμάται την αρχαιότητα και να ανακαλεί *exempla* προηγούμενων εποχών (*De Or.* 1.120). Ο ίδιος ο Σενέκας επισημαίνει, απευθυνόμενος στον Λουκίλιο (*Ep.* 24.3), πως οποιαδήποτε ιστορική στιγμή, ρωμαϊκή ή μη, έχει να επιδείξει πλήθος από *exempla*. Τα παραδείγματα αυτά από το παρελθόν ήταν ιδιαίτερα προσεκτικές επιλογές, ώστε να επιβεβαιώνουν και να ενισχύουν ηθικά διδάγματα και να προτείνουν πρότυπα ηθικής συμπεριφοράς, Shelton (1995) 159.

<sup>67</sup> Πρόκειται για μία συμβουλή που προέρχεται από τον Επίκουρο, όπως δηλώνει ο ίδιος ο Σενέκας, και προϋποθέτει τη λειτουργία του *exemplum* ως φύλακα και παιδαγωγού: *Hoc, mi Lucili, Epicurus praecepit. Custodem nobis et paedagogum dedit, non inmerito* (*Ep.* 11.9, «Τέτοια είναι, αγαπητέ μου Λουκίλιε, η συμβουλή του Επίκουρου. Μας έχει δώσει, και πολύ σωστά, έναν φύλακα και παιδαγωγό»).

λόγια του και η έκφραση της ψυχής του όπως αντικατοπτρίζεται στο πρόσωπό του· πρόβαλλέ τον πάντα στον εαυτό σου ως φύλακα ή ως πρότυπο»).

Τα λόγια τούτα του Σενέκα επιβεβαιώνουν την προτίμηση και κλίση των Ρωμαίων προς τα ζωντανά παραδείγματα συμπεριφοράς για ηθική οικοδόμηση και κατάρτιση, τόσο σε προσωπικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο.<sup>68</sup> Η έννοια της *imitatio* είναι απολύτως συνυφασμένη και άρρηκτα συνδεδεμένη με τη *vita Romana*. Και όχι σπάνια, η έννοια αυτή εκτείνεται και επεκτείνεται στα όρια της ενσυνείδητης *aemulatio*.<sup>69</sup>

Η ίδια επικούρεια θέση περί παιδαγωγών – προσωποποιημένων και πάλι στις μορφές του Κάτωνα, του Σκιπίωνα και του Λαίλιου – επανέρχεται με ευδιάκριτες γλωσσικές αντιστοιχίες στην Επιστολή 25. Επιστρατεύει ο Σενέκας τη ρήση του Επίκουρου “*Sic fac,*” *inquit, “omnia, tamquam spectet Epicurus”* (Ep. 25.5, «Κάνε τα πάντα με τέτοιο τρόπο σαν να σε παρακολουθεί ο Επίκουρος») βασίζοντάς την στην αναμφίβολη ωφέλεια που προκύπτει από την ύπαρξη ενός φύλακα και επόπτη στη ζωή μας που θα βρίσκεται στην πρώτη γραμμή της σκέψης μας σε κάθε μας πράξη (*Prodest sine dubio custodem sibi inposuisse et habere, quem respicias, quem interesse cogitationibus tuis iudices*, «Χωρίς αμφιβολία αξίζει να βάλεις έναν φύλακα στη ζωή σου και να έχεις κάποιον τον οποίο να μπορείς να βλέπεις, κάποιον που να τον θεωρείς μάρτυρα των σκέψεών σου»), τουλάχιστον μέχρι να επιτευχθεί ο στόχος της ηθικής βελτίωσης και η κατάκτηση του προσωπικού σεβασμού (*Cum iam profeceris tantum, ut sit tibi etiam tui reverentia, licebit dimittas paedagogum*, «Και όταν θα έχεις προοδεύσει τόσο πολύ, ώστε να έχεις σεβασμό ακόμα και για τον εαυτό σου, μπορείς να απαλλαγείς

---

<sup>68</sup> Ενδεικτική είναι η εξάρτηση δύο βασικών ρωμαϊκών θεσμών (*contubernium* και *tirocinium feri*) από τη χρήση προτύπων, Mayer (1991) 143. Στο προοίμιο του *Αιμίλιου Παύλου* (1.1-3) ο Πλούταρχος θέτει ως τελικό στόχο της βιογραφικής του δραστηριότητας την *επανόρθωσιν ήθων*, την ηθική βελτίωση των αναγνωστών. Ισχυρίζεται ότι η διαδικασία συγγραφής των *Βίων* είχε αφετηρία την επιθυμία άλλων, αλλά ο ίδιος αφοσιώθηκε σταδιακά στο έργο και για προσωπικούς του λόγους, επιχειρώντας κατά κάποιο τρόπο μπροστά στο κάτοπτρο της ιστορίας (*ὥσπερ ἐν ἐσόπτρῳ τῆ ἱστορίας*), να προσαρμόσει και τη δική του ζωή στο πρότυπο αυτών των ανδρών. Στον *Αιμίλιο Παύλο* (1.5) μνημονεύει τα κάλλιστα των παραδειγμάτων, τα οποία λειτουργούν ως *exempla*, ως πρότυπα για τους αναγνώστες. Η εξοικείωση μαζί τους παρομοιάζεται με τη συναναστροφή με ζωντανούς ανθρώπους.

<sup>69</sup> Χαρακτηριστική είναι η προβολή των *exempla* ως κατόπτρων, Kornhardt (1936) 27-28. Το παράδειγμα γίνεται καθρέφτης μέσα από τον οποίο ο νέος διαβλέπει τη διαγραφόμενη κατάληξη, εάν αναλόγως επαναλάβει τα ίδια λάθη ενός αρνητικού προτύπου ή συνταχθεί με ένα *exemplum positivum*. Στο *Περὶ παιδων ἀγωγῆς* (14A) του Πλουτάρχου προβάλλεται η ιδέα του προτύπου των γονέων· τα παιδιά παρατηρούν και μιμούνται το εναργές παράδειγμα των πατέρων, σαν να στέκονται μπροστά στον καθρέφτη, πρβ. επίσης *Πῶς ἂν τις αἰσθοίτο ἑαυτοῦ προκόποντος ἐπ’ ἀρετῆς*, 84F-85B, Αλεξίου (2007) 33. Το έργο αυτό του παραδειγματισμού των νέων, ώστε να καταστούν *similes majorum suorum* είχε ανατεθεί στον *pater familias*. Στην προϊούσα έκπτωση του θεσμού που ακολούθησε κυρίως κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια επισυνάπτει ο Τάκιτος την ηθική κατάπτωση της Ρώμης (Τακ. *Dial.* 28-9). Εδώ ανήκουν επίσης και οι νουθεσίες του Ιουβενάλη (*Sat.* 14.31κ.ε.).

από τον παιδαγωγό»). Η γενική αυτή ρήση συγκεκριμενοποιείται και προσωποποιείται στη συνέχεια, όπως ακριβώς και στην Επιστολή 11: *interim aliquorum te auctoritate custodi, aut Cato ille sit aut Scipio aut Laelius aut talis, cuius interventu perdit quique homines vitia supprimerent* («στο μεταξύ όρισε ως φρουρό στον εαυτό σου το κύρος κάποιου, είτε αυτός είναι ο Κάτων είτε ο Σκιπίων είτε ο Λαίλιος είτε οποιοσδήποτε άλλος στην παρουσία του οποίου ακόμα και οι φαύλοι θα κατέστειλαν τις κακές παρορμήσεις τους»).<sup>70</sup>

Στην Επιστολή 24 ανιχνεύονται επίσης σημαντικές προγραμματικές δηλώσεις χρήσιμες για να αντιληφθούμε τη στάση του Σενέκα στο θέμα των *exempla*. Αυτό που επισημαίνεται είναι ο πλούτος των παραδειγμάτων που παρέχει η ρωμαϊκή ιστορία και ο πολύ σημαντικός ηθικοδιδακτικός ρόλος που διαδραματίζουν: *Nec diu exempla, quibus confirmeris, colligenda sunt; omnis illa aetas tulit. In quamcumque partem rerum vel civilium vel externarum memoriam miseris, occurrent tibi ingenia aut profectus aut impetus magni* (*Ep.* 24.3: «Δεν χρειάζεται να καταβάλεις μεγάλη προσπάθεια για να συλλέξεις παραδείγματα ενίσχυσης και ενθάρρυνσης, καθώς κάθε εποχή έχει δημιουργήσει τα δικά της. Αρκεί να στραφείς σε οποιαδήποτε περίοδο τόσο της ρωμαϊκής όσο και της ξένης ιστορίας»). Δηλωτικό της λειτουργίας που επιτελούν τα παραδείγματα προς μίμηση είναι ακριβώς το ρήμα *confirmeris*.<sup>71</sup>

Και λίγο πιο κάτω (*Ep.* 24.9) ο Σενέκας σπεύδει να υπενθυμίσει ξανά τον ουσιαστικό ρόλο των παραδειγμάτων διευκρινίζοντας πως τα *exempla* που μόλις επικαλέστηκε (*Ep.* 24.4-8)<sup>72</sup> δεν επέχουν απλώς θέση *ornamentum* ούτε χρησιμοποιούνται μόνο ως ένα είδος ρητορικής άσκησης, αλλά καλούνται να διαδραματίσουν μία πιο ουσιαστική λειτουργία, αυτή της προτροπής και της ενθάρρυνσης (*non in hoc exempla nunc congero, ut ingenium exerceam, sed ut te adversus id, quod maxime terribile videtur, exhorter*, «Δεν συσσωρεύω τώρα αυτά τα παραδείγματα ως άσκηση του πνεύματος, αλλά για να σε ενθαρρύνω να αντιμετωπίσεις αυτό που φαίνεται πολύ τρομερό»). Ο στόχος αυτός επιτυγχάνεται, σύμφωνα πάντα με τον Σενέκα, ευκολότερα μέσω των κατάλληλων παραδειγμάτων: *Facilius autem exhortabor, si ostendero non fortes tantum viros...* («Πιο εύκολα όμως θα σε ενθαρρύνω, αν σου δείξω ότι όχι μόνο οι δυνατοί άνδρες...»).

<sup>70</sup> Πρβ. *Ep.* 7.8: *Cum his versare, qui te meliorem facturi sunt* («Να συναναστρέφεις εκείνους που θα σε κάνουν καλύτερο»).

<sup>71</sup> Turpin (2008) 366.

<sup>72</sup> Αξίζει να σημειωθεί η χρήση σε αυτά τα *exempla* του ρήματος *video* (24.5: *Vides hominem...* και *Vide quanto acrior sit...*) που παραπέμπει ευθέως στην εικόνα του ζωντανού παραδείγματος.

Μέσα στο πλαίσιο της κυκλικής οργάνωσης συναντούμε ξανά μετά την ολοκλήρωση της έκθεσης των *exempla* το σχόλιό του για τη σημασία των ιστορικών παραδειγμάτων που ανάγονται στο παρελθόν, ενώ ταυτόχρονα υποδηλώνει και τη δυνατότητα ανεύρεσης παραδειγματικών μορφών ακόμα και στη σύγχρονη εποχή: *Non revoco te ad historias nec ex omnibus saeculis contemptores mortis, qui sunt plurimi, colligo. Respice ad haec nostra tempora...* (Ep. 24.11, «Δεν θα σου θυμίσω ιστορίες ούτε θα συγκεντρώσω παραδείγματα ανθρώπων που διά μέσου των αιώνων περιφρόνησαν τον θάνατο, γιατί είναι πάρα πολλά. Στρέψε το βλέμμα στη δική μας εποχή...»).

Πολύ κατατοπιστική για το θέμα των παραδειγμάτων αποδεικνύεται και η Επιστολή 95 όπου ο Σενέκας επιχειρεί να καθορίσει τη λειτουργία των *praecepta* και να τα διακρίνει από τα λεγόμενα *exemplaria* (Ep. 95.66-67). Τα *praecepta* δίνουν το περίγραμμα και το θεωρητικό πλαίσιο της *virtus*, ενώ τα *exemplaria*, όπως τα ονομάζει ο Σενέκας, έρχονται να αναδείξουν την έμπρακτη εφαρμογή των θεωριών, αποτελούν τη ζωντανή ενσάρκωση του θεωρητικού περιτυλίγματος ενός *praeceptum*<sup>73</sup> και έχουν μία συγκεκριμένη χρησιμότητα: *propinamus laudanda, invenietur imitator* («αν προβάλουμε αξιέπαινα πράγματα, θα βρεθούν μιμητές»)<sup>74</sup>. Επιχειρώντας στη συνέχεια να περάσει σε ιστορικά παραδείγματα, όπως του Κάτωνα, του Λαίλιου ή του Σκιπίωνα (Ep. 95.72), δηλώνει πως δεν αρκεί να δώσει κάποιος γενικά και αφηρημένα τα χαρακτηριστικά των καλών ανδρών, αλλά είναι απαραίτητο να παράσχει και συγκεκριμένες απεικονίσεις και ενσαρκώσεις αυτού του τύπου ανθρώπων (*Proderit non tantum quales esse soleant boni viri dicere formamque eorum et lineamenta deducere, sed quales fuerint narrare et exponere*).

Στην Επιστολή 80 αναφέρεται ξεκάθαρα η εικονιστική και επεξηγηματική φύση ενός *exemplum*, το οποίο χρησιμοποιείται ακριβώς για να αποτυπώσει και να διευκρινίσει μία θέση, μία άποψη, μία κατάσταση. Στο εν λόγω χωρίο ο Σενέκας ομολογεί πως συχνά ανακαλεί ένα παράδειγμα το οποίο, κατά τη γνώμη του, αντικατοπτρίζει πολύ παραστατικά το δράμα της ανθρώπινης ζωής: *saepius hoc exemplo mihi utendum est, nec*

---

<sup>73</sup> *Nam qui praecipit, dicit: "illa facies, si voles temperans esse." Qui describit, ait: "temperans est, qui illa facit, qui illis abstinent." Quaeris, quid intersit? Alter praecepta virtutis dat, alter exemplar* («Γιατί αυτός που παραγγέλλει, λέει: «να κάνεις αυτά, αν θέλεις να έχεις αυτοέλεγχο.» Αυτός που περιγράφει, λέει: αυτοέλεγχο έχει όποιος κάνει αυτά, όποιος αποφεύγει τα άλλα.» Ρωτάς ποια είναι η διαφορά; Ο ένας δίνει οδηγίες αρετής, ο άλλος παραδείγματα αρετής»).

<sup>74</sup> Όπως προκύπτει από τη συζήτηση στην επιστολή 95, κάποια παραδείγματα έχουν διττή στόχευση. Λειτουργούν σαφώς προτρεπτικά, καθώς ο Σενέκας δέχεται πως τα έξωθεν σημάδια μιας ενάρετης μορφής είναι σε θέση να εμπνεύσουν τη μίμηση, ενώ ταυτόχρονα υποβοηθείται και η απαραίτητη ηθική ανάλυση, καθώς καλούμαστε να σκεφτούμε και να προσδιορίσουμε για τον εαυτό μας ποια στοιχεία θα πρέπει να μιμηθούμε, Turpin (2008) 371.



*enim ullo efficacius exprimitur hic humanae vitae mimus...* (Ep. 80.7, «Πολύ συχνά νιώθω πως πρέπει να χρησιμοποιήσω αυτό το παράδειγμα και μου φαίνεται πως κανένα δεν εκφράζει πιο αποτελεσματικά αυτό το δράμα της ανθρώπινης ζωής...»). Η βασική λειτουργία της εικονοποιίας δίνεται με το ρήμα *exprimitur*, όρος ο οποίος χρησιμοποιείται για να αποδώσει το ποιόν της *demonstratio* (ελλ. *έναργείας*) σύμφωνα με τον ορισμό του συγγραφέα του έργου *Rhetorica ad Herennium* (4.68: *demonstratio est cum ita verbis res exprimitur ut geri negotium et res ante oculos esse videatur* «*demonstratio* είναι όταν τα πράγματα εκφράζονται (κυριολ. ‘αποδίδονται με ζωγραφική λεπτομέρεια’- *exprimitur*) με τα λόγια με τέτοιο τρόπο, ώστε σου φαίνεται ότι μια υπόθεση λαμβάνει χώρα και η κατάσταση ξετυλίγεται μπροστά στα ίδια σου τα μάτια»· πρβ. επίσης Κοϊντ. *Inst.* 9.2.40 και Διον. Αλικαρν. *Λυσ.* 7), ενώ δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο και το επίρρημα *efficacius*, το οποίο παραπέμπει με τη σειρά του στο επίθετο *efficax* που συναντήσαμε στην Επιστολή 6 (*quia longum iter est per praecepta, breve et efficax per exempla*) και που ήταν και πάλι άμεσα συνυφασμένο με τον ρόλο και την αποτελεσματικότητα των *exempla*.

Το *exemplum* στα χέρια του Σενέκα μετατρέπεται σε μέσο αποδεικτικό, καθώς προσπαθεί ο συγγραφέας να θεμελιώσει με το παράδειγμα την ορθότητα, την εγκυρότητα και την ευστάθεια μιας θέσης ή ενός επιχειρήματος και με τον τρόπο αυτό να πείθει τον εκάστοτε πραγματικό ή πλασματικό συνομιλητή του.<sup>75</sup> Στο *De Ira* 3.13.7 εισάγεται μία λίστα παραδειγμάτων η οποία αναμένεται να λειτουργήσει ως απόδειξη για τις συστάσεις στις οποίες έχει ήδη προβεί προηγουμένως ο Σενέκας, ότι δηλαδή θα πρέπει να ζητούμε τη βοήθεια των φίλων μας, όταν μας καταβάλλει ένα πάθος, όπως για παράδειγμα η οργή: *id fieri posse apparebit, si pauca ex turba ingenti exempla protulero, ex quibus utrumque discere licet...* («ότι αυτό μπορεί να γίνει θα φανεί καθαρά, αν αναφέρω λίγα από ένα πλήθος παραδειγμάτων, από τα οποία μπορείς να μάθεις δύο πράγματα...»). Κομβικής σημασίας εδώ είναι βεβαίως το ρήμα *apparebit* το οποίο υποβάλλει την έννοια της επιβεβαίωσης και απόδειξης. Κατά τον ίδιο τρόπο, στον διάλογο *De Clementia* ο Σενέκας εισάγει το παράδειγμα του Αυγούστου ως επαλήθευση των προηγούμενων προτάσεων του για επίδειξη επιείκειας εκ μέρους του αυτοκράτορα: *hoc quam verum sit, admonere te*

<sup>75</sup> π.χ. *Ben.* 3.23.1 (*Multa iam beneficiorum exempla referam*), 3.32 .6 (...*si, quae rettuli, exempla nondum satis faciunt...*), 5.10.3 (*Diutius hoc et pluribus exemplis licet prosequi*), 6.16.1. (*Infinitem erit, si latius exempla conquiram, quibus appareat parvo magna constare*). Η θέση αυτή επαναλαμβάνεται και στον Κοϊντιλιανό (*Inst.* 5.11.6).

*exemplo domestico volo* (Clem. 1.9.1, «θέλω να σου υπενθυμίσω πόσο αλήθεια είναι αυτό, αναφέροντάς σου ένα παράδειγμα από την οικογένειά σου»).

Σε άλλα σημεία των *Διαλόγων* και των *Επιστολών* του ο Σενέκας φροντίζει να καταστήσει σαφές πως η αναφορά σε κάποιο *exemplum* αποσκοπεί στην εναργέστερη απεικόνιση και εικονογράφηση αυτού που έχει προηγηθεί.<sup>76</sup> Ενδεικτικά, στο *De Brevitate Vitae* σχολιάζοντας ότι θεωρεί αισχρούς και επονείδιστους όλους αυτούς που ενώ βρίσκονται σε προχωρημένη ηλικία παραμένουν εν δράσει διψώντας απεγνωσμένα για λίγη δόξα και τιμή και τελικά τους προλαβαίνει σε αυτή την κατάσταση ο θάνατος, δηλώνει πως δεν μπορεί να μην αναφέρει ένα παράδειγμα που του έρχεται στο μυαλό και το οποίο ακριβώς απεικονίζει αυτό που μόλις έχει δηλώσει: *Praeterire quod mihi occurrit exemplum non possum* (Brev. 20.3). Κατά τον ίδιο τρόπο, στην Επιστολή 112 (*Ep.* 112.1) ανακοινώνει πως πρόθεσή του είναι να αναφέρει ένα παράδειγμα από την προσωπική του ενασχόληση με την καλλιέργεια του αμπελιού, ώστε να αποτυπώσει τη δυσκολία αναμόρφωσης ενός σκληροτράχηλου φίλου του Λουκιλίου (*Volo tibi ex nostro artificio exemplum referre*).

Εξ ορισμού η έννοια του παραδείγματος εμπεριέχει το στοιχείο του διδακτισμού και της οικοδόμησης και παραπέμπει κατά τρόπο άμεσο στην ιδέα ενός προτύπου, το οποίο διδάσκει και που εμείς καλούμαστε να ακολουθήσουμε. Ο Σενέκας, αναντίρρητα, το γνωρίζει αυτό και επενδύει αρκετά σε αυτή τη διάσταση των *exempla* μέσα στο έργο του. Στο *De Ira* επισημαίνεται η διδακτική αξία ενός παραδείγματος και τονίζεται πως όσο περισσότερο γνωστή γίνει μια επιβληθείσα τιμωρία τόσο μεγαλύτερη προειδοποιητική και αποτρεπτική αξία αποκτά: *Cum latrocinia tenebris abscondi soleant, animadversiones, quo notiores sunt, plus in exemplum emendationemque proficiant.* (*Ir.* 3.19.2-3, «Παρ' όλο που οι κλοπές συνήθως κρύβονται στο σκοτάδι, όσο πιο γνωστές γίνονται οι τιμωρίες τόσο περισσότερο βοηθούν ως παράδειγμα και προειδοποίηση»). Στο ίδιο έργο, υπογραμμίζεται ρητά το δίδαγμα που προκύπτει από το παράδειγμα της σκληρότητας του Σύλλα· δεν πρέπει να νιώθουμε καμία οργή για τα παιδιά των προσωπικών ή πολιτικών μας αντιπάλων: *Ne irascamur inimicorum et hostium liberis, inter Sullanae crudelitatis exempla est, quod ab re publica liberos proscriptorum submovit* (*Ir.* 2.34.3, «Από τα παραδείγματα της σκληρότητας του Σύλλα που απομάκρυνε από την πολιτεία ακόμη και τα παιδιά των προγραφέντων, προκύπτει ότι δεν

---

<sup>76</sup> Η χρήση αυτή του *exemplum* ως μιας σημαντικής ρητορικής τεχνικής προδιατυπώνεται από τον Κικέρωνα στο *De Inventione* (1.55).

πρέπει να οργιζόμαστε εναντίον των παιδιών των προσωπικών και πολιτικών μας εχθρών»).

Συναρτώμενη προς τη διδακτική δυναμική των παραδειγμάτων είναι η πεποίθηση του Σενέκα πως ένα *exemplum* ασκεί σαφώς θετική επίδραση σε αυτόν που το δεξιώνεται. Ως εκ τούτου, σε πολλές περιπτώσεις καλεί και παρακινεί τον συνομιλητή του να παραδειγματιστεί και να ακολουθήσει κάποιο πρότυπο.<sup>77</sup> Στην Επιστολή 102 (*Ep.* 102.30) καλεί τον Λουκίλιο να αναλογιστεί πόσο μεγάλη ωφέλεια απορρέει από τα λεγόμενα *exempla bona* και πόσο αναγκαία είναι η παρουσία, όχι μόνο η μνήμη, των *boni viri* στη ζωή μας (*Cogita, quantum nobis exempla bona prosint; scies magnorum virorum non minus praesentiam esse utilem quam memoriam*),<sup>78</sup> ενώ στο *De Tranquillitate Animi* διαβάζουμε για το πώς ένα καλό παράδειγμα εξάπτει τον νου μας και παρακινεί σε μίμηση: *Sed ubi lectio fortior erexit animum et aculeos subdiderunt exempla nobilia, prosilire libet in forum, commodare alteri vocem, alteri operam, etiam si nihil profuturam, tamen conaturam prodesse, alicuius coercere in foro superbiam male secundis rebus elati.* (*Tr.* 1.12: «Όταν όμως η ανάγνωση γενναίων πράξεων εξάπτει τον νου μου και με κεντρίζουν υψηλόφρονα παραδείγματα, τότε θέλω να ορμήσω στην Αγορά, να δανείσω σε κάποιον τη φωνή μου και ανάλογα να προσφέρω τη συμπαράστασή μου σε κάποιον άλλο, τέτοια που, ακόμη και αν δεν βοηθήσει, τουλάχιστον θα προσπαθήσει να είναι χρήσιμη ή να αναχαιτίσω την αλαζονεία κάποιου τρίτου, που ανάρμοστα κομπάζει για τις επιτυχίες του»<sup>79</sup>).<sup>80</sup>

Στον παραμυθητικό λόγο προς την μητέρα του, Ελβία, επαναλαμβάνεται ο αποφασιστικός ρόλος που διαδραματίζουν τα *exempla* στη διάπλαση και διαμόρφωση του ρωμαϊκού χαρακτήρα: *multum illi dabis, etiam si nihil dederis praeter exemplum* (*Helv.* 18.8: «θα της προσφέρεις πολλά ακόμη κι αν δεν της δώσεις τίποτε άλλο εκτός από το παράδειγμά σου»). Στον διάλογο *De Ira* (*Ir.* 3.8.3) σημειώνεται πως αυτός που

<sup>77</sup> *Ben.* 4.25.1, *Const.* 18.5, *Ot.* 1.1.

<sup>78</sup> Οι *Βίοι Παράλληλοι* αποτελούν ουσιαστικά την απάντηση του Πλουτάρχου στην ανάγκη που είχε η ελίτ της εποχής του για τις μελέτες περιπτώσεων που ο Κικέρωνας θεωρούσε ως πολύ χρήσιμες και για την άσκηση της ηθικής που είχε προτείνει ο Σενέκας (*bonorum virorum conversatio*), βλ. Stadter (2000) 499.

<sup>79</sup> Μτφ. Ν. Πετρόχειλος.

<sup>80</sup> Απευθυνόμενος στον αυτοκράτορα Νέρωνα στο έργο του *De Clementia* εξαίρει τον ρόλο και τη θετική επίδραση που μπορεί να ασκήσει το παράδειγμα των θεών σε έναν ηγεμόνα: *Quoniam deorum feci mentionem, optime hoc exemplum principi constituam, ad quod formetur, ut se talem esse civibus, quales sibi deos velit* (*Clem.* 1.7.1, «Αφού έκανα μνεία των θεών, θα κάνω πολύ καλά να το καθιερώσω ως παράδειγμα για τον ηγεμόνα βάσει του οποίου θα προσαρμόσει τον εαυτό του, ώστε να είναι για τους υπηκόους του τέτοιος όπως θα ήθελε οι θεοί να είναι γι' αυτόν»). Η θετική επίδραση των παραδειγμάτων στον άνθρωπο που τα εγκολπώνεται υπογραμμίζεται για μια ακόμη φορά και στην Επιστολή 94 (*Ep.* 94.42: *Aequae praecepta bona, si saepe tecum sint, profutura quam bona exempla*, «Οι καλές συμβουλές, που συχνά τις δέχεσαι με ικανοποίηση, ωφελούν ακριβώς το ίδιο όπως και τα καλά παραδείγματα»).

συναναστρέφεται ανθρώπους ειρηνικούς και πράους δεν μπορεί παρά να βελτιωθεί κι ο ίδιος επηρεαζόμενος από το παράδειγμά τους: *Accedit huc, quod non tantum exemplo melior fit qui cum quietis hominibus vivit, sed quod causas irascendi non invenit nec vitium suum exercet* («Επιπλέον, αυτός που ζει με πράους ανθρώπους όχι μόνο γίνεται καλύτερος χάρη στο παράδειγμά τους, αλλά και επειδή δεν βρίσκει αφορμές να οργίζεται, δεν αφήνεται στα πάθη του»).

Το *exemplum*, μέσα στο πλαίσιο ακριβώς αυτής της αναμορφωτικής και βελτιωτικής του δράσης, επιστρατεύεται και ως μέσο παραμυθίας. Ο Σενέκας αναγνωρίζει πως ένα προσεκτικά επιλεγμένο παράδειγμα έχει τη δυνατότητα να δρα καταπραϋντικά και παρηγορητικά σε περιπτώσεις αβάσταχτου πόνου και αφόρητης απώλειας αγαπημένων προσώπων. Τέτοιας λειτουργικότητας παραδείγματα αρμόζουν αναμφίβολα σε λόγους παραμυθητικούς.

Στον *ad Marciam* παρηγορητικό λόγο εμφανίζεται η γενική αρχή πως, όταν ζητούμενο είναι να παραινεθεί και να ενισχυθεί κάποιος, η συνήθης διαδικασία οδηγεί από τα *praecepta* στα *exempla* (*Marc. 2.1*): *scio a praeceptis incipere omnis qui monere aliquem volunt, in exemplis desinere* («Γνωρίζω πως όσοι θέλουν να παραινέσουν κάποιον αρχίζουν από τις εντολές και καταλήγουν στα παραδείγματα»)<sup>81</sup>. Ο Σενέκας, όμως, δηλώνει πως προτίθεται να αντιστρέψει την πορεία αυτή προσδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στην αμεσότερη *efficientia* των παραδειγμάτων έναντι των λόγων στη συγκεκριμένη περίπτωση λαμβανομένου ακόμη υπόψη του γεγονότος ότι κάποιιοι έχουν ανάγκη να ενισχυθούν προβάλλοντάς τους ένδοξα ονόματα. Η πεποίθηση τούτη του Σενέκα για την ασφαλέστερη αποτελεσματικότητα ενός *exemplum* στο πλαίσιο μιας *consolatio* επανέρχεται ακόμη πιο σαφής και εναργής στον λόγο *Ad Polybium de consolatione*, όπου απευθυνόμενος στον Πολύβιο ο Σενέκας εκθειάζει τον Καίσαρα ως το ιδανικό *ad consolationem exemplum*, το οποίο αναγέννησε το πνεύμα του, πρόσφερε θεραπεία στις πληγές του, τον ενδυνάμωσε με κάθε τρόπο, του πρόσφερε όλα εκείνα τα παραδείγματα που θα τον βοηθήσουν για τη γαλήνη του πνεύματος: *Hic itaque princeps, qui publicum omnium hominum solacium est, aut me omnia fallunt aut iam recreavit animum tuum et tam magno vulneri maiora adhibuit remedia. Iam te omni confirmavit modo, iam omnia exempla quibus ad animi aequitatem compellereris tenacissima memoria rettulit* (*Polyb. 14.1*, «Αυτός λοιπόν ο ηγεμόνας, που αποτελεί την καθολική παρηγορία για όλους, εάν δεν κάνω εντελώς λάθος, έχει ήδη αναγεννήσει το πνεύμα σου

---

<sup>81</sup> Τον ρόλο των *exempla* στο συγκεκριμένο έργο συζητεί ο Boal (1973).

και έχει επιθέσει τα καλύτερα φάρμακα σε ένα τόσο σοβαρό τραύμα. Σε έχει ήδη ενδυναμώσει με κάθε τρόπο, χάρη στην πολύ σταθερή του μνήμη σου έχει ήδη παρουσιάσει όλα τα παραδείγματα που θα μπορούσαν να φέρουν το πνεύμα σου σε μια κατάσταση ηρεμίας»).

Σε τούτο το σημείο επιβάλλεται η υπόμνηση πως τα διάφορα *exempla* δύνανται να λειτουργούν *a negativo* ασκώντας, σύμφωνα και με τα λεγόμενα του Σενέκα, αρνητική επίδραση.<sup>82</sup> Στην έβδομη επιστολή σχολιάζει τον κίνδυνο διαφθοράς των *boni mores* που ελλοχεύει στην ανεξέλεγκτη συναναστροφή με τα πλήθη (*Ep.* 7.2),<sup>83</sup> αφού τα *exempla non bona* επηρεάζουν βαθύτατα και ουσιαστικά μερικές φορές τον χαρακτήρα κάποιου: *Age, ne hoc quidem intellegitis, mala exempla in eos redundare, qui faciunt?* (*Ep.* 7.5, «Δεν νιώθετε, λοιπόν, πως τα κακά παραδείγματα κάνουν κακό σ' εκείνους που τα δίνουν;»): *Unum exemplum luxuriae aut avaritiae multum mali facit* (*Ep.* 7.7, «Ένα μόνο παράδειγμα ασωτίας ή φιλαργυρίας μπορεί να προκαλέσει μεγάλο κακό»).

Δεδομένης της αρνητικής αυτής επίδρασης καλεί ο Σενέκας τον Λουκίλιο να προσκολλάται και να δέχεται αυτούς που όχι μόνο δεν θα τον βλάψουν, αλλά και θα συμβάλουν στην ηθική του βελτίωση, καθώς επίσης και αυτούς που μπορεί ο ίδιος να καλυτερεύσει, αφού η διαδικασία ακολουθεί αμφίδρομη πορεία: *cum his versare, qui te meliorem facturi sunt. Illos admitte, quos tu potes facere meliores* (*Ep.* 7.8, «Να συναναστρέφεσαι εκείνους που θα σε κάνουν καλύτερο. Να δέχεσαι εκείνους που μπορείς εσύ να τους κάνεις καλύτερους»). Στο *De Ira* κατατίθεται για άλλη μια φορά η πρόταση πως είναι επιβεβλημένη η συναναστροφή με ανθρώπους πράους και ήμερους και αυτό διότι, σύμφωνα πάντα με τον Σενέκα, είναι καταλυτική η επίδραση που ασκείται από τις παρέες και με μεγάλη ευκολία υιοθετούνται τα ήθη και οι συνήθειες αυτών που βρίσκονται δίπλα σε κάποιον: *Cum placidissimo et facillimo et minime anxio morosque vivendum est; sumuntur a conversantibus mores* (*Ir.* 3.8.1). Χαρακτηριστικές είναι οι δύο πολύ εύστοχες παρομοιώσεις που αναφέρει προκειμένου να στηρίξει τη θέση του αυτή και οι οποίες προβάλλουν αντίστοιχα τις δύο όψεις, θετική και αρνητική, της επίδρασης των ανθρωπίνων σχέσεων· όπως οι διάφορες σωματικές ασθένειες μεταδίδονται μέσω της επαφής με τους άλλους ανθρώπους, το ίδιο και τα πνευματικά νοσήματα και πάθη μεταγγίζονται σε αυτούς που είναι κοντά στον «νοσούντα» (...*et ut quaedam in contactos corporis vitia transiliunt, ita animus mala sua proximis tradit*), ενώ αρκεί να δούμε και τι

<sup>82</sup> Πρβ. *Clem.* 1.11.2.

<sup>83</sup> *Inimica est multorum conversatio... nihil vero tam damnosum bonis moribus quam in aliquo spectaculo desiderare* («η συναναστροφή με τον όχλο είναι βλαβερή... τίποτε δεν είναι τόσο επιζήμιο στα χρηστά ήθη όσο η συμμετοχή στα θεάματα»).

ισχύει στο ζωικό βασίλειο όπου τα άγρια θηρία εξημερώνονται και αποθέτουν την εγγενή αγριότητά τους, όταν έλθουν σε μακροχρόνια επαφή με τον άνθρωπο (*Quae res quantum possit intelleges, si videris feras quoque convictu nostro mansuescere nullique etiam immani bestiae vim suam permanere, si hominis contubernium diu passa est, Ir. 3.8.3*).<sup>84</sup>

Η Επιστολή 109 στο σύνολό της εντρυφά στο θέμα πώς ο σοφός είναι σε θέση να ωφελήσει και να ενισχύσει έναν άλλο σοφό μέσα από τη μεταξύ τους επαφή και επικοινωνία· μέσα σε αυτό το πλαίσιο τίθεται και η ανάστροφη πορεία, ο κακός δηλαδή ζημιώνει τον κακό και τον κάνει χειρότερο εξάπτοντάς του τα πάθη (*Ep. 109.4: Malus malo nocet facitque peiorem, iram eius incitando...* «Ο κακός άνθρωπος βλέπει τον κακό και τον κάνει χειρότερο με το να εξάπτει την οργή του...»). Βαδίζοντας επί του ίδιου μοτίβου στην Επιστολή 123 ο Σενέκας χρησιμοποιεί άλλη μία παρομοίωση για την εξάπλωση των παθών, παραβάλλοντας τα πάθη με τη μουσική μιας παράστασης που εντυπώνεται στο μυαλό των ακροατών και δύσκολα μπορεί να σβηστεί (*Ep. 123.8-9*), ενώ σε άλλα χωρία σχολιάζει όχι ακριβώς τη μετάδοση του κακού, αλλά την ξέφρενη πορεία επαύξησής του στον χρόνο ελλείψει της κατάλληλης καθοδήγησης και στήριξης που θα το αναχαιτίσει.<sup>85</sup>

Συγκεφαλαιωτικά επαναλαμβάνουμε πως αυτό που επιχειρήθηκε εν προκειμένω ήταν να σκιαγραφηθεί ένα αδρομερές περίγραμμα σχετικά με τις λειτουργικές αποχρώσεις που λαμβάνει ο όρος *exemplum* στο πεζογραφικό έργο του Σενέκα. Ό, τι θίγεται εντελώς δειγματοληπτικά στην εισαγωγική τούτη πρόθεση θα επανατοποθετηθεί και θα επαναπροσδιοριστεί στο πλαίσιο μιας εκ του σύνεγγυς προσέγγισης και εξέτασης των διαφόρων *exempla*.

#### 4. “*Exempla quae vites*”

Ο όρος *exemplum* εμπερικλείει κατά κύριο λόγο την έννοια της μίμησης, αλλά ταυτόχρονα παραπέμπει και στην έννοια της αποφυγής.<sup>86</sup> Ισότιμη, λοιπόν, θέση πλάι στα *exempla ad imitandum* κατέχουν τα *exempla negativa*,<sup>87</sup> τα οποία επιφορτίζονται με μια ιδιαίτερη δυναμική, ώστε πολύ συχνά η αποτελεσματικότητά τους σε σχέση με τον

<sup>84</sup> Για τα πάθη ως μεταδιδόμενη ασθένεια πρβ. Ιουβ. *Sat.* 2.78-81.

<sup>85</sup> *Ep.* 97.10, *Ir.* 1.7.4, *Ep.* 116.2. Η συνισταμένη είναι κοινή· ένα πάθος εν τη γενέσει του είναι περιορισμένης εμβέλειας. Αν όμως αφεθεί και δεν ελεγχθεί, τότε η πορεία είναι ξέφρενη και κατηφορική.

<sup>86</sup> Στον Τερέντιο (*Adelphoe* 410-419) καθίσταται σαφές ότι η επιλογή των *exempla* είναι είτε προς μίμηση (*hoc facito*) είτε προς αποφυγή (*hoc fugito*).

<sup>87</sup> Η αντίθεση ανάμεσα σε θετικά και αρνητικά παραδείγματα διαφαίνεται ευκρινώς στους όρους *petenda* και *vitanda* των φιλοσόφων κατ’ αντιστοιχία στους ελληνικούς *αίρετά* και *φενκτά*. Βλ. Kornhardt (1936) 29. Την ίδια αυτή διάκριση κάνει και ο Σενέκας στο *Ir.* 3.22.1: *et haec cogitanda sunt exempla quae vites, et illa ex contrario quae sequaris*.

επιδιωκόμενο στόχο να ξεπερνά αυτή ενός *exemplum positivum*.<sup>88</sup> Πολλοί είναι οι Ρωμαίοι συγγραφείς, ανάμεσά τους ο Λίβιος και ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος, που χρησιμοποιούν τα *exempla* ως μέσο διάδοσης του ρωμαϊκού παραδοσιακού κώδικα αξιών αλλά και ως μέσο αποτροπής των παθών.<sup>89</sup> Ο Λίβιος στο προοίμιο της ιστορίας του<sup>90</sup> υπογραμμίζει την ιδέα της πληρότητας εννοώντας τη συμπερίληψη θετικών και αρνητικών παραδειγμάτων (*omnis exempli documenta*), επικυρώνοντας έτσι μια ισορροπία ανάμεσα στους δύο αυτούς τύπους των *exempla*,<sup>91</sup> ενώ ο Τάκιτος στο έργο του *Annales* ισχυρίζεται ότι η ιστορία θα πρέπει να εμπνέει πράξεις αγαθές και να αποτρέπει κακές.<sup>92</sup> Ο στωικός φιλόσοφος Χρύσιππος, μιλώντας για τον ρόλο των *exempla* ως αποτρεπτικών παραδειγμάτων, εξηγεί ότι στον Ησίοδο ο Δίας τιμωρεί τους φαύλους *ὅπως τῶν πονηρῶν κολαζομένων οἱ λοιποὶ παραδείγμασι τούτοις χρώμενοι ἤττον ἐπιχειρῶσι τοιοῦτόν τι ποιεῖν* (Πλουτ. *Περὶ στωικῶν ἐναντιωμάτων* 1040c= SVF. 2.1175). Αυτή τη διττή στόχευση προτροπής-αποτροπής εκφράζει με τη σειρά του και ο Διόδωρος: *Μνησθήσομαί τινων παραδείγματος ἔνεκα καὶ ἐπαίνου δικαίου καὶ τοῦ τῶ κοινῷ βίῳ συμφέροντος, ἴν' οἱ μὲν πονηροὶ τῶν ἀνθρώπων διὰ τῆς κατὰ τὴν ἱστορίαν βλασφημίας ἀποτρέπωνται τῆς ἐπὶ τὴν κακίαν ὀρμῆς, οἱ δὲ ἀγαθοὶ διὰ τοὺς ἐκ τῆς αἰωνίου δόξης ἐπαίνους ἀντέχεσθαι τῶν καλῶν ἐπιτηδευμάτων ὀρέγωνται* (Διόδ. 37.4.1). Νομιμοποιείται επομένως η λειτουργία των αρνητικών παραδειγμάτων ως οργάνων διδαχῆς και εκπαίδευσης.<sup>93</sup>

Σύμφωνα με τον Lind, στην καθημερινή ζωή των Ρωμαίων, πέρα από τις εξέχουσες προσωπικότητες που λειτουργούσαν ως *exempla*, υπήρχε και ένα άλλο είδος *exemplum*, αυτό που αναφερόταν στα λάθη και στα πάθη μιας ρωμαϊκής οικογένειας και αυτό το είδος εμφανίστηκε κυρίως στα δικαστήρια και στους λόγους κατά των αντιπάλων.<sup>94</sup> Ο Βαλέριος Μάξιμος στη συλλογή παραδειγμάτων που συνθέτει με τίτλο *Facta et Dicta Memorabilia* αφιερώνει ξεχωριστό κεφάλαιο για την παράθεση παθών που

<sup>88</sup> πρβ. Σεν. *Contr.* 9.2.27.

<sup>89</sup> Βλ. Edwards (1993) 21.

<sup>90</sup> Λιβ. 1 praef.10.

<sup>91</sup> Paschalis (1980) 130.

<sup>92</sup> Τακ. *Ann.* 3.65.

<sup>93</sup> Hor. *Serm.* 1.4.105-106: *insuerit pater optimus hoc me, / ut fugerem exemplis vitiorum quaeque notando* 1.4.109-111: *'nonne vides, Albi ut male vivat filius utque / Baius inops? magnum documentum, ne patriam rem / perdere quis velit.'* Ο Οράτιος εξηγεί με σαφήνεια πώς ακριβώς λειτουργεί το αρνητικό παράδειγμα ως στοιχείο της εκπαιδευτικής διαδικασίας: *Sic teneros animos aliena opprobria saepe / absterrent vitiiis* (1.4.128-129).

<sup>94</sup> Lind (1979) 14.

είναι προς αποφυγή.<sup>95</sup> Ο Σαλλούστιος και ο Τάκιτος, παρά τις προγραμματικές τους δηλώσεις, εστιάζουν περισσότερο στα *prava exempla* παρά στις *virtutes*. Ο Λίβιος στην πορεία του έργου του θα επικεντρωθεί τελικά και αυτός, όπως και ο Σαλλούστιος και ο Τάκιτος, περισσότερο στις μέρες παρακμής της Ρώμης παρά στις μέρες κατά τις οποίες ήταν *bonis exemplis ditior* (*Praef.* 11).<sup>96</sup> Ο ποιητής Λουκανός, γιος του αδελφού του Σενέκα, στο έργο του *Pharsalia* υιοθετεί και αξιοποιεί, πέρα από τα όρια ενός ρητορικού τεχνάσματος, την τεχνική της αντίθεσης και αντιπαραθέτει το θετικό και το αρνητικό, την αρετή και τη φαυλότητα. Σύμφωνα με τον Marti, το κακό είναι η αντίθετη όψη του καλού και προκειμένου να ενισχύσει την εικόνα της αρετής ο Λουκανός θα πρέπει να αντιπαραβάλει σε αυτή το αντίθετο σύμβολό της, διαμορφώνοντας έτσι τελικά το αντιθετικό ζεύγος Καίσαρα και Κάτωνα.<sup>97</sup> Δηλωτικό της σημασίας και της δυναμικής των αντιθέτων είναι ένα απόσπασμα από τον προσωκρατικό Ηράκλειτο, όπου, εξηγώντας ότι τα πράγματα γίνονται γνωστά σε μας μέσα από τα αντίθετά τους, αναφέρει: *νοῦσος ὑγιείν ἐποίησεν ἡδὺ καὶ ἀγαθόν, λιμὸς κόρον, κάματος ἀνάπασιν*.<sup>98</sup>

Δεν θα ήταν, λοιπόν, επισφαλές να ισχυριστούμε πως το αρνητικό παράδειγμα στον Σενέκα δεν αποτελεί απλώς μια ρητορική *variatio*, αλλά έχει οπωσδήποτε βαρύνουσα σημασία και ρόλο σπουδαίο να διαδραματίσει στο πλαίσιο μιας φιλοσοφικής διατριβής και όχι μόνο. Ο ίδιος ο συγγραφέας μάς επιτρέπει να συμπεραίνουμε κάθε φορά πως τα *ad fugiendum exempla* στο πεζογραφικό του έργο αποτελούν σημαντικό και μη αμελητέο κεφάλαιο. Αυτό που καλούμαστε, επομένως, να κάνουμε είναι να έλθουμε σε μία εκ του σύνεγγυς επαφή με τα παραδείγματα αυτά, ώστε να καταδειχθεί η ιδιαίτερη λειτουργικότητά τους, αλλά και το πολύτροπο των παραδειγμάτων γενικότερα.

Στο έργο του Σενέκα μνημονεύονται και προβάλλονται περισσότερα από εκατόν είκοσι ιστορικά παραδείγματα ανδρών, καθώς και ένας πολύ περιορισμένος αριθμός γυναικείων παραδειγμάτων. Ανάμεσά τους υπάρχουν κάποια ιστορικά πρόσωπα τα οποία επανέρχονται διαρκώς στο έργο του Σενέκα και τα οποία γίνονται δέκτες και στη συνέχεια πομποί των προβληματισμών του συγγραφέα. Τέτοια αντιπροσωπευτικά παραδείγματα, τα οποία επανειλημμένως εμφανίζονται στο κείμενο του Σενέκα, είναι ο Ρωμαίος Κάτων και ο Έλληνας φιλόσοφος Σωκράτης όσον αφορά το στρατόπεδο των

---

<sup>95</sup> Ολόκληρο το ένατο βιβλίο του έργου του Βαλέριου Μάξιμου καταγράφει τα πάθη που θα πρέπει να αποφεύγονται. Ο Walker (2004) χκί αναφέρει πως ο Βαλέριος Μάξιμος δεν παραθέτει απλώς ιστορίες, για να διασκεδάσει το αναγνωστικό κοινό του, αλλά παρέχει στους αναγνώστες παραδείγματα που θα τους χρησιμεύσουν ως σημεία αναφοράς και πρότυπα τα οποία θα πρέπει να ακολουθήσουν ή να αποφύγουν.

<sup>96</sup> Βλ. Paschalis (1980) 129-130.

<sup>97</sup> Marti (1945) 361 κ.ε.

<sup>98</sup> Frag. 111, Diels.



προς μίμηση, και ο Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας, ο Αλέξανδρος, ο Σύλλας, ο Ιούλιος Καίσαρ, ο Πομπήιος από το στρατόπεδο των προς αποφυγή.

Από την εξέταση του συνόλου των αρνητικών παραδειγμάτων συνάγεται πως το μεγαλύτερο μέρος των αρνητικών αναφορών εντοπίζεται κατά κύριο λόγο σε δύο έργα, στο *De Ira*<sup>99</sup> και στο *De Beneficiis*. Η επιλογή αυτή δεν μπορεί να είναι τυχαία. Η θεματολογία κάποιων έργων, η χρονική περίοδος στην οποία εντάσσεται η συγγραφή τους και ο στόχος που ο Σενέκας θέτει κάθε φορά προς εκπλήρωση καθορίζουν και την επιλογή των παραδειγμάτων. Η πραγμάτευση θεμάτων όπως η οργή και η ευγνωμοσύνη ευνοεί περισσότερο τη χρησιμοποίηση παραδειγμάτων προς αποφυγή. *Exempla negativa* θα συναντήσουμε, βεβαίως, και στα υπόλοιπα έργα αλλά σε σαφώς πολύ μικρότερη κλίμακα. Τις περισσότερες φορές πρόκειται για ένα ή δύο παραδείγματα σε κάθε έργο. Τα παραδείγματα αυτά προβάλλουν μάλλον δευτερεύουσες μορφές, οι οποίες στην πλειοψηφία τους εμφανίζονται άπαξ στα κείμενα του Σενέκα.

Για τον Σενέκα τα *exempla negativa* αποτελούν ουσιαστικά την αρνητική αντανάκλαση του στωικού *vir sapiens*. Πρόκειται για πρόσωπα παραδομένα σε πάθη και αδυναμίες, οι οποίες τους απομακρύνουν σημαντικά από το πραγματικό περιεχόμενο της έννοιας *virtus*, όπως την αντιλαμβάνεται ο συγγραφέας. Τα πάθη αυτά εντάσσονται σε ένα ευρύ φάσμα. Ανάμεσα στα *vitia vitanda* περιλαμβάνονται η υπεροψία, η έλλειψη συναίσθησης του μέτρου, η υπέρμετρη αυτοπεποίθηση και η αχαλίνωτη φιλοδοξία, η οργή, η ανεπιείκεια και η σκληρότητα, η αναληγσία, η πολυποσία, η πλεονεξία, η αγνωμοσύνη. Κάποιοι είναι υπόλογοι σε ένα μόνο από αυτά τα πάθη (π.χ. Γναίος Λέντουλος), κάποιοι σε περισσότερα (π.χ. Ξέρξης, Σύλλας) και κάποιοι σχεδόν σε όλα (π.χ. Αλέξανδρος και Καλιγούλας). Η επικείμενη ανάλυση θα καταδείξει χωρίς αμφιβολία πως ο Σενέκας δεν ακολουθεί σε όλες τις περιπτώσεις την ίδια τεχνική. Τα παραδείγματα κυμαίνονται από μια συντομογραφική αναφορά μέχρι εκτεταμένους λόγους και παρεκβάσεις. Προβάλλονται είτε μεμονωμένα (*Vit.* 11.4, *Brev.* 17.1-3, *Ben.* 2.27.1-2) είτε ενταγμένα σε ζεύγη (*Ben.* 6.38.4, *Ben.* 7.19.5, *Ep.* 87.16, *Marc.* 16.3-4) ή ευρύτερες ομάδες (*Ir.* 5.16.1-6, *Ir.* 3.14.1-3.23.1, *Ben.* 5.16.1-6) και συνήθως αντιπαρατίθενται σε κάποιο προς μίμηση *exemplum*.<sup>100</sup>

<sup>99</sup> Σύμφωνα με τον Rudich (1997) 83, το έργο *De Ira*, γραμμένο είτε αμέσως μετά τη δολοφονία του Καλιγούλα είτε μετά από την επιστροφή του Σενέκα από την εξορία στην Κορσική, τροφοδοτείται σαφώς από τις προσωπικές εμπειρίες του Σενέκα στην αυτοκρατορική αυλή.

<sup>100</sup> π.χ. *Clem.* 1.15.1-2: ο Tricho αντιτίθεται στον Tarius· *Ir.* 3.40.2-5: ο Βήδιος Πολλίων έρχεται σε αντίθεση με τον Αύγουστο· *Marc.* 2.3-4: η Οκταβία αποτελεί το αντιείδωλο στη Λιβία· *Ben.* 7.2.5-6: το παράδειγμα του Αλεξάνδρου συγκρούεται με αυτό του Δημήτριου του Κυνικού.

Η επικείμενη εξέταση ευελπιστούμε ότι θα καταδείξει τους θεματικούς αρμούς που συνδέουν τον κύκλο των αρνητικών παραδειγμάτων και θα αναδείξει την τεχνική του Σενέκα, ο οποίος εν μέσω της πλούσιας ηθικολογίας των κειμένων του, επενδύει πολλές φορές πολύ περισσότερο σε ένα *exemplum negativum* παρά στο αντίστοιχο του θετικό. Ο αναγνώστης αποκομίζει την αίσθηση και την εντύπωση ότι ο συγγραφέας ξέρει πολύ καλά να επιλέγει το αρμοδιότερο παράδειγμα στην καταλληλότερη στιγμή,<sup>101</sup> να το επεξεργάζεται, να το διαμορφώνει και να το παραδίδει έτοιμο στο κοινό προς ανάγνωση.

Πέρα από τα πολλά άλλα κοινά στοιχεία που παρουσιάζουν τα λεγόμενα αρνητικά παραδείγματα μεταξύ τους στο πεζογραφικό έργο του Σενέκα, και τα οποία βέβαια θα φανούν καθαρά στην ανάλυση που θα ακολουθήσει, αξίζει να επισημανθεί στο σημείο αυτό ένα το οποίο κρίνουμε ότι είναι κομβικής σημασίας. Η συντριπτική πλειοψηφία των *exempla negativa* αναφέρεται σε πρόσωπα εξουσίας για τα οποία είχε διαμορφωθεί προ πολλού και είχε παγιωθεί στο κοινό μία εικόνα μεγαλοσύνης. Την εικόνα αυτή ακριβώς των *magni viri* έρχεται να απομυθοποιήσει ο Σενέκας και τελικά να συντρίψει επαναξιολογώντας τις πράξεις τους με καινούρια κριτήρια. Αυτό φαίνεται να καθίσταται το πρωταρχικό μέλημα του Σενέκα σχεδόν σε κάθε αρνητικό παράδειγμα που επεξεργάζεται.

Γενικότερα μιλώντας για τον Σενέκα, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι πρόκειται για έναν συγγραφέα που εσκεμμένα παρεκκλίνει σε όλους τους τομείς από την κλασική πεπατημένη οδό χαράζοντας τον δικό του προσωπικό δρόμο και γίνεται ο κλασικός εκπρόσωπος ενός καθόλα αντικλασικού ρεύματος. Η αντισυμβατικότητα αυτή αντικατοπτρίζεται και στο ύφος του το οποίο υποτάσσεται αρμονικά στους ηθικοδιδασκτικούς στόχους των έργων του και στο μοντέλο του ηθικού κηρύγματος που χαρακτηρίζει κυρίως τις φιλοσοφικές του πραγματείες. Οι συχνές προσφωνήσεις προς κάποιον πραγματικό ή πλασματικό συνομιλητή, η προβολή αντιρρήσεων από τον συνομιλητή, τα αποφθέγματα, οι συγκρίσεις, οι παρομοιώσεις και τέλος τα παραδείγματα είναι μέσα που υπηρετούν σταθερά τη ζωντάνια και την αμεσότητα. Τα ρητορικής φύσης τεχνάσματα, όπως η κλιμακωτή παράθεση ιδεών (*gradatio*), τα λογοπαίγνια, η συμπάρθεση συνωνύμων, οι μεταφορές, οι εικόνες εναρμονίζονται επιμελώς με το περιεχόμενο. Ο απέριτος λόγος του, επιχειρώντας να πραγματώσει το στωικό ιδανικό της *brevitas*, διανθίζεται από μικρές ρυθμικές προτάσεις σε ρυθμό παρατακτικό,

---

<sup>101</sup> Ο Ισοκράτης θεωρούσε ως χαρακτηριστικό του καλού ρήτορα και πολιτικού την ικανότητα να επιλέγει το σωστό παράδειγμα στην κατάλληλη στιγμή: *αἱ μὲν γὰρ πράξεις αἱ προγεγενημέναι κοιναὶ πᾶσιν ἡμῖν κατελείφθησαν, τὸ δ' ἐν καιρῷ ταύταις καταχρησασθαι καὶ τὰ προσήκοντα περὶ ἐκάστης ἐνθυμηθῆναι καὶ τοῖς ὀνόμασιν εὖ διαθέσθαι τῶν εὖ φρονούντων ἰδίον ἔστιν* (Ισ. 4. 9).

αποφεύγοντας την υπόταξη και τα πολλά συνδετικά, και επενδύει πάρα πολύ στον αιφνιδιασμό με μία σειρά από παράδοξα, αντιθέσεις, προσωποποιήσεις, μεταφορές και παρομοιώσεις, ειρωνικές κορωνίδες και αιχμηρές διατυπώσεις.<sup>102</sup> Αγαπημένη του τεχνική είναι να δυναμώνει τον ήχο και να επιταχύνει δραματικά τον ρυθμό του κειμένου μέσω των οργισμένων ρητορικών ερωτήσεων και αναφωνήσεων.<sup>103</sup>

Τα επόμενα δύο κεφάλαια θα επικεντρωθούν στην εξέταση συγκεκριμένων πλέον παραδειγμάτων. Το δεύτερο κεφάλαιο θα έχει ως αντικείμενο δύο μεγάλα αντιθετικά ζεύγη, τον Κάτωνα και τον Σωκράτη από τη μια και τον Καλιγούλα και τον Αλέξανδρο από την άλλη. Στο τρίτο κεφάλαιο η εστίαση θα διευρυνθεί, για να περιλάβει *exempla Romana et non Romana*.

---

<sup>102</sup> Herington (1982) 19. Για το ύφος του Σενέκα βλ. επίσης την Εισαγωγή στον Summers (1910), Von Albrecht (2014).

<sup>103</sup> Williams (2003) 31.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

### 1. Αλέξανδρος και Καλιγούλας

Ως τα κατεξοχήν *exempla negativa* στο πεζογραφικό έργο του Σενέκα προβάλλουν ο Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας και ο Αλέξανδρος, οι οποίοι μονοπωλούν περισσότερο από κάθε άλλο αρνητικό παράδειγμα το ενδιαφέρον του συγγραφέα και για τον λόγο τούτο ακριβώς αποτελούν αντικείμενο ενός ξεχωριστού κεφαλαίου. Επομένως η εξέταση πρόκειται να εστιαστεί σε αυτό το ισχυρό και εξαιρετικά ενδιαφέρον ζεύγος παραδειγμάτων. Αυτό που είναι πραγματικά αξιοσημείωτο είναι η υπολανθάνουσα αναλογική σχέση που μπορεί να ανιχνευθεί ανάμεσά τους και η παράλληλη πορεία που φαίνεται ότι ακολουθούν στο πεζογραφικό έργο του Σενέκα. Στο μυαλό του συγγραφέα Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας και Αλέξανδρος αποτελούν μια αδιάσπαστη ενότητα. Όπως θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε μέσα από την εκ του σύνεγγυς επαφή με τις αναφορές στα δύο τούτα πρόσωπα, η παραλληλία ανάμεσά τους, αν και μη ρητή, καθίσταται ευανάγνωστη. Αλέξανδρος και Καλιγούλας εμφανίζονται δεκαπέντε και δεκατρείς φορές αντίστοιχα. Εντονότερη κάνουν την παρουσία τους στα έργα *De Ira* και *De Beneficiis*.<sup>104</sup> Στο πρώτο, ο Αλέξανδρος μνημονεύεται τρεις φορές και ο Καλιγούλας τέσσερις, ενώ στο δεύτερο μνημονεύονται έκαστος τέσσερις φορές. Από εκεί και πέρα, η διασπορά των υπόλοιπων εμφανίσεων παρουσιάζει μια ελαφρά διαφοροποίηση. Ο βασιλιάς των Μακεδόνων περιορίζεται στις *Epistulae Morales*, σε αντίθεση με τον Ρωμαίο αυτοκράτορα, ο οποίος κατανέμει τις εναπομείνουσες πέντε εμφανίσεις του στα έργα *De Constantia Sapientis*, *De Tranquillitate Animi*, *De consolatione ad Polybium*, *De consolatione ad Helviam matrem* και *Epistulae Morales*.

Οι δύο άνδρες φαίνεται να συνιστούν μία ιδιότυπη, αρνητική, ελληνορωμαϊκή συζυγία. Παρά το γεγονός ότι ανάμεσα στον Καλιγούλα και στον Αλέξανδρο υπάρχει αδιαμφισβήτητα ένα σημαντικό χρονικό, πολιτικό, κοινωνικό και πολιτιστικό χάσμα, καθώς πρόκειται για δύο σαφώς ετερόκλιτα παραδείγματα, ωστόσο πολλές είναι οι συγκλίνουσες τις οποίες αφήνει να διαφανούν ο Σενέκας, και οι οποίες επιτρέπουν μια ενδιαφέρουσα συνάντηση και σύμπτωση των δύο αυτών προσώπων. Το ελληνορωμαϊκό αυτό ζεύγος, του οποίου οι συζεύξαντες είναι πρόσωπα της εξουσίας, προσωποποιεί με ενάργεια περισσή την αντίληψη που ενστερνίζεται και προβάλλει διαρκώς ο Σενέκας περι

---

<sup>104</sup> Κεντρικό σημείο προβολής των παραδειγμάτων δεν θα μπορούσε να είναι άλλο παρά οι περί οργής και ευγνωμοσύνης διατριβές, οι οποίες στοχεύουν άμεσα σε αρετές που ελλείπουν και σε πάθη που πλεονάζουν στα πρόσωπα της εξουσίας.

αλαζονείας και εμπάθειας των εξουσιαζόντων και επιπλέον, αισθητοποιεί τον στωικό διαχωρισμό ανάμεσα στον *vir publicus* και στον *vir sapiens*.

Τη σχέση, λοιπόν, ανάμεσα στα δύο παραδείγματα, αλλά και τη στάση που κρατεί ο Σενέκας απέναντί τους, θα επιχειρήσουμε να πραγματευθούμε στην ενότητα αυτή μέσα από τη συγκριτική εξέταση και ανάλυση των παραδειγμάτων στα οποία πρωταγωνιστούν Γάιος και Αλέξανδρος. Το θέμα αποκτά επιπρόσθετη βαρύτητα, αν αναλογιστούμε ότι ο μεν Αλέξανδρος ήταν το κατεξοχήν πρότυπο μεγάλου στρατιωτικού ανδρός κυρίως κατά την περίοδο των ρεπουμπλικανικών χρόνων, ο δε Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας προέρχεται από τον περιρρέοντα χώρο του Σενέκα, είναι σύγχρονος του συγγραφέα και δεν ανήκει επομένως σε καμία παράδοση παραδειγμάτων· το προφίλ του ως αρνητικού παραδείγματος διαμορφώνεται εξ αρχής από τον ίδιο τον Σενέκα, ο οποίος έχει προσωπική, και μάλιστα πικρή και οδυνηρή εμπειρία, του συγκεκριμένου προσώπου.<sup>105</sup>

### 1.1 Αλέξανδρος

Ο βασιλιάς των Μακεδόνων Αλέξανδρος είναι ένα ιστορικό πρόσωπο που απασχολεί εκτενώς τον Σενέκα και επανέρχεται διαρκώς στο πεζογραφικό του έργο. Αυτό που θα επιχειρηθεί στην παρούσα ενότητα είναι να εξεταστεί κατ' αρχάς η στάση που τηρεί ο Σενέκας απέναντι στον Αλέξανδρο μέσα από τη μελέτη και την ανάλυση όλων των παραδειγμάτων στα οποία πρωταγωνιστεί· ποια εικόνα, δηλαδή, κτίζει για το συγκεκριμένο πρόσωπο, από ποια οπτική γωνία το παρακολουθεί και από πού επηρεάζεται. Επιπρόσθετα, θα επιχειρηθεί να προσδιοριστεί ποιες σκοπιμότητες εξυπηρετεί και ποια λειτουργία επιτελεί εν τέλει η ενσωμάτωση του παραδείγματος αυτού ως *exemplum negativum* στο έργο του Ρωμαίου φιλοσόφου μέσα από τη θεώρησή του στο πλαίσιο συγκεκριμένων ερμηνευτικών παραμέτρων.

Ο Αλέξανδρος αποτελούσε ήδη προσφιλές θέμα στις τάξεις τόσο της ελληνικής όσο και της ρωμαϊκής λογοτεχνίας και θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα ήδη διαμορφωμένο και επεξεργασμένο *exemplum*.<sup>106</sup> Η λαμπρή, αλλά και τόσο σύντομη, πορεία του ώθησε τους ρήτορες να τη χρησιμοποιήσουν τόσο ως θέμα για τις *declamationes* όσο και ως *exemplum* για τους βασιλείς, αφού υπήρξε ίσως ο

---

<sup>105</sup> Πρβ. Dowling (2006) 189.

<sup>106</sup> Ένα ενδιαφέρον άρθρο για τις περιπέτειες του προσώπου του Αλεξάνδρου στους στωικούς κύκλους και μη είναι του Fears (1974). Ο Αλέξανδρος αποτελούσε δημοφιλές θέμα στις ρητορικές σχολές, αρκεί να δούμε μόνο τον Σενέκα τον Πρεσβύτερο (*Contr.* 7.7.19, *Suas.* 1 και 4). Ο Λίβιος είχε αφιερώσει στον Αλέξανδρο ένα εκτενές απόσπασμα με έντονο ρητορικό χρώμα γραμμένο με κριτική διάθεση (9.17-19), ενώ για τη διαβρωτική επίδραση της *Fortuna* στον χαρακτήρα του Αλεξάνδρου είχε κάνει λόγο ήδη ο Κικέρωνας (*Att.* 13.28.3, *Tusc.* 3.21).

σημαντικότερος βασιλιάς της αρχαιότητας.<sup>107</sup> Ωστόσο, πρόκειται χωρίς αμφιβολία για ένα πρόσωπο αντιλεγόμενο, για το οποίο εγείρονται διστάμενες απόψεις που κυμαίνονται από τον άμετρο θαυμασμό μέχρι την τέλεια κατάκριση και απόρριψη.<sup>108</sup> Κατά τον Oakley, στη Ρώμη ο Αλέξανδρος είχε γίνει ταυτόχρονα αντικείμενο μίμησης από τους ηγέτες των τελευταίων ρεπουμπλικανικών χρόνων<sup>109</sup> και τους πρώτους *principes* για τις αξιοσημείωτες κατακτήσεις και τα απaráμιλλα κατορθώματά του και αντικείμενο βαριάς κατάκρισης από τους φιλοσοφικούς κύκλους για τα πολλά του πάθη.<sup>110</sup>

Ο Σενέκας συγκαταλέγει τον Αλέξανδρο ανάμεσα στα αντιπροσωπευτικότερα αρνητικά παραδείγματα, πλάι στον Καλιγούλα, στα μέλη της περσικής δυναστείας Δαρείο, Ξέρξη, Κύρο, Καμβύση και στους Ρωμαίους Μάριο και Σύλλα, παρουσιάζοντάς τον με ιδιαίτερα μελανά χρώματα και εστιάζοντας κατά κύριο λόγο στο πλήθος των παθών που τον διακρίνουν. Η έντονη αντιπάθεια προς τον Αλέξανδρο αποτελεί ίσως μία από τις λίγες συνεπείς στάσεις που τηρεί ο Σενέκας απέναντι σε οποιαδήποτε ιστορική προσωπικότητα στο έργο του.<sup>111</sup>

Ας δούμε, λοιπόν, αναλυτικότερα πώς διαμορφώνεται το πρόσωπο του Αλεξάνδρου στο *corpus senecanum*. Ο βασιλιάς των Μακεδόνων εμφανίζεται συνολικά δεκαπέντε φορές στα πεζογραφικά δημιουργήματα του Σενέκα. Εντονότερη κάνει την

---

<sup>107</sup> Oakley (2005) 188. Για τον Αλέξανδρο ως θέμα των *declamationes* βλ. Baynham (1998) 25-30 και Spencer (2002).

<sup>108</sup> Βλ. Isager (1993) 75. Ο Wardman (1955) αναφέρεται στην εχθρικότητα με την οποία αντιμετωπίζουν τον Αλέξανδρο οι φιλοσοφικές σχολές της Ελληνιστικής περιόδου και κυρίως οι Στωικοί και οι Περιπατητικοί. Την άποψη αυτή, βέβαια, περί της πλήρους αρνητικής εικόνας του Αλεξάνδρου από τις φιλοσοφικές αυτές σχολές απορρίπτει και ανασκευάζει ο Fears (1974). Ο Κικέρωνας κάνει αναφορά στον Αλέξανδρο σε τριάντα περίπου περιπτώσεις. Η στάση απέναντί του χαρακτηρίζεται άλλοτε ουδέτερη, άλλοτε στάση θαυμασμού (*Phil.* 5.48) και άλλοτε απόρριψης (*Rep.* 3.24, *Off.* 1.90, *Tusc.* 3.21), σχεδόν πάντοτε όμως τον αντιμετωπίζει ως ένα παγιωμένο ρητορικό *exemplum*, Green (1978) 12.

<sup>109</sup> Ο Πομπήιος για παράδειγμα επεδίωκε την ταύτιση τόσο της εμφάνισής του όσο και των κατορθωμάτων του με αυτά του Αλεξάνδρου, βλ. Πλιν. *Nat. Hist.* 7.95-100. Ο Καίσαρ έκλαψε στα πόδια ενός αγάλματος του Αλεξάνδρου στην Ισπανία (Suet. *DJ* 7.1), ο Λουκανός μας πληροφορεί ότι επισκέφθηκε το Μουσολείο του Αλεξάνδρου στην Αλεξάνδρεια (10.14) και ο Στάτιος αναφέρει ότι ο Καίσαρ διέταξε να αντικατασταθούν τα χαρακτηριστικά του Αλεξάνδρου με τα δικά του σε ένα άγαλμα του Λύσιππου (*Silv.* 1.1.86). Ο νεαρός Κράσος επίσης ήθελε να μοιάσει στον Κύρο και στον Αλέξανδρο (Κικ. *Brut.* 282), βλ. Bell (2004) 167. Για μια γενικότερη συζήτηση σχετικά με το θέμα της ρωμαϊκής *imitatio Alexandri* βλ. Gruen (1998) 178-191 και Welch and Mitchell (2013) 80-100, 220-221.

<sup>110</sup> Oakley (2005) 204. Για τον μέσο Ρωμαίο ο Αλέξανδρος θεωρούνταν ένας απρόβλεπτος ξένος, βασιλιάς μαζί και τύραννος, ο οποίος εμφάνιζε την ανοίκεια τακτική δολοφονίας των υπηκόων του και επέμενε προκλητικά στο να λατρεύεται ως θεός, Green (1978) 10. Σύμφωνα με τον Green (1978) 7, η Ρώμη μέχρι το 50 π.Χ. παρέμενε ουσιαστικά αδιάφορη απέναντι στο πρόσωπο του Αλεξάνδρου, ενώ αργότερα η αδιαφορία αυτή μετατράπηκε σε αποστροφή. Η αντίθεση στον Ιουλιο-Κλαυδιανό ιμπεριαλισμό είχε ως αποτέλεσμα Καίσαρας και Αλέξανδρος να ταυτίζονται ως άγριοι και βίαιοι τύραννοι. Σύμφωνα με τον Stewart (1993) 60, η μορφή του Αλεξάνδρου αποτελούσε μετά τον θάνατό του έναν τρόπο απεικόνισης του παντοδύναμου χαρισματικού ηγέτη.

<sup>111</sup> Βλ. Rudich (1997) 70.

παρουσία του στα έργα *De Ira* και *De Beneficiis*, όπου μνημονεύεται τρεις φορές στο πρώτο και τέσσερις στο δεύτερο. Αξιοσημείωτη είναι και η παρουσία του στις *Epistulae Morales* όπου αναφέρεται επτά φορές, ενώ μία εμφάνιση εντοπίζεται στο έργο *De Clementia*.

Για τον Σενέκα το *exemplum negativum* γενικότερα, αλλά και ειδικότερα το παράδειγμα του Αλεξάνδρου, ορίζεται ως η εντελώς αντίθετη όψη του στωικού *vir sapiens*. Πρόκειται για ένα πρόσωπο παραδομένο σε πάθη αξιόμειπτα και, επομένως, ανοίκεια προς την έννοια της *virtus*, όπως την αντιλαμβάνεται ο συγγραφέας. Τα πάθη αυτά καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα· ανάμεσα στα *vitia vitanda* που αποδίδονται στο πρόσωπο του Αλεξάνδρου περιλαμβάνονται η υπεροψία, η έλλειψη συναίσθησης του μέτρου, η υπέρμετρη αυτοπεποίθηση και η αχαλίνωτη φιλοδοξία, η οργή, η ανεπιείκεια και η σκληρότητα, η αναληγσία, η πολυποσία, η πλεονεξία και η αγνωμοσύνη.<sup>112</sup> Τα παραδείγματα αυτά παρουσιάζουν μορφολογικά μια αξιοσημείωτη ποικιλομορφία που κυμαίνεται από συντομογραφικές αναφορές (*Ir.* 2.2.6) μέχρι και εκτεταμένους λόγους και παρεκβάσεις. Προβάλλονται τα παραδείγματα είτε μεμονωμένα είτε ενταγμένα σε ζεύγη ή ευρύτερες ομάδες (*Ir.* 3.17.1-2) και συνήθως αντιπαρατίθενται σε κάποιο θετικό *exemplum*.<sup>113</sup>

Αφετηρία της εξέτασής μας θα είναι το τρίτο βιβλίο του έργου *De Ira* (*Ir.* 3.14.1-21.5). Ο Αλέξανδρος ως μέρος ενός μακροσκελούς καταλόγου συναριθμείται με τους Πέρσες βασιλείς Καμβύση, Δαρείο, Ξέρξη, και τους Ρωμαίους Σύλλα και Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα σχηματίζοντας έναν εκπληκτικό, πολυπρόσωπο κύκλο αναφορών σχετικών με το θέμα της σκληρότητας ως απότοκου της οργής.<sup>114</sup>

Το παράδειγμα του Αλεξάνδρου εισάγεται ακριβώς μετά από τα *exempla* των μελών της περσικής δυναστείας ως συνέχεια και κορύφωσή τους (*Ir.* 3.17.1). Πρόκειται για το γνωστό περιστατικό της δολοφονίας του αγαπημένου του φίλου, Κλείτου,<sup>115</sup> εν

<sup>112</sup> Στο έργο του Βαλέριου Μάξιμου ο Αλέξανδρος κατέχει περίοπτη θέση, καθώς αναφέρεται ως παράδειγμα στις εξής αρετές και πάθη: *patientia, constantia, amicitia, clementia, iracundia, superbia, cupiditas gloriae*.

<sup>113</sup> π.χ. *Ben.* 7.2.5-6: το παράδειγμα του Αλεξάνδρου συγκρούεται με αυτό του Δημήτριου του Κυνικού.

<sup>114</sup> Τα υπόλοιπα παραδείγματα του καταλόγου, εκτός του Αλεξάνδρου, αναλύονται λεπτομερώς στο τρίτο κεφάλαιο.

<sup>115</sup> *App. Αλεξάνδρου Ανάβασις*, 4.8 και Πλουτ. *Αλέξ.* 50-51. Ο Αρριανός, μετά από την αφήγηση του επεισοδίου, προσθέτει το προσωπικό του σχόλιο επισημαίνοντας την *ὕβριν* που επέδειξε ο Κλείτος, αλλά και τα δύο πάθη στα οποία ήταν υποδουλωμένος ο Αλέξανδρος, την *ὀργήν* και την *παροινίαν*: *Καὶ ἐγὼ Κλείτον μὲν τῆς ὕβρεως τῆς ἐς τὸν βασιλέα τὸν αὐτοῦ μεγαλωστί μέμφομαι· Αλέξανδρον δὲ τῆς συμφορᾶς οἰκτεῖρω, ὅτι δυοῖν κακοῖν ἐν τῷ τότε ἡττημένον ἐπέδειξεν αὐτόν, ὑφ' ὧν δὴ καὶ τοῦ ἑτέρου οὐκ ἐπέοικεν ἄνδρα σωφρονοῦντα ἐζητᾶσθαι, ὀργῆς τε καὶ παροινίας* (4.9). Πρόκειται για ένα περιστατικό που ξάφνιασε και προβλημάτισε πολλούς, θαυμαστές και μη του Αλεξάνδρου, ανάμεσα σε αυτούς και τον ίδιο τον Πλούταρχο. βλ. Wardman (1955) 101: “*The murder of Cleitus is attributed partly to δυστυχία; this is a case*

μέσω ενός συμποσίου. Το πέρασμα από τα προηγούμενα στο επόμενο *exemplum Alexandri* γίνεται μέσα από μία πρόταση που αφενός επικυρώνει την ύπαρξη των *exempla barbarorum* ως ξεχωριστής ομάδας παραδειγμάτων και αφετέρου επιχειρεί έναν αξιολογικό απολογισμό τους: *Haec barbaris regibus feritas in ira fuit, quos nulla eruditio, nullus litterarum cultus imbuerat* («Τέτοια υπήρξε η αγριότητα λόγω οργής των βάρβαρων βασιλέων, οι οποίοι δεν είχαν καμία μόρφωση, καμία καλλιέργεια γραμμάτων»). Την αμέσως επόμενη στιγμή, ωστόσο, αυτοαναιρείται ο Σενέκας υπαινισσόμενος πως τα ετερόκλιτα αυτά και ανομοιογενή ως προς την καταγωγή τους παραδείγματα αποτελούν στην ουσία διαφορετικές μόνο όψεις του ίδιου ακριβώς νομίσματος. Εν μέσω βαθιάς ειρωνείας διαπιστώνει πως η μόρφωση και η πνευματική καλλιέργεια του Αλεξάνδρου δεν μπόρεσε να λειτουργήσει ανασταλτικά για το εγγενές πάθος της οργής: *dabo tibi ex Aristotelis sinu regem Alexandrum, qui Clitum carissimum sibi et una educatum inter epulas transfodit manu quidem sua, parum adulantem et pigre ex Macedone ac libero in Persicam servitutem transeuntem* («Θα σου αναφέρω όμως έναν βασιλιά από τους κόλπους του Αριστοτέλη, τον Αλέξανδρο, ο οποίος με το ίδιο του το χέρι κάρφωσε εν μέσω ενός συμποσίου τον πολυαγαπημένο του φίλο Κλείτο, επειδή έπαψε πλέον να τον κολακεύει και αρνούνταν να περάσει από την κατάσταση του ελεύθερου Μακεδόνα στην περσική δουλεία»). Η φράση *ex Aristotelis sinu* αποκαλύπτει το μέγεθος της ειρωνείας και εξισώνεται κατά τρόπο παράδοξο με τα *nulla eruditio* και *nullus litterarum cultus*. Ο υπερθετικός *carissimum* υπογραμμίζει την παράλογη και ανεξέλεγκτη φύση της οργής του Αλεξάνδρου που αδιαφορεί ακόμη και για ισχυρούς δεσμούς φιλίας, ενώ οι ομοιοκαταληκτούντες μετοχικοί τύποι *adulantem* και *transeuntem* σε συνδυασμό με τα επιρρήματα *parum* και *pigre* αντίστοιχα εστιάζουν σε ένα πρώτο επίπεδο στην αιτία της οργής και εμμέσως υποσημαίνουν τον αυταρχισμό και δεσποτισμό

---

*of tyche working against Alexander.*” Ο Αρριανός δεν έχει καμία αμφιβολία για τη μεγαλοσύνη του Αλεξάνδρου ως προς τη στρατιωτική του δράση, τα επιτεύγματά του όμως αντιτίθενται σε μερικές πολύ σημαντικές ηθικές αστοχίες που εντοπίζονται, όπως είναι επί παραδείγματι η δολοφονία του Βήσσου. Το ηθικό αυτό πρόβλημα στην πολιτική καριέρα του Αλεξάνδρου τονίζεται από τον Αρριανό σε ένα εκτενές κείμενο τοποθετημένο εμφατικά στο κέντρο του έργου του: *καὶ ἐγὼ οὔτε τὴν ἄγαν αὐτὴν τιμωρίαν Βήσσου ἐπαινῶ, ἀλλὰ βαρβαρικὴν εἶναι τίθεμαι τῶν ἀκρωτηρίων τὴν λώβην καὶ ὑπαχθῆναι Ἀλέξανδρον ζῦμφημι ἐς ζῆλον τοῦ Μηδικοῦ τε καὶ Περσικοῦ πλοῦτου καὶ τῆς κατὰ τοὺς βαρβάρους βασιλέας οὐκ ἴσης ἐς τοὺς ὑψηλοὺς ζυνδαιτήσεως, ἐσθῆτά τε ὅτι Μηδικὴν ἀντὶ τῆς Μακεδονικῆς τε καὶ πατρίου Ἡρακλείδης ὦν μετέλαβεν, οὐδαμῆ ἐπαινῶ, καὶ τὴν κίταριν τὴν Περσικὴν τῶν νενικημένων ἀντὶ ὧν αὐτὸς ὁ νικῶν πάλαι ἐφόρει ἀμείψαι οὐκ ἐπηδέσθη, οὐδὲν τούτων ἐπαινῶ, ἀλλ’ εἶπερ τι ἄλλο, καὶ τὰ Ἀλεξάνδρου μεγάλα πράγματα ἐς τεκμηρίωσιν τίθεμαι ὡς οὔτε τὸ σῶμα ὄτω εἴη καρτερόν, οὔτε ὅστις γένοι ἐπιφανής, οὔτε κατὰ πόλεμον εἰ δὴ τις διεντυχοίη ἔτι μᾶλλον ἢ Ἀλέξανδρος, οὐδὲ εἰ τὴν Εὐρώπην ἐπὶ τῇ Ἀσίᾳ, καθάπερ οὖν ἐπένοει ἐκεῖνος, ἐκπεριπλεύσας κατάσχοι, οὐδὲ εἰ τὴν Εὐρώπην ἐπὶ τῇ Ἀσίᾳ τε καὶ Λιβύῃ τρίτην, τούτων πάντων οὐδὲν τι ὄφελος ἐς εὐδαιμονίαν ἀνθρώπου, εἰ μὴ σωφρονεῖν ἐν ταύτῳ ὑπάρχοι τούτῳ τῷ ἀνθρώπῳ τῷ τὰ μεγάλα, ὡς δοκεῖ, πράγματα πράξαντι.* (Arr. Ἀλεξ. Αναβ. 4.7.4-5), Turpin (2008) 377.



του βασιλιά των Μακεδόνων, ο οποίος επιζητεί την κολακεία και την τυφλή συμμόρφωση στις προσταγές του.

Το *exemplum Alexandri* ενισχύεται περαιτέρω με την αμέσως επόμενη αναφορά σε έναν ακόμη αγαπημένο φίλο του Αλεξάνδρου (ο προηγούμενος υπερθετικός *carissimum* μετεξελίσσεται εν προκειμένω σε *aeque familiarem*<sup>116</sup>) τον Λυσίμαχο, ο οποίος διαδραματίζει ταυτόχρονα τον ρόλο τόσο του θύματος όσο και του θύτη. Αποτελεί τον συνδετικό κρίκο που συναρμολογεί το παράδειγμα Αλεξάνδρου-Κλείτου που προηγείται με το παράδειγμα Λυσιμάχου-Τελεσφόρου που ακολουθεί. Ο Λυσίμαχος, ως θύμα της οργής του Αλεξάνδρου, ρίχνεται σε ένα λιοντάρι· παρ' όλο που αυτός, σε αντίθεση με τον Κλείτο, καταφέρνει να επιζήσει, ωστόσο το οδυνηρό τούτο γεγονός που βίωσε δεν μπόρεσε να λειτουργήσει αποτρεπτικά και να υπερισχύσει του πάθους που γεννά η εξουσία.<sup>117</sup> Ως εκ τούτου, όταν ο Λυσίμαχος αποκτά τη βασιλική εξουσία καταφέρνει να μετατραπεί σε ένα αδίστακτο τέρας αναληθσίας, όπως πολύ γλαφυρά αποτυπώνεται στη λεπτομερή περιγραφή του τρόπου με τον οποίο αντιμετώπισε τον φίλο του Τελέσφορο τον Ρόδιο (*Ir.* 3.17.3-4). Η εισαγωγική για το παράδειγμα ερώτηση του Σενέκα, η οποία επιδέχεται μόνο αρνητική απάντηση, *Numquid ergo hic Lysimachus...cum ipse regnaret, mitior fuit?* («Αυτός ο Λυσίμαχος λοιπόν..., όταν ο ίδιος έγινε βασιλιάς, υπήρξε ηπιότερος;») έρχεται ουσιαστικά να επικυρώσει την εξίσωση Αλεξάνδρου και Λυσιμάχου<sup>118</sup> επιτείνοντας ταυτόχρονα την ένταση μέσα από την τόσο παραστατική απόδοση του παραμορφωτικού ακρωτηριασμού που υφίσταται ο Τελέσφορος.

Αξίζει να προσεχθεί εδώ ο τρόπος με τον οποίο κλείνει το *exemplum Lysimachi* με τη διαπίστωση-σχόλιο του Σενέκα στην τελευταία, εν είδει επιμυθίου, πρόταση, η οποία καλύπτει αναπότρεπτα και το πρωταρχικό *exemplum Alexandri*. Η όλη συμπεριφορά του Αλεξάνδρου είχε υποδηλωθεί εκ των προτέρων ως *feritas* (*Haec barbaris regibus feritas in ira fuit, Ir.* 3.17.1)· ο κύκλος κλείνει τώρα με τη σκληρή και ταυτόχρονα ειρωνική επισήμανση πως τέτοιου είδους πράξεις όπως αυτές του Αλεξάνδρου και του Λυσιμάχου αποδεικνύουν την απάνθρωπη φύση ανηλεών ανθρώπων: *Tamen, cum dissimillimus esset homini qui illa patiebatur, dissimilior erat qui faciebat* (*Ir.* 3.17.4, «Ωστόσο, ενώ αυτός

<sup>116</sup> Ακολουθώντας πρωτική πορεία, τη φράση αυτή διαδέχεται το σχετικά άχρωμο *amicum suum* (*Clitum carissimum sibi/Lysimachum aequae familiarem sibi/Telesphorum Rhodium amicum suum*).

<sup>117</sup> *Ir.* 3.17.2: *Nam Lysimachum aequae familiarem sibi leoni obiecit. Numquid ergo hic Lysimachus felicitate quadam dentibus leonis elapsus ob hoc, cum ipse regnaret, mitior fuit?* («Ο Λυσίμαχος, ένας εξίσου αγαπητός φίλος, ρίχθηκε σε ένα λιοντάρι. Παρ' όλο λοιπόν που ο Λυσιμάχος γλίτωσε από τα δόντια του λιονταριού με λίγη καλή τύχη, υπήρξε εξαιτίας αυτού πιο μελιχλιός, όταν ο ίδιος έγινε βασιλιάς;»).

<sup>118</sup> Κοινή συνισταμένη τους η βασιλική εξουσία (*regem Alexandrum /cum ipse regnaret*).

που υπέφερε τέτοια πράγματα δεν έμοιαζε καθόλου με άνθρωπο, αυτός που τα προκαλούσε έμοιαζε ακόμη λιγότερο με άνθρωπο».<sup>119</sup>

Το περιστατικό με τον Κλείτο και τον Λυσίμαχο ανακαλείται, με υπαινικτικό τρόπο αυτή τη φορά, λίγο αργότερα στο ίδιο βιβλίο, ανάμεσα στα *exempla ad imitandum* του Αντιγόνου (*Ir.* 3.22.2-5), του Φιλίππου (*Ir.* 3.23.2-3) και του Αυγούστου (*Ir.* 3.23.4-8), τα οποία έρχονται να καταπραΰνουν κάπως την ατμόσφαιρα μετά τα όσα τρομακτικά προετέθησαν. Παρεμβάλλεται λοιπόν ξανά ο Αλέξανδρος, αφενός για να φωτιστεί ακόμη περισσότερο η διαφοροποίησή του από τους προγόνους του, και αφετέρου να διαπιστωθεί εκ νέου πού οδηγεί τελικά η έλλειψη αυτοκυριαρχίας και αυτοσυγκράτησης. Η κριτική του Σενέκα είναι και πάλι οξεία για το πρόσωπο του Μακεδόνα βασιλιά, αν και η αναφορά είναι πολύ σύντομη: *Huius nepos fuit Alexander, qui lanceam in convivas suos torquebat, qui ex duobus amicis, quos paulo ante rettulit, alterum ferae obiecit, alterum sibi. Ex his duobus tamen qui leoni obiectus est vixit* («Απόγονος αυτού υπήρξε ο Αλέξανδρος ο οποίος συνήθιζε να ρίχνει το ξίφος του στους καλεσμένους του, ο οποίος τους δύο φίλους του, που ανέφερα πριν από λίγο, τον ένα τον έριξε σε ένα άγριο θηρίο και τον άλλο στον ίδιο. Από αυτούς τους δύο ωστόσο αυτός που ρίχθηκε στο λιοντάρι κατάφερε να επιζήσει», *Ir.* 3.23.1). Εμμέσως τον παραβάλλει με θηρίο, όπως είχε κάνει προηγουμένως ο Σενέκας και με τον Ρωμαίο αυτοκράτορα Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα.<sup>120</sup> Η οργή και η μανία του μοιάζει με αυτή του λιονταριού· ωστόσο, ο αιχμηρός, ελλειπτικός και ακαριαίος ειρωνικός λόγος του Σενέκα υποδηλώνει πως ο Αλέξανδρος ξεπερνά και αυτό ακόμα το λιοντάρι: *ex his duobus tamen qui leoni obiectus est vixit*.

Ο Αλέξανδρος παραβάλλεται για ακόμη μία φορά με άγριο θηρίο, με αφορμή και πάλι το επεισόδιο με τον Λυσίμαχο, στο έργο *De Clementia* (*Clem.* 1.25.1). Ο Σενέκας, συζητώντας το θέμα της επιείκειας, έρχεται να αντιπαραθέσει σε αυτήν τη σκληρότητα ως ένα κακό ασύμβατο με τον άνθρωπο (*Crudelitas minime humanum malum est indignumque tam miti animo*)<sup>121</sup>, ένα κακό που αποσυνθέτει και διαλύει την ανθρώπινη φύση γενικότερα, αλλά και πιο συγκεκριμένα ό,τι συνιστά έναν σωστό άρχοντα.<sup>122</sup>

---

<sup>119</sup> Ιδιαίτερα εύγλωττο είναι το λεκτικό παιχνίδι ανάμεσα στους τύπους *dissimillimus* και *dissimilior* και η αντίθεση ανάμεσα στις φράσεις *qui illa patiebatur* και *qui faciebat*. Τα δύο *exempla* Αλεξάνδρου και Λυσιμάχου καταφέρνουν τελικά να απεικονίσουν κατά τον πιο εύδηλο τρόπο τις τραγικές επιπτώσεις της ασυγκράτητης οργής, πρβ. Βαλ. Μαξ. 9.3, ext.1.

<sup>120</sup> *Ir.* 3.19.3.

<sup>121</sup> «Η σκληρότητα είναι ένα κακό που ελάχιστα αρμόζει σε έναν άνθρωπο και δεν είναι αντάξια ενός τόσο ευγενούς πνεύματος».

<sup>122</sup> Χαρακτηριστική είναι η επιλογή των λέξεων από τον Σενέκα μέσω των οποίων επιτυγχάνεται ομολογουμένως ένα ιδιαίτερο αισθητικό αποτέλεσμα: *ferina ista rabies est sanguine gaudere ac vulneribus et abiecto homine in silvestre animal transire* («το να βρίσκει κανείς απόλαυση στο αίμα και τις πληγές και

Στο σημείο αυτό ακριβώς είναι που εισάγεται το παράδειγμα του Αλεξάνδρου, ενός ανθρώπου που επέδειξε απίστευτη και πρωτοφανή σκληρότητα προς πρόσωπα φιλικά και αγαπημένα. Αυτό που καθιστά το συγκεκριμένο παράδειγμα ιδιαίτερα ξεχωριστό είναι η ευθεία αποστροφή του Σενέκα προς τον Αλέξανδρο. Απευθύνεται σε αυτόν σε δεύτερο πρόσωπο με έναν ιδιαίτερα δηκτικό τρόπο με αφορμή το περιστατικό με τον Λυσίμαχο, το οποίο έχουμε ήδη συναντήσει άλλες δύο φορές στο τρίτο βιβλίο του *De Ira*. Ενώ στα προηγούμενα παραδείγματα παρέβαλλε ο Σενέκας εμμέσως τον Αλέξανδρο με θηρίο, τώρα τον εξισώνει ευθέως με ένα άγριο λιοντάρι μέσα από μια καθ' όλα ειρωνική ερώτηση: *Quid enim interest, oro te, Alexander, leoni Lysimachum obicias an ipse laceres dentibus tuis? Tuum illud os est, tua illa feritas* («Ποια διαφορά υπάρχει, σε ρωτώ, Αλέξανδρε, αν ρίξεις τον Λυσίμαχο στο λιοντάρι ή τον κατασπαράξεις ο ίδιος με τα δόντια σου; Δικό σου είναι εκείνο το στόμα, δική σου εκείνη η αγριότητα»). Η ειρωνεία κορυφώνεται με την επιφωνηματική πρόταση: *O quam cuperes tibi potius unguis esse, tibi rictum illum edendorum hominum caracem!* («Πόσο θα ήθελες να ήταν δικά σου τα νύχια, δικά σου αυτά τα ανοιχτά σαγόνια, αρκετά μεγάλα για να καταβροχθίζουν ανθρώπους»).

Και συνεχίζει ο Σενέκας στο ίδιο μοτίβο των ειρωνικών αποστροφών που αποκαλύπτουν εν τέλει όλο το μέγεθος της αγριότητας και της θηριωδίας του Αλεξάνδρου. Πρόκειται ίσως για την πιο ευθεία, άμεση, σκληρή και έντονη επίθεση και προσβολή του Σενέκα εναντίον του βασιλιά των Μακεδόνων. Στην επίθεση αυτή συνεργούν με εξαιρετική επιτυχία οι αποστροφές, οι επιφωνήσεις, οι ρητορικές ειρωνικές ερωτήσεις, ο κοφτός ασύνδετος λόγος, οι κατάλληλες λεκτικές επιλογές, όπως *manus exitium familiarium certissimum, animus ferox, insatiabile gentium malum, citra sanguinem caedemque satietur*. Το παράδειγμα αυτό αποκτά αναμφίβολα μεγαλύτερη βαρύτητα, αν αναλογιστούμε ότι το έργο *De Clementia* απευθύνεται στον αυτοκράτορα Νέρωνα, ο οποίος έθετε ως πρότυπό του τον Αλέξανδρο.<sup>123</sup>

Στην Επιστολή 83 (*Ep.* 83.19) συναντούμε για τρίτη φορά το επεισόδιο με τον Κλείτο. Στη συγκεκριμένη επιστολή ο Σενέκας επιδίδεται σε μια αναλυτική συζήτηση σχετικά με την ανεξέλεγκτη οινοποσία και την άμεση συνάρτησή της με το πάθος της

---

απεκδυόμενος τον άνθρωπο από μέσα του να μετατρέπεται σε ζώο του δάσους, αυτό αποτελεί την τρέλα ενός άγριου θηρίου»). Πρβ. Πλάτ. *Πολιτ.* 565D-566A όπου παρουσιάζεται η συμβολική μεταμόρφωση του τυράννου σε άγριο θηρίο.

<sup>123</sup> Βλ. Isager (1993) 83. Επισημαίνεται, επιπλέον, ότι υπάρχει μια ισχυρή ομοιότητα ανάμεσα στο πορτρέτο του Αλεξάνδρου που φτιάχνει ο Σενέκας και στη μετανερόνια λογοτεχνία περί των παθών του Νέρωνα.

οργής. Η κατάσταση της μέθης παραπέμπει αδιαμφισβήτητα σε μια κατάσταση μανίας,<sup>124</sup> παραβίασης του μέτρου και της *moderatio* που αποτελούσε μια από τις βασικότερες αρετές για έναν πολιτικό ηγέτη. Πρόκειται για ένα πολύ σύντομο παράδειγμα μιας περιόδου το οποίο εισάγεται με το *refer* (*refer Alexandri Macedonis exemplum, qui Clitum, carissimum sibi ac fidelissimum, inter epulas transfodit et intellecto facinore mori voluit, certe debuit*).<sup>125</sup> Με το συγκεκριμένο παράδειγμα επιχειρείται να αποτυπωθεί εναργέστερα η περί μέθης διατυπωθείσα θέση του Σενέκα και υπογραμμίζεται για ακόμη μία φορά η κριτική του στάση έναντι του Αλεξάνδρου και των ενεργειών του.<sup>126</sup>

Με αφορμή το εν λόγω παράδειγμα αξίζει να επισημανθεί ο τρόπος με τον οποίο ο Σενέκας είναι σε θέση να προσαρμόζει ένα *exemplum* σε διαφορετικά συμφραζόμενα. Στην υπό εξέταση περίπτωση η λεκτική διατύπωση του *exemplum* είναι σχεδόν ταυτόσημη με αυτή του αντίστοιχου παραδείγματος στο *De Ira* (*qui Clitum carissimum sibi et una educatum inter epulas transfodit manu quidem sua, parum adulantem et pigre ex Macedone ac libero in Persicam servitutum transeuntem, Ir. 3.17.1*),<sup>127</sup> ενώ οι μικρές διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται δεν μπορεί να είναι άνευ σημασίας. Στον Κλείτο αποδίδονται και πάλι δύο προσδιορισμοί εκ των οποίων ο πρώτος κοινός (*carissimus*) και ο δεύτερος διαφορετικός (ο προσδιορισμός *una educatus* μεταλλάσσεται σε *fidelissimus*), ενώ το κεντρικό επεισόδιο της δολοφονίας δίνεται με την ίδια ακριβώς φράση (*inter epulas transfodit*). Μεγαλύτερο ενδιαφέρον προκαλεί η συνέχεια του παραδείγματος, όπου ο Σενέκας επιλέγει να μην επικεντρωθεί στη στάση του θύματος που πυροδότησε την οργή του Αλεξάνδρου (*parum adulantem et pigre ex Macedone ac libero in Persicam servitutum transeuntem*), αλλά προχωρεί ένα βήμα μετά τη δολοφονία και προσθέτει ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο που απουσιάζει από την προηγούμενη έκθεση των γεγονότων στο *De Ira*: αναφέρεται στη στάση του ίδιου του θύτη, όταν συνειδητοποιεί τι ακριβώς έχει κάνει. Αυτό το τελευταίο κομμάτι αποτελεί και την αιχμή του συγκεκριμένου *exemplum*, καθώς ο Σενέκας επιτυγχάνει με τέσσερις λέξεις, ένα ασύνδετο και ένα ισχυρό ομοιότυπο να σκιαγραφήσει την τραγική διάσταση της

---

<sup>124</sup> *Ep. 83.18: nihil aliud esse ebrietatem quam voluntariam insaniam* («τίποτε άλλο δεν είναι η μέθη παρά εκούσια μανία»).

<sup>125</sup> «Σκέψου το παράδειγμα του Μακεδόνα Αλεξάνδρου, ο οποίος μαχαίρωσε τον Κλείτο, τον πιο αγαπητό και πιστό του φίλο, στο μέσο ενός συμποσίου και αφού συνειδητοποίησε τι είχε κάνει, ευχήθηκε να πεθάνει, κάτι που θα του άξιζε».

<sup>126</sup> Στοιχεία ψόγου εναντίον του Αλεξάνδρου εντοπίζονται υπαινικτικά και στη διαπίστωση του Σενέκα ότι (*ebrietas*) *crescit insolenti superbia, crudelitas saevo, malignitas livito* (*Ep. 83.20*).

<sup>127</sup> «ο οποίος με το ίδιο του το χέρι κάρφωσε εν μέσω ενός συμποσίου τον πολυαγαπημένο του φίλο Κλείτο, επειδή έπαψε πλέον να τον κολακεύει και αρνούσαν να περάσει από την κατάσταση του ελεύθερου Μακεδόνα στην περσική δουλεία».

προσωπικότητας του Αλεξάνδρου και επιπλέον να αφήσει με τρόπο σαφέστατο να διαφανεί και η προσωπική του θέση. Ο Μακεδόνας βασιλιάς επανακτώντας τον έλεγχο του εαυτού του και συνειδητοποιώντας το αποτέλεσμα των άφρονων ενεργειών του επιθυμεί τον θάνατο, κάτι που σύμφωνα με τον Σενέκα του αξίζει: *intellecto facinore mori voluit, certe debuit*.

Ως συνέχεια και επιστέγασμα της συζήτησης στην Επιστολή 83 περί της Αλεξάνδρου ροπής προς την οινοποσία και των επακόλουθων συνεπειών της, γίνεται λόγος αμέσως μετά (*Ep.* 83.22-23) για την υποταγή του Αλεξάνδρου στο πάθος του ποτού που έχει ως αποτέλεσμα να εκμηδενίζονται τα θαυμαστά κατορθώματα στα πεδία των μαχών. Πρόκειται για μια έμπεδη και σταθερή πεποίθηση του Σενέκα, η οποία επαναλαμβάνεται πολλές φορές στο έργο του, πως το μεγαλείο και την αξία ενός άνδρα δεν την καθορίζουν τα στρατιωτικά κατορθώματα αλλά η επιτυχία του στον αγώνα κατά των παθών· αυτό θεωρείται εν τέλει το πραγματικό μέτρο της αρετής. Ο Αλέξανδρος, ενώ κατέκτησε τον κόσμο, νικήθηκε ο ίδιος από την καταστροφική αδυναμία του στο ποτό. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος που υποβάλλει ο Σενέκας τις σκέψεις του αυτές: *...haec invictos acie mero domuit. Alexandrum cuius modo feci mentionem, tot itinera, tot proelia, tot hiemes, per quas victa temporum locorumque difficultate transierat, tot flumina ex ignoto cadentia, tot maria tutum dimiserunt; intemperantia bibendi et ille Herculeus ac fatalis scyphus condidit* («αυτό [το κακό] κατέκτησε με το ποτήρι αυτούς που ήταν ανίκητοι στο πεδίο των μαχών. Ο Αλέξανδρος, που μόλις ανέφερα, διήλθε μέσα από τις τόσες πορείες του, τις τόσες μάχες του, τις τόσες εκστρατείες του χειμώνα (από τις οποίες πέρασε με επιτυχία ξεπερνώντας τα μειονεκτήματα του χρόνου ή τόπου), τους τόσους ποταμούς, οι οποίοι ρέουν από άγνωστες πηγές, και τις τόσες θάλασσες, όλα με ασφάλεια. Ήταν η ακράτεια στο ποτό που τον κατέβαλε και εκείνο το μοιραίο ποτήρι του Ηρακλή»). Μέσα από την απανωτή επανάληψη του *tot* δηλώνεται το θαυμαστό μέγεθος των στρατιωτικών του επιτυχιών με την έμφαση να εστιάζεται στο επίθετο *tutum*, ενώ με το ασύνδετο σχήμα με το οποίο εκφέρεται η τελευταία πρόταση του *exemplum* εκφράζεται εύγλωττα η αντίθεση ανάμεσα στις δύο όψεις του Αλεξάνδρου, την επαγγελματική και την προσωπική (*intemperantia bibendi et ille Herculeus ac fatalis scyphus condidit*).

Οι απόψεις αυτές επαναδιατυπώνονται και αναπτύσσονται εκτενώς αυτή τη φορά στην Επιστολή 94, όπου οι στρατιωτικές επιτυχίες δεν θεωρούνται πλέον απότοκο της αρετής, αλλά αποδίδονται σε πάθη όπως η *ambitio*, η *cupiditas*, η *crudelitas* και ο *furor*.

Ο Σενέκας μεταποιεί ένα στάδιο επαίνου σε στάδιο ψόγου.<sup>128</sup> Αυτοί που λογίζονται ευτυχισμένοι και προξενούν κατά συνέπεια αισθήματα ζηλοτυπίας στους άλλους είναι στην πραγματικότητα πολύ μικρού αναστήματος και προ πολλού παραδεδομένοι στα πάθη και στις αδυναμίες τους. Προτού κατακτήσουν τον εχθρό, έχουν ήδη αλωθεί: *sed hi quoque, ut vincerent hostem, cupiditate victi sunt. Nemo illis venientibus restitit, sed nec ipsi ambitioni crudelitati que restiterant; tunc, cum agere alios visi sunt, agebantur* («Αλλά και αυτοί προτού νικήσουν τον εχθρό έχουν ήδη νικηθεί από τη δική τους απληστία. Κανείς δεν αντιστάθηκε στις επιθέσεις τους, αλλά ούτε και οι ίδιοι μπόρεσαν να αντισταθούν στη φιλοδοξία και τη σκληρότητα», *Ep.* 94.61). Όλα αυτά βέβαια προοικονομούν την εμφάνιση του παραδείγματος που θα τα ζωντανέψει: φωτογραφίζουν στην ουσία τον βασιλιά των Μακεδόνων Αλέξανδρο, στο πρόσωπο του οποίου ο Σενέκας κεντά ένα περίτεχνο πλέγμα μομφών.<sup>129</sup>

Κατ' αρχάς ο Αλέξανδρος αντιμετωπίζεται ως *infelix* και επικρίνεται, γιατί αφέθηκε να τον οδηγεί ένας *furor aliena vastandi* («μία μανία καταστροφής ξένων εδαφών») και να τον στέλνει σε περιοχές ξένες και άγνωστες (*agebat infelicem Alexandrum furor aliena vastandi et ad ignota mittebat*). Είναι χαρακτηριστικό το ρήμα που χρησιμοποιεί ο Σενέκας: το *agebat* υποδηλοί τη χειραγώγηση -από τα πάθη- αυτού που θεωρούνταν ο κατεξοχήν πολιτικός ηγέτης. Επικυρώνεται με τρόπο κατηγορηματικό, μέσω μίας ερώτησης που επιδέχεται μόνο αρνητική απάντηση (*An tu putas sanum, qui a Graeciae primum cladibus, in qua eruditus est, incipit? Qui quod cuique optimum est, eripit, Lacedaemona servire iubet, Athenas tacere?*),<sup>130</sup> η *insania* ενός ανθρώπου που δεν διστάζει να ξεκινήσει την καταστροφική του δράση από την *παιδευκία* χώρα του. Η αναβάθρα τούτη των μομφών κορυφώνεται με μια πολύ ισχυρή παρομοίωση στην οποία ο Αλέξανδρος, ως άλλος Καλιγούλας,<sup>131</sup> παραβάλλεται με ένα άγριο θηρίο, το οποίο κατασπαράζει περισσότερο από όσο απαιτεί η πείνα του: *nec subsistit, usquam lassa crudelitas immanium ferarum modo, quae plus quam exigat fames mordent* («παρ' όλη την εξάντληση, δεν σταματά να είναι σκληρός, όπως ακριβώς τα άγρια θηρία που κατασπαράζουν περισσότερο από όσο απαιτεί η πείνα τους»). Η άμετρη αυτή πλεονεξία και η άκριτη επιθυμία του για όλο και περισσότερα απεικονίζεται πολύ παραστατικά και μέσα από τις λεκτικές επιλογές και τα σχήματα που χρησιμοποιεί ο Σενέκας: τρεις

<sup>128</sup> Βλ. Roller (2001) 88.

<sup>129</sup> *Ep.* 94.62-63.

<sup>130</sup> «Πιστεύεις πως ήταν στα καλά του αυτός που άρχισε με την καταστροφή της Ελλάδας, στην οποία έλαβε τη μόρφωσή του; Αυτός που άρπαξε ό,τι καλύτερο και διέταξε οι Σπαρτιάτες να γίνουν δούλοι και οι Αθηναίοι να σιγήσουν;».

<sup>131</sup> Βλ. *Ir.* 3.19.3. Ο ίδιος ο Αλέξανδρος είχε εμμέσως παραβληθεί με θηρίο στο *Ir.* 3.23.1.

συσσωρευμένες προτάσεις χωρίς να συνδέονται, που ξεκινούν και οι τρεις με τον ίδιο τρόπο (*iam*) και δίνουν την εντύπωση σταδιακής κλιμάκωσης, καταλήγουν σε μια τέταρτη που εισάγεται με το αντιθετικό *tamen*: *iam in unum regnum multa regna coniecit; iam Graeci Persaeque eundem timent; iam etiam a Dareo liberae nationes iugum accipiunt: it tamen ultra oceanum solemque, indignatur ab Herculis Liberique vestigiis victoriam flectere, ipsi naturae vim parat* («Έχει ήδη ενώσει πολλά βασίλεια σε ένα· ήδη Έλληνες και Πέρσες φοβούνται τον ίδιο· ήδη τα έθνη που ο Δαρείος είχε ελευθερώσει υποβάλλονται σε ζυγό. Όμως αυτός προχώρησε πέρα από τον ωκεανό και τον ήλιο θεωρώντας ντροπή να μετατοπίσει τη νικηφόρο πορεία από τα βήματα του Ηρακλή και του Διόνυσου· παραβιάζει την ίδια τη φύση»). Οι δύο προτάσεις που ακολουθούν (*non ille ire vult, sed non potest stare*, «δεν θέλει να προχωρήσει, αλλά δεν μπορεί να σταματήσει»),<sup>132</sup> ενδιαφέρουσες εξαιτίας της συντακτικής αντιστοιχίας των επιμέρους τους στοιχείων και του πάρισου που δημιουργούν, φωτίζουν ακόμη περισσότερο την τραγικότητα ανθρώπων, όπως ο βασιλιάς των Μακεδόνων, που δεν είναι σε θέση να κυβερνούν τον ίδιο τους τον εαυτό. Το παράδειγμα επιστεγάζεται με μια δεύτερη χαρακτηριστική και πολύ εύγλωττη παρομοίωση: *non aliter quam in praecipua deiecta pondera, quibus eundi finis est iacuisse* («μοιάζει με φορτίο που πέφτει κάτω, του οποίου η πορεία σταματά μόνο όταν μένει ξαπλωμένο»).

Είναι ακριβώς αυτή η καταστροφική απουσία της *sanitas* και της αίσθησης του μέτρου που καθιστούν τον Αλέξανδρο και όλους τους ομοίους του όχι *magni et felices*, αλλά αντιθέτως *infelices* και μικρούς. Το ίδιο συμπέρασμα ισχύει και για τους Ρωμαίους Γάιο Ιούλιο Καίσαρα, Γναίιο Πομπήιο και Γάιο Μάριο, τα παραδείγματα των οποίων έπονται αυτού του Αλεξάνδρου, και οι οποίοι απεμπολώντας κάθε *virtus* και *ratio* επέδειξαν τον ίδιο *insanus amor magnitudinis falsae*.<sup>133</sup> Τα τέσσερα αυτά πρόσωπα απαρτίζουν ουσιαστικά έναν κατάλογο περίφημων και επιτυχημένων στρατηγών τους οποίους όμως τελικά επαναξιολογεί ο Σενέκας και τους απογυμνώνει από τον τίτλο του *magnus et felix*.

---

<sup>132</sup> Πρβ. Πλουτ. *Αλεξ.* 58.2.

<sup>133</sup> Πρβ. Fears (1974) 122. Στον Μάρκο Αυρήλιο εντοπίζεται επίσης η ίδια τάση να θεωρούνται ο Αλέξανδρος, ο Πομπήιος και ο Ιούλιος Καίσαρ μαζί ως τα πρότυπα του υπερήφανου αρχηγού. Τα τρία αυτά πρόσωπα ως σύνολο αποτελούν για τον Μάρκο Αυρήλιο ισχυρή αντίθεση στον Διογένη, στον Ηράκλειτο και στον Σωκράτη. Οι στρατιωτικές και πολιτικές επιτυχίες τόσο του Αλεξάνδρου όσο και του Ιουλίου Καίσαρα, των μεγαλύτερων μορφών του ελληνικού και ρωμαϊκού κόσμου και θεμελιωτών αντίστοιχα των ελληνιστικών βασιλείων και της ρωμαϊκής ηγεμονίας, οδήγησαν τελικά όχι σε μία σταθερή και παγιωμένη ευτυχία, αλλά στην απόρριψη και σε έναν πρόωρο θάνατο, Stadter (1997) 80.

Η απομυθοποίηση και η αποκαθήλωση του Αλεξάνδρου συνεχίζεται στην Επιστολή 91 (*Ep.* 91.17). Ο λόγος του Σενέκα είναι ασύνδετος και κοφτός και οι λέξεις αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα. Ξεκινά δίνοντας το όνομα σε πλήρη μορφή, *Αλέξανδρος, ο βασιλιάς των Μακεδόνων*, χρωματίζοντας ειρωνικά τον λόγο του, τον προσφωνεί δύο φορές *infelix* ρίχνοντας με τον τρόπο αυτό φως στην τραγικότητά του και στην έλλειψη αυτογνωσίας (*Alexander Macedonum rex discere geometriam coeperat, infelix, sciturus, quam pusilla terra esset, ex qua minimum occupaverat. Ita dico: infelix ob hoc, quod intellegere debebat falsum se gerere cognomen-* «Ο Αλέξανδρος, ο βασιλιάς των Μακεδόνων, άρχισε να μελετά γεωμετρία, ο δυστυχής, που θα μάθαινε πόσο μικρή είναι η γη της οποίας έχει καταλάβει ένα ελάχιστο μόνο μέρος. Δυστυχής λοιπόν, λέω, διότι έπρεπε να συνειδητοποιήσει ότι κατείχε έναν ψεύτικο τίτλο»). Έρχεται επομένως ο Σενέκας να καταρρίψει και να απορρίψει την παραδεδομένη άποψη περί ευτυχίας τοποθετώντας την έννοια της ευτυχίας σε νέες βάσεις, φιλοσοφικές αυτή τη φορά. Ο Αλέξανδρος ως *homo vesanus* αδυνατεί να αντιληφθεί όλα αυτά (*Erant illa, quae tradebantur, subtilia et diligenti intentione discenda, non quae perciperet vesanus homo et trans oceanum cogitationes suas mittens*)<sup>134</sup> μέσα από το μάθημα της γεωμετρίας μαθαίνει πόσο μικρή είναι η γη της οποίας κατέχει μόλις ένα ελάχιστο κομμάτι και συνειδητοποιεί ως εκ τούτου πως η επωνυμία *Μέγας* που του αποδίδεται είναι ουσιαστικά ανυπόστατη και ψευδής. Συνδέεται, επομένως, άμεσα η δυστυχία του με τη *magnitudo*.<sup>135</sup>

Η διάσταση ανάμεσα στο είδωλο του απρόμητου κατακτητή και την πραγματικότητα του ευάλωτου και εύθραυστου Αλεξάνδρου που αδυνατεί να αυτοκυριαρχηθεί γίνεται ακόμη εντονότερη στην Επιστολή 113 (*Ep.* 113.29-30). Ο Αλέξανδρος, αφημένος στα πάθη του, στην οργή και στην υπέρμετρη επιθυμία και ματαιοδοξία, κατακτά τον κόσμο, όχι όμως τον εαυτό του. Ισχυρότατος αντίπαλος για τους εχθρούς του, παραμένει εντελώς ανίσχυρος, ανυπεράσπιστος και εξαιρετικά ευάλωτος στα χτυπήματα της *Fortuna* εγείροντας έτσι εναντίον του τις ισχυρές ηθικολογικές ενστάσεις του Σενέκα μέσω ενός ευδιάκριτου κύματος ειρωνείας.<sup>136</sup>

<sup>134</sup> «Τα μαθήματα που διδασκόταν ήταν περίπλοκα και μπορούσε να τα μάθει μόνο με επιμελή δουλειά· δεν μπορούσαν να γίνουν κατανοητά από έναν τρελό που άφηνε τις σκέψεις του να ταξιδεύουν πέρα από τον ωκεανό».

<sup>135</sup> Roller (2001) 88.

<sup>136</sup> *Ep.* 113.29-30: *Alexander...victor tot regum atque populorum irae tristitiaequae succumbens. Id enim egerat, ut omnia potius haberet in potestate quam adfectus. O quam magnis homines tenentur erroribus, qui ius dominandi trans maria cupiunt permitttere felicissimosque se iudicant, si multas milite provincias optinent et novas veteribus adiungunt, ignari, quod sit illud ingens parque dis regnum. Imperare sibi maximum imperium est* («ο Αλέξανδρος...κατακτητής τόσων βασιλείων και τόσων λαών νικήθηκε από την οργή και τη λύπη. Διότι επιδίωκε να ελέγχει τα πάντα εκτός από τα συναισθήματά του. Με πόσο μεγάλα



Η αίσθηση της τραγικότητας γίνεται ακόμη εντονότερη στην Επιστολή 59. Το παράδειγμα του Αλεξάνδρου έρχεται να λειτουργήσει επιβεβαιωτικά και ενισχυτικά για τη θέση που αναπτύσσει ο Σενέκας, ότι δηλαδή γινόμαστε πολύ συχνά δέσμοι μιας απατηλής εικόνας που πλάθουν οι άλλοι για μας<sup>137</sup> με αποτέλεσμα να είναι πολύ δυσκολότερο να αλλάξουμε καθώς πιστεύουμε πως είμαστε οι καλύτεροι.<sup>138</sup>

Ενώ βρίσκεται, λοιπόν, στην Ινδία ο Αλέξανδρος, τραυματίζεται σε μια μάχη. Δεν υποχωρεί, ωστόσο, αλλά συνεχίζει αποφασισμένος να ολοκληρώσει ό,τι άρχισε: *Alexander cum iam in India vagaretur...sagitta ictus diu persedere et incepta agere perseveravit* (Ep. 59.12, «Όταν ο Αλέξανδρος περιπλανιόταν στην Ινδία...κτυπήθηκε από ένα βέλος· συνέχισε ωστόσο την πολιορκία για πολύ θέλοντας να ολοκληρώσει αυτό που είχε ξεκινήσει»). Ο πόνος όμως σταδιακά αυξάνεται με αποτέλεσμα να αναγκαστεί ο Αλέξανδρος να αποσυρθεί (*coactus absistere*). Στα λόγια που αναφωνεί εδράζεται όλη η τραγικότητα της ανθρώπινης αλαζονείας, ενός ανθρώπου που ζούσε σε μια ψευδαίσθηση, στερούμενος έστω και ελάχιστων ψηγμάτων αυτογνωσίας, εγκλωβισμένος στα δίκτυα της κολακείας. *Omnes iurant esse me Iovis filium, sed vulnus hoc hominem esse me clamat* («Όλοι δίνουν όρκο ότι είμαι γιος του Δία, αλλά το τραύμα αυτό αναφωνεί ότι είμαι θνητός»).<sup>139</sup> Η δεινή τούτη διάψευση και κατάρρευση της ψευδαίσθησης που οι άλλοι είχαν δημιουργήσει γι' αυτόν επιτείνει και επιδεινώνει την τραγική του θέση. Καταρρίπτεται, επομένως, για ακόμη μία φορά και εκμηδενίζεται ολότελα το είδωλο του ισχυρού άνδρα, ενώ από την άλλη πλευρά εξυψώνεται, επιβεβαιώνεται και καταξιώνεται ο *vir sapiens*.

Οι πολλαπλές περιπτώσεις συγκριτικής παραλληλίας ανάμεσα στον *vir sapiens* και στον *vir publicus* δεν μπορεί παρά να επιβεβαιώνουν την εντύπωση πως αυτή η μεταξύ τους αντιπαλότητα ανάγεται τελικά σε ένα *leitmotif*, το οποίο διαχέεται στο έργο

---

λάθη έχουν εμμονές οι άνθρωποι, οι οποίοι επιθυμούν να επεκτείνουν τα όρια της εξουσίας τους πέρα από τις θάλασσες και θεωρούν τον εαυτό τους πολύ τυχερό όταν κατέχουν πολλές περιοχές με τον στρατό τους και προσθέτουν νέα εδάφη στα παλιά· ελάχιστα όμως ξέρουν γι' αυτό το βασίλειο που είναι ίσο με των θεών. Το να ελέγχεις τον εαυτό σου είναι η μεγαλύτερη εξουσία».)

<sup>137</sup> Ep. 59.11: *Illud praecipue impedit, quod cito nobis placemus; si invenimus, quid nos bonos viros dicat, qui prudentes, qui sanctos, adgnosimus. Non sumus modica laudatione contenti; quicquid in nos adulatio sine pudore congescit, tamquam debitum prendimus.* («Αυτό που κυρίως μας εμποδίζει είναι το ότι εύκολα ικανοποιούμαστε με τον εαυτό μας· αν συναντήσουμε κάποιον που μας αποκαλεί καλούς, σώφρονες, σεβαστούς, τότε το αποδεχόμαστε. Δεν είμαστε ευχαριστημένοι με τον μετριοπαθή έπαινο· οποιαδήποτε ασύστολη κολακεία μας απευθύνουν, τότε εκτιμούμε ότι μας αξίζει»).

<sup>138</sup> Ep. 59.11: *Sequitur itaque, ut ideo mutari nolumus, quia nos optimos esse credimus.*

<sup>139</sup> Στο έργο του Πλουτάρχου *Ηθικά* (180Ε) διαβάζουμε ένα παρόμοιο περιστατικό όπου ο Αλέξανδρος επιδεικνύοντας το τραύμα που μόλις δέχτηκε επισημαίνει σε αυτούς που τον κολάκευαν πως αυτό που βλέπουν είναι αίμα και όχι *ιχώρ*. Στην ίδια ακριβώς διαπίστωση καταλήγει και ο Καλιγούλας. Σύμφωνα με ένα σχόλιο του Δίωνα Κάσσιου (59.30), ακριβώς τη μέρα του θανάτου του συνειδητοποίησε έμπρακτα ο Ρωμαίος αυτοκράτορας πως δεν είναι θεός.

του Σενέκα. Στο πλαίσιο τούτου ακριβώς του μοτίβου στην Επιστολή 119 (*Ep.* 119.7-8) ο Σενέκας επιστρατεύει και πάλι τον Αλέξανδρο ως αντιπαράδειγμα στον σοφό άνδρα προσάπτοντάς του τη συνήθη και γνωστή πια κατηγορία της ακατάσχετης πλεονεξίας και ματαιοδοξίας. Εκτυλίσσοντας τη συζήτηση γύρω από την επαναλαμβανόμενη οικεία στωική άποψη περί της αυτάρκειας του *vir sapiens*, επικεντρώνεται ο Σενέκας στο γεγονός ότι ο σοφός άνδρας δεν μπορεί να θεωρηθεί φτωχός, διότι ακριβώς δεν νιώθει να του λείπει τίποτα.<sup>140</sup> Με μία απλή ερώτηση και ένα λεκτικό παιχνίδι ανάμεσα στα επιρρήματα *multum* και *satis* καταφέρνει να αποτυπώσει τη διάσταση ανάμεσα στην αυτάρκεια και την ανεξέλεγκτη πλεονεξία: *Utrum mavis habere multum an satis?* («Προτιμάς να έχεις πολλά ή αρκετά;»); το ίδιο λεκτικό παιχνίδι συνεχίζεται λίγο πιο κάτω, ακριβώς πριν την αναφορά στον Αλέξανδρο: *Numquam parum est quod satis est, et numquam multum est quod satis non est* (*Ep.* 119.7: «Ποτέ δεν είναι λίγο αυτό που είναι αρκετό και ποτέ δεν είναι πολύ αυτό που δεν είναι αρκετό»). Αυτή, λοιπόν, η δήλωση λειτουργεί ως η εισαγωγή για το *exemplum Alexandri* το οποίο αποτελεί την ιδανική έμπρακτη επιβεβαίωση για τη συγκεκριμένη δήλωση. Στηριζόμενος στη δυναμική του οξύμωρου σχήματος ο Σενέκας χαρακτηρίζει τον Αλέξανδρο φτωχό ακόμα και μετά τις μεγάλες κατακτήσεις της Περσίας και των Ινδιών. Η ανάγκη να κατέχει κάτι ουσιαστικά δικό του τον σπρώχνει σε μακρινά ταξίδια στα πέρατα του κόσμου (*Post Dareum et Indos pauper est Alexander. Mentior? Quaerit, quod suum faciat, scrutatur maria ignota, in oceanum classes novas mittit et ipsa, ut ita dicam, mundi claustra perumpit*).<sup>141</sup> Για τον Αλέξανδρο ποτέ το πολύ δεν υπήρξε αρκετό. Χαρακτηριστικό είναι το ειρωνικό σχόλιο του Σενέκα *quod naturae satis est, homini non est* («αυτό που είναι αρκετό για τη φύση, δεν είναι αρκετό για τον άνθρωπο»), καθώς και η καταληκτική επισήμανση στο παράδειγμα *Ille modo ignobilis anguli non sine controversia dominus tacto fine terrarum per suum rediturus orbem tristis est* (*Ep.* 119.8, «Αυτός που ήταν τελευταία ο αμφιλεγόμενος κύριος μιας άγνωστης γωνιάς του κόσμου, είναι στενοχωρημένος που έχοντας φτάσει στα όρια της οικουμένης, θα πρέπει να βαδίζει πίσω σε έναν κόσμο που έχει κάνει δικό του»). Αυτό που τελικά κυριαρχεί στο συγκεκριμένο *exemplum* είναι οι

---

<sup>140</sup> *Ep.* 119.5: *Ita tu pauperem iudicas, cui nihil deest?* («Θεωρείς λοιπόν φτωχό αυτόν που δεν του λείπει τίποτα;»).

<sup>141</sup> «Ο Αλέξανδρος ήταν φτωχός ακόμα και μετά την κατάκτηση του Δαρείου και των Ινδών. Έχω λάθος; Ζητά κάτι που θα είναι δικό του, εξερευνά άγνωστες θάλασσες, στέλλει νέα καράβια πέρα από τον Ωκεανό και, να το πω έτσι, σπάζει τα όρια της οικουμένης».

έμμεσες αιχμές προς τον Αλέξανδρο για την απουσία μέτρου, λογικής, σοφίας και ορθής κρίσης.<sup>142</sup>

Βαδίζοντας επί του ίδιου μοτίβου ο Σενέκας επιχειρεί μία εκ νέου συντομογραφική μεν, ουσιαστική δε, κριτική για τη χωρίς όρια πλεονεξία στο έβδομο βιβλίο του *De Beneficiis* (*Ben.* 7.2.5-6), όπου τίθενται για ακόμη μία φορά προς αντιπαράσταση τα δύο στρατόπεδα με εκπροσώπους, εν προκειμένω, τον Δημήτριο τον Κυνικό, φίλο του Σενέκα και πρότυπο του σοφού άνδρα για τους Στωικούς, και τον βασιλιά των Μακεδόνων, Αλέξανδρο. Ο Δημήτριος ο Κυνικός συγκεντρώνει στο πρόσωπό του τα διακριτικά ενός *vir sapiens*. Βιώνει μια κατάσταση πληρότητας, δεν στερείται τίποτα, είναι ευχαριστημένος με το παρόν και δεν στηρίζει τις ελπίδες του στο αβέβαιο μέλλον.<sup>143</sup> Στην αντίπερα όχθη στέκεται ο Αλέξανδρος, του οποίου ψέγεται η ματαιόδοξη οπτική της ζωής, η αχαλίνωτη απληστία, η ανικανοποίητη πλεονεξία, η απύθμενη κατακτητική μανία, πάθη τα οποία είναι *κθήμα ες αεί όλων quos fortuna irritavit implendo*.<sup>144</sup> Αυτό που αξίζει να προσεχθεί είναι ότι η κριτική αυτή διοχετεύεται τεχνηέντως μέσα από την καλοστημένη αντιπαραβολή του Δημήτριου Κυνικού με τον Αλέξανδρο. Ο Δημήτριος Κυνικός, ως ακραιφνής *vir sapiens*, κατέχει, σύμφωνα με τον Σενέκα, τα πάντα όχι όμως με τον τρόπο του Αλεξάνδρου. Με την εστίαση λοιπόν στον δεύτερο όρο σύγκρισης, τον Αλέξανδρο, ο επιδιωκόμενος έπαινος για τον σοφό άνδρα μετατρέπεται σε έμμεσο κτύπημα κατά του Μακεδόνα βασιλιά. Το κτύπημα αυτό εγγράφεται στον ίδιο θεματικό κύκλο που κυριάρχησε και στο προηγούμενο παράδειγμα της Επιστολής 119. Επισημαίνεται και πάλι το οξύμωρο ο Αλέξανδρος να έχει φτάσει ως τον Ινδικό Ωκεανό και ωστόσο να θέλει να πάει ακόμη πάρα πέρα, να μην κατέχει ουσιαστικά τίποτε από όσα έχει κατακτήσει και να ψάχνει ακόμη περισσότερα, να σπάζει τα όρια της φύσης φτάνοντας σε τόπους ανεξερεύνητους και πάλι να παραμένει ενδεής παρασυρμένος από μία τυφλή πλεονεξία (*aviditate caeca*). Αξιοσημείωτο είναι το ομοιοτέλετο που προκύπτει από τη χρήση των ρημάτων *steterat, deerat, venerat* (*Ben.* 7.2.5: *...cui, quamquam in litore rubri maris steterat, plus deerat, quam qua venerat*),<sup>145</sup> ενώ το επίθετο *pauper* του προηγούμενου παραδείγματος (*post Dareum et Indos pauper*

<sup>142</sup> Η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στον Αλέξανδρο και στον *vir sapiens* είναι η αίσθηση του μέτρου: *Qui multum habet, plus cupit; quod est argumentum nondum illum satis habere; qui satis habet, consecutus est, quod numquam diviti contigit, finem* (*Ep.* 119.6: «Αυτός που έχει πολλά ποθεί περισσότερα, ένδειξη πως δεν έχει ακόμα αρκετά: αυτός που έχει αρκετά απέκτησε αυτό που ποτέ δεν θα έχει ένας πλούσιος, όριο).

<sup>143</sup> *Ben.* 7.2.1-4.

<sup>144</sup> Πρόκειται για πάθη που σύμφωνα με τον Σενέκα δεν περιορίζονται στο πρόσωπο του Αλεξάνδρου αλλά αφορούν όλους αυτούς που η Τύχη παραφούσκωσε με τα πλούσια δώρα της (*Ben.* 7.3.1).

<sup>145</sup> «...ενώ στεκόταν στην ακτή του Ινδικού ωκεανού, είχε ανάγκη από περισσότερα εδάφη από όσα είχε περάσει».

*est Alexander, Ep. 119.7)* μετατρέπεται τώρα στο επίθετο *inops* (*non satis apparebat inopem esse, qui extra naturae terminos arma proferret...Ben. 7.2.6*).<sup>146</sup> Όλες οι επιμέρους λεπτομέρειες που έχουν προηγηθεί σχετικά με τις ενέργειες του Αλεξάνδρου καταλήγουν συγκεφαλαιωτικά στην επιγραμματική αλλά εύλωτη δήλωση για την ανεπιτυχή αυτάρκεια του Αλεξάνδρου ως συνέπεια της ακατάπαυστης απληστίας του: *Tantum illi deest, quantum cupit* («Τόσο βρίσκεται σε ανάγκη όσο επιθυμεί περισσότερο»).

Ο Αλέξανδρος αντιπαραβάλλεται με δύο ακόμα σοφούς, τον Σωκράτη και τον Διογένη τον Κυνικό, στο πέμπτο βιβλίο του ίδιου έργου *De Beneficiis* (*Ben. 5.6.1*), όπου θίγεται για ακόμη μία φορά η υπεροψία και η έλλειψη σοφίας. Σε ένα σύντομο παράδειγμα, το οποίο αρχίζει με την προβολή του ονόματος του Αλεξάνδρου και της βασικής ιδιότητάς του (*Alexander Macedonum rex*), προβάλλεται η αλαζονεία του βασιλιά των Μακεδόνων, ο οποίος συνήθιζε να επαίρεται ότι κανείς δεν μπορούσε να τον νικήσει στην απόδοση ευεργεσιών (*Alexander Macedonum rex gloriari solebat a nullo se beneficiis victum*). Αυτό βέβαια επισύρει την ειρωνική αντιμετώπιση εκ μέρους του Σενέκα για το γεγονός ότι ο Αλέξανδρος αδυνατεί να αναγνωρίσει ότι είναι στην πραγματικότητα οφειλέτης έναντι του συνόλου των στρατιωτών του. Η μετοχή *victum* στην εναρκτήρια πρόταση του *exemplum* δεν μπορεί παρά να ηχεί ιδιαίτερα ειρωνική λαμβανομένου υπόψη του γεγονότος ότι λίγες μόνο γραμμές πιο κάτω ξαναχρησιμοποιείται για να αναιρέσει το περιεχόμενο της πρώτης πρότασης: *Eadem re gloriari Socrates potuit, eadem Diogenes, a quo utique victus est* («Για τον ίδιο λόγο θα μπορούσε κι ο Σωκράτης να καυχάται, για τον ίδιο και ο Διογένης από τον οποίο, ούτως ή άλλως νικήθηκε»). Ο επαιρόμενος για το αήτητό του στρατηγός Αλέξανδρος ηττάται εν τέλει από τον φιλόσοφο Διογένη ο οποίος προσωποποιεί το ιδανικό του *vir sapiens*. Συγκρινόμενος με τον Σωκράτη και τον Διογένη τον Κυνικό χαρακτηρίζεται ως *homo super mensuram iam humanae superbiae tumens*.<sup>147</sup> Το *exemplum*, λοιπόν, τελειώνει με μια ρητορική ερώτηση που στοχεύει ακριβώς να μειώσει την αξία του Αλεξάνδρου έναντι του φιλοσόφου αντιπάλου του: *Quidni victus sit illo die, quo homo super mensuram iam*

<sup>146</sup> «Δεν ήταν σαφές ότι ήταν ένας άνδρας ενδεής, ο οποίος είχε οδηγήσει τον στρατό του πέρα από τα όρια της φύσης, ο οποίος οδηγούμενος από μία τυφλή πλεονεξία βυθίστηκε άκριτα σε μια ανεξερεύνητη και απέραντη θάλασσα.»

<sup>147</sup> Πρβ. Κικ. *Att.* 13.28.3. Ο Ισίδωρος δίνει τον ακόλουθο σύντομο, αλλά περιεκτικό ορισμό για τον υπερήφανο άνδρα στο έργο του *Origines* (Ισιδ. *Orig.* 10.248): *superbus dictus quia super vult videri quam est; qui enim vult supergredi quod est, superbus est* («υπερήφανος καλείται κάποιος, επειδή θέλει να φαίνεται ότι είναι κάτι περισσότερο από αυτό που είναι· γιατί αυτός που θέλει να υπερβαίνει αυτό που είναι, είναι υπερήφανος»), βλ. Baraz (2008) 380.

*humanae superbiae tumens vidit aliquem, cui nec dare quicquam posset nec eripere?* («Γιατί δεν νικήθηκε τη μέρα εκείνη, όταν φουσκωμένος πέρα από τα όρια της ανθρώπινης υπεροψίας, αντίκρισε κάποιον στον οποίο δεν μπορούσε να προσφέρει ο,τιδήποτε και από τον οποίο δεν μπορούσε να πάρει ο,τιδήποτε;»)<sup>148</sup>

Το συγκεκριμένο παράδειγμα είναι στην ουσία συνέχεια και εξέλιξη της αναφοράς στο ίδιο θέμα που κάνει ο Σενέκας λίγο πιο πριν στο *Ben.* 5.4.3-4. Εκεί ο Σενέκας, με την ηθική σοβαρότητα του στωικού, τονίζει ευθέως το παράδοξο της ανωτερότητας του κυνικού φιλοσόφου Διογένη έναντι του Αλεξάνδρου. Η ανωτερότητα αυτή δηλώνεται υποβλητικά μέσα από μία σειρά από οξύμωρα σχήματα και αντιθέσεις. Δημιουργείται έτσι η εντύπωση ενός κατόπτρου μέσα στο οποίο καθρεφτίζονται το είδωλο και το αντιείδωλο: *O! ne ille tunc merito et sibi et ceteris, quibus ad dispiciendam veritatem non erat obfusa caligo, supra eum eminere visus est, infra quem omnia iacebant. Multo potentior, multo locupletior fuit omnia tunc possidente Alexandro; plus enim erat, quod hic nollet accipere, quam quod ille posset dare.* («Ω, αλήθεια πόσο σωστός φάνηκε στον εαυτό του και στους άλλους που δεν είναι τυφλοί στη θεώρηση της αλήθειας, όταν υψώθηκε πάνω από αυτόν που κάτω από τα πόδια του απλωνόταν όλος ο κόσμος. Υπήρξε πολύ πιο ισχυρός, πολύ πιο πλούσιος από τον Αλέξανδρο που τότε κατείχε τα πάντα· γιατί αυτό που αρνήθηκε να λάβει ο Διογένης ήταν ακόμη πιο πολύ από αυτό που ο Αλέξανδρος μπορούσε να δώσει»).

Η απουσία σοφίας και λογικής σκέψης στον Αλέξανδρο απασχολεί τον Σενέκα και στο δεύτερο βιβλίο του έργου *De Beneficiis* (*Ben.* 2.16.1-2). Το αρνητικό παράδειγμά του έρχεται να ενισχύσει την πεποίθηση του Σενέκα πως κατά τη διαδικασία προσφοράς ενός δώρου είναι απαραίτητο να λαμβάνεται υπόψη ο αποδέκτης, ώστε το δώρο να είναι συμβατό με αυτόν.<sup>149</sup> Η περίπτωση του Αλεξάνδρου, ο οποίος δώρισε σε κάποιον μία ολόκληρη πόλη αδιαφορώντας αν αυτός θα μπορούσε να βαστάξει ένα τόσο μεγάλο δώρο, είναι ενδεικτική της έπαρσης που τον διέκρινε: *Urbem cuidam Alexander donabat, vesanus et qui nihil animo nisi grande conciperet* («Ο Αλέξανδρος δώρισε σε κάποιον μία πόλη, ο τρελός, που δεν μπορούσε να συλλάβει ο,τιδήποτε δεν ήταν μεγαλεπήβολο»). Στην αρχή του *exemplum* θέτει εμφατικά ο Σενέκας το δώρο (*urbem cuidam*), ώστε να τονιστεί το παράλογο της πράξης του, στη συνέχεια δίνει το όνομα του δωρητή

<sup>148</sup> Το παράδειγμα του Αλεξάνδρου και του Διογένη ακολουθεί το *exemplum* του Σωκράτη και του Αρχέλαου το οποίο αναλύεται διεξοδικά στο οικείο κεφάλαιο για τον Σωκράτη.

<sup>149</sup> *Ben.* 2.15.3: *Aestimanda est eius persona, cui damus; quaedam enim minora sunt, quam ut exire a magnis viris debeant, quaedam accipiente maiora sunt* («Θα πρέπει να υπολογίζουμε τον χαρακτήρα του προσώπου στον οποίο δίνουμε κάτι· διότι ορισμένα δώρα είναι πολύ μικρά για να δοθούν από τα χέρια ενός μεγάλου άνδρα και κάποια άλλα είναι πολύ μεγάλα γι' αυτόν που τα λαμβάνει»).

(*Alexander donabat*) και ακολούθως επιθέτει έναν χαρακτηρισμό που επέχει τη θέση ενός δυναμικού σχολίου (*vesanus et qui nihil animo nisi grande conciperet*). Ο προσδιορισμός *vesanus* επιβεβαιώνεται από τη συνέχεια του παραδείγματος όπου παρατίθεται η απάντηση που έδωσε ο Αλέξανδρος, όταν ήλθε αντιμέτωπος με τις δικαιολογημένες επιφυλάξεις και τους δισταγμούς του αποδέκτη του δώρου· διακηρύττει, λοιπόν, πως αυτό που τον ενδιαφέρει είναι όχι τι αρμόζει στον αποδέκτη αλλά μόνο τι αρμόζει σε αυτόν να δίνει: *Non quaero,*” *inquit, “quid te accipere deceat, sed quid me dare.* Η αλαζονική αυτή απάντηση δεν μπορεί παρά να επισύρει την κριτική του Σενέκα, ο οποίος, καταρρίπτοντας το μεγαλείο του Μακεδόνα βασιλιά,<sup>150</sup> κάνει λόγο για ανόητα λόγια και απερίσκεπτες πράξεις: *Animosa vox videtur et regia, cum sit stultissima* («Φαίνεται εμπνευσμένα και βασιλικά λόγια, στην πραγματικότητα όμως είναι πολύ ανόητα»). Αυτή ακριβώς η *stultissima vox* είναι που εξάπτει και την ειρωνική *exclamatio: tumidissimum animal!*

Ο Αλέξανδρος ως *vesanus adulescens* εμφανίζεται και πάλι στο πρώτο βιβλίο του *De Beneficiis* στο πλαίσιο της συζήτησης αναφορικά με τα δώρα της ευγνωμοσύνης (*Ben. 1.13.1-3*). Με αφορμή την παραχώρηση από τους Κορινθίους του δικαιώματος της πολιτογράφησης δεν διστάζει ο Αλέξανδρος, ως *homo gloriae deditus*, να παραβάλει τον εαυτό του με τον Ηρακλή και να αυτοθεοποιηθεί προκαλώντας τον εκτεταμένο ψόγο του Σενέκα, ο οποίος καταδεικνύει τη σαφή κατωτερότητα του Αλεξάνδρου έναντι του μυθικού προτύπου του. Αφήνει ο Σενέκας με σαφήνεια να αναδειχθεί το μέγεθος της ματαιοδοξίας του Μακεδόνα βασιλιά κυρίως μέσα από μία παραβολική πρόταση: *tamquam caelum, quod mente vanissima complectebatur, teneret, quia Herculi aequabatur!* («σαν να του ανήκε τώρα ο ουρανός, τον οποίο με υπέρτατη ματαιοδοξία αγκάλιαζε, επειδή βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με τον Ηρακλή»). Η παραβολή αυτή, όμως, αναγκάζει τον Σενέκα να αναφωνήσει γεμάτος ειρωνεία, *quid enim illi simile habebat vesanus adulescens, cui pro virtute erat felix temeritas?* («Όμως, τι κοινό είχε με αυτόν ο ξέφρενος νέος, ο οποίος αντί για αρετή επιδείκνυε μια ευτυχή απερισκεψία;»). Ακόμα και μέσα από τις λέξεις διαχέεται ο έντονα εναντιωματικός λόγος του Σενέκα για τον Αλέξανδρο. Σε κάθε περίπτωση προσπαθεί ο Σενέκας να καταρρίψει τον μύθο του εξαιρετικού πολιτικού ηγέτη, αυτού που υπήρξε για χρόνια το πρότυπο για πολλούς Ρωμαίους. Αξίζει να σημειωθεί εδώ παρενθετικά πως δεν μπορεί να είναι χωρίς σημασία

<sup>150</sup> Η ίδια διάθεση αμφισβήτησης απαντά και στο κλείσιμο του παραδείγματος όπου στο πλαίσιο μίας παρένθεσης εξυψώνει τον λήπτη του δώρου και καταβαραθρώνει τον δωρητή τονίζοντας πως είναι πιο μεγαλειώδες να αρνηθείς μία πόλη από το να τη δωρίσεις: (*quas quanto maioris animi fuit non capere quam spargere!*).

η επιλογή της λέξης *adulescens* για τον Αλέξανδρο, καθώς αυτή παραπέμπει σε κάποιον που λόγω ηλικίας είναι ακόμη ανώριμος και φέρεται παράφορα και παρορμητικά, άρα κρίνεται μάλλον ακατάλληλος για ηγέτης.<sup>151</sup> Αναπόφευκτα, μετά από την ειρωνική αναφώνηση του Σενέκα, ακολουθεί η σύγκριση και μέσα από το επιτυχημένο παιγνίδι της αντίθεσης ταπεινώνεται εν τέλει ο επίδοξος και υπερφίαλος μιμητής του μυθικού Ηρακλή.<sup>152</sup> Ο Σενέκας γίνεται σκληρός στα σχόλιά του, το ύφος του παγερό και οι λέξεις του με βαρύτητα αρνητικές αποχρώσεις.

Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά στον Αλέξανδρο στο δεύτερο βιβλίο του *De Ira* (*Ir.* 2.23.2-3), καθώς πρόκειται για τη μοναδική περίπτωση κατά την οποία ο Σενέκας έχει να πει έναν λόγο επαινετικό για το συγκεκριμένο πρόσωπο. Το παράδειγμα του Αλεξάνδρου προβάλλεται για πρώτη και μοναδική φορά ως θετικό στο αρνητικό *exemplum* του τυράννου Ιππία (2.23.1).<sup>153</sup> Αυτό που θίγεται βεβαίως με έμμεσο τρόπο είναι το γνωστό θέμα του ευέξαπτου χαρακτήρα του Αλεξάνδρου και του εθισμού του στα νευρικά ξεσπάσματα, το οποίο ωστόσο προσεγγίζεται από μια άλλη οπτική γωνία. Το παράδειγμα εισάγεται με τον προσφιλή για τον Σενέκα τρόπο της επιφώνησης, όπου το συγκριτικό *animosius* επικυρώνει τη σύγκριση και κατ' επέκταση την αντίθεση ανάμεσα στον Ιππία και στον Αλέξανδρο: *Quanto animosius Alexander!* («Πόσο πιο θαρραλέος υπήρξε ο Αλέξανδρος!»).<sup>154</sup> Αυτό που ακολουθεί είναι ακριβώς η αιτιολόγηση για τον συγκεκριμένο χαρακτηρισμό. Ενώ, λοιπόν, έλαβε ο Αλέξανδρος ένα γράμμα από τη μητέρα του, το οποίο τον πληροφορούσε για πιθανή δηλητηρίασή του από τον γιατρό του Φίλιππο, δεν πίστεψε το περιεχόμενο της επιστολής και εμπιστεύτηκε περισσότερο τον εαυτό του επιδεικνύοντας πρωτόγνωρη αυτοσυγκράτηση. Ήταν αναπόφευκτο βεβαίως μια τέτοια αντίδραση να προκαλέσει τον θαυμασμό του συγγραφέα: *Ir.* 2.23.3, *hoc eo magis in Alexandro laudo, quia nemo tam obnoxious irae fuit; quo rarior autem moderatio in regibus, hoc laudanda magis est* («αυτό το επαινώ ακόμη περισσότερο στην περίπτωση του Αλεξάνδρου, διότι κανείς άλλος δεν υπήρξε τόσο επιρρεπής στην οργή· όσο πιο σπάνια είναι η αυτοσυγκράτηση στους βασιλείς, τόσο περισσότερο αξίζει να επαινείται»). Δεν είναι, ίσως, τυχαίο επίσης ότι αμέσως μετά από το συγκεκριμένο αυτό

<sup>151</sup> Ας σημειωθεί πως ο χαρακτηρισμός *adulescens* χρησιμοποιείται και για τον Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα, όταν αντιπαρατίθεται με τον Πάστορα (*Ir.* 2.33.6). Στο παράδειγμα του Καλιγούλα και του Πάστορα (*Ir.* 2.33.3-4) γίνεται η αντίθεση ανάμεσα σε *adulescens* (Καλιγούλας) και *senem* (Πάστορ).

<sup>152</sup> Ο Ηρακλής ενσάρκωνε κυρίως το παράδειγμα του νικητή και του κατακτητή των παθών· συνεπώς, πόρρω απέχει ο Αλέξανδρος από το μυθικό του πρότυπο. Βλ. Griffin (1976) 222.

<sup>153</sup> Το παράδειγμα του Ιππία επικεντρώνεται στην ασυγκράτητη οργή του που τον παρασύρει στη θανάτωση των πιο κοντινών του φίλων.

<sup>154</sup> Πρβ. *Ir.* 3.16.4 (*At quanto Xerxes facilior!*) και *Ir.* 2.5.4 (*Quanto pulchrius illi visum esset...*).

παράδειγμα, όπου ο Σενέκας επαινεί τον Αλέξανδρο, ακολουθεί το παράδειγμα του Ιουλίου Καίσαρα. Και οι δύο, οι οποίοι συναρτώνται κάτω από τον τίτλο *rex*, επιδεικνύουν πρωτοφανή αυτοσυγκράτηση, φαινόμενο σπάνιο για βασιλείς.<sup>155</sup>

Ένα ακόμη *exemplum* το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί είτε θετικό είτε αρνητικό αναλόγως της οπτικής γωνίας εξέτασής του συναντούμε στην Επιστολή 53, όπου μνημονεύεται *inter alia* μια σύντομη ρήση του Αλεξάνδρου. Η ρήση αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο της γενικότερης συζήτησης περί φιλοσοφίας που κυριαρχεί στη συγκεκριμένη Επιστολή. Ο Σενέκας καλεί τον αποδέκτη της επιστολής του να ασχοληθεί με τη φιλοσοφία επισημαίνοντας πως αυτή δεν αρκείται σε καταμερισμό του χρόνου μας αλλά αντίθετα απαιτεί την πλήρη αφοσίωσή μας: *Ep. 53.9, ...dat tempus, non accipit. Non est res subsiciva, ordinaria est; domina est, adesse iubet* («...δίνει χρόνο, δεν δέχεται. Δεν είναι πάρεργο, απαιτεί καθημερινή ενασχόληση· είναι αφέντης, προστάζει την παρουσία μας»). Επιδιώκοντας να φωτίσει ακόμη περισσότερο τη θέση αυτή ο Σενέκας προβαίνει σε έναν παραλληλισμό ανάμεσα στον απόλυτο χαρακτήρα της φιλοσοφίας και τον απόλυτο χαρακτήρα του Αλεξάνδρου. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει την απάντηση που έδωσε ο Αλέξανδρος, όταν μια πολιτεία του υποσχέθηκε ένα μέρος της περιοχής της και τη μισή περιουσία της: *Ep. 53.10, Eo proposito in Asiam veni, ut non id acciperem quod dedissetis, sed ut id haberetis, quod reliquissetis* («Εισέβαλα στην Ασία με πρόθεση όχι να δεχτώ αυτό που θα δίνατε, αλλά για να έχετε αυτό που θα σας άφηνα εγώ»). Εκ πρώτης όψεως θα μπορούσε όλο αυτό να θεωρηθεί ως μία θετική αναφορά στο συγκεκριμένο πρόσωπο του Αλεξάνδρου· στην ουσία, όμως, υπολανθάνει μια έντονη αιχμή που άπτεται του απολυταρχικού και αυθαίρετου χαρακτήρα ενός αλαζόνα ηγεμόνα.

Στο σημείο αυτό, έχοντας ήδη διεξέλθει το σύνολο των αναφορών του Σενέκα στο πρόσωπο του βασιλιά των Μακεδόνων, επιβεβαιώνεται αυτό που είχαμε εντοπίσει εξ αρχής, δηλαδή η συνέπεια με την οποία αντιμετωπίζει το συγκεκριμένο πρόσωπο ο Ρωμαίος φιλόσοφος. Σύμφωνα με τον Fears,<sup>156</sup> ο Αλέξανδρος παύει να είναι πλέον για τον Σενέκα μια ιστορική προσωπικότητα· μεταβάλλεται στο απόλυτο σύμβολο του καισαρισμού, της αχαλίνωτης αυτής φιλοδοξίας που έσυρε στην καταστροφή την πολιτεία από τον Πομπήιο και τον Καίσαρα, οι οποίοι αμφότεροι παρέβαλλαν τον εαυτό

<sup>155</sup> Ο παρορμητικός χαρακτήρας του Αλεξάνδρου υπογραμμίζεται και πάλι στο δεύτερο βιβλίο του *De Ira* (2.2.6) με έναν πολύ επιγραμματικό τρόπο όμως αυτή τη φορά, μέσω μιας και μόνο πρότασης: *Alexandrum aiunt Xenophanto canente manum ad arma misisse* («Λέγεται ότι ο Αλέξανδρος έτρεξε στα όπλα, μόλις ο Ξενοφάντος έπαιξε τη σάλπιγγα»).

<sup>156</sup> Fears (1974) 122.



τους με τον Μακεδόνα βασιλιά. Ο Αλέξανδρος εν τέλει λειτουργεί απλώς ως ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τυράννου. Αυτό που έχει σημασία για τον Σενέκα δεν είναι τόσο η ιστοριογραφική ορθότητα των όσων αναφέρει, όσο το να καταστήσει σαφή τη διάκριση ανάμεσα στις έννοιες *τύραννος* και *βασιλιάς* και κατ' επέκταση ανάμεσα στις έννοιες *vir publicus* και *vir sapiens*. Ο Αλέξανδρος, έτσι όπως διαμορφώνεται και παρουσιάζεται από τον Σενέκα, αποτελεί το ιδανικό αντιπαράδειγμα στον *rex iustus*,<sup>157</sup> αισθητοποιεί τα χαρακτηριστικά ενός τυράννου και αντιπαρατίθεται στο πρότυπο που ονομάζεται *vir sapiens*.<sup>158</sup>

Εν ολίγοις, ο Αλέξανδρος του Σενέκα συμφωνεί με την κυνικοστωική εικόνα του Αλεξάνδρου ως ενός δεσποτικού τυράννου και βρίσκεται σε πλήρη ευθυγράμμιση με τον Αλέξανδρο του Λουκανού, του Λίβιου, του Τάκιτου, αλλά και αργότερα του Μάρκου Αυρηλίου. Θα μπορούσαμε, ωστόσο, να δεχθούμε ότι δεν πηγάζει τόσο από τα φιλοσοφικά διδάγματα της Στοάς, αλλά είναι στην πραγματικότητα ένα δημιούργημα καθαρά ρωμαϊκό και αποτελεί μέρος της εξέλιξης αυτής που απέκδυσε τόσο τον Καίσαρα όσο και τον Κάτωνα από την ιστορικότητα του προσώπου τους και τους μετέβαλε σε στερεότυπους χαρακτήρες. Η ρωμαϊκή αυτή εικόνα του Αλεξάνδρου εξασφαλίζει στον Σενέκα ένα βολικό παράδειγμα για τον κακό τύραννο, όπως ακριβώς η ρωμαϊκή εικόνα του Κάτωνα διαμορφώνει το πρότυπο του ενάρετου άνδρα.<sup>159</sup>

## 1.2 Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας

Ο Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας αποτελεί αναμφισβήτητα μία ιδιόζουσα περίπτωση *exemplum* στο έργο του Σενέκα.<sup>160</sup> Κατ' αρχάς είναι ένα *exemplum* χωρίς ιδιαίτερη παράδοση πριν από τον Σενέκα, αφού είναι σύγχρονος του συγγραφέα και δεν έχει προλάβει ακόμη να εγγραφεί πλήρως στο *corpus* των στερεότυπων παραδειγμάτων. Ο Σενέκας είναι από τους πρώτους που χάραξαν τον δρόμο για τη διαμόρφωση μίας σχετικής με τον Καλιγούλα παράδοσης.<sup>161</sup> Επιπλέον, πρόκειται για έναν αυτοκράτορα,

---

<sup>157</sup> Ο Σενέκας δεν παρουσιάζει ένα ολοκληρωμένο μοντέλο για τον *rex iustus* όπως παρουσιάζει για τον *vir sapiens* (Κάτων, Ρουτίλιος, Σωκράτης, Ρήγουλος κ.ά.). Βλ. Rudich (1997) 70. Πρβ. Τακ. *Ann.* 2.73, όπου ο Τάκιτος περιγράφοντας τον θάνατο του Γερμανικού παρουσιάζει τον Αλέξανδρο ως αντιπαράδειγμα στον Γερμανικό, ο οποίος αποτελεί πρότυπο ενός *rex iustus* και τον διακρίνουν οι αρετές της *clementia* και της *temperantia*.

<sup>158</sup> Βλ. Fears (1974) 113-130 και Bossworth (1996) 1-2.

<sup>159</sup> Βλ. Fears (1974) 127.

<sup>160</sup> Σχετικά με το θέμα του Καλιγούλα ως παραδείγματος στο έργο του Σενέκα σημαντική είναι η συμβολή του άρθρου της Wilcox (2008).

<sup>161</sup> Ο Clarke (1965) παρέχει μία επισκόπηση των ρωμαϊκών ιστορικών πηγών σχετικά με τον Σενέκα επί Καλιγούλα συμπεριλαμβάνοντας και την αναφορά του Δίωνα (59.19.7-8) ότι ο Γάιος, ενοχλημένος από τη ρητορική δεινότητα του Σενέκα, τον διέταξε να δώσει τέλος στη ζωή του. Σύμφωνα με τον Barrett (2015,

ένα σημαίνον δηλαδή πρόσωπο, και συνεπώς δεν μπορεί παρά να προκαλεί αισθήματα τουλάχιστον έκπληξης και αμηχανίας η σκληρότατη κριτική που ασκεί στο πρόσωπο αυτό ο Σενέκας.<sup>162</sup> Το είδος της κριτικής αυτής σίγουρα επιτάσσει να ανιχνεύσουμε τις όποιες συνδηλώσεις, πολιτικές ή μη, κρύβονται στο παραπέτασμα. Είναι γεγονός πάντως πως ο Ρωμαίος αυτοκράτορας εξασφαλίζει στον Σενέκα ένα πλούσιο βιογραφικό απόθεμα ποικίλων και ακραίων ιστοριών, κατάλληλων για αξιοποίηση στο ηθικοδιδασκτικό του έργο· στο πρόσωπο του Καλιγούλα ανιχνεύεται το αρμοδιότερο παράδειγμα «αντι-σοφού», το ακριβές αντείδωλο στον *vir sapiens*, το ιδανικό μέσο διοχέτευσης των ηθικολογικών του στοχεύσεων.<sup>163</sup> Η συγκεκριμένη περίπτωση του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα, όπως βέβαια και ορισμένα άλλα αρνητικά παραδείγματα, λειτουργεί τις περισσότερες φορές εξ αντιθέτου, για την τελική ανάδειξη δηλαδή του πραγματικά σοφού άνδρα. Ο Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας με την κακία του συνιστά το τέλειο αρνητικό παράδειγμα, το οποίο όμως συμβάλλει στην ουσιαστική σύλληψη και κατανόηση του τέλειου *vir sapiens*. Και από τη στιγμή που το τέλειο *exemplum negativum* ενσαρκώνεται από ένα υπαρκτό πρόσωπο, τότε τεκμαίρεται αυτόματα πως και ο τέλειος *vir sapiens* μπορεί εξίσου να προσωποποιηθεί στην πραγματικότητα.<sup>164</sup>

---

2<sup>nd</sup> edition) 10, ο Σενέκας αποτελεί μία από τις δύο σημαντικότερες σύγχρονες πηγές για τη βασιλεία του Καλιγούλα, καθώς ζει στη Ρώμη και γνωρίζει τον αυτοκράτορα προσωπικά. Δεν είναι βέβαια ιστορικός ο Σενέκας με την επίσημη έννοια του όρου, ωστόσο παρέχει εμμέσως στα φιλοσοφικά του έργα αρκετές πληροφορίες σχετικά με τον Καλιγούλα. Πολλά από τα αρνητικά χαρακτηριστικά που προσάπτονται στο πρόσωπο του αυτοκράτορα έχουν την πρώτη πηγή τους στον Σενέκα και φανερώνουν πόσο σύντομα καθιερώθηκε η εχθρική παράδοση έναντι στον Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα. Γενικότερα οι γνώσεις μας για την ιστορία των πρώτων αυτοκρατορικών χρόνων προέρχονται κυρίως από τον Τάκιτο (*Annales*), από τον Σουητόνιο (*Vitae Caesarum*) και από Κάσσιο Δίωνα. Καθένας από αυτούς τους συγγραφείς συνέλεξε τις πληροφορίες του άμεσα ή έμμεσα από τους Ρωμαίους ιστορικούς των μέσων του πρώτου αιώνα των οποίων το έργο δεν μας σώζεται, Balsdon (1934) 222. Στην εισαγωγή του έργου *Annales* ο Τάκιτος δηλώνει πως η ιστορία του Τιβέριου, του Γάιου, του Κλαύδιου και του Νέρωνα έχει νοθευτεί εξαιτίας του φόβου και έχει γραφτεί υπό την επήρεια του μίσους (*recentibus odiis*) που ακολούθησε τον θάνατό τους.

<sup>162</sup> Ο Balsdon (1934) 224 επισημαίνει πως η αρνητική εικόνα που πλάθει ο Σενέκας για τον Καλιγούλα δεν μπορεί να μη σχετίζεται με το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας τον έθιξε σε ένα πολύ ευαίσθητο σημείο, καθώς ήταν ειλικρινής στην κριτική του για το ύφος του Ρωμαίου συγγραφέα. Ο Barrett (2015) 10 επιχειρεί να εξετάσει τους λόγους για τους οποίους ο Σενέκας υιοθετεί μία τόσο επιθετική και αιχμηρή στάση απέναντι στον Καλιγούλα. Επισημαίνει πως οι περισσότερες αναφορές στον Καλιγούλα γράφτηκαν μετά την άνοδο στον θρόνο του Κλαύδιου, ο οποίος πιστευόταν ότι ενθάρρυνε τέτοιες απεικονίσεις του Γάιου ως τρελού και διεφθαρμένου. Επίσης, σύμφωνα πάντα με τον Barrett, οι αρνητικές κρίσεις του Σενέκα θα πρέπει να ιδωθούν μέσα στο πλαίσιο της επιθυμίας του να κερδίσει την εύνοια του νέου αυτοκράτορα κακολογώντας τον προηγούμενο. Επιπλέον, το συγκεκριμένο πορτρέτο για τον Καλιγούλα πιθανότατα να το υπαγόρευσε και η προσωπική εχθρότητα, αφού ο Καλιγούλας υποτίμησε και διακωμώδησε το λογοτεχνικό ύφος του Σενέκα και ίσως επιδίωξε και τον θάνατό του.

<sup>163</sup> Η Griffin (1976) 214 επισημαίνει πως ο Καλιγούλας, ως ένας προκλητικός και αλαζόνας αυτοκράτορας που είχε ένα εξίσου σκληρό τέλος, αποτελούσε το ιδανικό θέμα για έναν ηθικολόγο φιλόσοφο όπως ο Σενέκας. Βλ. επίσης Wilcox (2008), 452-3. Για τον ρόλο του *vir sapiens* στην ηθική κοσμοθεωρία του Σενέκα βλ. Inwood (2005) 271-301.

<sup>164</sup> Wilcox (2008) 458.

Ως εκ τούτου η παρούσα ενότητα εστιάζει στον αμφιλεγόμενο αυτοκράτορα Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα. Εξ αρχής στόχος μας είναι να εξεταστούν αναλυτικά όλες οι αναφορές σε αυτόν στο έργο του Σενέκα, ώστε να διασαφηνιστεί ο τρόπος με τον οποίο ο Σενέκας αντιμετωπίζει το συγκεκριμένο πρόσωπο, να διαφανεί η λειτουργικότητα του *exemplum Caligulae* και κατ' επέκταση η σχέση του με το *exemplum Alexandri*, και να τεθούν ενώπιόν μας όλα τα ανακύπτοντα ερωτήματα.

Αξιοσημείωτη κρίνεται κατ' αρχάς η συχνότητα με την οποία εμφανίζεται ο Καλιγούλας ως παράδειγμα στο έργο του Σενέκα. Καταγράφονται συνολικά δεκατρείς αναφορές οι οποίες διασπείρονται σε επτά από τους δώδεκα λεγόμενους *Διαλόγους* (*Const.* 18.1, *Ir.* 1.20.8-9· 2.33.3-4· 3.18.3-19.5· 3.21.5, *Brev.* 18.5-6, *Tr.* 14.4-10, *Polyb.* 17.3-6, *Helv.* 10.4-5, *Ben.* 2.12.1-2· 2.21.5· 4.31.2· 7.11.1-2) και σε δύο *Επιστολές* (*Ep.* 77.18· 94.60). Όπως έχει ήδη επισημανθεί και στην εισαγωγή του κεφαλαίου, οι αναφορές αυτές στον Καλιγούλα κυμαίνονται από απλές και σύντομες προτάσεις μέχρι εκτεταμένους λόγους και πολύ συχνά το παράδειγμά του εντάσσεται στο πλαίσιο μιας αντιθετικής συζυγίας ή ενός καταλόγου.

Στην πορεία αυτή της μελέτης των παραδειγμάτων του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα βασικός οδοδείκτης θα είναι η θεματική του κάθε *exemplum*. Ας κάνουμε, λοιπόν, αρχή με το τρίτο βιβλίο του διαλόγου *De Ira*, το οποίο κυριαρχείται από έναν εκτενέστατο, πολυπρόσωπο και πολύμορφο κατάλογο αρνητικών παραδειγμάτων σχετιζόμενων με το καταστροφικό πάθος της οργής. Πρόκειται για έναν κατάλογο που τίθεται επανειλημμένα υπό εξέταση σε αυτή την εργασία, καθώς σε αυτόν ενσωματώνονται παραδείγματα ξένων ηγεμόνων (Καμβύσης, Δαρείος, Ξέρξης), Ελλήνων (Αλέξανδρος, Λυσίμαχος) και Ρωμαίων (Σύλλας, Κατιλίνας και Καλιγούλας) καλύπτοντας έτσι ένα ευρύτατο χωροχρονικό φάσμα. Κοινή συνισταμένη των πλειόμορφων αυτών παραδειγμάτων είναι η υποδούλωση στο πάθος της οργής με άμεσα παρεπόμενα την αδυναμία αυτοκυριαρχίας και την εκδήλωση πράξεων ανήκουστης σκληρότητας. Στην παρούσα φάση θα τεθούν στο προσκήνιο οι αναφορές στον Ρωμαίο αυτοκράτορα Καλιγούλα και η θέση που κατέχει στο πλαίσιο του συγκεκριμένου αυτού ονοματολογίου.

Όσον αφορά τη δομή του καταλόγου, αυτό που ξετυλίγεται μπροστά μας είναι μία μελετημένη και οργανωμένη ομάδα παραδειγμάτων, όπου τα *exempla* δεν παρατίθενται τυχαία, αλλά ακολουθείται μία ανοδική πορεία η οποία προσδίδει και μια κλιμακούμενη ένταση στον λόγο. Ο προσεκτικός αναγνώστης θα εντοπίσει σε συγκεκριμένα σημεία νοηματικές γέφυρες που λειτουργούν ταυτόχρονα ως επίλογος για τα προηγηθέντα

παραδείγματα και ως προανάκρουσμα και πρόλογος για όσα θα ακολουθήσουν. Το πρώτο πέραςμα από τα *exempla regorum barbarorum* στο *exemplum Alexandri* γίνεται μέσα από μία συμπερασματική δήλωση (*Ir.* 3.17.1: *Haec barbaris regibus feritas in ira fuit, quos nulla eruditio, nullus litterarum cultus imbuerat*).<sup>165</sup> μια ανεκπλήρωτη ευχή λειτουργεί ως μετάβαση σε ρωμαϊκά παραδείγματα του παρελθόντος (*Ir.* 3.18.1: *Utinam ista saevitia intra peregrina exempla mansisset nec in Romanos mores cum aliis adventiciis vitiis etiam suppliciorum irarumque barbaria transisset!*)<sup>166</sup> και μια εις εαυτόν ερώτηση του Σενέκα (*Ir.* 3.18.3: *Quid antiqua perscrutor?*)<sup>167</sup> οδηγεί στο παράδειγμα του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα και στην κορύφωση έτσι του καταλόγου. Έχοντας εκθέσει τα παραδείγματα του Σύλλα και του Κατιλίνα, ο Σενέκας διερωτάται γιατί εμμένει σε παλιές ιστορίες εγκλημάτων, από τη στιγμή που το παρόν είναι σε θέση να του παράσχει πλούσιο υλικό βασιλικών φρικαλεοτήτων μέσα από τον Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα.

Ο Ρωμαίος αυτοκράτορας, λοιπόν, έρχεται να επιστεγάσει τις αναφορές σε οργίλους και σκληρούς ανθρώπους της εξουσίας (*Ir.* 3.18.3· 3.19.5). Προς μέγιστη απογοήτευση του Σενέκα, η ήδη διαπιστωθείσα εξαχρείωση και απορρύθμιση του παραδεδομένου *mos maiorum*<sup>168</sup> εκτείνεται και προσβάλλει και τη σύγχρονη πραγματικότητα, βρίσκοντας ιδανικό εκφραστή στο πρόσωπο του αυτοκράτορα Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα.<sup>169</sup> Ο Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας, ως η τελική αιχμή του καταλόγου, λαμβάνει αναπόφευκτα την πιο απαξιωτική φόρτιση. Πρόκειται για την πιο εκτεταμένη αναφορά που γίνεται στο συγκεκριμένο πρόσωπο σε όλο το πεζογραφικό έργο του Σενέκα, ενώ η σύνολη λεκτική έκφραση οριοθετεί μια ανεπιφύλακτη κριτική με σαφείς ειρωνικούς κυματισμούς.

Γίνεται εκτενής αναφορά σε έναν κύκλο πρωτοφανών εγκλημάτων του αυτοκράτορα, τα οποία διεπράχθησαν εναντίον ανθρώπων που ήταν πολύ κοντά του, εναντίον Ρωμαίων συγκλητικών και ιππέων. Στην εναρκτήρια μακρά περίοδο του παραδείγματος επικεφαλής, αμέσως μετά το επίρρημα *modo* (το οποίο αντιπαρατίθεται στο επίθετο *antiqua* της προηγούμενης πρότασης και δηλώνει τη χρονική εγγύτητα των γεγονότων), μπαίνει το όνομα του θύτη (*C. Caesar*), ακολουθούμενο από τα ονόματα των

---

<sup>165</sup> «Τέτοια ήταν η αγριότητα των βάρβαρων βασιλέων, όταν οργίζονταν, οι οποίοι δεν είχαν καμία επαφή με τη μάθηση και την καλλιέργεια των γραμμάτων».

<sup>166</sup> «Μακάρι αυτή η σκληρότητα να περιοριζόταν στα ξένα παραδείγματα και να μην παρεισέφρεε στα ρωμαϊκά ήθη μαζί με τα άλλα έξωθεν πάθη η βαρβαρότητα των βασανιστηρίων και της οργής».

<sup>167</sup> «Γιατί ψάχνω τα παλιά;».

<sup>168</sup> Βλ. την ανεκπλήρωτη ευχή που διατύπωσε λίγο πιο πάνω (*Ir.* 3.18.1)

<sup>169</sup> Ένα από τα χαρακτηριστικά της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου ήταν και οι υπερβολικά αυξημένες δημόσιες εκδηλώσεις σκληρότητας, γεγονός που επηρέασε άμεσα και τη λογοτεχνία της περιόδου, Williams (1978) 184.

θυμάτων του (*S. Papinium, Betilium Bassum, aliosque et senatores et equites Romanos*) και τη βασική τους ιδιότητα (*cui pater erat consularis/ quaestorem suum/ procuratoris filium/ senatores et equites*).<sup>170</sup> τα δύο ρήματα που αποτυπώνουν τις πράξεις του Καλιγούλα ακούγονται, ασύνδετα μεταξύ τους, λίγο πριν από το τέλος (*flagellis cecidit, torsit*), ενώ για τη σημαίνουσα θέση του τέλους αφήνει ο Σενέκας τον εμπρόθετο προσδιορισμό που καθορίζει την αιτιακή βάση των ενεργειών του Καλιγούλα (*non quaestionis sed animi causa*). Η περίοδος αυτή δομείται τελικά πάνω στη λογική των συνεχών παραδοξοτήτων· ένας αυτοκράτορας στρέφεται κατά του κύκλου των ευγενών που βρίσκονται κοντά του και βιαιοπραγεί εναντίον τους στο πλαίσιο μίας και μόνο ημέρας (*uno die*) και μόνο προς τέρψη και ευχαρίστηση, όπως αφήνει να διαφανεί ευκρινέστερα η αμέσως επόμενη περίοδος, η οποία έρχεται ακριβώς να ενισχύσει με τις απαραίτητες λεπτομέρειες όσα προγραμματικά τίθενται στην πρώτη περίοδο: *deinde adeo impatiens fuit differendae voluptatis, quam ingentem crudelitas eius sine dilatione poscebat, ut in xysto maternorum hortorum, qui porticum a ripa separat, inambulans quosdam ex illis cum matronis atque aliis senatoribus ad lucernam decollaret* (*Ir.* 3.18.4, «Τότε λοιπόν τόσο ανυπόμονος ήταν να αναβάλει την απόλαυσή του- η οποία ήταν τόσο μεγάλη που η αγριότητά του ζητούσε χωρίς καθυστέρηση- ώστε αποκεφάλισε μερικά από τα θύματά του με το φως της λάμπας, καθώς περπατούσε με κάποιες κυρίες και συγκλητικούς στη βεράντα του κήπου της μητέρας του, η οποία εκτείνεται μεταξύ της κιονοστοιχίας και της όχθης του ποταμού»). Πολύ χαρακτηριστικός για την περίπτωση του Καλιγούλα είναι ο συνδυασμός των λέξεων *voluptas* και *crudelitas* που παραπέμπει στην παρανοϊκή ηδονή που πηγάζει από τη στυγνή κακοποίηση, καθώς και η χρήση των μετοχών *impatiens* και *inambulans* σε συνάρτηση με τον εμπρόθετο προσδιορισμό *sine dilatione* που απεικονίζουν την ακατάσχετη και ασυγκράτητη μανία που δεν επιδέχεται οποιαδήποτε αναστολή ή καθυστέρηση. Η καθαυτό πράξη του αυτοκράτορα, η εσπευσμένη καρατόμηση των Ρωμαίων αξιωματούχων υπό το αγνό φως μιας λάμπας λαδιού, *ad lucernam decollaret*, εξωθείται εμφαιτικά στο τέλος και προκαλεί τα αναμενόμενα πλέον απανωτά ρητορικά ερωτήματα του Σενέκα που εκφράζουν όλη την απορία του αναμεμειγμένη με βαθιά ειρωνεία: *Quid instabat? Quod periculum aut privatum aut publicum una nox minabatur? Quantulum fuit lucem expectare denique, ne*

<sup>170</sup> *Ir.* 3.18.3: *Modo C. Caesar Sex. Papinium, cui pater erat consularis, Betilium Bassum quaestorem suum, procuratoris sui filium, aliosque et senatores et equites Romanos uno die flagellis cecidit, torsit, non quaestionis sed animi causa* («Μόλις πρόσφατα ο Γάιος Καίσαρ μαστίγωσε και βασάνισε τον Σέξτο Παπίνιο, του οποίου ο πατέρας ήταν ύπατος, τον ταμία Βητιλιανό Βάσσο, τον γιο του επιτρόπου του και άλλους Ρωμαίους, και συγκλητικούς και ιπείς, μέσα σε μία μέρα και όχι αναζητώντας πληροφορίες αλλά μόνο για προσωπική ευχαρίστηση»).

*senatores populi Romani soleatus occideret!* (Ir. 3.18.4: «Τι είναι αυτό που πίεζε τόσο; Ποιος κίνδυνος είτε ιδιωτικός είτε δημόσιος επικρεμόταν εξαιτίας μιας νύχτας; Πόσο μικρότερο ζήτημα θα ήταν να περιμένει το φως της μέρας, έτσι ώστε να μη σκοτώσει τους συγκλητικούς του ρωμαϊκού λαού ντυμένος με τα ρούχα του δειπνού»).

Σε τούτο ακριβώς το σημείο θα μπορούσε να είχε ολοκληρωθεί το παράδειγμα του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα. Αυτό που προκαλεί εντύπωση είναι πως ο Σενέκας αντίθετα επιλέγει να το παρατείνει και να το σχολιάσει περαιτέρω, παρ' όλο που υπάρχει το ενδεχόμενο, όπως ο ίδιος επισημαίνει, κάτι τέτοιο να θεωρηθεί εκτροπή από το θέμα και παρέκβαση: *Quam superba fuerit crudelitas eius ad rem pertinent scire, quamquam aberrare alicui possimus videri et in devium exire* (Ir. 3.19.1, «Είναι σχετικό επίσης να σημειώσουμε την αλαζονεία της αγριότητάς του, παρ' όλο που μπορεί να φανεί ότι ξεφεύγουμε από το θέμα και προβαίνουμε σε μία παρέκβαση»). Αφού έχει ήδη εκθέσει προηγουμένως τα γεγονότα που μαρτυρούν τη σκληρότητα του Καλιγούλα (Ir. 3.18.3-4), αποφασίζει τώρα να εστιάσει σε μία σημαντική πτυχή του όλου θέματος, την αλαζονεία που συνοδεύει τις συγκεκριμένες εκδηλώσεις σκληρότητας και που είναι δηλωτική του χαρακτήρα του Ρωμαίου αυτοκράτορα. Αυτό, επομένως, που θα τονιστεί περισσότερο στο σημείο αυτό, με τον πλέον ανάγλυφο, ζωντανό και παραστατικό τρόπο, είναι η κυριαρχία της *superba crudelitas*, που είναι ουσιαστικά το αποτέλεσμα του εκδηλωθέντος πάθους της οργής.<sup>171</sup>

Αυτό που παρατηρούμε είναι μία διαρκής επαναφορά του εν λόγω περιστατικού της βίαιης κακοποίησης των συγκλητικών, ως πολλαπλού ειδώλου ενός πολυεπίπεδου κατόπτρου, κάθε φορά με παραλλαγμένο λεκτικό και εμπλουτισμένο με καινούριες πληροφορίες και δεδομένα έχοντας όμως πάντα ως κύριο στόχο να πλήξει την επηρμένη αγριότητα ενός οργίλου αυτοκράτορα.<sup>172</sup> Η όλη οργάνωση δίνει τελικά την εντύπωση μίας μουσικής σύνθεσης η οποία αναπτύσσεται και εξελίσσεται στη βάση ενός συγκεκριμένου θέματος-μοτίβου (*senatores flagellis cecidit, torsit*).

Ο λόγος του Σενέκα στο δεύτερο αυτό κομμάτι του παραδείγματος γίνεται κοφτός και ασύνδετος με αυξανόμενη ένταση και ρυθμό *crescendo*. Η αποτρόπαια πράξη του

<sup>171</sup> Ir. 3.19.1. Η σκληρότητα είναι ίσως το πιο χαρακτηριστικό ελάττωμα για έναν τύραννο. Το επίθετο *crudelis* χρησιμοποιείται από τον Κικέρωνα ως ένας σταθερός προσδιορισμός για τον τύραννο. Η λέξη *crudelitas* έχει επίσης μία πιο εξειδικευμένη έννοια, αυτή της πολιτικής εξόντωσης, Dunkle (1967) 169.

<sup>172</sup> Ir. 3.18.3: *...et senatores et equites Romanos uno die flagellis cecidit, torsit* / 3.18.4: *...quosdam ex illis cum matronis atque aliis senatoribus ad lucernam decollaret* / 3.18.4: *ne senatores populi Romani soleatus occideret* / 3.19.1-2, *Ceciderat flagellis senatores; ipse effecit, ut dici posset "solet fieri." Torserat per omnia, quae in rerum natura tristissima sunt, fidiculis, talaribus, eculeo, igne, vultu suo. Et hoc loco respondebitur: "Magnam rem!..."*.

Καλιγούλα, δοσμένη κατ' αρχάς συνοπτικά (*ceciderat flagellis senatores*) συνοδεύεται από την ανατρεπτική και έμπληη κυνισμού αντίδρασή του που συμπυκνώνεται σε δύο μόνο λέξεις (*solet fieri*).<sup>173</sup> Το ίδιο αυτό γεγονός δίνεται πάλι αμέσως μετά με διαφοροποιημένη διατύπωση (*torserat*, το οποίο βέβαια αντιστοιχεί στο *torsit* του βασικού μοτίβου) και με την ασύνδετη και κλιμακούμενη παράθεση των μέσων της τιμωρίας (*per omnia, quae in rerum natura tristissima sunt, fidiculis, talaribus, eculeo, igne, vultu suo*). Ο Σενέκας δεν μπορεί παρά με τον λόγο του να καυτηριάζει και να στηλιτεύει τις προθέσεις και τις ενέργειες του Ρωμαίου αυτοκράτορα, ο οποίος, σύμφωνα πάντα με τα λεγόμενα του Σενέκα, επιθυμούσε να εξουδετερώσει το σύνολο των συγκλητικών και προτιμούσε γι' αυτό ο ρωμαϊκός λαός να είχε έναν μόνο λαιμό.<sup>174</sup>

Καθώς πλησιάζουμε προς το τέλος του *exemplum* (*Ir.* 3.19.3-5), ο τόνος βαραίνει ακόμη περισσότερο· το κείμενο αποπνέει, ίσως, τη μελανότερη αποχρωματική αφιέρωση του Σενέκα στον Καλιγούλα. Οδηγούμενος στην κορύφωση του παραδείγματος, τον εξισώνει με θηρίο (*isti beluae*) το οποίο αναζητεί συνεχώς την ηδονή σε τέτοιου είδους πράξεις και ενέργειες, που δεν αποτελούν τίποτε άλλο παρά καθημερινή του συνήθεια.<sup>175</sup> Η τριπλή επαναφορά του *ad hoc* (*ad hoc vivit, ad hoc vigilat, ad hoc lucubrat*) μαρτυρεί ακριβώς αυτό τον εθισμό του Ρωμαίου αυτοκράτορα και δεν αφήνει κανένα περιθώριο να θεωρηθούν όλα αυτά που έχουν λεχθεί ως μεμονωμένα ή περιστασιακά γεγονότα.

Λίγο πριν το τέλος προστίθενται και τα τελευταία κομμάτια στο παζλ αυτό της προκλητικής εξόντωσης των συγκλητικών, κομμάτια τα οποία επιτείνουν το ήδη βεβαρημένο κλίμα. Πρόκειται για πληροφορίες που αποδεικνύουν ουσιαστικά τη βαθιά τραγικότητα που περιβάλλει ανθρώπους παραδομένους σε πάθη όπως η αλαζονική οργή.

<sup>173</sup> Ο Καλιγούλας μαστιγώνει και βασανίζει τους αξιωματούχους του θεωρώντας όμως τέτοιου είδους πράξεις ως κάτι το συνηθισμένο.

<sup>174</sup> Η ίδια ευχή απαντά επίσης στον Δίωνα (59.13.6) και στον Σουητώνιο (*Calig.* 30.2). Η Wilcox (2008) 467 προβαίνει στο σημείο αυτό σε ένα πολύ ενδιαφέρον σχόλιο ενθουμούμενη το επεισόδιο με τον Χαιρέα στο *De Constantia Sapiientis*. Συγκεκριμένα, εντοπίζει τη λεκτική συνάφεια ανάμεσα στα δύο χωρία (*unam cervicem haberet, ut scelera sua tot locis ac temporibus diducta in unum ictum et unum diem cogeret* και *ille cervicem mediam uno ictu decedit*) και διατυπώνει την άποψη ότι με τον τρόπο αυτό ο Σενέκας δίνει την εντύπωση ότι μετατρέπει τον Γάιο σε στόχο της ίδιας του της ευχής.

<sup>175</sup> *Ir.* 3.19.3: *Quod tanto opere admiraris, isti beluae cotidianum est; ad hoc vivit, ad hoc vigilat, ad hoc lucubrat* («Αυτό που σε εκπλήσσει τόσο πολύ, είναι καθημερινή συνήθεια αυτού του θηρίου. Γι' αυτό ζει, αυτό περιμένει, γι' αυτό αγρυπνά»). Οι μεγάλες αντιφάσεις και η θεαματική στροφή στον χαρακτήρα του Καλιγούλα επισημαίνονται τόσο από τον Δίωνα (59.3 και 4) όσο και από τον Σουητώνιο. Ο Σουητώνιος, ως γνωστό, στους *Βίους των Καισάρων* αναφέρει διαδοχικά τα θετικά και τα αρνητικά στοιχεία της εκάστοτε προβαλλόμενης προσωπικότητας. Αξιοσημείωτη όμως είναι η περίπτωση στον *Bio* του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα, όπου η μετάβαση από τα θετικά στα αρνητικά είναι ιδιαίτερος έντονη και μοναδική, ο *princeps* μετατρέπεται σε *monstrum*: *hactenus quasi de principe, reliqua ut de monstro narranda sunt* (22.1, «αρκετά για τον Καλιγούλα ως αυτοκράτορα, τώρα θα πρέπει να μιλήσουμε για την καριέρα του ως τέρας»), Balsdon (1934) 213. Πρβ. επίσης, Φιλ. *Legatio ad Gaium*, 22: *Εὐθὺς γοῦν οὐκ εἰς μακρὰν ὁ σωτὴρ καὶ εὐεργέτης εἶναι νομισθεὶς ... ἤρξατο μεταβαλὼν πρὸς τὸ ἀτίθασον, μᾶλλον δὲ ἦν συνεσκίαζεν ἀγριότητα τῷ πλάσματι τῆς ὑποκρίσεως ἀναφήνας.*

Με εντολή του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα, λοιπόν, επιχειρείται το σφράγισμα του στόματος των μελλοθανάτων, ώστε να αποφευχθεί η εκφορά οποιουδήποτε ενοχλητικού για τον αυτοκράτορα λόγου.<sup>176</sup> Ιδιαίτερη σημασιολογική βαρύτητα αποκτούν χωρίς αμφιβολία το ρήμα *timuit* σε συνδυασμό με τη φράση *liberiores vocem*, καθώς ο φόβος προς κάθε μορφή παρρησίας ανακαλεί χαρακτηριστικά τυράννων, όπως έχουν δηλωθεί και σχολιαστεί και σε άλλα σημεία του έργου του Σενέκα και αποτελεί τον νοηματικό αρμό που προσαρμόζει το συγκεκριμένο παράδειγμα στα παραδείγματα που έχουν προτεθεί (Πέρσες ηγεμόνες, Αλέξανδρος, Σύλλας) και τα οποία εστιάζονταν στη εγγενή αδυναμία των προσώπων αυτών να διαχειριστούν και να αντέξουν οποιαδήποτε αντίθετη φωνή.

Η αρνητικά φορτισμένη αναφώνηση *Quae ista saevitia est?* («Τι αγριότητα είναι αυτή;») στην οποία καταλήγει ο Σενέκας αποτελεί σαφές σχόλιο όχι μόνο για τα όσα έχουν προηγηθεί αλλά και για την επόμενη, τελευταία πλέον, πινελιά που δίνεται στο συγκεκριμένο εκτενέστατο *exemplum Caligulae*. Το έγκλημα ολοκληρώνεται με τη διάπραξη ενός ακόμα στυγνότερου εγκλήματος το οποίο ο Σενέκας δίνει εντελώς συνοπτικά στο πλαίσιο μίας και μόνο πρότασης επιστεγάζοντας με τον τρόπο αυτό το παράδειγμα του Ρωμαίου αυτοκράτορα: *Adicere his longum est, quod patres quoque occisorum eadem nocte dimissis per domos centurionibus confecit, id est, homo misericors luctu liberavit!* (*Ir.* 3.19.5: «Θα μακρηγορούσα αν πρόσθετα σε αυτά πώς έστειλε στα σπίτια των σκοτωμένων τους εκατόνταρχους και την ίδια εκείνη νύχτα εξόντωσε και τους πατέρες τους, που σημαίνει πως αυτός ο ανηλεής τούς απάλλαξε από τον θρήνο!»).

Συνοψίζοντας, επομένως, θα μπορούσε να λεχθεί πως το περιεχόμενο, η έκφραση και η λεκτική διατύπωση που συνθέτουν το εν λόγω μακροσκελέστατο *exemplum* του Καλιγούλα είναι τόσο ισχυρά αρνητική και σε υπερθετικό βαθμό τοποθετημένη, ώστε δικαιολογημένα θα μπορούσε να θεωρηθεί ο Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας ως το *columen idoneum* του σύνθετου, πολυμερούς και πολυπρόσωπου καταλόγου αρνητικών παραδειγμάτων που κυριαρχεί στο τρίτο βιβλίο του *De Ira* και είχε ως αφετηρία τον

---

<sup>176</sup> Εντύπωση προκαλούν οι λεπτομέρειες που παραθέτει ο Σενέκας, οι οποίες, ανεξαρτήτως της αληθοφάνειας ή της ανταπόκρισής τους στην πραγματικότητα, υποδηλώνουν τη μαγία, την αγριότητα, την αναληψία και τον φόβο που κρύβεται πίσω από μορφές όπως ο Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας: *Nemo certe invenietur alius, qui imperaverit omnibus iis, in quos animadverti iubebat, os inserta spongea includi, ne vocis emittendae haberent facultatem... Cum spongeae non invenirentur, scindi vestimenta miserorum et in os farciri pannos imperavit* (*Ir.* 3.19.3-4: «Σίγουρα δεν πρόκειται να βρεις κανέναν άλλο, ο οποίος έχει διατάξει να κλείσουν με σφουγγάρια τα στόματα αυτών που δόθηκε εντολή από τον ίδιο να εκτελεστούν, για να μην έχουν καν τη δύναμη να βγάλουν μια κραυγή... Έδωσε εντολή, αν δεν βρίσκονταν σφουγγάρια, να σχιστούν τα ρούχα των δύστυχων και να κλείσουν τα στόματά τους με τα σχισμένα λουριά»).



Καμβύση. Ο Σενέκας, όμως, προκειμένου να ετοιμάσει μία ακόμη γέφυρα για να εισαγάγει τα επόμενα παραδείγματα (τα οποία βέβαια μας επαναφέρουν κυκλικά στην αρχή του καταλόγου και στους Πέρσες βασιλείς), μας ξαφνιάζει δηλώνοντας πως στόχος του ήταν να αποτυπώσει όχι την αγριότητα του Γάιου Καίσαρα προσωπικά αλλά την αγριότητα γενικότερα ως απότοκο της οργής (*Ir.* 3.19.5: *Non enim Gai saevitiam, sed irae, propositum est describere...*).<sup>177</sup> Γι' αυτό λοιπόν κάνει το άνοιγμα προς τα νέα παραδείγματα των Περσών βασιλέων (*Ir.* 3.20.1- 3.21.4), οι οποίοι κατατάσσονται στην ίδια ομάδα εμπαιθών ηγεμόνων με τον Καλιγούλα.

Η πορεία που ακολουθείται είναι πραγματικά αξιοθαύμαστη. Μετά από την κορύφωση του Καλιγούλα, διαγράφεται μια κυκλική κίνηση η οποία μας επαναφέρει στην αρχή και στα *exempla regum Persarum*, για να καταλήξουμε σε μια δεύτερη, σαφώς μικρότερης έντασης, ακμή με τον Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα (*Ir.* 3.21.5). Πρόκειται για ένα πολύ σύντομο παράδειγμα χωρίς περιττές λεπτομέρειες και πολλά σχόλια, όπου ο Ρωμαίος αυτοκράτορας εμφανίζεται ως φορέας βαρβαρικών συνηθειών και παθών, καθώς βαρύνεται με την ίδια μανία-*furor* που χαρακτηρίζει ξένους βασιλείς,<sup>178</sup> όπως είναι ο Κύρος και ο Καμβύσης. Η μανία αυτή είναι που τον οδηγεί να καταστρέψει μια έπαυλη στο Ερκολάνο, με την αιτιολογία ότι εκεί είχε φυλακιστεί κάποτε η μητέρα του: *C. enim Caesar villam in Herculanseni pulcherrimam, quia mater sua aliquando in illa custodita erat, diruit fecitque eius per hoc notabilem fortunam; stantem enim praenavigabamus, nunc causa dirutae quaeritur* («Γιατί ο Γάιος Καίσαρ κατέστρεψε μία ωραιότατη έπαυλη κοντά στο Ερκολάνο, επειδή σε αυτή κάποτε φυλακίστηκε η μητέρα του, και με αυτό τον τρόπο γνωστοποίησε σε όλους την τύχη που είχε, διότι όσο υπήρχε η έπαυλη την προσπερνούσαμε κατά το ταξίδι μας, τώρα όλοι ζητούν να μάθουν τον λόγο της κατεδάφισής της»). Με διάθεση καθαρά ειρωνική επισημαίνει ο Σενέκας πως τελικά με την υποκινημένη από την οργή πράξη του πέτυχε το παράδοξο να καταστρέψει μεν αυτό που του προκαλούσε δυσάρεστες αναμνήσεις, αλλά η καταστροφή αυτή να γίνει ακριβώς η αιτία συνεχούς ανάκλησης των γεγονότων.<sup>179</sup>

---

<sup>177</sup> «Πρόθεσή μου βέβαια δεν είναι να περιγράψω την αγριότητα του Γάιου, αλλά την αγριότητα της οργής...». Ο Καλιγούλας αποτελεί σίγουρα ιδανικό εργαλείο στα χέρια του ηθικολόγου Σενέκα, ωστόσο η έκταση που παραχωρείται στο συγκεκριμένο παράδειγμα και το ύφος που τηρείται σε αυτό δεν μπορεί παρά να αφήνει αρκετά περιθώρια για εντοπισμό πολιτικών σχολίων και συνδηλώσεων πίσω από τα λεγόμενα του Ρωμαίου φιλοσόφου.

<sup>178</sup> *Ir.* 3.21.5: *Hic furor-quid enim aliud voces?- Romanos quoque contigit* («Αυτή η μανία-γιατί πώς αλλιώς να την ονομάσεις;- έπληξε επίσης και τους Ρωμαίους»).

<sup>179</sup> Προφανώς κανείς εκτός από τον Γάιο δεν είχε προσέξει ιδιαίτερα αυτή την έπαυλη όσο αυτή στεκόταν ακόμη από τη στιγμή όμως που η ενοχλητική για τον ίδιο θύμηση της αιχμαλωσίας της μητέρας του είχε σβήσει, η τοποθεσία της έπαυλης έγινε ένα σημαντικό σημείο αναφοράς (για τους άλλους) για την

Με το σύντομο αυτό παράδειγμα (*Ir.* 3.21.5) κλειδώνει οριστικά ο μακροσκελέστατος εκείνος κατάλογος αρνητικών παραδειγμάτων που είχε ως αφετηρία το δέκατο τέταρτο κεφάλαιο του τρίτου βιβλίου του *De Ira*.<sup>180</sup> Όπως προκύπτει, η θέση του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα στον κατάλογο αυτό κρίνεται κομβικής σημασίας, καθώς τον είδαμε να βρίσκεται αρχικά στο σημείο κορύφωσης του καταλόγου (*Ir.* 3.18.3-3.19.5) και στη συνέχεια να καταλαμβάνει τη θέση τέλους και να κλείνει έτσι τον κατάλογο.

Το επόμενο *exemplum* που θα εξεταστεί προέρχεται από το δεύτερο βιβλίο του *De Ira*. Το όνομα του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα συνδέεται και πάλι με το θέμα της αχαλίνωτης οργής σε ένα εκτενές παράδειγμα, όπου ξετυλίγονται οι λεπτομέρειες ενός περιστατικού ανάμεσα στον αυτοκράτορα και στον Πάστορα, έναν επιφανή Ρωμαίο από την τάξη των ιππέων (*Ir.* 2.33.3-6). Στην προκειμένη περίπτωση το παράδειγμα του Καλιγούλα, θυμίζοντας τις ανάλογες περιπτώσεις των ηγεμόνων της Περσίας που στο τρίτο βιβλίο του *De Ira* εκτίθενται ανά ζεύγη με κάποιον ικέτη πατέρα (*Ir.* 3.14.1-3.16.4), προβάλλεται αντιπαραβαλλόμενο στο παράδειγμα του Πάστορα δημιουργώντας έτσι μία ισχυρή αντίθεση και θέτοντας για ακόμη μία φορά στο προσκήνιο το ζήτημα των πολιτικών σχέσεων του αυτοκράτορα με τους αξιωματούχους του. Προσβεβλημένος, λοιπόν, ο Γάιος από την εμφάνιση του γιου του Πάστορα, τον κλείνει στη φυλακή. Όταν ο πατέρας τον παρεκάλεσε να ελευθερώσει το παιδί του, αυτός διέταξε την εκτέλεσή του (*Ir.* 2.33.3).

Για ακόμη μία φορά ο Σενέκας μάς θέτει ενώπιον της κυνικότητας, της αναληθσίας και των βίαιων και απερίσκεπτων αντιδράσεων ενός αυτοκράτορα ανίκανου να διαχειριστεί τις εξάρσεις της οργής του. Το τραγικότερο είναι η απουσία ουσιαστικής αιτίας που να δικαιολογεί τις ακραίες αυτές αντιδράσεις· ο Γάιος εξανίσταται εξαιτίας του επιτηδευμένου τρόπου ένδυσης και κόμμωσης (*munditiis eius et cultioribus capillis*) του γιου του Πάστορα, για τον οποίο δεν παραλείπει ο Σενέκας να τονίσει πως πρόκειται για έναν διακεκριμένο εκπρόσωπο της τάξης των ιππέων (*splendidi equitis*).

Θέλοντας να επιτείνει ακόμη περισσότερο το κλίμα, σχολιάζει με σαρκασμό ο Σενέκας πως ο Ρωμαίος αυτοκράτορας μετά την εκτέλεση του γιου, για να μη φανεί εντελώς απάνθρωπος προς τον πατέρα, την ίδια ακριβώς ημέρα τον καλεί σε δείπνο (*ne*

---

τυραννία του αυτοκράτορα. Σε αυτή την ιστορία η οργή που επιδεικνύει ο Γάιος αποτελεί ουσιαστικά σύμπτωμα και ενός άλλου ελαττώματος που διέθετε, της πεποιθήσής του πως οι ενέργειες και οι πράξεις του θα απέφεραν μόνο τα αποτελέσματα που ο ίδιος επιθυμούσε και επιδίωκε, Wilcox (2008) 472.

<sup>180</sup> Όπως δηλώνει ο ίδιος ο Σενέκας, όλα αυτά τα *exempla* που έχει εκθέσει και αφορούν ανθρώπους ασυγκράτητους στο πάθος της οργής θα πρέπει να θεωρηθούν οπωσδήποτε παραδείγματα προς αποφυγή: *Et haec cogitanda sunt exempla, quae vites...* (*Ir.* 3.22.1, «Αυτά θα πρέπει να θεωρηθούν ως παραδείγματα προς αποφυγή...»).

*tamen omnia inhumane faceret adversum patrem, ad cenam illum eo die invitavit*).<sup>181</sup> Ειρωνικό και συνάμα πολύ τραγικό ακούγεται το επίρρημα *inhumane* που επιλέγει ο Σενέκας, δεδομένου του γεγονότος ότι ο Γάιος έχει ήδη φερθεί με τον πλέον απάνθρωπο τρόπο απέναντι στον Πάστορα αφαιρώντας τη ζωή του παιδιού του.

Αυτό που παρακολουθούμε στη συνέχεια (*Ir.* 2.33.4-5) θα μπορούσαμε ίσως να το παραβάλουμε με μία βιντεοσκοπημένη αναμετάδοση του δείπνου εκ μέρους του Σενέκα, όπου ο φακός κινείται διαρκώς μεταξύ των δύο προσώπων, Καλιγούλα και Πάστορα, καταγράφοντας με λεπτομέρειες τις αντιδράσεις τους μέσα από μία σκηνοθετική ματιά βαθύτατα ειρωνική και πολύ δηκτική. Αρχικά ο ρυθμός είναι γοργός με σύντομες και κοφτές προτάσεις (*Venit Pastor vultu nihil exprobrante. Propinavit illi Caesar heminam et posuit illi custodem; perduravit miser, non aliter quam si fili sanguinem biberet. Unguentum et coronas misit et observare iussit an sumeret; sumpsit*)· προσέρχεται ο Πάστωρ με πρόσωπο που δεν μαρτυρεί καμία διάθεση επικριτική, ο Γάιος κάνει πρόποση και αναθέτει σε κάποιον να παρακολουθεί τον συνδαιτυμόνα του· ο Πάστωρ, ο οποίος χαρακτηρίζεται *miser*, πίνει το ποτό σαν να πίνει το αίμα του παιδιού του, ο Γάιος του προσφέρει αρώματα και στεφάνια από λουλούδια και δίνει εντολή να ελέγξουν αν θα τα χρησιμοποιήσει και αυτός τα χρησιμοποιεί.

Στο σημείο αυτό ο ρυθμός επιβραδύνεται κάπως, καθώς εισάγεται μια μακρά περίοδος όπου ο Σενέκας αναλύει και σχολιάζει με περισσότερες λεπτομέρειες την όλη στάση του Πάστορα, ο οποίος, παρ' όλο που προτού θάψει ακόμη το παιδί του εξαναγκάζεται να παραστεί σε δείπνο που παραθέτει ο δολοφόνος του, καταπνίγει τον πόνο και τα δάκρυά του και δείχνει ένα πρόσωπο εντελώς ανεπηρέαστο από τα γεγονότα. Ιδιαίτερα δραστικές είναι οι επόμενες δύο προτάσεις, αποτελούμενες από δύο λέξεις η κάθε μια και βαλμένες σε θέση δράσης-αντίδρασης, όπου η πρώτη ρωτά παρηχητικά και η δεύτερη απαντά κοφτά: *Quaeris, quare? Habebat alterum* («Ρωτάς γιατί; Είχε κι άλλο γιο»). Η εξήγηση, επομένως, για τη σχεδόν ανεξήγητη αυτή συμπεριφορά του Πάστορα εδράζεται, σύμφωνα με τον Σενέκα, στην ανάγκη του χαροκαμένου πατέρα να προστατεύσει και να προφυλάξει το άλλο του παιδί από την οργισμένη μανία του αυτοκράτορά του.

Η στάση αυτή του Πάστορα ωθεί τον σκηνοθέτη Σενέκα να καταφύγει και σε μια αναδρομική σκηνή από το μυθικό παρελθόν. Η σκέψη του μεταβαίνει συνειρμικά από το επεισόδιο ανάμεσα στον Πάστορα και τον Καλιγούλα στον μυθικό βασιλιά των Τρώων

---

<sup>181</sup> «Για να μην είναι όμως εντελώς απάνθρωπος προς τον πατέρα, τον κάλεσε εκείνη τη μέρα σε δείπνο».

Πρίαμο και στη συνάντησή του με τον Αχιλλέα.<sup>182</sup> Στην αναλογία αυτή που επιχειρείται, ο Πάστορας ταυτίζεται αβίαστα με τον Πρίαμο· η μοίρα τους ακολουθεί παράλληλη πορεία, καθώς και οι δύο βρίσκονται στην τραγική θέση μετά από την απώλεια του παιδιού τους να συγχρωτιστούν με αυτόν που του αφαίρεσε τη ζωή και επιδεικνύουν και οι δύο θαυμαστή αυτοκυριαρχία και καταστολή του πόνου και του θυμού τους. Η ταύτιση των δύο προσώπων υποβάλλεται και από τα ερωτήματα του Σενέκα που επιδέχονται μόνο καταφατική απάντηση: *Ir. 2.33.5, Quid ille Priamus? Non dissimulavit iram et regis genua complexus est, funestam perfusamque cruore fili manum ad os suum retulit, cenavit?* («Και ο Πρίαμος τι έκανε; Δεν έκρυψε την οργή του και αγκάλιασε τα γόνατα του βασιλιά; Δεν ασπάστηκε το αντροφόνο εκείνο χέρι, το διαποτισμένο με το αίμα του γιου του, δεν δείπνησε;»).

Αυτό που ξενίζει, ωστόσο, είναι ότι η αναλογία αυτή δεν ισχύει και για το έτερον ήμισυ των δύο συζυγιών, όπως θα περιμέναμε. Ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας διαχωρίζεται σαφέστατα από τον Αχιλλέα, υπονοώντας βεβαίως ο Σενέκας πως ο Γάιος αποδεικνύεται στυγνότερος, κυνικότερος και σκληρότερος ακόμα και από τον κατεξοχήν μυθικό εκπρόσωπο της μήνιος, Αχιλλέα. Η διάσταση Καλιγούλα και Αχιλλέα αποτυπώνεται στη χρήση του αντιθετικού *sed tamen*: *Sed tamen sine unguento, sine coronis, et illum hostis saevissimus multis solaciis, ut cibum caperet, hortatus est, non ut pocula ingentia super caput posito custode siccaret* («Αλλά όμως χωρίς αρώματα και στεφάνια, και ο αδίστακτος εχθρός με λόγια παρηγορητικά τον προέτρεψε να φάει και δεν τον ανάγκασε να πει τεράστια ποτήρια με κάποιον να στέκεται φρουρός από πάνω του»). Ο Αχιλλέας χαρακτηρίζεται μεν ως *saevissimus hostis*, χαρακτηριστικό που τον φέρνει πολύ κοντά στον Γάιο, αλλά προχωρά ένα βήμα παραπέρα· σε αυτόν έχει επέλθει μία ουσιαστική αλλαγή, σε αντίθεση με τον Ρωμαίο αυτοκράτορα, η οποία αντικατοπτρίζεται στη φράση *multis solaciis*. Η ειδοποιός διαφορά τους είναι εν τέλει η αυτοσυνειδησία που παραμένει ανεπίτευκτη για τον Καλιγούλα. Αυτά που εξαιρούνται στην ιλιαδική σκηνή είναι οι θεμελιώδεις αρχές συμπεριφοράς της *αἰδοῦς* και του *ἐλέους* που δρουν ανασταλτικά στην ανεξέλεγκτη δράση, αποτρέπουν τον ισχυρό να βλάψει τον ανυπεράσπιστο και συνιστούν αφορμές για συναισθηματική σύγκλιση ανάμεσα στα δύο

---

<sup>182</sup> *Il. Ω*, 477-479. Αξίζει να σημειωθεί πως είναι από τις ελάχιστες περιπτώσεις κατά τις οποίες ο Σενέκας κάνει χρήση ενός μυθικού παραδείγματος.

πρόσωπα. Από τις αρχές αυτές αποκλίνει αναμφίβολα ο Καλιγούλας, ο οποίος αδυνατεί να αντιληφθεί τον κόσμο και τα όρια των ηθικών πλαισίων.<sup>183</sup>

Μετά από την εγκιβωτισμένη αυτή αναλογική σκηνή της μυθικής συνάντησης Πριάμου και Αχιλλέα, ο Σενέκας επανέρχεται στο αφηγηματικό παρόν επιχειρώντας να δώσει μία σύνοψη των όσων αναλυτικά έχει εκθέσει προηγουμένως. Έτσι, ως κατακλείδα στο *exemplum Caligulae et Pastoris*, σκιαγραφεί αδρομερώς τη συμπεριφορά των δύο συνιστώντων μερών της ιδιόμορφης αυτής συζυγίας επισυνάπτοντας ταυτόχρονα και το απόσταγμα της προσωπικής του κρίσης επί του θέματος (*Ir.* 2.33.6).<sup>184</sup> Πρόθεση του Σενέκα είναι να αναδείξει τη στάση του Ρωμαίου πατέρα και αυτό υποβάλλεται και ενισχύεται από τις δηλώσεις που πλαισιώνουν την κατακλείδα του και οι οποίες επαναλαμβάνουν, αλλά και συγκεκριμενοποιούν πλέον, την εξήγηση που είχε παράσχει προηγουμένως (*Habebat alterum*), ότι δηλαδή η στάση του Πάστορα υπαγορεύεται από την αγάπη του προς το παιδί του και από τον φόβο για την απρόβλεπτη οργή του αυτοκράτορά του: *Contempsisses Romanum patrem, si sibi timuisset; nunc iram compescuit pietas/Perierat alter filius, si carnifici conviva non placuisset* («Θα περιφρονούσες τον Ρωμαίο πατέρα, εάν οι φόβοι του ήταν για τον εαυτό του· αλλά τώρα η στοργή συγκράτησε την οργή/Θα χανόταν ο άλλος γιος, εάν ο καλεσμένος δυσαρεστούσε τον εκτελεστή»).<sup>185</sup>

Είναι προφανές, επομένως, πως το συγκεκριμένο παράδειγμα επικεντρώνεται περισσότερο στον Πάστορα και στη θαυμαστή αυτοσυγκράτηση, αυτοκυριαρχία και σοφία την οποία επέδειξε ενώπιον του αυτοκράτορά του (*vultu nihil exprobrante/cum interim non lacrimam emisit, non dolorem aliquo signo erumpere passus est/ iram compescuit/illem se laetum et oblitum, quid eo actum esse die, praestitit*) εξουδετερώνοντας

---

<sup>183</sup> Λίγο προτού αναφερθεί στο *exemplum Caligulae* ο Σενέκας προετοιμάζοντας το έδαφος είχε τονίσει εμφατικά πως αυτοί που ο νους τους ψηλώνει από την εύνοια της τύχης έχουν το ελάττωμα να μισούν κιόλας αυτούς που βλέπουν (*Ir.* 2.33.1, *Hoc habent pessimum animi magna fortuna insolentes: quos laeserunt et oderunt*), φωτογραφίζοντας έτσι τον Ρωμαίο αυτοκράτορα, αφού η ρήση αυτή επιβεβαιώνεται στη συνέχεια με το παράδειγμά του. Στην Επιστολή 87 ο Σενέκας συζητώντας για τη σχέση ανάμεσα στα πλούτη και το αληθινό αγαθό αντιπαραθέτει τις έννοιες *insolentia* και *magnitudo animi* (*Ep.* 87.32), βλ. Baraz (2008) 375.

<sup>184</sup> Για το επεισόδιο ανάμεσα στον Καλιγούλα και τον Πάστορα και την τακτική της υπόδυσης ρόλου, βλ. Bartsch (2006) 213 κ.ε.. Αυτό που εγείρει πολλά ερωτήματα και τον προβληματισμό των μελετητών σχετικά με το συγκεκριμένο επεισόδιο είναι το γεγονός ότι ο Σενέκας φαίνεται να εγκρίνει μία μορφή δουλείας και υποταγής στον ισχυρό που δύσκολα μοιάζει στωική. Στην παρούσα περίπτωση, σύμφωνα με τον Bartsch, στην περιγραφή του Σενέκα φαίνεται να αναμειγνύονται δύο αντικρουόμενα μοντέλα συμπεριφοράς: ο συνειδητός αυτοέλεγχος και η εξαιτίας του φόβου υπόδυση ρόλου.

<sup>185</sup> Στο σημείο αυτό ο Καλιγούλας αποκαλείται *carnifex*, όπως ακριβώς και οι Πέρσες ηγεμόνες στο *Ir.* 3.15.3. Ο χαρακτηρισμός αυτός αναγνωρίζεται πλέον ως συνηθισμένος για τους άρχοντες που χάνουν κάθε αίσθηση νομιμότητας (στα μάτια των ευγενών) επιδιόμενοι σε πράξεις βίαιης εχθρότητας έναντι των ευγενών υπηκόων τους, βλ. Roller (2001) 164.

ουσιαστικά τον Γάιο και φωτίζοντας έτσι εντονότερα την πρωτοφανή αναληγσία του.<sup>186</sup> Ως ο αλαζών εκπρόσωπος της εξουσίας, ο Γάιος αφήνεται να καταντήσει ένα ευτελές άθυρμα της οργής και της σκληρότητάς του και ηττάται πανηγυρικά από τον Πάστορα στην αρένα της ηθικής.<sup>187</sup> Το αρνητικό παράδειγμα του Γάιου συντείνει τελικά στην ανάδειξη συμπεριφορών όπως αυτή του Ρωμαίου ιπέα. Ο Πάστωρ στην ουσία ενσαρκώνει αυτό που θα έπρεπε να ενσαρκώνει ο ίδιος ο αυτοκράτορας, λειτουργώντας λογοτεχνικά ως το αντικάτοπτρό του.<sup>188</sup>

Ένα ακόμη δείγμα των ακαταλόγιστων εξάρσεων της οργής του Καλιγούλα μάς δίνει ο Σενέκας και στο πρώτο βιβλίο του *De ira* σε ένα σύντομο αυτή τη φορά, αλλά εξίσου εύλωτο, παράδειγμα (*Ir.* 1.20.8-9).<sup>189</sup> Ο Καλιγούλας, ο οποίος στο προηγούμενο παράδειγμα είχε ενοχληθεί από την εμφάνιση του γιου του Πάστορα, τώρα τα βάζει με τον ουρανό (*iratus caelo*), διότι αστραπές διέκοψαν μια παράσταση παντομίμας που παρακολουθούσε· προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα, τολμά να προκαλεί σε μάχη και τον ίδιο τον Δία (*ad pugnam vocavit Iovem et quidem sine missione, Homericum illum*

---

<sup>186</sup> Αξίζει να προσέξουμε την αντίθεση που δημιουργεί ο Σενέκας με την παράλληλη χρήση των λέξεων *adulescens* και *senex* για να χαρακτηρίσει τον Γάιο και τον Πάστορα αντίστοιχα.

<sup>187</sup> Ο Rudich (1997) 85 επισημαίνει πως το επεισόδιο με τον Πάστορα, πέρα από την κυρίαρχη ρητορική του, απεικονίζει μια κατάσταση που θα την θεωρούσαμε σήμερα ως υπαρξιακό πρόβλημα, μια οριακή κατάσταση χωρίς διέξοδο. Ανάλογα με τον τρόπο πρόσληψης του συγκεκριμένου χωρίου από διαφορετικούς αναγνώστες, θα μπορούσε να ερμηνευθεί είτε ως καταδίκη και απόρριψη της τυραννίας και του τυράννου είτε ως αποδοχή και προτροπή για μια άνευ όρων παράδοση.

<sup>188</sup> Σε αυτό το πλαίσιο αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα τα όσα έθεσε προγραμματικά ο Σενέκας, προτού αναφερθεί στον Γάιο, τα οποία βεβαίως λειτουργούν ταυτόχρονα και ως κλείσιμο στο παράδειγμα του Κάτωνα που είχε προηγηθεί (*Ir.* 2.32.2-3), και τα οποία, όπως προκύπτει εκ των υστέρων, παραπέμπουν όχι στον Καλιγούλα αλλά στον Πάστορα. Πιο συγκεκριμένα, ο Σενέκας διατυπώνει τη θέση ότι είναι δείγμα μεγάλου πνεύματος η περιφρόνηση της αδικίας (*Magni animi est iniurias despicere*) και ονομάζει *magnus* και *nobilis* αυτόν που ως μεγαλόπρεπο θηρίο υπομένει τα αλυχτήματα ενός μικρού σκυλιού (*Ille magnus et nobilis, qui more magnae ferae latratus minorum canum securus exaudit*). Ως εκ τούτου, αυτός που λαμβάνει τον τίτλο του *magni animi vir* δεν μπορεί να είναι ο Ρωμαίος αυτοκράτορας αλλά ο ταπεινός ιπέας. Ο Γάιος δεν λειτουργεί σε καμία περίπτωση στο έργο του Σενέκα ως θετικό παράδειγμα, δεν επιδεικνύει καμία θετική συμπεριφορά, ώστε να γίνει αντικείμενο μίμησης. Ωστόσο, οι εμφανίσεις του καταφέρνουν τελικά να συνεισφέρουν τα μέγιστα στις ηθικές στοχεύσεις του Ρωμαίου συγγραφέα· τα πάθη και τα ελαττώματα του αυτοκράτορα προκαλούν τα θύματά του να επιδείξουν θετική παραδειγματική διαγωγή, βλ. Wilcox (2008) 459.

<sup>189</sup> *Magnitudo* και *ira* είναι, σύμφωνα πάντα με τον Σενέκα, έννοιες εξ ορισμού ασυμβίβαστες και αλληλοαναιρούμενες (*Ir.* 1.20.5 κ.ε.). Στην οργή δεν υπάρχει τίποτα μεγάλο. Όσο και αν τα λόγια κάποιου δίνουν την εντύπωση μεγαλοσύνης, το πάθος της οργής δεν μπορεί να συνυπάρξει με αυτήν. Πολλοί είναι αυτοί που δίνουν με τα λόγια τους την εντύπωση πως είναι μεγάλοι, χωρίς ωστόσο να αποδεικνύονται τέτοιοι. Η κρίση αυτή επιβεβαιώνεται μέσα από το παράδειγμα του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα. Η οργή αντιμετωπιζόταν από τους αρχαίους φιλοσόφους ως ένα από τα πιο ολέθρια πάθη. Επιπλέον, η οργή θεωρούνταν εντελώς ανάρμωστη και αντίθετη προς τα ρωμαϊκά ήθη. Βλ. Wycislo (2001) 10: “From Vergil’s portrayal of characters consumed by rage in the Aeneid to Tacitus’ pledge of a dispassionate account of imperial events, the expressed aversion to anger as evidence of an undisciplined nature was a Roman tradition in Seneca’s time and the acceptability of this view presented someone of Seneca’s talent an opportunity to address much else besides anger.”

*exclamans versum: "Ἡ μ' ἀνάειρ' ἢ ἐγὼ σέ),*<sup>190</sup> επισύροντας την ίδια στιγμή και τα ειρωνικά σχόλια του Σενέκα με τα οποία ολοκληρώνεται το *exemplum*.<sup>191</sup>

Όλη αυτή η συμπεριφορά του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα χαρακτηρίζεται, μέσα από μία επιφωνηματική πρόταση, ως *dementia* (*Ir.* 1.20.9: *Quanta dementia fuit!*).<sup>192</sup> Αυτή ακριβώς την *dementia* φροντίζει ο Σενέκας να απεικονίσει και να επεξηγήσει στην άμεσως επόμενη πρόταση, όπου προτάσσεται το ρήμα *putavit*, για να υποβάλει την έννοια της υποκειμενικής, αλαζονικής, και εν γένει λανθασμένης, δοξασίας,<sup>193</sup> συνοδευόμενο από τα δύο εξαρτώμενα απαρέμματα *posse* που δημιουργούν ένα ισχυρό ομοιοτέλεστον. Αξιοσημείωτη και ιδιαίτερα δραστική είναι η εναλλαγή της παθητικής και ενεργητικής σύνταξης του απαρεμμάτου *posse*, καθώς πρώτα συντάσσεται αρνητικά με το παθητικό *noceri*, όπου θύμα είναι ο ίδιος ο Γάιος και θύτης ο Δίας ως ποιητικό αίτιο, και στη συνέχεια καταφατικά με το ενεργητικό *nocere*, όπου σε μία αύξηση της έντασης οι ρόλοι αντιστρέφονται, ο αυτοκράτορας γίνεται ο δράστης και ο ίδιος ο Δίας το θύμα: *Putavit aut sibi noceri ne ab Iove quidem posse aut se nocere etiam Iovi posse* (*Ir.* 1.20.9: «Νόμισε πως ούτε ο Δίας μπορούσε να τον βλάψει ή πως ο ίδιος μπορούσε να βλάψει ακόμη και τον Δία»).

Αξίζει να προσεχθεί και ο τρόπος με τον οποίο κορυφώνεται το συγκεκριμένο, σύντομο κατά τα άλλα, παράδειγμα του Καλιγούλα με μία πρόταση που αποτελεί άμεση και ευθύβολη ριπή εκ μέρους του Σενέκα κατά του Ρωμαίου αυτοκράτορα. Με ένα σχήμα

<sup>190</sup> «Προκάλεσε τον Δία σε μάχη αναφωνώντας τον ομηρικό εκείνο στίχο "Ἡ μ' ἀνάειρ' ἢ ἐγὼ σε». Με σημασιολογική βαρύτητα είναι και η χρήση του ιλιαδικού στίχου (*Il.* Ψ, 424) με τα λόγια που απηύθυνε ο Αϊάντας προς τον Οδυσσέα και τα οποία αποκρυσταλλώνουν το μέγεθος της θρασύτητας του Καλιγούλα. Ο στίχος αυτός αναφέρεται τόσο από τον Δίωνα (59.28.5-7, ανάμεσα στις «θεϊκές» αξιώσεις του Γάιου) όσο και από τον Σουητώνιο (*Calig.* 22.4, όπου καταγράφεται ως μέρος της ψιθυριστής συνομιλίας του Καλιγούλα με το άγαλμα του Δία).

<sup>191</sup> Βλ. Star (2012) 136.

<sup>192</sup> Ο Σουητώνιος (*Cal.* 51.1) απέδιδε τις παράφρονες ενέργειες του Καλιγούλα στην ψυχική του αδυναμία. Ο Δίων παρουσιάζει τον αυτοκράτορα ως εντελώς ανισόρροπο και ιδιόρρυθμο και δεν διστάζει να ομολογεί ότι έχει τρελαθεί (59.23.4, 59.26.5). Ο Τάκιτος στο έργο του *Agricola* θεωρεί τη συμπεριφορά του Καλιγούλα απέναντι στη Βρετανία ως αποτέλεσμα της ανισορροπίας του μυαλού του (*turbata mens*, *Tac. Agr.* 13.3). Ο Yavetz (1996) επιχειρεί μία ανασκόπηση του τι έχει γραφτεί σχετικά με τον αυτοκράτορα Καλιγούλα αναφέροντας τις δύο αντικρουόμενες τάσεις. Επισημαίνει πως οι πηγές στις οποίες στηρίχθηκαν ο Δίων, ο Σουητώνιος και ο Τάκιτος ήταν εχθρικές απέναντι στον Καλιγούλα. Ο Willrich (1903) αντιστρέφει τα παραδείγματα παρανοϊκής συμπεριφοράς του Καλιγούλα και δίνει για το καθένα μία λογική εξήγηση επιχειρώντας να ανατρέψει την αρνητική εικόνα που έχει δημιουργηθεί για τον Καλιγούλα. Ο Balsdon (1934) σε γενικές γραμμές προβαίνει σε μία θετική αποτίμηση της θητείας του Καλιγούλα και μισό αιώνα περίπου αργότερα ο Barrett (1989, 2015) καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο Γάιος Καίσαρ ήταν σαφώς ικανός να λειτουργεί με τρόπο απόλυτα λογικό. Αντίθετα, πρόθεση του Ferrill (1991) εξαρχής είναι να αποδείξει πως ο Καλιγούλας ήταν στην πραγματικότητα μία τερατώδης μορφή και πως οι επιστημονικές προσπάθειες να αναθεωρηθεί η εικόνα αυτή είναι ουσιαστικά άστοχες και εσφαλμένες, βλ. Yavetz (1996) 112 κ.ε.

<sup>193</sup> Ο αυτοκράτορας νομίζει πως είναι θεός, αλλά γελοιοποιείται· νομίζει πως είναι παντοδύναμος, αλλά αυτή ακριβώς η ψευδαίσθηση φανερώνει πόσο ευάλωτος είναι τόσο σε μας τους αναγνώστες όσο και στον λαό του (πρβ. Δίων 59.30 και Σουητ. *Calig.* 58.2), Wilcox (2008) 471.

λιτότητας δηλώνει χωρίς περιστροφές ο συγγραφέας πως αυτή ακριβώς η *dementia* του Καλιγούλα είναι η αιτία που υποδαύλισε τις συνωμοτικές κινήσεις εναντίον του: *Non puto parum momenti hanc eius vocem ad incitandas coniuratorum mentes addidisse; ultimae enim patientiae visum est eum ferre, qui Iovem non ferret!* («Νομίζω πως αυτά τα λόγια του συνέτειναν πάρα πολύ στο να διεγείρουν τον νου των συνωμοτών· διότι φαινόταν το άκρον άωτο της υπομονής να ανεχθούν αυτόν που δεν μπορούσε να ανεχθεί τον Δία»).

Οι ασύγγνωστες και παράλογες αντιδράσεις του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, εκδηλώνονται τόσο κατά ανθρώπων (π.χ. εναντίον του γιου του Πάστορα) όσο και κατά θεών (εναντίον του Δία). Βαδίζοντας επί του ίδιου μοτίβου, στο δεύτερο βιβλίο του διαλόγου *De beneficiis* παρακολουθούμε την οργή του Καλιγούλα να στρέφεται αυτή τη φορά ενάντια στον Ιούλιο Γραικίνο. Η περίπτωση αυτή κρίνεται αξιοπρόσεκτη, καθώς δεν έχουμε να κάνουμε με ένα ακραιφνές *exemplum* του Καλιγούλα, αλλά με αφορμή το θετικό *exemplum* του Γραικίνου παρεισδύει μία έμμεση βολή κατά του Ρωμαίου αυτοκράτορα. Έστω και διά βραχέων δεν παραλείπει ο Σενέκας *occasione data* να διαδηλώνει την αποστροφή του προς την υπεροψία (*superbia*) που χαρακτηρίζει ανθρώπους όπως ο Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας. Μέσα σε μία και μόνο πρόταση επιτυγχάνει να περικλείσει όλη την κατάρριψη του Ρωμαίου αυτοκράτορα. Ο Καλιγούλας εξοντώνει τον Ιούλιο Γραικίνο απλούστατα, διότι ήταν πολύ καλύτερος από ό,τι θα προτιμούσε ένας τύραννος (*Ben. 2.21.5: Si exemplo magni animi opus est, utamur Graecini Iulii, viri egregii, quem C. Caesar occidit ob hoc unum, quod melior vir erat, quam esse quemquam tyranno expedit*).<sup>194</sup> Αξίζει να υπογραμμιστεί στο σημείο αυτό η τέχνη με την οποία ο Σενέκας υποβάλλει πλαγίως την κριτική του· στην προκειμένη περίπτωση ως *exemplum* προβάλλεται ο Ιούλιος Γραικίνος και όχι ο Καλιγούλας, προσδιορίζεται ως *magni animi* και *vir egregius* σε αντίθεση με τον Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα ο οποίος στέκεται στην αντίπερα όχθη ως ένας *tyrannus*. Για ακόμη μια φορά ο Ρωμαίος αυτοκράτορας αποδεικνύεται κατώτερος του αντιπάλου του, ο οποίος λειτουργεί, όπως ακριβώς και ο Πάστορας προηγουμένως, ως το αντικαθρέφτισμά του, αυτό που θα έπρεπε να είναι ο Καλιγούλας, αλλά δεν είναι. Το γεγονός της ηθικής

<sup>194</sup> «Αν υπάρχει ανάγκη για παράδειγμα ενός μεγάλου πνεύματος, ας εξετάσουμε την περίπτωση του Ιούλιου Γραικίνου, ενός σπάνιου πνεύματος, τον οποίο ο Γάιος Καίσαρ σκότωσε απλώς και μόνο επειδή ήταν καλύτερος από όσο περίμενε ένας τύραννος». Στο συγκεκριμένο περιστατικό αναφέρεται ο Τάκιτος στο έργο του *Agricola* (4.1) σημειώνοντας λεπτομέρειες που δεν εντοπίζονται στον Σενέκα· πως ο Ιούλιος Γραικίνος με την ενασχόλησή του με τη ρητορική και τη φιλοσοφία εξάπτει τελικά την οργή του Γάιου αρνούμενος να ακολουθήσει τις υποδείξεις του.



ακεραιότητας και του ευγενούς πνεύματος του Ιούλιου Γραικίνου είναι ακριβώς το στοιχείο εκείνο που απαξιώνει και μειώνει ακόμη περισσότερο τον Ρωμαίο αυτοκράτορα.

Αν προχωρήσουμε στο τέταρτο βιβλίο του ίδιου έργου (*De Beneficiis*), θα εντοπίσουμε ακόμα μια αναμέτρηση, αυτή τη φορά με τους προγόνους του, κατά την οποία ο Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας ηττάται κατά κράτος (*Ben.* 4.31.2). Ο Σενέκας καταργεί εντελώς τον Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα ανάγοντας την αναρρίχησης του στον αυτοκρατορικό θώκο, όχι στην προσωπική του αξία, αλλά στους ένδοξους προγόνους του, από τους οποίους πόρρω απέχει: “*Quare C. Caesarem orbi terrarum praefecit, hominem sanguinis humani avidissimum, quem non aliter fluere in conspectus suo iubebat, quam si ore excepturus esset?*” *Quid ergo? Tu hoc illi datum existimas? Patri eius Germanico datum, avo proavoque et ante hos aliis non minus claris viris, etiam si private paresque aliis vitam exegerunt* («Γιατί ο Γάιος Καίσαρ έγινε αρχηγός της οικουμένης, ένας άνθρωπος που διψούσε πολύ για ανθρώπινο αίμα, το οποίο διέταξε να χύνεται ενώπιόν του σαν να επρόκειτο να το πει; Τι λοιπόν; Εσύ νομίζεις πως αυτό δόθηκε σε εκείνον; Δόθηκε στον πατέρα του Γερμανικό, στον παππού του και στον προπάππο του και σε άλλους πριν από αυτούς, ανθρώπους όχι λιγότερο ένδοξους, ακόμη κι αν ζούσαν ως απλοί πολίτες και ίσοι με τους άλλους»). Στο σύντομο αυτό παράδειγμα καταφέρνει ο Σενέκας, μέσα από τα προσφιλή του ερωτήματα και τη δηκτική φρασεολογία του, να καυτηριάσει για ακόμη μία φορά τη σκληρότητα και την αναλγησία του αιμοδιψούς Καλιγούλα παραπέμποντας έτσι διά πλαγίας οδού στα πολυποίκιλα εγκλήματά του.

Στο έβδομο βιβλίο του *De beneficiis* (*Ben.* 7.11.1-2) ο Σενέκας επιλέγει να αντιπαραβάλει στον Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα τον φιλόσοφο Δημήτριο τον Κυνικό, κατά τη συνήθη πρακτική του να αναδεικνύει με κάθε ευκαιρία την αντίθεση ανάμεσα στον *vir publicus* και στον *vir sapiens*.<sup>195</sup> Αυτό που υπογραμμίζεται μέσα από το παράδειγμα του Καλιγούλα είναι για ακόμη μια φορά η *dementia*, η έλλειψη λογικής και μέτρου εκ μέρους του Ρωμαίου αυτοκράτορα. Προτού γίνει αναφορά, όμως, στο *exemplum Caligulae*, προηγείται ένας εκτενέστατος εγκωμιαστικός λόγος για τον Δημήτριο και τις αρετές του (*Ben.* 7.8.2-7.10.6), μέσω του οποίου διοχετεύεται βεβαίως μία έμμεση κριτική που θα μπορούσε κάλλιστα να απευθύνεται τόσο στο πρόσωπο του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα όσο και σε οποιοδήποτε άλλο πολιτικό πρόσωπο, σχετικά με την

---

<sup>195</sup> Λίγο πιο πριν στο ίδιο βιβλίο του *De Beneficiis* (*Ben.* 7.2.5-6) ο Σενέκας προβαίνει σε μία ανάλογη αντιπαραβολή ανάμεσα στον Αλέξανδρο και τον Δημήτριο Κυνικό, το πρότυπο του σοφού άνδρα για τους Στωικούς.

πλεονεξία και την προσκόλληση στα πλούτη. Θα μπορούσε κανείς εύλογα να θεωρήσει πως η έκταση αυτή που δίνεται στην προβολή των αρετών του Δημητρίου, και κυρίως στην ολιγάρκεια και στη σθεναρή αποστροφή του για τα πλούτη, ενδυναμώνει και ενισχύει ακόμη περισσότερο το άκρως ειρωνικό βλέμμα που ρίχνει στη συνέχεια ο Σενέκας στον Ρωμαίο αυτοκράτορα.

Το παράδειγμα του Καλιγούλα εισάγεται με τον συμπερασματικό σύνδεσμο *itaque* ως επιβεβαίωση και έμπρακτη εφαρμογή των αρετών του κυνικού φιλοσόφου. Αρχικά, εκτίθεται το περιστατικό που αφορά στα δύο πρόσωπα· ο αυτοκράτορας θέλησε κάποτε να δώσει στον Δημήτριο ένα συγκεκριμένο ποσό χρημάτων, το οποίο απέρριψε γελώντας ο φιλόσοφος μη θεωρώντας καν άξιο να παινευτεί γι' αυτό: *Itaque cum C. Caesar illi ducenta donaret, ridens reiecit ne dignam quidem summam iudicans, qua non accepta gloriaretur* (Ben. 7.11.1, «Όταν, λοιπόν, ο Γάιος Καίσαρ ήθελε να δώσει στον Δημήτριο διακόσιες χιλιάδες, αυτός χαμογελώντας απέρριψε την προσφορά μη θεωρώντας το ποσό τόσο σημαντικό ώστε να περηφανεύεται για την απόρριψή του»). Η κίνηση αυτή του Καλιγούλα επισύρει την αναμενόμενη κατακριτική αναφώνηση του Σενέκα που εστιάζεται στη μικροπρέπεια του πνεύματος (*pusillo animo*) του Γάιου Καίσαρα, ο οποίος επιχείρησε είτε να κολακεύσει είτε να διαφθείρει διά χρημάτων έναν φιλόσοφο: *Di deaque, quam pusillo animo illum aut honorare voluit aut corrumpere!* («Θεοί και θεές, πόσο μικροπρεπής υπήρξε θέλοντας είτε να τον κολακεύσει είτε να τον διαφθείρει»). Στον άνθρωπο που, ενώ ήταν φτωχός, κατείχε τα πάντα και διεκήρυσσε πως *Ego regnum sapientiae novi, magnum, securum; ego sic omnia habeo, ut omnia sint* (Ben. 7.10.6, «Εγώ γνωρίζω το βασίλειο της σοφίας, που είναι ισχυρό και ασφαλές· κατέχω τα πάντα με την έννοια ότι όλα ανήκουν σε όλους») αντιδιαστέλλεται η **dementia** ενός υπερόπτη αυτοκράτορα. Η *dementia* αυτή επεξηγείται και προσδιορίζεται από τον ίδιο τον Σενέκα ως η λανθασμένη εκτίμηση (*putasset*) του Καλιγούλα ότι θα μπορούσε με το ποσό που έδινε να επηρεάσει τον αποδέκτη του, στον οποίο αποδίδεται ο χαρακτηρισμός *egregius vir*:<sup>196</sup> *...ingentem rem ab illo dici audivi, cum miraretur Gaii dementia, quod se putasset tanti posse mutari* (Ben. 7.11.2, «Τον άκουσα να λέει κάτι σημαντικό, όταν απόρησε για την παραφροσύνη του Γάιου που θεωρούσε ότι θα μπορούσε να επηρεαστεί από ένα τέτοιο ποσό»). Η σύγκριση και η σύγκρουση ανάμεσα στα δύο αυτά πρόσωπα ισχυροποιεί τελικά την έκφραση και ενδυναμώνει το τελικό αποτέλεσμα.

---

<sup>196</sup> Τον ίδιο χαρακτηρισμό χρησιμοποίησε ο Σενέκας και για τον Ιούλιο Γραικίνο (Ben. 2.21.5), ένα άλλο πρόσωπο με το οποίο αναμετράται και από το οποίο ηττάται ο Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας.

Ισχυρότερη και ευκρινέστερη επανέρχεται στο *De Tranquillitate Animi* η πολλαπλώς εκπεφρασμένη αυτή διάσταση μεταξύ φιλοσοφίας και πολιτικής εξουσίας μέσα από την αντίθεση μεταξύ Γάιου Καίσαρα και Ιούλιου Κάνου. Πιο συγκεκριμένα, αυτό που συναντούμε στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι τη γνώριμη για τον Σενέκα τεχνική της τριαδικής παράθεσης βαθμιαίως εντεινόμενων παραδειγμάτων. Πρόκειται για παραδείγματα φιλοσόφων που παρέμεναν ατάραχοι ό,τι κι αν τους συνέβαινε, ακόμα κι αν τους απειλούσε ο αυτοκράτορας, εκείνοι δεν έχαναν επ' ουδενί την πνευματική τους γαλήνη. Στην αφετηρία βρίσκουμε τον ιδρυτή της Στοάς, Ζήνωνα (*Zenon noster*), ακολουθούμενο από τον φιλόσοφο Θεόδωρο, ενώ την τριάδα συμπληρώνει ο Ιούλιος Κάνος.<sup>197</sup> Κυρίαρχο στοιχείο και των τριών αυτών παραδειγμάτων είναι ο ευθύς λόγος, καθώς ακούμε ευθέως τη φωνή του καθενός από τα τρία πρόσωπα, γεγονός που προσδίδει αναμφίβολα ζωντάνια και παραστατικότητα στην όλη σύνθεση και την καθιστά περισσότερο αποτελεσματική.

Εύδηλη είναι η ανοδική, διαβαθμισμένη πορεία που διαγράφεται. Προς επιβεβαίωση, αρκεί και μόνο να προσέξει κανείς την ποσοτική αναφορά σε κάθε ένα από τα τρία μέλη της τριαδικής αυτής σύνθεσης. Στον Ζήωνα αφιερώνεται μια πρόταση στην οποία ακούμε σε ευθύ λόγο πώς αντιμετώπισε την είδηση για την απώλεια της περιουσίας του σε ένα ναυάγιο: *Iubet me fortuna expeditius philosophari* (*Tr.* 14.3, «Η Τύχη με καλεί να ακολουθήσω τη φιλοσοφία πιο άνετα»). Εν συνεχεία, ο Σενέκας επιτείνει την αντιπαράθεση ανάμεσα στον *philosophus*, που εκπροσωπείται εν προκειμένω από τον Θεόδωρο, και στον *tyrannus*, που παραμένει ανώνυμος αποκτώντας έτσι μια αναπόφευκτη γενίκευση.<sup>198</sup> Αξίζει να σημειωθεί η σημασιολογικά εύγλωττη συμπαράθεση των λέξεων *philosopho* και *tyrannus* που κάνουν τη σύγκρουση πιο άμεση και ξεκάθαρη, καθώς επίσης και ο χαρακτηρισμός *ineptus* που χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει τον τύραννο (*o te ineptum*). Κατόπιν μας οδηγεί στην ακμή της τριάδας, στο παράδειγμα του Ιούλιου Κάνου, ο οποίος συγκρούεται με τον Καλιγούλα και αναδεικνύεται τελικά ο μεγάλος νικητής (*Tr.* 14.4-10). Το *exemplum* αυτό εξετάζεται και

---

<sup>197</sup> Πρόκειται για ένα πρόσωπο σύγχρονο του Σενέκα, το οποίο επομένως δεν αποτελούσε καθιερωμένο *exemplum*. Ο Σενέκας είναι ο πρώτος που το επεξεργάζεται και το ανάγει σε παραδειγματική μορφή. Βλ. Manning (1981) 36.

<sup>198</sup> Ο Σενέκας αναφέρει την απάντηση του Θεόδωρου σε έναν τύραννο ο οποίος τον απειλούσε να τον σκοτώσει και να τον αφήσει άταφο: *Minabatur Theodoro philosopho tyrannus mortem et quidem insepulitam: "Habes," inquit, " cur tibi placeas, hemina sanguinis in tua potestate est; nam quod ad sepulturam pertinent, o te ineptum, si putas mea interesse, supra terram an infra putrescam."* (Ένας τύραννος απειλούσε τον φιλόσοφο Θεόδωρο να τον σκοτώσει και να τον αφήσει ακόμα και άταφο. «Έχεις το δικαίωμα να κάνεις αυτό που σε ευχαριστεί, έχεις όμως υπό τη δικαιοδοσία σου μόνο μια κοτύλη από το αίμα μου· γιατί όσον αφορά την ταφή μου, είσαι ανόητος εάν νομίζεις πως με ενδιαφέρει αν θα σαπίσω πάνω ή κάτω από τη γη»).

αναλύεται διεξοδικά και είναι ως εκ τούτου κατά πολύ εκτενέστερο των δύο προηγούμενων.<sup>199</sup>

Τα φώτα πέφτουν ουσιαστικά πάνω στον Ιούλιο Κάνο, ο οποίος με σύμμαχο και βοηθό τη φιλοσοφία αντιμετωπίζει με απίστευτη και αξιοθαύμαστη ηρεμία και αυτοσυγκράτηση την επικείμενη εκτέλεσή του.<sup>200</sup> Η φιλοσοφία είναι αυτή που συντελεί, ώστε να υπερπηδήσει και να υπερκεράσει ο Ιούλιος Κάνος τα εμπόδια της ζωής και δη το έσχατο εμπόδιο του θανάτου.

Στη σκιά αυτού του ανθρώπου βάζει ο Σενέκας τον αυτοκράτορα Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα, ο οποίος απαξιώνεται συντριπτικά. Ο φαινομενικά ισχυρός είναι ουσιαστικά δέσμιος και υπόδουλος των παθών του. Ο Καλιγούλας για ακόμη μια φορά ενσαρκώνει το *φευκτόν*, *quod fugiendum est*, την αλαζονεία της εξουσίας, την απερίσκεπτη σκληρότητα. Πλάι στη *laudatio Iulii Cani* (*vir imprimis magnus, cuius admirationi ne hoc quidem obstat, quod nostro saeculo natus est*)<sup>201</sup> συναρτά ο Σενέκας με δεξιοτεχνία την αποδοκιμασία και την αποστροφή του για την κυνικότητα του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα. Αναφέρεται σε αυτόν με την καθ' όλα ειρωνική φράση *ille Phalaris*, η οποία, μέσα από την άμεση ταύτιση με τον τύραννο Φάλαρι,<sup>202</sup> αποκαλύπτει εύγλωττα και με περισσή ενάργεια την *crudelitas* του Καλιγούλα. Ο ευθύς λόγος που παρατίθεται εντείνει ακόμη περισσότερο την αντιπαράθεση και διευρύνει το χάσμα ανάμεσα στην προκλητική υψηλοφροσύνη του τυράννου, που απαιτεί άνευ λόγου και αιτίας<sup>203</sup> τη θανάτωση του Ιούλιου Κάνου, και στην ευθαρσή απόκρουσή της.<sup>204</sup>

<sup>199</sup> Ο τύπος του τυράννου ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στους ρητορικούς κύκλους της Ρώμης. Ένας λόγος γι' αυτό θα μπορούσε να είναι το γεγονός ότι η χρήση του συγκεκριμένου τύπου είναι πολύ αποτελεσματική στο να προκαλεί την αγανάκτηση και τη δυσφορία του ακροατηρίου. Ο ρήτορας μπορούσε με τον τρόπο αυτό να μεταφέρει το μίσος του ακροατηρίου για τον τύραννο στο πρόσωπο που προέβαλλε κάθε φορά, Dunkle (1967) 170.

<sup>200</sup> Η Wilcox (2008) 463 επισημαίνει πως η περιγραφή από τον Σενέκα της πραότητας και του χιούμορ που εκδηλώνει ο Ιούλιος Κάνος στη φυλακή θυμίζει πολύ έντονα τον πλατωνικό Σωκράτη στον διάλογο *Φαίδων*. Ιδιαίτερα στο σημείο που ρωτά τους φίλους του γιατί είναι στενοχωρημένοι σχεδόν αντιγράφει τον Σωκράτη (*Φαίδ.* 117d-e).

<sup>201</sup> «Ο Ιούλιος Κάνος, ένας έξοχος άντρας για τον οποίον ο θαυμασμός μας καθόλου δεν εμποδίζεται από το γεγονός ότι γεννήθηκε στην εποχή μας» (*Tr.* 14.4). Το σχόλιο αυτό του Σενέκα, ότι δηλαδή το γεγονός ότι ο Ιούλιος Κάνος ανήκει στη σύγχρονη εποχή δεν είναι ανασταλτικός παράγοντας για τον θαυμασμό προς το πρόσωπό του, καταμαρτυρεί τη γενικότερη άποψη πως τα παραδείγματα μεγάλων ανδρών εντοπίζονται κυρίως στο ένδοξο παρελθόν, ενώ σπανίζουν σε νεώτερες εποχές. Ωστόσο, ακόμη και η σύγχρονη του συγγραφέα εποχή είναι σε θέση ακόμη να παράγει *exempla magna*. Την ίδια άποψη εκφράζει λίγο αργότερα και ο Τάκιτος (*Hist.* I 3.1), βλ. Mayer (1991) 152.

<sup>202</sup> Βλ. Williams (1978) 179, σημ. 73: «Seneca mythologizes the real stories of Stoic heroes, as, for instance, that of Julius Canus (*Tr.* 14.4-10), through a process of generalization by mythological reference—so that, for example, he replaces the name Gaius by that of Phalaris.»

<sup>203</sup> *Tr.* 14.4: *ne forte inepta spe tibi blandiaris, duci te iussi* («για να μην ξεγελιέσαι με ανόητες ελπίδες, διάταξα την εκτέλεσή σου»).

<sup>204</sup> *Tr.* 14.5: “*Gratias,*” *inquit,* “*ago, optime princeps*” («Σου εκφράζω τις ευχαριστίες μου, εξοχώτατε άρχοντα», απάντησε εκείνος). Στο ίδιο έργο συναντούμε ακόμη μία αναφορά στον Γάιο (11.10) στο

Τη μεγαλόψυχη αυτή απάντηση που δίνει ο Ιούλιος Κάνος επιχειρεί να αναλύσει ο Σενέκας δράττοντας παράλληλα την ευκαιρία να θίξει, μέσα από την τεχνική των ερωτημάτων, για ακόμη μία φορά τα επιλήψιμα διακριτικά του Καλιγούλα, την *crudelitas* και την *dementia*: *Quid senserit dubito, multa enim mihi occurrunt. Contumeliosus esse voluit et ostendere, quanta crudelitas esset, in qua mors beneficium erat? An exprobravit illi cotidianam dementia?* (agebat enim gratias et quorum liberi occisi et quorum bona ablata erant) *an tamquam libertatem libenter accepit? Quicquid est, magno animo respondit.*<sup>205</sup> Αυτό που είναι εντυπωσιακό είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Σενέκας επιλέγει σε κάθε περίπτωση να υποβάλει και να διοχετεύσει τα πλήρη ειρωνείας και σαρκασμού καυστικά του σχόλια. Ο λόγος του γίνεται ακαριαίος και βαθύτατα αιχμηρός. Στο ενδεχόμενο ο Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας να άλλαζε την εντολή που έδωσε για θανάτωση του Ιούλιου Κάνου, ο Σενέκας εκπλήσσει με την περίτεχνα ειρωνική απάντησή του: *nota erat Gai in talibus imperiis fides!* (Tr. 14.6, «Ήταν γνωστή η συνέπεια του Γάιου, όταν έδινε τέτοιου είδους εντολές!»). Η συνέχεια του παραδείγματος αφιερώνεται εξ ολοκλήρου *ad gloriam Iulii Cani*.<sup>206</sup>

Σαφής διαχωρισμός διενεργείται και στον *Ad Helviam* παραμυθητικό λόγο ανάμεσα στον Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα και στον *vir sapiens* (*Helv.* 10.4-5). Ο σοφός άνδρας, ως γνωστό, σκιαγραφείται ως αυτάρκης, δεν του λείπει τίποτε και δεν έχει ανάγκη ο,τιδήποτε.<sup>207</sup> Αυτό τον φέρνει σε πλήρη σύγκρουση με τον τύπο του ανθρώπου ο οποίος είναι παραδομένος στο πάθος της πλεονεξίας και κυριαρχείται από μία ακόρεστη μεγαλομανία ως αποτέλεσμα της *insanitas* που τον διακρίνει. Η έλλειψη λογικής οδηγεί τους ανθρώπους σε πράξεις και ενέργειες υπερβολικές, που καταργούν κάθε έννοια του

---

πλαίσιο του παραδείγματος κάποιου Πομπήιου, πιθανότατα του Σέξτου Πομπήιου. Ο Πομπήιος αυτός, γνωστός για τα πλούτη του, μνημονεύεται από τον Σενέκα ως *exemplum* για την αστάθεια των ανθρωπίνων πραγμάτων και τις αλλεπάλληλες μεταβολές της τύχης. Εκείνος που συμβάλλει στην απότομη αλλαγή της κατάστασής του δεν είναι άλλος από τον Καλιγούλα, στο παλάτι του οποίου πεθαίνει από πείνα και δίψα, ενώ ο αυτοκράτορας του ετοιμάζει δημόσια κηδεία. Ο λόγος του Σενέκα είναι και εδώ αιχμηρός και πλήρης ειρωνείας μέσα από την κατάλληλη επιλογή και συναρμογή των λέξεων: *Cui cum Gaius, vetus cognatus, hospes novus, aperuisset Caesaris domum, ut suam cluderet, defuit panis, aqua!*

<sup>205</sup> «Δεν είμαι σίγουρος τι ακριβώς εννοούσε, γιατί πολλές ερμηνείες έρχονται στο μυαλό μου. Μήπως ήθελε να γίνει προσβλητικός και να δείξει πόσο μεγάλη θα πρέπει να ήταν η αναληψία του, ώστε ο θάνατος να θεωρείται ευεργεσία; Μήπως επέκρινε τα καθημερινά δείγματα της παράνοιάς του - διότι εκείνοι που τα παιδιά τους είχαν εκτελεστεί ή οι περιουσίες τους είχαν δημευθεί συνήθιζαν να του εκφράζουν ευχαριστίες- ή μήπως είχε δεχτεί πρόθυμα τον θάνατο ως ελευθερία; Όπως και να έχει, επρόκειτο για μία μεγαλόψυχη απάντηση.»

<sup>206</sup> Το πορτρέτο του Ιούλιου Κάνου, όπως φιλοτεχνείται από τον Σενέκα, υποβάλλει έντονα την ιδέα ότι μια πραγματικά τερατώδης πράξη γεννά τελικά αξιοθαύμαστες αντιδράσεις που πλησιάζουν πολύ το ιδανικό του *vir sapiens*, βλ. Wilcox (2008) 463.

<sup>207</sup> Στο συγκεκριμένο χωρίο τονίζεται από τον Σενέκα πως οι ανάγκες του σώματός μας είναι πολύ λίγες και ο,τιδήποτε επιθυμούμε επιπλέον υπηρετεί όχι τις ανάγκες μας αλλά τα πάθη μας (*Helv.* 10.2: *Corporis exigua desideria sunt...quidquid extra concupiscitur, vitiiis, non usibus laboratur*).

μέτρου. Τρανό παράδειγμα ο Καλιγούλας για τον οποίο, εμφανώς υποτιμητικά, σχολιάζει ο Σενέκας ότι η φύση τον δημιούργησε απλά και μόνο για να δείξει μέχρι πού μπορεί να φτάσει το υπέρτατο πάθος, όταν συνδυαστεί με την υπέρτατη εξουσία (*Helv. 10.4: quem mihi videtur rerum natura edidisse, ut ostenderet, quid summa vitia in summa fortuna possent*).<sup>208</sup> Ο βαθύτατα εμπαθής, λοιπόν, αυτός άνδρας ετοίμασε για μια μόνο μέρα ένα δείπνο αξίας δέκα εκατομμυρίων σηστερτίων (*centiens sestertio cenavit uno die*). Το μέγεθος της ανθρώπινης παραφροσύνης και ματαιοδοξίας, όπως εκδηλώνεται στην περίπτωση του Καλιγούλα και των όμοιών του, προκαλεί την αναφώνηση του Σενέκα *O miserabiles*.<sup>209</sup>

Επανερχόμενοι στη διατριβή *De Beneficiis* (*Ben. 2.12.1-2*) συναντούμε τον Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα να αναμετράται αυτή τη φορά με τον συγκλητικό Πομπήιο Πέννο και να αναδεικνύεται και πάλι η *superbia* και η *dementia* του Ρωμαίου αυτοκράτορα. Μέσα στις συντεταγμένες αυτές είδαμε πολλάκις να εδράζεται και να κινείται ο Καλιγούλας. Εν προκειμένω, στο πλαίσιο της συζήτησης περί του θέματος της ευεργεσίας ο Σενέκας διατυπώνει την άποψη πως ο ευεργετών πρέπει να σιωπά και να μη διαλαλεί την ευεργεσία. Τα ίδια τα έργα θα μιλήσουν, γι' αυτό και δεν χρειάζεται η δική μας υπερήφανη δήλωση: *Nihil aeque in beneficio dando vitandum est quam superbia* (*Ben. 2.11.6*, «Κατά την προσφορά μιας ευεργεσίας τίποτα δεν πρέπει να αποφεύγεται τόσο πολύ όσο η αλαζονεία»). Η δήλωση αυτή προλειαίνει ουσιαστικά το έδαφος για την προσκόμιση του *exemplum Caligulae*, το οποίο επικυρώνει διά της αρνητικής οδού την ισχύ της.

Το παράδειγμα εκκινεί με το όνομα του προβαλλόμενου προσώπου (*C. Caesar*) και τη συνοπτική παρουσίαση του επεισοδίου ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τον ηλικιωμένο συγκλητικό, ενώ έπονται στη συνέχεια τα ομολογουμένως δηκτικά και απροκάλυπτα επικριτικά σχόλια του Σενέκα. Ο υπερόπτης και αλαζών Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας, αφού χαρίσει τη ζωή στον Πομπήιο Πέννο, τολμά και εκτείνει το αριστερό

<sup>208</sup> «τον οποίο, όπως μου φαίνεται, δημιούργησε η Φύση μόνο και μόνο για να δείξει πόσο μακριά μπορεί να φτάσει το υπέρτατο πάθος συνδυασμένο με την υπέρτατη δύναμη».

<sup>209</sup> *Helv. 10.5: O miserabiles, quorum palatum nisi ad pretiosos cibos non excitatur!* («Πόσο δυστυχείς αυτοί που η όρεξή τους διεγείρεται μόνο στη θέα ακριβών φαγητών!»). Όπως ακριβώς χαρακτηρίζει και τον Αλέξανδρο *infelix* στην *Επιστολή* 94. 62-63. Το γνώρισμα αυτό της *infelicitas* προδίδει αναπόφευκτα την εγγενή τραγικότητα που περιβάλλει προσωπικότητες όπως αυτή του Καλιγούλα ή του Αλεξάνδρου. Για το θέμα της *felicitas* βλ. Motto (2001) 122. Όπως αφήνει να νοηθεί ο συγγραφέας, πρόκειται για πρόσωπα αναντίλεκτα τραγικά, που βιώνουν, ελλείψει σοφίας, μια ψευδαισθησιακή κατάσταση ισχύος, η οποία αποδεικνύεται εν τέλει φρούδα και ανερεισματική. Πρβ. *Brev. 13.7: satius erat ista in oblivionem ire, ne quis postea potens disceret invideretque rei minime humanae. O quantum caliginis mentibus nostris obicit magna felicitas!* («Θα ήταν καλύτερα αυτά τα πράγματα να λησμονιούνταν, γιατί είναι πιθανό και κάποιος άλλος από τους ισχυρούς να τα μάθει στο μέλλον και να ζηλέψει μια τέτοια πράξη, που κάθε άλλο παρά ανθρώπινη είναι. Με πόση τύφλωση σκοτίζει τον νου μας η μεγάλη ευτυχία!»).

του πόδι, για να το φιλήσει ο υπ' αυτού ευεργετηθείς: *C. Caesar dedit vitam Pompeio Penno, si dat, qui non aufert; deinde absoluto et agenti gratias porrexit osculandum sinistrum pedem* (Ben. 2.12.1, «Ο Γάιος Καίσαρ χάρισε τη ζωή στον Πομπήιο Πέννο, αν βέβαια το να μην την αφαιρέσεις θεωρείται ότι τη χαρίζεις· τότε, όταν απαλλάχθηκε και εξέφραζε τις ευχαριστίες του, ο Γάιος εξέτεινε το αριστερό του πόδι για να το φιλήσει»). Ο Σενέκας δεν θα μπορούσε να ενεργήσει διαφορετικά στην περίπτωση αυτή παρά να κατακεραυνώσει, κατά τον οικείο πλέον τρόπο, την αλαζονική τούτη συμπεριφορά. Δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο το γεγονός ότι με την εναρκτήρια πρόταση του *exemplum* επιτυγχάνει ο Σενέκας αφενός να ακυρώσει την ευεργεσία που εξ αρχής κατακύρωσε στον Καλιγούλα, ενώ ταυτόχρονα παραπέμπει εμμέσως στις ετσιθελικές εκτελέσεις συγκλητικών και άλλων Ρωμαίων αξιωματούχων (*si dat, qui non aufert*). Οι φραστικές επιλογές του Σενέκα καταφάσκουν για ακόμη μία φορά την εύληπτη πια σε όλο το έργο κλιμακούμενη ειρωνική αποδοκιμασία προς το συγκεκριμένο πρόσωπο. Τον κατηγορεί για βίαιη καταστρατήγηση της ελεύθερης πολιτείας και εισαγωγή αλλότριων συνηθειών,<sup>210</sup> για να καταλήξει στη γενικής ισχύος συμπερασματική αναφώνηση: *O superbia, magnae fortunae stultissimum malum!* (Ben. 2.13.1, «Ω αλαζονεία, το πιο ανόητο κακό της μεγάλης τύχης!»).

Ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον από πολλές απόψεις *exemplum Gai Caesaris* ανιχνεύουμε στο έργο *De Constantia Sapiientis* (Const. 18.1-5). Πρόκειται για ένα μακροσκελές παράδειγμα το οποίο εδράζεται στον σκωπτικό χαρακτήρα του Καλιγούλα και εξακτινώνεται σε δύο περιπτώσεις πολιτικών ανδρών (Βαλέριος Ασιατικός, Κάσσιος Χαιρέας) κατά τις οποίες εκδηλώνεται έντονα και καταλυτικά ο χαρακτήρας αυτός. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλείται κυρίως από το γεγονός ότι στο πλαίσιο του

<sup>210</sup> Ben. 2.12.2: *homo natus in hoc, ut mores liberae civitatis Persica servitute mutaret, parum iudicavit, si senator, senex, summis usus honoribus in conspectus principum supplex sibi eo more iacuisset, quo hostes victim; invenit aliquid infra genua, quo libertatem detruderet* («Άνθρωπος γεννημένος για να μεταβάλει την ελεύθερη πολιτεία σε δουλεία όπως την Περσική, θεώρησε πως δεν ήταν αρκετό που ένας συγκλητικός, ηλικιωμένος, που κατείχε τα υψηλότερα αξιώματα, λύγισε τα γόνατα και ξάπλωσε μπροστά του σε κοινή θέα των ευγενών, όπως οι νικημένοι κείτονται μπροστά στους κατακτητές τους· βρήκε τρόπο να σύρει την Ελευθερία πιο χαμηλά ακόμη κι από τα γόνατα»). Το περιστατικό αυτό, που παραπέμπει στο τυπικό της λεγόμενης *προσκυνήσεως*, προκάλεσε σύγχυση ως προς το αν είχε εγκαθιδρυθεί ή όχι η λατρεία του Καλιγούλα κατά τη διάρκεια της θητείας του, βλ. Barrett (2015) 150 κ.ε. Εντύπωση προκαλεί αναπόφευκτα και η επισήμανση από τον Barrett ότι στην αρχή της βασιλείας του ο Καλιγούλας επεδείκνυε τέτοια μετριοφροσύνη, ώστε απαγόρευε στους Ρωμαίους ακόμη και να του απευθύνουν επίσημο χαιρετισμό κατά τις δημόσιες εμφανίσεις του. Οι φράσεις *mores liberae civitatis* και *libertas* που χρησιμοποιεί ο Σενέκας υπογραμμίζουν, σύμφωνα με τη M. Griffin (2013) 193, την αντίθεση ανάμεσα στη Ρώμη και τον δεσποτισμό της Ανατολής. Η *προσκύνησις* αποτελούσε ένδειξη υποταγής και συνδεόταν παραδοσιακά με τον περιβάλλοντα χώρο της Περσίας, ενώ προκαλούσε την αποστροφή των Ελλήνων (πρβ. τον υπαινιγμό για υιοθέτηση περσικών συνηθειών από τον Αλέξανδρο στο *Ir.* 3.17.1).

συγκεκριμένου παραδείγματος γίνεται λόγος για τη δολοφονία του Ρωμαίου αυτοκράτορα.

Ως γνωστό το έργο *De Constantia Sapientis* έχει ως επίκεντρο της συζήτησης το μεγάλο θέμα - που απασχόλησε αρκετά τις διάφορες φιλοσοφικές σχολές - των προσβολών και των αδικιών και του τρόπου με τον οποίο θα πρέπει αυτές να αντιμετωπίζονται. Συμβουλή και προτροπή του Σενέκα εν προκειμένω είναι να υπομένει κανείς τις οποιεσδήποτε προσβολές υφίσταται και να μην επιζητεί εκδίκηση (*Const.* 17.4).

Ένα ισχυρό αντιπαράδειγμα εικονοπλάθεται στο αμφιλεγόμενο πρόσωπο του Ρωμαίου αυτοκράτορα. Σκαιά και τραχεία είναι η αποστροφή που εκδηλώνει ο Σενέκας για την ενδιάθετη ροπή του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα προς κάθε είδους προσβολή. Με ευθύγραμμο τρόπο συνθέτει σε πολεμικό *fortissimo* μια ανεπιφύλακτη δυσφήμιση. Κατ' αρχάς, επισημαίνεται προοιμιακά ο εμπαθής χαρακτήρας του Καλιγούλα· πρόκειται, σύμφωνα με την ευθεία επισήμανση του Σενέκα, για έναν άνθρωπο με πολλά πάθη και ελαττώματα, ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγεται και μια έντονη τάση να προσβάλλει και να μειώνει τους άλλους: *C. Caesar inter cetera vitia, quibus abundabat, contumeliosus mira libidine ferebatur omnis aliqua nota feriendi, ipse materia risus benignissima* (*Const.* 18.1). Χαρακτηρίζεται ως *contumeliosus* και παρουσιάζεται ως υποδουλωμένος (*ferebatur*) σε ένα πάθος παράξενο (*mira libidine*), ενώ την ίδια στιγμή μέσα από ένα σχήμα ασύνδετο δημιουργείται η ισχυρή αντίθεση, καθώς ο ίδιος ο χλευαστής αποτελεί ταυτόχρονα ιδανικό αντικείμενο χλευασμού (*ipse materia risus benignissima*). Η δήλωση αυτή ακολουθείται από την επεξήγησή της, όπου δίνεται λεπτομερής περιγραφή της εξωτερικής εμφάνισης του αυτοκράτορα μέσω μίας δομημένης κλιμάκωσης που επιτυγχάνεται με την επαναφορά της αντωνυμίας *tanta* και το ομοιοτέλεuton που προκύπτει από τη χρήση των λέξεων *foeditas, torvitas, deformitas*. Προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ο Σενέκας περιγράφει την εξωτερική εμφάνιση του υπό εξέταση προσώπου, προκειμένου να καταδείξει πως τούτη είναι αποτέλεσμα και ευθεία αντανάκλαση της εσωτερικής του κατάστασης.<sup>211</sup> Η *insania*, η εκδικητικότητα, η παρορμητικότητα και η παντελής απουσία αυτοκυριαρχίας διαγράφονται με μελανά χρώματα στο πρόσωπο ενός ανθρώπου που δύσκολα θα μπορούσε κανείς να απαριθμήσει τις κατά πάντων προσβολές του (*Immensum est, si velim singula referre, per quae in parentes avosque suos contumeliosus fuit, per quae in universos ordines; ea referam,*

<sup>211</sup> *Const.* 18.1. Για το πρόσωπο ως έκφραση του ήθους πρβ. [Αριστ.] *Φυσιολογ.* 806a 29-30: *ἐκ τῶν ἠθῶν τῶν ἐπὶ τοῦ προσώπου ἐμφαινόμενων.*



*quae illum exitio dederunt*).<sup>212</sup> Επιχειρώντας λοιπόν ο Σενέκας να περιορίσει το πεδίο εστίασης, οδηγείται επαγωγικά στις περιπτώσεις εκείνες οι οποίες απέβησαν τελικά μοιραίες για τη ζωή του Καλιγούλα.

Ο Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας προσβάλλει, κατά τρόπο προκλητικός ανάρμοστο για έναν αυτοκράτορα, τόσο τον φίλο του Βαλέριο Ασιατικό<sup>213</sup> όσο και τον πραιτωριανό αξιωματούχο Κάσσιο Χαιρέα.<sup>214</sup> Τονίζεται από τον Σενέκα πως ο Βαλέριος Ασιατικός ανήκει στον κύκλο των πολύ στενών φίλων του αυτοκράτορα (*Asiaticum Valerium in primis amicis habebat*) και χαρακτηρίζεται ως *vir ferox* που δύσκολα θα μπορούσε να ανεχθεί τις εναντίον του ύβρεις. Η επισήμανση αυτή επιτείνει ακόμη περισσότερο την αίσθηση της παραφροσύνης του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα και προετοιμάζει το έδαφος για την αναπόφευκτη και τραγική κατάληξη του αυτοκράτορα της Ρώμης, όπως θα μας την παρουσιάσει ο Σενέκας στη συνέχεια. Ο Βαλέριος Ασιατικός υποχρεώνεται να ταπεινωθεί δημοσίως δεχόμενος τα προσβλητικά σχόλια του αυτοκράτορά του για την εις βάρος του διαπραχθείσα μοιχεία. Η αποστροφή του Σενέκα για τον ανεξέλεγκτο εμπαικτικό οίστρο που επιδεικνύει ένας αυτοκράτορας προς έναν φίλο του και κάτοχο του υπατικού αξιώματος, συμπυκνώνεται στην αναφώνηση *di boni* (*Di boni, hoc virum audire, principem scire et usque eo licentiam pervenisse, ut, non dico consulari, non dico amico, sed tantum marito princeps et adulterium suum narret et fastidium!*).<sup>215</sup>

Με την περίπτωση του Κάσσιου Χαιρέα το κλίμα βαραίνει επικίνδυνα. Ο Κάσσιος Χαιρέας, τριττύαρχος μιας κοόρτιδος των πραιτωριανών, υφίσταται για καιρό έναν καταιγισμό εξευτελισμών από τον αυτοκράτορα που τον αποκαλούσε γέρο, μαλθακό και θηλυπρεπή, τη στιγμή που ο ίδιος ο Καλιγούλας εμφανίζεται με αμφίεση αταίριαστη της ιδιότητάς του. Το οξύμωρο που προκύπτει γίνεται εντονότερο με την ασύνδετη παράθεση των τριών προσδιορισμών *perlucidus, crepidatus, auratus* (*haec ipse perlucidus, crepidatus, auratus*, «αυτός ο ίδιος ντυνόταν με αραχνούφαντα ενδύματα, φορούσε σανδάλια και παρουσιαζόταν στολισμένος με χρυσό»). Αυτό που αξίζει όλη την προσοχή στο σημείο αυτό είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Σενέκας επιλέγει να αναφερθεί

<sup>212</sup> «Θα χρειαζόμουν πάρα πολύ χρόνο εάν ήθελα να αναφέρω ξεχωριστά κάθε περίπτωση κατά την οποία επέδειξε προσβλητική συμπεριφορά απέναντι στους πατέρες και στους προγόνους του, απέναντι σε άνδρες όλων των κοινωνικών τάξεων. Θα αναφέρω λοιπόν μόνο αυτές τις περιπτώσεις οι οποίες τον οδήγησαν στην καταστροφή».

<sup>213</sup> *Const.* 18.2.

<sup>214</sup> *Const.* 18.3.

<sup>215</sup> «Θεοί, τι ιστορία για έναν άνδρα να την ακούσει, για έναν αυτοκράτορα να τη γνωρίζει και τι απρέπεια που ένας αυτοκράτορας έπρεπε να προχωρήσει τόσο πολύ, ώστε να αναφέρει τη μοιχεία του και τη δυσαρέσκειά του στον ίδιο τον σύζυγο της γυναίκας, για να μην πούμε τίποτα ότι επρόκειτο για έναν συγκλητικό, να μην πούμε τίποτα ότι επρόκειτο για έναν φίλο».

στα γεγονότα της δολοφονίας του Καλιγούλα παρουσιάζοντάς τα ως αναμενόμενο απότοκο της όλης συμπεριφοράς του. Ιδιαίτερη βαρύτητα αποκτά ο συμπερασματικός σύνδεσμος *itaque*, ο οποίος δηλώνει ακριβώς το αναπότρεπτο αποτέλεσμα των ενεργειών του Καλιγούλα: ο Χαιρέας, απηυδισμένος από τις κοροϊδίες του αυτοκράτορα, στρέφει το ξίφος του εναντίον του και ζητά να είναι ο πρώτος που θα τον λαβώσει. Στο τέλος, λοιπόν, του παραδείγματος παρατηρείται μία αντιστροφή ρόλων και θέσεων, καθώς ο Χαιρέας αποδεικνύεται ένα θετικό πρότυπο και ο αυτοκράτορας μετακυλύει στη θέση του θύματος. Ο τύραννος σκοτώνεται από τον υπήκοό του, ο θυσιαστής θυσιάζεται, ο άρχοντας αντικαθίσταται από έναν εμφανώς απρόσμενο ήρωα που αναδεικνύεται σε *primus vir*.<sup>216</sup> Θα μπορούσε επομένως να λεχθεί πως το θέμα των προσβολών προσλαμβάνει στο πλαίσιο του συγκεκριμένου παραδείγματος νέες πολιτικές διαστάσεις, καθώς η παραβίαση προνομίων και η απαξιοτική αντιμετώπιση αξιωματούχων παρουσιάζεται να αποτελεί αιτία πολιτικών διενέξεων και να πυροδοτεί ανατροπές ή και δολοφονίες.

Το τραγικό στην περίπτωση του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα, με το οποίο ολοκληρώνεται και το παράδειγμα που αφιερώνεται στο πρόσωπό του, είναι ότι, ενώ ο ίδιος παρουσιάζεται ως ένας στυγνός χλευαστής, δεν είναι διατεθειμένος να επιδείξει καμία ανεκτικότητα σε σχόλια που απευθύνονται στο πρόσωπό του, όπως συνέβη στις περιπτώσεις του *Herennius Macer* και ενός αξιωματούχου του ρωμαϊκού στρατού. Ως εκ τούτου οργίζεται και εξανίσταται, επειδή τον χαιρέτησαν ως Γάιο ή επειδή τον αποκάλεσαν Καλιγούλα.<sup>217</sup>

Η σύνολη στάση του Σενέκα έναντι του Ρωμαίου αυτοκράτορα Καλιγούλα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι βρίσκεται συμπυκνωμένη στον παραμυθητικό λόγο προς τον Πολύβιο.<sup>218</sup> Εκεί συνοψίζονται και συγκεφαλαιώνονται όλα όσα έχουν λεχθεί διακεκριμένως σε καθένα από τα υπόλοιπα έργα. Η αποστροφή με την οποία περιβάλλει ο Σενέκας το συγκεκριμένο πρόσωπο δύσκολα θα μπορούσε να είναι πιο εμφατική και κακέμφατη. Αυτό που εντυπωσιάζει είναι η παρρησία της αρνητικής και ιδιαίτερα

---

<sup>216</sup>βλ. Wilcox (2008) 466 κ.ε.

<sup>217</sup> Από τη στιγμή που έγινε αυτοκράτορας ο Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας, αποκλήρυξε το όνομα *Caligula* που παρέπεμπε στα νεανικά του χρόνια στα ρωμαϊκά στρατόπεδα. Το πιο πιθανό, βέβαια, είναι πως αυτό που ενόχλησε τον Γάιο Καίσαρα ήταν περισσότερο η οικειότητα που επέδειξαν τα πρόσωπα αυτά απέναντι στον αυτοκράτορα και όχι τόσο το όνομα με το οποίο τον προσφώνησαν, βλ. Barrett (2015) 79 και Malloch (2009) 490. Ο Malloch εξετάζει ακριβώς τη σχέση και τη στάση του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα απέναντι στα διάφορα παρεπώνυμα που του αποδίδονταν.

<sup>218</sup> *Polyb.* 17.3-6, πρβ. την παρόμοια περιγραφή της συμπεριφοράς του Γάιου στον Σουητώνιο (*Calig.* 24.2).

αιχμηρής διατύπωσης. Ο Καλιγούλας αφήνεται να παλέψει με το κύρος ενός μεγάλου και έξοχου οικογενειακού παρελθόντος, για να αποδειχθεί εν τέλει περίτρανα ηττηθείς.

Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο των λόγων παραμυθίας που απευθύνει ο Σενέκας στον Πολύβιο εντάσσονται και τα παραδείγματα όλων των παρελθόντων Καισάρων (*Polyb.* 15.3-16.6) τα οποία εκφέρονται διά στόματος Κλαυδίου. Ωστόσο, εν συνεχεία έρχεται η ανατροπή και τα *exempla positiva* εμβολιάζονται, ενδυναμώνονται και ισχυροποιούνται με την εκ του αντιθέτου προβολή τους.<sup>219</sup> Από αυτό τον κύκλο των Καισάρων θα πρέπει να εξαιρεθεί ο Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας, του οποίου το όνομα πια αποπνέει ένα βαρύτατα αρνητικό άρωμα και καθίσταται το απόλυτο *exemplum ad fugiendum* στο *corpus senecanum*.<sup>220</sup> Οι λεκτικές επιλογές πρωταγωνιστούν στη δημιουργία μιας ιδιαίτερας ακιδωτής κριτικής για το πρόσωπο του ακλεούς τούτου αυτοκράτορα.<sup>221</sup> Την αφορμή για την εναντιωματική αυτή έξαρση του Σενέκα δίνει η ανάρμοστη και απάδουσα αντίδραση του Καλιγούλα στο γεγονός της απώλειας της αδελφής του Δρουσίλλας, που τον κατατάσσει στον κύκλο των αντιπαραδειγμάτων, τα οποία οφείλουν όλοι να αποφεύγουν: *Procul istud exemplum ab omni Romano sit viro, luctum suum aut intempestivis sevocare lusibus aut sordium ac squaloris foeditate irritare aut alienis malis oblectare minime humano solacio* (*Polyb.* 17.6, «Ας μείνει μακριά από κάθε Ρωμαίο άνδρα αυτό το παράδειγμα, είτε να διώχνει τη θλίψη του με πρόωρες διασκεδάσεις ή να την ενισχύει με τη ρυπαρότητα και την εξαθλίωση ή να ψάχνει ανακούφιση στην πιο απάνθρωπη παρηγοριά, στις δυστυχίες των άλλων»).

Η παράλληλη πορεία και ο υπολανθάνων διάλογος ανάμεσα στον Αλέξανδρο και στον Καλιγούλα επιβεβαιώνονται σε κάθε βήμα. Αξιοσημείωτες είναι οι πολλαπλές αναλογίες που παρατηρούνται και οι οποίες τείνουν να καταδεικνύουν τον εσκεμμένο χαρακτήρα τους. Στην Επιστολή 53 ο Σενέκας επιχειρεί να πείσει τον συνδιαλεγόμενο του για την αναγκαιότητα της φιλοσοφίας στη ζωή μας και να προκρίνει έτσι την

<sup>219</sup> Abel (1967) 88: “Die Beispielreihe ist asymmetrisch gebaut. Neun vorbildlichen Gestalten ist eine abschreckende entgegengestellt (Caligula)”.

<sup>220</sup> Ο Καλιγούλας δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο των ονομάτων που απαριθμεί ο Κλαύδιος, αλλά η αναφορά στο πρόσωπό του γίνεται από τον ίδιο τον Σενέκα. Βλ. Rudich (1997) 33. Η διαφοροποίηση αυτή των ομιλητών ισχυροποιεί ακόμη περισσότερο την αντίθεση ανάμεσα σε *bona* και *mala exempla*. Βλ. Abel (1967) 89.

<sup>221</sup> *Polyb.* 17.3: *Non possum tamen... hunc praeterire ex omni Caesarum numero excerpendum, quem rerum natura in exitium opprobriumque humani generis edidit* («Δεν μπορώ να προσπεράσω αυτόν που θα έπρεπε το όνομά του να διαγραφεί από όλους τους καταλόγους των Καισάρων, τον οποίο η φύση δημιούργησε για να γίνει η καταστροφή και το όνειδος του ανθρωπίνου γένους»). Η καυστικότητα των λόγων του Σενέκα επικεντρώνεται αφενός στη γενική ρήση *in exitium opprobriumque* και αφετέρου στα επιμέρους ανακαλούμενα πάθη που ευδοκιμούν στον Ρωμαίο αυτοκράτορα είτε εν καιρώ ευημερίας είτε εν καιρώ δυστυχίας (*furiosa inconstantia, crudelitas* και *intemperies animi*) και συνοψίζεται στην απαξιωτική αποστροφή του Σενέκα *pro pudor imperii!* («τι ντροπή για έναν αυτοκράτορα!»).

ολοκληρωτική αφιέρωση σε αυτήν. Μέσα στα συμφραζόμενα αυτά μνημονεύεται *inter alia* και μια σύντομη ρήση του Αλεξάνδρου, η οποία παραπέμπει στην παρομοίωσή του με τη φιλοσοφία. Όπως απόλυτος αφέντης είναι ο Αλέξανδρος έτσι ακριβώς είναι και η φιλοσοφία σε σχέση με τους ανθρώπους. *Eo proposito in Asiam venit, ut non id acciperem quod dedissetis, sed ut id haberetis, quod reliquissetem*<sup>222</sup> απάντησε ο Αλέξανδρος, όταν μια πολιτεία του υποσχέθηκε ένα μέρος της περιοχής της και τη μισή περιουσία της. Με την απάντηση αυτή προσπαθεί ο Σενέκας να υποβάλει τις απαιτήσεις της φιλοσοφίας από τη ζωή μας: *domina est, adesse iubet* (*Ep.* 53.9, «Είναι αφέντρα και απαιτεί την αφοσίωσή μας»). Εκ πρώτης όψεως θα μπορούσε να θεωρηθεί μια θετική αναφορά στο συγκεκριμένο πρόσωπο του Μακεδόνα βασιλιά. Στην ουσία, όμως, υπολανθάνει μια έντονη αιχμή θίγουσα τον απολυταρχικό και αυθαίρετο χαρακτήρα ενός αλαζόνα ηγεμόνα.

Κατά τον ίδιο τρόπο ο Σενέκας, καθώς διεξέρχεται το θέμα του θανάτου στην Επιστολή 77, επικαλείται μια ρήση του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα. Επιδιώκοντας να υπογραμμίσει την παρασιτική πολλές φορές και εν είδει θανάτου ζωή μας, θυμάται τα λόγια που απηύθυνε ο Ρωμαίος αυτοκράτορας σε κάποιον φυλακισμένο, όταν αυτός κέτευε να οδηγηθεί στον θάνατο: *nunc enim, inquit, vivis?*<sup>223</sup> Όπως και στην προηγούμενη περίπτωση, ενώ *prima facie* φαίνεται ότι πρόκειται για μια θετική ή τουλάχιστον ουδέτερη αναφορά, η οποία υπηρετεί το γενικότερο πλαίσιο της συζήτησης, σε ένα δεύτερο επίπεδο όμως θα μπορούσαμε να διακρίνουμε και πάλι μια αιχμή για τον αλαζονικό χαρακτήρα του Καλιγούλα και τη συμφυή ροπή του προς τον εμπαιγμό και την ειρωνεία.

---

<sup>222</sup> *Ep.* 53.10 («Εισέβαλα στην Ασία με σκοπό όχι να δεχθώ αυτό που θα μου δίνετε, αλλά για να έχετε αυτό που θα σας άφηνα»).

<sup>223</sup> *Ep.* 77.18 («Γιατί τώρα, είπε, ζεις;»).

## 2. Μάρκος Κάτων και Σωκράτης

Στον αντίποδα του ζεύγους Καλιγούλα-Αλεξάνδρου συναντούμε τη θετική εκδοχή τους, μια ακόμη ιδιόμορφη ελληνορωμαϊκή συζυγία, αποτελούμενη αυτή τη φορά από δύο παγιωμένες παραδειγματικές μορφές, τον Μάρκο Κάτωνα τον νεότερο και τον Σωκράτη, οι οποίοι συγκεντρώνουν και τις περισσότερες αναφορές.<sup>224</sup> Είναι δύο πρόσωπα που διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο, παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες, ακολουθούν κοινή πορεία στο έργο του Σενέκα, λειτουργούν συμπληρωματικά αποτελώντας ο ένας συνέχεια του άλλου και καθίστανται τα κατ' εξοχήν παραδείγματα προς μίμηση, καθώς και το απόλυτο αντικαθρέφτισμα στην προηγούμενη συζυγία του Ρωμαίου αυτοκράτορα και του βασιλιά των Μακεδόνων.

Θα ξεκινήσουμε την πραγμάτευσή μας μελετώντας προσεκτικά τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στα δύο πρόσωπα, τη στάση που τηρεί ο Σενέκας απέναντί τους, τον ρόλο και τη λειτουργία τους ως *exempla* μέσα από τη συγκριτική εξέταση και ανάλυση ενός εκάστου των παραδειγμάτων στα οποία πρωταγωνιστούν. Αξιοσημείωτο είναι πως τόσο ο Ρωμαίος Κάτων όσο και ο Έλληνας Σωκράτης εμφανίζονται στα ίδια ακριβώς έργα, ενώ αμφότεροι απουσιάζουν από τους διαλόγους *De Clementia*, *De Otio*,<sup>225</sup> *De Brevitate Vitae* και *De Consolatione ad Polybium*. Ο Κάτων πραγματοποιεί συνολικά 38 εμφανίσεις έναντι 34 του Σωκράτη, ενώ η παρουσία και των δύο είναι εντονότερη στις Επιστολές.

Ποικιλία παρατηρείται στον τρόπο παρουσιάσής τους. Τα παραδείγματα αποδίδονται είτε συντομογραφικά (π.χ. *Ir.* 3.13.3, *Marc.* 20.6, *Ep.* 13.14-15) και στο πλαίσιο μιας πρότασης (π.χ. *Marc.* 22.3, *Ir.* 1.15.3, *Const.* 7.1) είτε ξεδιπλώνονται σε εκτενέστερες αφηγήσεις (π.χ. *Prov.* 2.9-12, 3.4-14, *Vit.* 26.4-7, *Ben.* 5.6.2-7). Σωκράτης και Κάτων μνημονεύονται μόνοι (*Prov.* 2.9-12, *Const.* 14.3-4, *Ir.* 3.11.2, *Ep.* 28.2), ως

---

<sup>224</sup> Ίσως δεν θα ήταν αδόκιμο να μιλήσουμε εδώ για ένα προδρομικό είδος πλουτάρχειας σύνθεσης σε μικρογραφία, μια παράλληλη πορεία *via exemplorum* ενός Ρωμαίου και ενός Έλληνα. Οι δύο αυτές μορφές απασχολούν εκτενώς και τον μεταγενέστερο Πλούταρχο. Ο Κάτων αποτελεί το ρωμαϊκό μέρος της συζυγίας με τον Φωκίωνα, ενώ για τον Σωκράτη γράφονται συνολικά τρία έργα, το σωζόμενο *Περί τοῦ Σωκράτους δαιμονίου* και τα χαμένα *Απολογία ὑπὲρ Σωκράτους* και *Περί τῆς Σωκράτους ψηφίσεως*. Η μορφή του Σωκράτη ειδικότερα είναι ένα θέμα που διατρέχει τους βίους τόσο του Κάτωνα όσο και του Φωκίωνα και αποτελεί έναν επιπλέον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στα δύο αυτά πρόσωπα. Η σύγκριση και των δύο ανδρών με τον Σωκράτη ενισχύει ακόμη περισσότερο τον παραλληλισμό μεταξύ τους, Duff (1999) 141. Κατά τον πρώτο και δεύτερο αιώνα μ.Χ. ανανεώνεται, λοιπόν, το ενδιαφέρον για το πρόσωπο του Σωκράτη, όπως αποτυπώνεται επί παραδείγματι στις ομιλίες του Δίωνα από την Προύσα για τον Σωκράτη και στις συχνές αναφορές στον Σωκράτη στα έργα του Σενέκα και του Επίκτητου, Hershbell (1988) 365 και Döring (1979).

<sup>225</sup> Στο συγκεκριμένο έργο γίνεται μια απλή μόνο αναφορά του ονόματος του Σωκράτη σε σχέση με την πόλη των Αθηνών που τον καταδίκασε (*Ot.* 8.1).

ζεύγος (*Const.* 7.1, *Ep.* 13.14-15) ή ως μέλη ευρύτερων ομάδων<sup>226</sup> (*Prov.* 3.4-14, *Marc.*22.3, *Tr.* 17.4, *Ep.* 98.12-13), ενώ συχνά αντιπαρατίθενται σε κάποιο αρνητικό παράδειγμα (*Const.* 18.5, *Ep.* 120.19). Αξιοσημείωτο πάντως της σχέσης που φαίνεται να δημιουργείται μεταξύ τους είναι το γεγονός ότι οι αναφορές στο πρόσωπό τους κορυφώνονται στην επιστολή 104. Στη συγκεκριμένη επιστολή ο Σενέκας παραθέτει σε συνεχόμενα χωρία (104.27-28 και 104.29-34) και σε δύο εκτενή παραδείγματα ένα σκιαγράφημα της ζωής τόσο του Σωκράτη όσο και του Κάτωνα.

Αυτό που θεωρείται παγιωμένο και αναμφισβήτητο για το σύνολο του έργου του Σενέκα είναι η συνεπής συμπάθειά του απέναντι στα δύο αυτά πρόσωπα και η συντήρηση της ήδη εξιδανικευμένης εικόνας τους.<sup>227</sup> Όσον αφορά στην ηθογράφιση των δύο προσώπων σίγουρα ο Σενέκας δεν προσθέτει κάτι καινούριο ούτε επιφέρει οποιαδήποτε διαφοροποίηση. Δεν ενδιαφέρεται να γράψει βιογραφία ούτε να εντάξει τα παραδείγματά του σε μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή και πραγματικότητα. Σωκράτης και Κάτων απεκδύονται την ιστορική τους διάσταση, μετατρέπονται σε σύμβολα και ενσαρκώνουν απόλυτα τη σοφία και την αρετή.<sup>228</sup> Στοιχεία και πληροφορίες σχετικά με τη ζωή τους χρησιμοποιούνται επιλεκτικά και με πολλές ανακρίβειες, καθώς στόχος του Σενέκα δεν

---

<sup>226</sup> Παρατηρείται στον Σενέκα μια σαφής τάση να χρησιμοποιεί τον κατάλογο στην παρουσίαση των *exempla*. Αξιοποιεί κυρίως τη ρητορική τεχνική της τριάδας (Κοϊντ. *Inst.* 4.5.3), οργανώνοντας τα παραδείγματά του σε ομάδες των τριών με κλιμακούμενη ένταση, βλ. Mayer (1991) 155.

<sup>227</sup> Το εγκώμιο του Κικέρωνα για τον Κάτωνα ήταν αυτό που καθιέρωσε τον Κάτωνα ως πρότυπο για τον στωικό σοφό. Όσον αφορά τη στάση του Κικέρωνα απέναντι στον Κάτωνα παρατηρούμε αρχικά έναν συνδυασμό θαυμασμού και οργής: θαυμασμός για την ακεραιότητα και το θάρρος του και οργή για την ακαμψία του και την κοντόφθαλμη πολιτική του. Μετά από τον θάνατο του Κάτωνα η στάση του Κικέρωνα γίνεται πιο ομοιόμορφη. Στις επιστολές, στα φιλοσοφικά και ρητορικά έργα και στους λόγους που σώζονται κυριαρχεί ο θαυμασμός και ο έπαινος προς το πρόσωπο του Κάτωνα, Goar (1987) 13. Στο προοίμιο του έργου *Paradoxa Stoicorum* ο Κικέρωνας προσδιορίζει τον Κάτωνα ως *perfectus mea sententia Stoicus*, στο *Phil.* 13.14.30 ως *omnium gentium virtute princeps*, στο *Tusc.* 5.4 ως το πρόσωπο που τον έκανε να άψει να αμφιβάλει για την ύπαρξη της *virtus*, ενώ στο *Off.* 1.112 υπερασπίζεται την αυτοκτονία του Κάτωνα ως μία απόλυτα συνεπή προς τον εαυτό του πράξη. Ο ιστορικός Σαλλούστιος επιβεβαιώνει τον μύθο του Κάτωνα στην περίφημη σύγκριση ανάμεσα στον Κάτωνα και τον Καίσαρα στο 14<sup>ο</sup> κεφάλαιο του *Bellum Catilinae*, όπου ο Κάτωνας παρουσιάζεται πλέον ως μία εξιδανικευμένη μορφή υπεράνω οποιασδήποτε κριτικής ή υποκειμενικής εκτίμησης, Goar (1987) 19. Οι αναφορές του Σενέκα του Πρεσβύτερου στον Κάτωνα καθιστούν σαφές πως η ενάρετη ζωή του και ο ηρωικός του θάνατος είχαν αποτελέσει, κατά την εποχή του Αυγούστου, σταθερό υλικό στις ρητορικές σχολές, Goar (1987) 30. Την αλυσίδα των θετικών αναφορών στο πρόσωπο του Μάρκου Κάτωνα διαρρηγγύει πρώτος ο Ιούλιος Καίσαρ με τον πολεμικό του *Αντικάτωνα*. Στο συγκεκριμένο έργο δεν διστάζει ο Καίσαρ να αποκαθλώσει τον πολιτικό του αντίπαλο και να τον παραστήσει ως ματαιόδοξο, εκκεντρικό και παντελώς άδειο από πνευματική υπόσταση. Τον παρουσιάζει εν ολίγοις ως τύραννο προσάπτοντάς του μεταξύ άλλων τις κατηγορίες της αλαζονείας, της έλλειψης νηφαλιότητας, της πλεονεξίας. Αυτό που στοχεύει είναι να επαναπροσδιορίσει τις ενέργειες και τα κίνητρα του Κάτωνα ως άνομα και παράνομα. Αναθεωρώντας συνεχώς την κοινή αντίληψη περί Κάτωνος επιτυγχάνει να συνθέσει τη δική του *vituperatio*, απολύτως κατανοητή μέσα στο πλαίσιο της πολιτικής προπαγάνδας στην οποία αρέσκονταν ιδιαίτερα οι Ρωμαίοι. Βλ. Ramage (2006) 56-59.

<sup>228</sup> βλ. Döring (1979) 22, Rudich (1997) 58.

είναι η ιστοριογραφική ακρίβεια των πληροφοριών αλλά η προβολή των προσώπων αυτών ως φορέων ηθικοφιλοσοφικών νοημάτων.<sup>229</sup>

Ο Σενέκας ακολουθεί μια κοινή παράδοση και για τους δύο πρωταγωνιστές. Ωστόσο, το πρόβλημα που θα μας απασχολήσει δεν είναι η *Quellenforschung*, από ποιον δηλαδή συγγραφέα ο Σενέκας άντλησε πληροφορίες, και αν αυτός συνιστά άμεση ή έμμεση πηγή ή αν ανάγονται και οι δυο σε μια άλλη κοινή πηγή. Όπως θα διαφανεί, τα ίδια περιστατικά εκλαμβάνουν διαφορετικές αποχρώσεις στον Σενέκα. Αυτό που ενδιαφέρει είναι ο τρόπος που δομούνται και προβάλλονται ως *exempla*, ο ρόλος και η εν γένει λειτουργία τους. Υπάρχει ένας σαφής εσωτερικός παραλληλισμός και μια αξεδιάλυτη συνάφεια ανάμεσα στους δύο άνδρες, Σωκράτη και Κάτωνα, που τους συναρμύζει σε ένα άρρηκτο ζεύγος.

Η μελέτη των παραδειγμάτων θα έχει ως αφετηρία τον Μάρκο Κάτωνα. Παράλληλα όμως θα εξετάζεται και ο Σωκράτης στις περιπτώσεις που μνημονεύεται μαζί με τον Κάτωνα ως ζεύγος ή ως μέλη και οι δύο ενός ευρύτερου καταλόγου. Στη δεύτερη υποενοότητα θα τεθεί στο προσκήνιο αποκλειστικά το *exemplum Socratis*.

## 2.1 Μάρκος Κάτων

Είναι κοινώς αποδεκτό πως ο Μάρκος Κάτων ελάχιστα απασχολεί τον Σενέκα ως ένας ικανός πολιτικός ή έστω ως ένας περίφημος ηγέτης των ρεπουμπλικανικών χρόνων. Στο έργο του Σενέκα πρωταγωνιστεί ως η απόλυτη προσωποποίηση της αρετής, το απόλυτο στωικό πρότυπο του σοφού άνδρα· ο *Cato stoicus* υπερφαλαγγίζει τελικά τον *Cato politicus*.<sup>230</sup> Η μεγαλοσύνη αυτή του Κάτωνα και η ικανότητά του να χειρίζεται και να διαχειρίζεται με επιτυχία τις αντιξοότητες της ζωής αναδεικνύεται ως ένα από τα ‘μεγαθήματα’ που περιτρέχει διαρκώς το φιλοσοφικό έργο του Σενέκα.

Η εξέταση και η ανάλυση των παραδειγμάτων όπου πρωταγωνιστεί ο Κάτων θα έχει την αφετηρία της στο έργο *De Providentia*. Στο δεύτερο κεφάλαιο του διαλόγου *De Providentia* (*Prov.* 2.9-12) ο Σενέκας πλέκει έναν εκτενή έπαινο για τον Κάτωνα ως το

---

<sup>229</sup> Στα χρόνια του Νέρωνα η λεγόμενη *memoria Catonis* κρίνεται επιβεβλημένη όχι βέβαια για τις πολιτικές θέσεις που πρόσβευε ο Κάτωνας αλλά περισσότερο για τον τρόπο με τον οποίο ο Κάτωνας αντιμετώπισε τις δύσκολες καταστάσεις. Παρ’ όλο που ο Σενέκας θαυμάζει τον Κάτωνα, πουθενά δεν δηλώνει πως ο θαυμασμός αυτός σχετίζεται με την αναμέτρησή του με τον Καίσαρα. Εν ολίγοις, ο Σενέκας επιθυμεί να διατηρήσει τη μνήμη του Κάτωνα ως ηθικού παραδείγματος και όχι ως ενός παραδείγματος αντίθεσης στον απολυταρχισμό, Gowing (2005) 79.

<sup>230</sup> Rudich, (1997) 58, Griffin (1988) 138, Gowing (2005) 79, Litchfield, (1914) 66 και Fears (1974) 127. Ο Rudich (1997) 82 επισημαίνει ακόμη την παραδοξότητα που εντοπίζεται στην περίπτωση του Κάτωνα, καθώς η πραγματική ζωή του ιδωμένη ως ένα παράδειγμα της στάσης του σοφού άνδρα απέναντι στα πολιτικά πράγματα αντιπροσωπεύει ακριβώς τα αντίθετα από αυτά που πρεσβεύει ο Σενέκας.

αποκορύφωμα και την κορωνίδα του *bonus vir*. Δεν θα πρέπει να περάσει απαρατήρητο πως το συγκεκριμένο εκτεταμένο *exemplum*, όπως βέβαια και αρκετά άλλα μέσα στο πεζογραφικό έργο του Σενέκα, είναι με τέτοιο τρόπο σχεδιασμένο, ώστε με την επαναφορά των σημαντικότερων χαρακτηριστικών που προσδιορίζουν το πρόσωπο του Κάτωνα να ανακαλεί, να συνέχει και να συνοψίζει την παραδειγματική αυτή μορφή.

Το παράδειγμα αυτό αποσκοπεί να καταδείξει ότι οι επίγειες δοκιμασίες σφυρηλατούν και ενεργοποιούν τη δύναμη του ανθρώπου και αποτελούν το μέσο με το οποίο ο Θεός οδηγεί στην αρετή. Δεν είναι δύσκολο να αντιληφθεί κανείς την ανοδική πορεία που ακολουθεί η αφήγηση, η οποία καταλήγει στον θάνατο του Κάτωνα και στη συνακόλουθη καταξίωση της ζωής του: *Mors illos consecrat, quorum exitium et qui timent laudant* (*Prov.* 2.12, «Ο θάνατος καθαγιάζει αυτούς που το τέλος τους επαινείται ακόμη και από αυτούς που φοβούνται»).

Το εν λόγω *exemplum* εκκινεί με μια έκφραση θαυμασμού για το πρόσωπο του Μάρκου Κάτωνα ο οποίος θεωρείται εν πολλοίς ο εκλεκτός των θεών. Χαρακτηριστική είναι η διπλή χρήση του επιφωνήματος *ecce* που προσφέρει ουσιαστικά στο κοινό αυτό το *spectaculum dignum*, τον *vir fortis*, που στέκει όρθιος εν μέσω των ερειπίων της πολιτείας.<sup>231</sup> Ο εγκωμιαστικός οίστρος του Σενέκα επικεντρώνεται στη γενναία απόφαση του Μάρκου Κάτωνα να αναζητήσει την ελευθερία του διά του θανάτου του,<sup>232</sup> ο οποίος εξαγνίζεται και εξιδανικεύεται.<sup>233</sup> Ιδιαίτερη ένταση προκαλεί ο ευθύς λόγος με τον εις εαυτόν μονόλογό του, *Aggredere, anime, diu meditatam opus, eripe te rebus humanis* (*Prov.* 2.10, «Δοκίμασε, ψυχή μου, αυτό που σχεδίασες εδώ και καιρό, απομακρύνσου από τις ανθρώπινες υποθέσεις»), που προαναγγέλλει στην ουσία το επερχόμενο τέλος. Αξίζει να προσέξει κανείς στο σημείο αυτό την τριπλή εμφάνιση των θεών ως φανατικών θεατών του μεγαλείου του Κάτωνα. Η πρώτη, όπως επισημάνθηκε προηγουμένως, τοποθετείται στην αρχή του *exemplum*. Η δεύτερη στη σειρά παρουσία τους λειτουργεί ως αφορμή για την έκθεση των λεπτομερειών του τέλους του Ρωμαίου άνδρα που δίνεται με τρόπο θαυμαστό ενταγμένη σε ένα ασύνδετο σχήμα με την τετραπλή επανάληψη του συνδέσμου *dum*.<sup>234</sup> Η τρίτη και τελευταία εμφάνισή τους σηματοδοτεί το τέλος του

---

<sup>231</sup> *Prov.* 2.9.

<sup>232</sup> *Cato qua exeat habet; una manu latam libertati viam faciet* (*Prov.* 2.10, «Ο Κάτων έχει τρόπο διαφυγής. Με το χέρι του θα ανοίξει έναν πλατύ δρόμο για την ελευθερία»).

<sup>233</sup> Το ξίφος του, *purum et innoxium* στον εμφύλιο πόλεμο, προβαίνει τώρα σε υψηλή και ευγενή πράξη: *Ferrum istud, etiam civili bello purum et innoxium, bonas tandem ac nobiles edet operas* (*Prov.* 2.10, «Αυτό το ξίφος, καθαρό και άμεμπτο ακόμη και στον εμφύλιο, θα επιτελέσει επιτέλους καλές και ευγενείς πράξεις»).

<sup>234</sup> *Liquet mihi cum magno spectasse gaudio deos, dum ille vir, acerrimus sui vindex, alienate salutis consulit et instruit discedentium fugam, dum studia etiam nocte ultima tractat, dum gaudium sacro pectori*



παραδείγματος, κλείνει τον κύκλο και ως κατακλείδα οδηγεί στην κορύφωση: *Quidni libenter spectarent alumnus suum tam claro ac memorabili exitu evadentem?* (*Prov.* 2.12, «Σίγουρα οι θεοί είδαν με ευχαρίστηση τον μαθητή τους να φεύγει με ένα τόσο ένδοξο και αξιομνημόνευτο τέλος!»).

Ο Μάρκος Κάτων θα επανέλθει ως παράδειγμα λίγο αργότερα στο ίδιο έργο (*De Providentia*), αυτή τη φορά όμως όχι μόνος, αλλά στο πλαίσιο ενός ευρύτερου καταλόγου (*Prov.* 3.4-14). Τον κατάλογο απαρτίζουν πέντε Ρωμαίοι και ένας Έλληνας. Μνημονεύονται συγκεκριμένα με τη σειρά εμφάνισης ο Μούκιος, ο Φαβρίκιος, ο Ρουτίλιος, ο Ρήγουλος, ο Σωκράτης και ο Κάτων.<sup>235</sup> Πρόκειται αναμφίβολα για τυπικά παραδείγματα ευρέως γνωστά. Αυτό που ενδιαφέρει, ωστόσο, είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Σενέκας παραλαμβάνει τα παραδεδομένα και τα συναρμώνει σε έναν περίτεχνο κατάλογο, συμπυκνωμένο αρχικά, αναλυμένο και ανεπτυγμένο στη συνέχεια.<sup>236</sup>

Κινητήριος δύναμη που θα οδηγήσει στην παράθεση του εν λόγω καταλόγου των παραδειγματικών μορφών του παρελθόντος αποτελεί η ρήση του Δημήτριου του Κυνικού<sup>237</sup> ότι δυστυχημένος είναι αυτός που δεν συνάντησε καμία δυσκολία στη ζωή του: *Nihil mihi videtur infelicius eo, cui nihil umquam evenit adversi* (*Prov.* 3.3). Εξ αφορμής αυτού επανέρχεται για ακόμη μια φορά το γνωστό μοτίβο της μάχης με την Τύχη-*Fortuna*, η οποία επιλέγει πάντοτε τους γενναιότερους και δυνατότερους, για να αναμετρηθεί μαζί τους. Η μάχη αυτή, ωστόσο, αποτελεί, σύμφωνα με τον Σενέκα, πολύτιμη ευκαιρία να εξετάσουμε τον εαυτό μας και να μετρήσουμε τις δυνάμεις μας. Οι

---

*infigit, dum viscera spargit et illam sanctissimam animam indignamque quae ferro contaminaretur manu educit* (*Prov.* 2.11, «Είμαι σίγουρος πως οι θεοί κοίταζαν με μεγάλη ευχαρίστηση, την ώρα που αυτός ο άνδρας, πολύ αδίστακτος εκδικητής του εαυτού του, σκέφτηκε την ασφάλεια των άλλων και διευθέτησε τη φυγή των δικών του που αναχωρούσαν· την ώρα που συνέχιζε το διάβασμά του ακόμα και την τελευταία του νύχτα· την ώρα που οδήγησε το ξίφος του μέσα στο ιερό του στήθος· την ώρα που έκοψε τις φλέβες του και έβγαλε με το χέρι του εκείνο το ιερότατο πνεύμα, πολύ ευγενές για να μιανθεί από το σίδηρο»).

<sup>235</sup> Σύμφωνα με τον Litfield (1914) 15, είναι πολύ φυσικό ανάμεσα στα *exempla virtutis* που χρησιμοποιούνται από τους Ρωμαίους συγγραφείς να δίνεται μεγαλύτερη έμφαση σε αυτούς που επέδειξαν αφοσίωση στην πατρίδα τους και μάλιστα οι περισσότεροι από αυτούς να είναι Ρωμαίοι.

<sup>236</sup> Η εμφάνιση του συγκεκριμένου καταλόγου προοικονομείται ήδη από το τέλος του προηγούμενου εκτεταμένου *exemplum* του Κάτωνα, όπου ο ίδιος ο συγγραφέας δηλώνει ότι έχει σκοπό να καταδείξει πως αυτά που φαίνονται κακά στους πολλούς δεν είναι έτσι στην πραγματικότητα: *Sed iam procedente oratione ostendam, quam non sint quae videntur mala* (*Prov.* 3.1) και λίγο αργότερα θα επισημάνει ότι το πιο δύσκολο είναι να αποδείξει πως όλα αυτά που φοβόμαστε, τελικά αποβαίνουν προς όφελος αυτών που τα υφίστανται: *Difficilium ex omnibus quae proposui videtur quod primum dixi, pro ipsis esse quibus eveniunt ista quae horremus ac tremimus* (*Prov.* 3.2). Με τον τρόπο αυτό ο δρόμος για το ξεδίπλωμα του καταλόγου με τις παραδειγματικές μορφές, που θα επιβεβαιώσουν έμπρακτα την ισχύ των δηλώσεων του Σενέκα, είναι σχεδόν έτοιμος.

<sup>237</sup> Ο θαυμασμός που τρέφει ο Σενέκας για τον σύγχρονό του Έλληνα φιλόσοφο Δημήτριο τον Κυνικό, σε συνδυασμό με την πανηγυρική αποθέωση του Σωκράτη, μαρτυρεί ότι ο Σενέκας δεν είναι αυστηρά προσηλωμένος σε *exempla Romana*, γεγονός που τον φέρνει σε αντίθεση με τον προγενέστερό του Κικέρωνα του οποίου οι ομιλητές, όλοι Ρωμαίοι, προσπαθούν να αποδείξουν πως δεν είναι μονόχρωτοι όπως οι Έλληνες. βλ. Griffin (1988) 138.

αντιξοότητες και οι σκόπελοι της ζωής είναι τελικά αυτοί που θα συμβάλουν στην ηθική μας βελτίωση. Για να στεριώσει και να θεμελιώσει τη θέση αυτή ο Σενέκας καταφεύγει στην παράδοση και επιστρατεύει μια ομάδα ισχυρών προσωπικοτήτων του παρελθόντος. Αυτό που συνδέει και συναρμολογεί τις έξι προσωπικότητες μεταξύ τους είναι ακριβώς το σθένος με το οποίο αντιμετώπισαν τις δυσκολίες στη ζωή τους. Οι δυσκολίες αυτές είναι ποικίλες και παρουσιάζονται κλιμακωτά σε ένα ασύνδετο σχήμα με πρώτες στην αρχή τη φωτιά και τη φτώχεια, την εξορία και τα βασανιστήρια στη συνέχεια, και τελικά το δηλητήριο και τον θάνατο ως επιστέγασμα: *Ignem experitur in Mucio, paupertatem in Fabricio, exilium in Rutilio, tormenta in Regulo, venenum in Socrate, mortem in Catone* (*Prov.* 3.4).

Είναι εύλογο ωστόσο να θεωρήσουμε πως η επιγραμματική τούτη αναφορά στα έξι πρόσωπα δεν επαρκεί, για να στηρίξει πλήρως την προβεβλημένη θέση του Σενέκα. Έτσι, η πρόταση που ακολουθεί, *Magnum exemplum nisi mala fortuna non invenit* («μόνο η κακή τύχη αποκαλύπτει ένα μεγάλο παράδειγμα»), αποτελεί ουσιαστικά τη γέφυρα τη μετάγουσα στην επόμενη, ανεπτυγμένη και αναλυμένη πλέον εκδοχή του καταλόγου.

Ο συγγραφέας επιτυγχάνει να οργανώσει έναν εκτενή κατάλογο με κλιμακούμενη ένταση, ο οποίος εκτυλίσσεται σταδιακά έχοντας ως τελική απόληξη τον Κάτωνα και τον θάνατό του. Ο κατάλογος αυτός οικοδομείται στο σύνολό του στη βάση των ρητορικών ερωτήσεων. Τα τρία πρώτα ονόματα (Μούκιος, Φαβρίκιος, Ρουτίλιος) δίνονται με το σχήμα της αναφοράς, με την επαναλαμβανόμενη δηλαδή φράση *infelix est* (ενώ τα τρία επόμενα - Ρήγουλος, Σωκράτης, Κάτωνα - διαφοροποιούνται ως προς τον τρόπο εισαγωγής τους). Η χρήση της συγκεκριμένης φράσης αφήνει το περιθώριο να υπονοηθεί η πρόδηλη απάντηση, πως οι προμνημονευθέντες άνδρες σαφώς και δεν ήταν *infelices*, παρ' όλα τα προβλήματα με τα οποία ήλθαν αντιμέτωποι.

Στο σημείο αυτό επισημαίνεται μια βασική ιδέα την οποία θα δούμε να επανέρχεται διαρκώς και να σχετίζεται με έναν μεγάλο αριθμό προσώπων που προβάλλονται ως παραδείγματα στο έργο του Σενέκα. Πρόκειται για την παράδοξη διάσταση που παρατηρείται ανάμεσα στην επικρατούσα γνώμη των πολλών για ένα πρόσωπο και στην πραγματική ηθική του ταυτότητα. Αφενός έχουμε πρόσωπα ηθικά ακέραια τα οποία ωστόσο βιώνουν μια μαρτυρική ζωή ή ένα μαρτυρικό θάνατο (π.χ. Ρουτίλιος, Ρήγουλος, Κάτων, Σωκράτης) και αφετέρου πρόσωπα τα οποία γνωρίζουν

μεγάλες πολιτικές επιτυχίες οι οποίες αμαυρώνονται από τις ακρότητες και τις μικρότητες του χαρακτήρα τους (π.χ. Αλέξανδρος, Καλιγούλας, Σύλλας).<sup>238</sup>

Το παιγνίδι αυτό με τα επίθετα *felix-infelix* φαίνεται ιδιαίτερα προσφιλές στον Σενέκα και ανακαλεί παρόμοιες αναφορές τόσο στον Μέγα Αλέξανδρο όσο και στον Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα, οι οποίοι, ενώ απολάμβαναν τον τίτλο του *felix*, στην πραγματικότητα ήταν βαθύτατα *infelices*.<sup>239</sup> Χαρακτηριστικό είναι πως ο Ρουτίλιος αντιπαραβάλλεται με τον Σύλλα, τον κατεξοχήν φορέα του επιθέτου *felix*, τον οποίο όμως ο Σενέκας αποστρέφεται και απαξιώνει πλήρως στο πλαίσιο του συγκεκριμένου παραδείγματος. Αναφέρεται σ' αυτόν με έντονα οξύ και επικριτικό ύφος και με απέχθεια καταδικάζει τις δολοφονικές του ενέργειες. Τελειώνοντας το παράδειγμα αντιστρέφει τη ρητορική του ερώτηση: *felix est L. Sulla, quod illi descedenti ad forum gladio patitur ostendi...* («είναι ευτυχισμένος ο Σύλλας, επειδή με το ξίφος του καθάριζε τον δρόμο, καθώς κατέβαινε στην αγορά και ανεχόταν να βλέπει τα κεφάλια των συγκλητικών;...») και καταλήγει με μια πολύ ειρωνική επισήμανση: *Et haec omnia facit ille, ille qui legem Corneliā tulit!* (*Prov.* 3.8, «και αυτά όλα τα έκανε εκείνος που εισήγαγε τη *lex Cornelia*»), η οποία επιτείνει την προηγούμενη έμμεση ειρωνική αναφορά στην υποτιθέμενη *felicitas* του Σύλλα: “*Viderint,*” *inquit,* “*isti quos Romae deprehendit felicitas tua.*” («Ας το δουν, είπε, όλοι όσους συνέλαβε στη Ρώμη η δική σου ευτυχία»).

Στο επόμενο παράδειγμα ο Σενέκας, παρεκκλίνοντας εσκεμμένα και με έμφαση από τον τρόπο εισαγωγής ενός νέου προσώπου με τη φράση *infelix est*, τον οποίο είχε υιοθετήσει από την αρχή του καταλόγου, εισάγει τον Ρήγουλο με τη φράση *veniamus ad Regulum* (*Prov.* 3.9). Εξακολουθεί να στηρίζεται σε συνεχείς αντιθέσεις και ρητορικές ερωτήσεις. Στο *exemplum* του Ρήγουλου αντιτίθεται με έμφαση το πρόσωπο του Μαικήνα, το οποίο εισάγεται και πάλι με μια ρητορική ερώτηση: *feliciorem ergo tu Maecenatem putas...* (*Prov.* 3.10) και παρουσιάζεται με μελανά, ειρωνικά χρώματα,<sup>240</sup>

<sup>238</sup> Ο Moron (2000) 453 κ.ε. αναλύει τον όρο *ritratto paradossale*, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει πώς διαμορφώνεται το πορτρέτο ενός προσώπου στη λατινική λογοτεχνία του 1<sup>ου</sup> π.Χ και του 1<sup>ου</sup> μ.Χ. αιώνα. Η διαδικασία αυτή στηρίζεται στον συγκερασμό σε ένα πρόσωπο εμφανώς αντικρουόμενων χαρακτηριστικών και κάτι τέτοιο συμβαίνει και στην περίπτωση του Σύλλα, όπως τουλάχιστον βιογραφείται από τον Πλούταρχο. Βασικό χαρακτηριστικό της τεχνικής αυτής είναι η αντίθεση, αντίθεση ανάμεσα στη φήμη και την πραγματικότητα, ανάμεσα στην πολιτική επιτυχία και την ηθική κατάπτωση.

<sup>239</sup> Το παράδειγμα του Φαβρικίου και της φτώχειας του παραπέμπει με έμμεσο τρόπο στο αντιπαράδειγμα του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα ο οποίος ζητούσε οτιδήποτε περιέργο και σπάνιο για το τραπέζι του αντιπαρατιθέμενος έτσι στην ολιγάρκεια και τη λιτότητα του Φαβρικίου. Πρβ. *Helv.* 10.4.

<sup>240</sup> Ο Μαικήνας θεωρούνταν γενικά ως ευνοούμενος της Τύχης. Εδώ ο Σενέκας επιδιώκει να αποσυνθέσει την έννοια της ευτυχίας όπως την αντιλαμβάνονται οι πολλοί. Η ευτυχία του Μαικήνα παρουσιάζεται ως κίβδηλη, επιφανειακή και εντελώς ανερεισματική. Το παράδειγμα στηρίζεται σε συνεχείς αντιθέσεις: από τη μια στέκεται ο γεμάτος πληγές Ρήγουλος που υποφέρει αλλά δοξάζεται, και από την άλλη ο βουτηγμένος στις απολαύσεις Μαικήνας που δεν ηρεμεί και υποφέρει.

ενώ στο τέλος παρεμβάλλεται και η ζοφερή μορφή της συζύγου του Μαικήνα, Τερεντίας. Αναμφίβολο είναι πως η προβολή μορφών όπως του Σύλλα προηγουμένως και του Μαικήνα και της Τερεντίας στη συνέχεια σκοπό έχουν εν τέλει να εξυψώσουν και να μεγαλύνουν τα πρόσωπα με τα οποία αντιπαραβάλλονται, τον Ρουτίλιο δηλαδή και τον Ρήγουλο.

Ο κατάλογος έχει ήδη φτάσει ένα βήμα πριν από το τέλος και συναντούμε πλέον τον Έλληνα Σωκράτη. Η εναρκτήρια ρητορική ερώτηση διαφοροποιείται και σε αυτή την περίπτωση, όπως και στον Ρήγουλο, καθώς αρχίζει με τη φράση *male tractatum Socratem iudicas...* (Prov. 3.12). Το παράδειγμα του Σωκράτη, μέρος του εκτενούς καταλόγου τυπικών παραδειγμάτων, επιστρατεύεται όπως και τα προηγούμενα για να θεμελιώσει την άποψη πως τίποτα δεν μπορεί να βλάψει αυτούς που είναι ενάρετοι και εσωτερικά ευτυχείς και ελεύθεροι.<sup>241</sup> Γίνεται αναφορά στο τέλος του Σωκράτη και στο δηλητήριο που εξαναγκάστηκε από την ίδια την πολιτεία (*publice*) να πει. Η εσωτερική του ελευθερία και η συμφιλίωση με την ιδέα του θανάτου δίνεται μέσα από τη μακροπερίοδο ρητορική ερώτηση που παρουσιάζει τον μελλοθάνατο Σωκράτη να αναμένει τον θάνατό του συζητώντας περί θανάτου (*de morte disputavit usque ad ipsam*).

Ο Σενέκας επιτυγχάνει να ζωντανέψει με τον λόγο του τις τελευταίες στιγμές του Σωκράτη, καθώς αρχίζει να δρα το δηλητήριο και να πλησιάζει το παγερό άγγιγμα του θανάτου: *Male cum illo actum est, quod gelatus est sanguis ac paulatim frigore inducto venarum vigor constitit?* (Prov. 3.12, «Υπέστη κακομεταχείριση, διότι πάγωσε το αίμα του και καθώς εξαπλωνόταν το κρύο, σταμάτησαν σταδιακά οι παλμοί του;»). Αυτό που υποβάλλεται τελικά στον αναγνώστη είναι πως το δηλητήριο της καταδίκης θα μετατραπεί όντως σε ελιξίριο αθανασίας για τον καταδικασθέντα Σωκράτη: *non aliter quam medicamentum immortalitatis obduxit* (Prov. 3.12).<sup>242</sup>

Η τεχνική των αντιθέσεων συνεχίζεται ακόμη πιο δυναμικά, καθώς πλησιάζει προς το τέλος του το *exemplum Socratis* αυξάνοντας έτσι την ένταση και οδηγώντας ένα βήμα πιο κοντά στην κορυφή. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο

---

<sup>241</sup> Η ίδια ακριβώς θέση, που αποτελεί βεβαίως μία από τις πιο σημαντικές στη φιλοσοφία του Σενέκα και εμποτίζει το σύνολο του έργου του, εντοπίζεται στην Επιστολή 71.7 και εκφέρεται διά στόματος του ίδιου του Σωκράτη. Η συζήτηση στρέφεται γύρω από το λεγόμενο υπέρτατο καλό, *summum bonum*, και ο Σωκράτης απευθύνει σε ευθύ λόγο κάποιες προτροπές: *Quisquis volet, tibi contumeliam faciat et iniuriam, tu tamen nihil patieris, si modo tecum erit virtus. Si vis, inquit, beatus esse, si fide bona vir bonus, sine contemnat te aliquis* («Άσε τους άλλους να σε προσβάλλουν και να σε αδικούν, αν είσαι εναρμονισμένος με την αρετή, τίποτα απολύτως δεν θα υποφέρεις. Εάν θέλεις, είτε, να είσαι ευτυχισμένος, να είσαι αληθινά αγαθός, άφησε τον έναν ή τον άλλο να σε περιφρονησει»).

<sup>242</sup> πρβ. *Ep.* 67.7: *...qui Socraten transtulit e carcere in caelum* («το οποίο οδήγησε τον Σωκράτη από τη φυλακή στον ουρανό»).

ολοκληρώνεται το συγκεκριμένο *exemplum*, κυρίως η λεκτική αντίστιξη ανάμεσα στις αντωνυμίες *hi* και *ille*, στα ρήματα *biberunt* και *hauriet* και στα επίθετα *tristes* και *laetus et libens*. Ο Σωκράτης ευρισκόμενος πρόσωπο με πρόσωπο με τον θάνατο χαίρει και αγάλλεται ελεύθερος σε πικρή αντίθεση με το πλήθος των άλλων που εξεμούν αηδιασμένοι και κατηφείς τις πρόσκαιρες απολαύσεις τους: *Hi quicquid biberunt vomitu remetientur tristes et bilem suam regustantes, at ille venenum laetus et libens hauriet* (*Prov.* 3.13).

Ο Σενέκας έρχεται τελικά να επιστεγάσει τις προηγούμενες αναφορές με το παράδειγμα του Μάρκου Κάτωνα του Νεότερου, ο οποίος στέκει πάνω από όλους έχοντας αναρριχηθεί στο ύψιστο σημείο ευτυχίας. Ο Σενέκας μέσα σε ένα ασύνδετο σχήμα με σύντομες μικρές προτάσεις και με την τετραπλή επαναφορά της φράσης *grave est* περιτρέπει τις κυριότερες φαινομενικές αποτυχίες της ζωής του Κάτωνα. Κάνει λόγο για τη σύγκρουσή του με τον Πομπήιο, τον Καίσαρα και τον Κράσσο, την ήττα του από τον Βατίνιο για την ανάληψη του αξιώματος του πραίτωρα, την εμπλοκή του στον εμφύλιο πόλεμο και τέλος τον θάνατό του.<sup>243</sup>

Το *exemplum Catonis* κορυφώνεται με το συμπέρασμα πως όλα αυτά που για τους πολλούς αποτελούν σκοπέλους της ζωής παύουν να είναι έτσι για τον Κάτωνα και τους όμοιούς του.<sup>244</sup> Όλοι αυτοί οι οποίοι, λόγω των μικρών ή μεγάλων αντιξοοτήτων και δυσκολιών της ζωής τους, θα μπορούσαν να θεωρηθούν *infelices*, εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο τις αντιμετώπισαν, καθίστανται αυτομάτως *vires felices*.<sup>245</sup>

---

<sup>243</sup> *Inimicitiae potentium graves sunt; opponatur simul Pompeio, Caesari, Crasso. Grave est a deterioribus honore anteiri; Vatiniio postferatur. Grave est civilibus bellis interesse; toto terrarium orbe pro causa bona tam infeliciter quam pertinaciter militet. Grave est manus sibi afferre; faciat* (*Prov.* 3.14, «Είναι επαχθής η εχθρότητα των ισχυρών· ως αντιτίθεται την ίδια στιγμή στον Πομπήιο, τον Καίσαρα, τον Κράσσο. Είναι επαχθές να ηττάσαι από έναν κατώτερο στην υποψηφιότητα για ένα αξίωμα· ως νικηθεί από τον Βατίνιο. Είναι επαχθές να εμπλέκεσαι σε έναν εμφύλιο πόλεμο· ως πολεμήσει εναντίον όλων για έναν καλό σκοπό, έστω και χωρίς επιτυχία, αλλά με επιμονή και πείσμα»). Η Miriam Griffin σημειώνει πως ο έπαινος και η εξύψωση του Κάτωνα δεν σημαίνει αυτόματα πλήρη καταδίκη του Καίσαρα και του Πομπηίου. Πεποίθηση του Σενέκα ήταν, σύμφωνα πάντα με την Griffin, ότι η εποχή που παρήγαγε έναν *vir sapiens* όπως τον Κάτωνα είχε να επιδείξει επίσης πληθώρα καλών ανδρών αλλά και φαύλων. Ο Πομπήιος, ο Κικέρων και ο Καίσαρ στην πρώτη κατηγορία και ο Βατίνιος με τον Κλώδιο στη δεύτερη τονίζουν και φωτίζουν περισσότερο την αρετή του Κάτωνα, Griffin (1976) 183.

<sup>244</sup> *Quid per haec consequar? Ut omnes sciant non esse haec mala quibus ego dignum Catonem putavi.*

<sup>245</sup> Στην *Επιστολή* 13 ο Σενέκας απευθυνόμενος στον Λουκίλιο τον καλεί να είναι μετρημένος ως προς τους φόβους και τις ελπίδες του, να είναι προετοιμασμένος για τις ενδεχόμενες δυσκολίες ή συμφορές και να θυμάται πως αυτά που μας συμβαίνουν ίσως να είναι προς όφελός μας τελικά. Προς ενίσχυση των λόγων του κάνει μια πολύ σύντομη αναφορά στο ζεύγος Σωκράτη και Κάτωνα, οι οποίοι με τον θάνατό τους (ο θάνατός τους υποδηλώνεται διά του οργάνου που τον προκάλεσε, *cicuta* και *gladium*) καταξίωσαν τη ζωή τους: *Cicuta magnum Socratem fecit. Catoni gladium adsertorem libertatis extorque; magnam partem detraxeris gloriae* (*Ep.* 13.14, «Το κώνειο έκανε τον Σωκράτη μεγάλο. Αφαίρεσε από τον Κάτωνα το ξίφος που εξασφάλισε την ελευθερία του, αμέσως αφαιρείς ένα μεγάλο μέρος της δόξας του»). Εντοπίζονται και στη συγκεκριμένη περίπτωση τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ύφους του Σενέκα. Ο Σενέκας επιτυγχάνει τον στόχο του χρησιμοποιώντας δύο μόνο προτάσεις, παρατεταγμένες ασύνδετα σε ρυθμό

Ελαφρώς διαφοροποιημένο, με την αποχώρηση του Φαβρίκιου, και με ανακατατάξεις στην εσωτερική του διαρρύθμιση, αλλά με τον Κάτωνα και πάλι στην κορυφή, συναντούμε τον προηγούμενο κατάλογο στην Επιστολή 98. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο Σενέκας περιορίζεται να καταγράψει ονομαστικά μόνο τα παραδείγματα συνοδευόμενα από την προσαρτώμενη σε αυτά δοκιμασία χωρίς να προβαίνει σε οποιαδήποτε περαιτέρω ανάλυση.

Αυτό που καλεί τον αποδέκτη της επιστολής του να κάνει είναι να συνειδητοποιήσει τη θνητή του φύση και να είναι ανά πάσα στιγμή έτοιμος να αντιμετωπίσει τις ποικίλες ανατροπές και απώλειες που του επιφυλάσσει η ζωή.<sup>246</sup> Σύμφωνα με τον Σενέκα, τίποτα από όσα φαίνονται φοβερά δεν είναι ανυπέρβλητο και αξεπέραστο: *Ex istis, quae terribilia videntur, nihil est invictum. Singula vicere iam multi* (Ep. 98.12, «Τίποτα από αυτά που φαίνονται φοβερά δεν είναι ανίκητο. Ήδη πολλοί ξεπέρασαν διάφορα από αυτά»). Τρανταχτό και αδιαμφισβήτητο παράδειγμα αποτελεί η ομάδα αυτή των Ρωμαίων και Ελλήνων μεγάλων ανδρών του παρελθόντος, ο Μούκιος, ο Ρήγουλος, ο Σωκράτης, ο Ρουτίλιος και ο Κάτων, οι οποίοι αντιμετώπισαν με θάρρος και δύναμη ψυχής τις συμφορές που τους βρήκαν, γι' αυτό και τελικά κατάφεραν να τις ξεπεράσουν: *ignem Mucius, crucem Regulus, venenum Socrates, exilium Rutilius, mortem ferro adactam Cato* (Ep. 98.12). Οι όροι *ignem*, *exilium* και *venenum* προσδιορίζουν όπως και στο προηγούμενο παράδειγμα τον Μούκιο, τον Ρουτίλιο και τον Σωκράτη αντίστοιχα, η λέξη *tormenta* αντικαθίσταται τώρα από τη λέξη *crucem*, ενώ η λέξη *mortem* που συνοδεύει τον Κάτωνα εμπλουτίζεται με τον προσδιορισμό *adactam ferro*. Η σύντομη αυτή απαρίθμηση των παραδοσιακών πλέον παραδειγμάτων στέφεται με μια προτροπή του Σενέκα, *et nos vincamus aliquid* η οποία επανέρχεται ενισχυμένη λίγο αργότερα: *Nos quoque aliquid et ipsi faciamus animose; simus inter exempla* (Ep. 98.13, «Ας κάνουμε κι εμείς οι ίδιοι κάτι γενναίο, ας περιληφθούμε κι εμείς ανάμεσα στα παραδείγματα»).<sup>247</sup>

---

*staccato*. Έστω και σε αυτό το βραχύτατο παράδειγμα θα μπορούσε να διαπιστώσει κανείς μια κλιμάκωση η κατάφαση με την οποία δίνεται το παράδειγμα του Σωκράτη ακολουθείται από έναν υπολανθάνοντα υποθετικό λόγο με υπόθεση το *extorque* και απόδοση το *detraxeris*. Η αναφορά αυτή του Σενέκα υποβάλλει την ιδέα πως το μεγαλύτερο μέρος της μεταθανάτιας δόξας που περιέβαλε το πρόσωπο του Κάτωνα οφείλεται στην επιλογή του θανάτου του, επειδή επρόκειτο για επιλογή της λεγόμενης *libertas*, Fantham (2003).

<sup>246</sup> Ep. 98. 9-11.

<sup>247</sup> Πριν από την τελευταία προτροπή του Σενέκα έχει προηγηθεί ένας ακόμη σύντομος κατάλογος μεγάλων Ρωμαίων του παρελθόντος που απέρριψαν τα πλούτη και τις τιμές αποτελούμενος από τον Φαβρίκιο, τον Τουβέρωνα και τον Σέξτιο (Ep. 98.13). Ο Döring (1979) 18 αναφέρει πως στο συγκεκριμένο παράδειγμα φαίνεται καθαρά η διπλή λειτουργία των *exempla* “zum Zweck des Illustration zum Zweck der Paränese”.

Ο πενταμελής προηγούμενος κατάλογος συρρικνώνεται στην Επιστολή 71 (71.17) σε ένα δυναμικό τρίο αποτελούμενο από τον Σωκράτη, τον Κάτωνα και τον Ρήγουλο ως επικεφαλής. Προηγείται μια μακρά συζήτηση περί του *summum bonum* και της αρετής· αυτό που υπογραμμίζεται είναι πως η αρετή είναι πάντα σταθερή και δεν επιδέχεται αυξομειώσεις. Σε αντίθετη περίπτωση τόσο ο Σωκράτης και ο Κάτων όσο και ο Ρήγουλος θα θεωρούνταν βαθύτατα δυστυχείς. Ο Σενέκας χρησιμοποιώντας το δεύτερο πρόσωπο και το γνωστό σχήμα της αναφοράς αποδίδει στον Σωκράτη και τον Κάτωνα το επίθετο *infelicem*, ενώ θέτει στην κορυφή τον Ρήγουλο: *...et infelicem Socraten dices in carcere, infelicem Catonem vulnera sua animosius quam fecerat retractantem, calamitosissimum omnium Regulum fidei poenas etiam hostibus servatae pendentem* («...θα ονομάσεις δυστυχή τον Σωκράτη στη φυλακή του, δυστυχή τον Κάτωνα, όταν ανοίγει ξανά την πληγή του με περισσότερο θάρρος παρά όταν την προκαλούσε και πιο δύσμοιρο από όλους τον Ρήγουλο που τιμωρείται επειδή κράτησε τον λόγο του ακόμη και με τους εχθρούς»). Καθένα από τα τρία αυτά πρόσωπα πλαισιώνεται, ως είθισται, από το μαρτύριο το οποίο υπέστη και το οποίο ανεξίτηλα τους καθόρισε: ο Σωκράτης από τη φυλακή (*in carcere*), ο Κάτων από τη θαρραλέα *εγχείρηση* επί του τραύματός του και ο Ρήγουλος από την τιμωρία του. Ωστόσο, αξίζει να προσεχθεί πως ο Ρήγουλος προσδιορίζεται με ένα ισχυρότερο του *infelix* επίθετο, το *calamitosus*, και μάλιστα σε υπερθετικό βαθμό διαχωριζόμενος έτσι από τους άλλους δύο και συντείνοντας αποτελεσματικά στην κλιμακούμενη επίταση του καταλόγου.

Προχωρώντας στη φιλοσοφική πραγματεία *De Constantia Sapientis*, η εμφάνιση του Μάρκου Κάτωνα κρίνεται εξ ορισμού εκ των ων ουκ άνευ. Ο Κάτων προσκτάται για ακόμη μία φορά τον τίτλο του *vir sapiens* και προκρίνεται ως το απόλυτο ζωντανό και πραγματικό πρότυπο. Κοινή συνισταμένη σε όλες τις εμφανίσεις του στο συγκεκριμένο έργο είναι η ανθεκτικότητά του στις παντός είδους προσβολές και αδικίες.<sup>248</sup>

Στην αρχή κιάλας του εν λόγω διαλόγου<sup>249</sup> εντοπίζεται ένα εκτενές παράδειγμα αφιερωμένο στον Κάτωνα. Αναφέρονται κατ' αρχάς οι προσβλητικές ενέργειες της πολιτείας προς το πρόσωπό του. Αξίζει να επισημανθεί πως οι προσβολές αυτές απαριθμούνται απνευστί σε μία και μόνο περίοδο που καλύπτει μια ολόκληρη παράγραφο

---

<sup>248</sup> Σε όλο το έργο *De Constantia Sapientis* έμφαση φαίνεται να δίνεται στο θέμα της προσωπικής προσβολής αποφεύγοντας ο Σενέκας να διερευνήσει πώς θα αντιδρούσε ένας σοφός στην περίπτωση που η προσβολή αφορούσε όχι στον ίδιο αλλά στην πολιτεία. Ο τρόπος όμως με τον οποίο αντιμετωπίζει τον Κάτωνα στο συγκεκριμένο έργο φανερώνει ότι το ερώτημα αυτό σίγουρα τον απασχολούσε, βλ. Rudich (1997) 82.

<sup>249</sup> *Const.* 1.3-2.3.

(*Const.*1.3) και δίνονται σε πλάγιο λόγο ως αντιρρήσεις που διατυπώθηκαν προηγουμένως από τον υποτιθέμενο συνομιλητή του Σενέκα *Serenus*.

Σε πλάγιο λόγο επίσης προφέρεται η απάντηση που είχε δώσει ο Σενέκας. Πρόκειται ουσιαστικά για μια εγκωμιαστική εξιδανίκευση του Ρωμαίου άντρα. Ο Μάρκος Κάτων παραμένει, ως σοφός, απρόσβλητος και αλώβητος στα πεπυρωμένα βέλη της πολιτείας<sup>250</sup> και υπερφαλαγγίζει τα ποταπά αντιπαραδείγματα των φαύλων Κλώδιου, Βατίνιου και των συν αυτοίς.<sup>251</sup> Συγκαταλέγοντας τον εαυτό του στον κύκλο των Στωικών<sup>252</sup> ο Σενέκας τονίζει πως ο Κάτων αποτελεί το κατεξοχήν θεοδώρητο πρότυπο του σοφού άνδρα, πιο αληθινό και πιο απτό από τους στωικούς προκατόχους του, Ηρακλή και Οδυσσέα: *...Catonem autem certius exemplar sapientis viri nobis deos immortalis dedisse quam Ulixen et Herculem prioribus saeculis* (*Const.* 2.1).<sup>253</sup>

Δεν θα πρέπει ίσως να περάσει απαρατήρητος ο τρόπος με τον οποίο ο Κάτων διαχωρίζεται από τα μυθικά πρότυπα και εξαιρείται η μεγαλοσύνη του τοποθετημένη όχι πλέον στη σφαίρα του πλασματικού και του μυθοπλαστικού, αλλά στον πραγματικό κόσμο της γνώσης. Εντύπωση προκαλεί η εικόνα που πλάθει ο Σενέκας με τον Κάτωνα να παλεύει όχι πια με τα μυθικά τέρατα, αλλά με το πολύμορφο τέρας της φιλοδοξίας και την αχαλίνωτη δίψα για δύναμη (*Const.* 2.2).<sup>254</sup> Βρίσκεται μόνος αντιμέτωπος με τα πάθη μιας καταρρέουσας πολιτείας μέχρι την τελική πτώση. Ο λόγος του Σενέκα γίνεται και πάλι συνεχής και μακροπερίοδος, βαρύς και αργός, με μία αλυσίδα συσσωρευμένων πληροφοριών στο πλαίσιο μιας και μόνο περιόδου που μοιάζει να μην τελειώνει, όπως ακριβώς το βάρος του αγώνα που επωμίζεται ο Κάτων.<sup>255</sup> Και αυτό το μακρόσυρτο γαϊτανάκι πράξεων και γεγονότων απολήγει στην καίρια, κατηγορηματική και απερίφραστη δήλωση: *neque enim Cato post libertatem vixit nec libertas post Catonem*.

<sup>250</sup> *...nullam enim sapientem nec iniuriam accipere nec contumeliam posse* (*Const.* 2.1).

<sup>251</sup> Το όνομα του Κάτωνα αντιπαραβάλλεται με αυτό του Βατίνιου στις επιστολές 118.4 και 120.19.

<sup>252</sup> Δεν θα ήταν άσκοπο να υπενθυμίσουμε στο σημείο αυτό τον εκλεκτικισμό που χαρακτηρίζει τον Σενέκα και τη φιλοσοφία του όπως καταγράφεται στα έργα του, βλ. Motto (1970) Introduction x-xi.

<sup>253</sup> Ο Σενέκας αναλαμβάνει τον ρόλο του Στωικού και μιλά στο πρώτο πληθυντικό πρόσωπο λίγα κεφάλαια πιο κάτω. Σκιαγραφεί για ακόμη μία φορά το πορτρέτο του σοφού άνδρα που αποτελεί το πρότυπο για τον κύκλο των Στωικών. Διευκρινίζει πως δεν είναι πλασματικό και φανταστικό αυτό το πρότυπο, υπάρχει αν και βεβαίως σπάνια εντοπίζεται. Στο σημείο τούτο ακριβώς αναφέρεται ο Μάρκος Κάτων ο οποίος, σύμφωνα με τον Σενέκα, υπερβαίνει και αυτό ακόμη το πρότυπο: *Ceterum hic ipse M. Cato, a cuius mentione haec disputatio processit, vereor ne supra nostrum exemplar sit* (*Const.* 7.1, «Αυτός ο ίδιος ο Μάρκος Κάτων, με την αναφορά του οποίου ξεκίνησα αυτή τη συζήτηση, νομίζω πως ξεπερνά ακόμη και αυτό το πρότυπό μας»). Βλ. επίσης Marti (1945) 358-9. Οι Στωικοί, και κυρίως οι Ρωμαίοι Στωικοί, ήταν πρακτικοί φιλόσοφοι και επένδυναν πάρα πολύ στα *exempla*.

<sup>254</sup> Πρβ. Soerensen (1984) 94.

<sup>255</sup> Σύμφωνα με τον Rudich (1997) 82, ο Κάτων πολεμά για την ελευθερία της πολιτείας, όχι όμως επειδή διακυβεύεται η προσωπική του ελευθερία, αφού η ιδιότητα του *vir sapiens* αποκλείει ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Ως εκ τούτου, διαφοροποιείται από όλους αυτούς τους οποίους αποδοκιμάζει ο Σενέκας στο 19.2 για την *intemperans libertas* τους. πρβ. *Ep.* 24.7.



Κάτων και *Libertas* συνιστούν τελικά μια αξεδιάλυτη συζυγία όπου κανείς δεν επιζεί χωρίς την παρουσία του άλλου.

Η συνήθης ρητορική ερώτηση που ακολουθεί επαναφέρει τη συζήτηση στο υπό εξέταση θέμα, στις αδικίες και τις προσβολές που υπέστη ο Μάρκος Κάτων, και προαναγγέλλει το τέλος του *exemplum Catonis*: *Huic tu putas iniuriam fieri potuisse a populo, quod aut praeturam illi detraxit aut togam? Quod sacrum illud caput purgamentis oris adpersit?* (Const. 2.3, «Νομίζεις πως αυτά που έπαθε από τον λαό είναι αδικίες, ακόμη κι αν του αφαίρεσαν το αξίωμα του πραιτόρα ή την τήβεννό του; Ακόμη κι αν γέμισαν το ιερό του κεφάλι με τις βρωμιές από τα στόματά τους;»). Ως κατακλείδα τεκμαίρεται πως καμία αδικία δεν είναι σε θέση να βλάψει τον Κάτωνα και γενικότερα τον σοφό άνδρα. Σχηματίζεται με τον τρόπο αυτό ένας κύκλος, καθώς οι προσβολές εις βάρος του Κάτωνα που λέχθηκαν στην αρχή επαναλαμβάνονται τώρα ενταγμένες στις ρητορικές ερωτήσεις του Σενέκα και η αρχική θέση ότι ο *vir sapiens* αποκρούει απλήγωτος και σώος κάθε επιβουλή επανέρχεται ως το καταληκτήριο συμπέρασμα: *Tutus est sapiens nec ulla affici aut iniuria aut contumelia potest* (Const. 2.3).

Στο ίδιο έργο λίγο αργότερα ο Μάρκος Κάτων ταυτίζεται και πάλι με τον *vir sapiens* και ανακαλείται το παράδειγμά του ως απάντηση στο ερώτημα πώς θα αντιδρούσε ο σοφός άνδρας σε ένα ενδεχόμενο κτύπημα, “*At sapiens colapho percussus quid faciet?*” (Const. 14.3).<sup>256</sup> Πρόκειται για ένα σύντομο *exemplum* το οποίο αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο αντέδρασε ο Κάτων, όταν κάποιος τον κτύπησε στο πρόσωπο. Δεν υποχώρησε στην οργή, δεν ανταπέδωσε το κτύπημα ούτε καν το συγχώρεσε· απλώς το παρέκαμψε ως μη γενόμενο, επειδή ακριβώς δεν του είχε προκαλέσει καμία απολύτως βλάβη: *non excanduit, non vindicavit iniuriam, ne remisit quidem, sed factam negavit; maiore animo non agnovit quam ignovisset* (Const. 14.3, «δεν θύμωσε, δεν επιδίωξε να εκδικηθεί την αδικία, ούτε όμως και τη συγχώρησε, αλλά αρνήθηκε ότι υπήρξε καν. Έδειξε ανωτερότητα περισσότερο αγνοώντας την παρά αν την είχε συγχωρήσει»).<sup>257</sup> Αυτό, ωστόσο, που ελκύει περισσότερο το ενδιαφέρον στο συγκεκριμένο παράδειγμα είναι η εύστοχη παρομοίωση που χρησιμοποιεί ο Σενέκας προκειμένου να αποτυπώσει εναργέστερα την ιδιαιτερότητα ενός *vir sapiens* και τη διαφοροποίησή του από το πλήθος. Δεν συμβαδίζει με τις απόψεις των πολλών, αλλά

<sup>256</sup> Η ίδια ακριβώς φράση χρησιμοποιείται και για τον Σωκράτη στο *Ir.* 3.11.2: *Socraten aiunt colapho percussum...*

<sup>257</sup> Η αντίδραση αυτή του Κάτωνα έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την αντίδραση τόσο του Μεγάλου Αλεξάνδρου όσο και του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα σε ανάλογες περιπτώσεις. Πρβ. το παράδειγμα του Σωκράτη στο *Ir.* 3.11.2.

ακολουθεί τη δική του μοναχική πορεία, όπως ακριβώς οι πλανήτες διαγράφουν πορεία αντίθετη της γης (*Const.* 14.4).

Το παράδειγμα ενός αυτοκυριαρχημένου Μάρκου Κάτωνα προβάλλεται πάλι στο δεύτερο βιβλίο του διαλόγου *De Ira*. Ο Σενέκας καταρχήν απορρίπτει τη θέση πως μπορεί να εμφολεύει και η παραμικρή ηδονή και απόλαυση στην οργή και στην ανταπόδοση του κακού: “*At enim ira habet aliquam voluptatem et dulce est dolorem reddere.*” *Minime.* (*Ir.* 2.32.1, «Και βέβαια η οργή, λες, έχει κάποια απόλαυση και είναι γλυκό να ανταποδίδεις ένα κτύπημα. Καθόλου!») και δηλώνει απερίφραστα ότι η εκδίκηση δεν συνάδει με την ανθρώπινη ιδιότητα (*inhumanum verbum est et quidem pro iusto receptum ultio...*).

Στο σημείο αυτό παρεμβάλλει το παράδειγμα του Κάτωνα, ο οποίος κτυπήθηκε από κάποιον άγνωστο ενώ βρισκόταν στα δημόσια λουτρά. Η αντίδρασή του μαρτυρεί την αυτοσυγκράτησή του και επιβεβαιώνει την ιδιότητά του ως ενός *vir sapiens*.<sup>258</sup> Θεώρησε προτιμότερο να αγνοήσει το γεγονός παρά να το εκδικηθεί.<sup>259</sup> Ο λόγος του Σενέκα γίνεται κοφτός με μικρές, σύντομες και ελλειπτικές προτάσεις,<sup>260</sup> το περιεχόμενο των οποίων υπηρετεί την εγκωμιαστική διάθεση του συγγραφέα. Χαρακτηριστικά είναι τα επίθετα που χρησιμοποιεί για τον άγνωστο άνδρα, *imprudens* και *ignorans*, τα οποία υπογραμμίζουν τη μεγαλοσύνη του Κάτωνα και επεξηγούνται από την ερώτηση *quis enim illi sciens faceret iniuriam?* Η απουσία τιμωρίας δεν ήταν τελικά αμιγής καλού, αφού δόθηκε στον άνδρα αυτό η μοναδική ευκαιρία να γνωρίσει τον Κάτωνα. Παράλληλα, ο Μάρκος Κάτων θεωρείται για ακόμη μια φορά *magnus animus*, αφού μόνο έτσι θα μπορούσε να παραβλέψει οποιαδήποτε αδικία και προσβολή εις βάρος του.

---

<sup>258</sup> Ένα ακόμη περιστατικό δημόσιας προσβολής του Κάτωνα αναφέρει ο Σενέκας στο τρίτο βιβλίο του *De Ira* (*Ir.* 3.38.2). Πρόκειται για ένα σύντομο παράδειγμα το οποίο ενισχύει τα όσα ήδη λέχθηκαν για τον χαρακτήρα του Κάτωνα. Έρχεται αμέσως μετά το παράδειγμα του στωικού Διογένη (*Ir.* 3.38.1) ο οποίος υπέμεινε πρὸς τον δημόσιο εμπυισμό του και εισάγεται με τον προσφιλή για τον Σενέκα τρόπο της επιφώνησης: *Quanto Cato noster melius!* Ο Κάτων είχε υποστεί από τον Λέντουλο την ίδια προσβολή όπως και ο Διογένης και είχε απαντήσει σε αυτόν: *Adfirmabo omnibus, Lentule, falli eos qui te negant os habere* («Σε όλους αυτούς που ισχυρίζονται ότι δεν έχεις στόμα, Λέντουλε, θα επιβεβαιώσω ότι κάνουν λάθος»). Το γεγονός ότι ο Κάτων αποτελεί τον πρώτο όρο στη σύγκριση με τον στωικό φιλόσοφο Διογένη εξαίρει ακόμη περισσότερο το μεγαλείο του Ρωμαίου άνδρα.

<sup>259</sup> Η ανταπόδοση του κακού και η αποκατάσταση της αδικίας παλαιότερα θεωρούνταν ένδειξη αρετής και ανδρείας. Στο σημείο αυτό όμως έχουμε ένα τρανταχτό παράδειγμα του επαναπροσδιορισμού και της επανερμηνείας που υφίσταται η έννοια *virtus* στα χρόνια του Σενέκα.

<sup>260</sup> *Postea satis facienti Cato: “non memini,” inquit, “me percussum.” Melius putavit non agnoscere quam vindicare. “Nihil,” inquis, “illi post tantam petulantiam mali factum est?” Immo multum boni; coepit Catonem nosse* (*Ir.* 2.32.2, «Αργότερα, όταν ο άνδρας απολογούνταν, ο Κάτων είπε: ‘δε θυμάμαι ότι με κτύπησες’. Θεώρησε καλύτερο να αγνοήσει το περιστατικό παρά να το εκδικηθεί. ‘Και τότε, ρωτάς, αυτός δεν τιμωρήθηκε καθόλου για αυτή του την πράξη; Όχι, αλλά πολύ καλύτερα, άρχισε να γνωρίζει τον Κάτωνα»).

Καθώς το παράδειγμα οδεύει προς την ολοκλήρωσή του οι επαινετικές αναφορές στο πρόσωπο του Κάτωνα κορυφώνονται με μια πολύ εύγλωττη παρομοίωση. Ο Κάτων συναριθμείται στους *magni et nobiles*, οι οποίοι παραβάλλονται με ένα μεγαλόπρεπο θηρίο το οποίο ακούει αδιάφορο και αμέριμνο τα υλάγματα μικρών σκύλων.<sup>261</sup> Αξίζει να επισημανθεί ότι αμέσως μετά από το παράδειγμα του Κάτωνα έπεται το ισχυρό αντιπαράδειγμα ενός βίαιου, ασυγκράτητου, μανιάδους και οργίλου Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα.

Στον παραμυθητικό λόγο προς τη Μαρκία ο Σενέκας επιχειρεί να στηρίξει την άποψη ότι ευτυχισμένος θάνατος είναι αυτός που επέρχεται την κατάλληλη στιγμή, ενώ η παράταση της ζωής πολλές φορές απέβη ζημιογόνος (*Marc.* 20.4). Προς επίρρωση των λόγων του καταρτίζει έναν κατάλογο τριών προσώπων.<sup>262</sup> Τον κατάλογο αποτελούν με τη σειρά εμφάνισής τους ο Γναίος Πομπήιος, ο Μάρκος Τύλλιος Κικέρων και ο Μάρκος Κάτων.<sup>263</sup> Πρόκειται για τρία παραδείγματα που τείνουν να καταδείξουν ότι ήταν προτιμότερο ο θάνατός τους να επισυνέβαινε σε μια προγενέστερη στιγμή. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα παραδείγματα αυτά δομούνται στη βάση υποθετικών λόγων που δηλώνουν το απραγματοποίητο στο παρελθόν.

Ο Μάρκος Κάτων μνημονεύεται τελευταίος. Με μια ρητορική ερώτηση στην έναρξη του παραδείγματος εκφράζει ο Σενέκας την άποψη και απλήρωτη ευχή του, ότι δηλαδή θα ήταν πολύ καλύτερα να τελείωνε η ζωή του Κάτωνα κατά τη διάρκεια της επιστροφής του από την Κύπρο: *M. Catonem si a Cypro et hereditatis regiae dispensatione redeuntem mare devorasset vel cum illa ipsa pecunia, quam adferebat civili bello stipendium, nonne illi bene actum fore?* Κάτι τέτοιο θα απάλλασσε τον ήρωα από τα μετέπειτα δεινά και θα διασφάλιζε τη μέχρι τότε ευρεία αποδοχή του και τον γενικό κοινό σεβασμό στο πρόσωπό του - στην παρουσία του κανείς δεν τολμούσε να διαπράξει ο,τιδήποτε μεμπτό: *hoc certe secum tulisset, neminem ausurum coram Catone peccare.* Από την ανεπίτευκτη ευχή όμως ο Σενέκας περνά στη σκληρή πραγματικότητα που σηματοδοτείται με το *nunc* και ορίζεται από την έννοια της *libertas* και τα πρόσωπα του Καίσαρα και του Πομπηίου: *Nunc annorum adiectio paucissimorum virum libertati non suae tantum sed publicae natum coegit Caesarem fugere, Pompeium sequi.*<sup>264</sup>

<sup>261</sup> *Ille magnus et nobilis, qui more magnae ferae latratus minorum canum securus exaudit* (*Ir.* 2.32.3, «Είναι μεγάλος και ευγενής αυτός που ενεργεί όπως το αρχοντικό μεγάλο θηρίο που ακούει ανενόχλητο τα μικρά σκυλιά να γαβγίζουν»).

<sup>262</sup> Βλ. Shelton (1995) 160.

<sup>263</sup> *Marc.* 20.4-6.

<sup>264</sup> «Τώρα, έχοντας αποκτήσει ακόμα λίγα χρόνια ζωής ο άντρας αυτός που είχε γεννηθεί τόσο για προσωπική όσο και για πολιτική ελευθερία, αναγκάστηκε να φύγει από τον Καίσαρα και να ακολουθήσει

Επιθυμώντας, λοιπόν, ο Σενέκας να προσφέρει λόγο παραμυθίας στην πονεμένη Μαρκία, επαναλαμβάνει ελαφρώς παραλλαγμένο το προηγούμενο επιχείρημα, επισημαίνοντας πως ο θάνατος του γιου της τον απάλλαξε από ενδεχόμενα κακά και αντιξοότητες που θα μπορούσαν να πλήξουν τη ζωή του (*Marc.* 22.1). Αυτό που τονίζεται ουσιαστικά είναι η αστάθεια, η ρευστότητα και η ανασφάλεια των ανθρωπίνων πραγμάτων,<sup>265</sup> θέση που επανέρχεται κυκλικά στο τέλος του παραδείγματος: *nihil est tam fallax quam vita humana, nihil tam insidiosum* (*Marc.* 22.3, «τίποτα δεν είναι τόσο απατηλό και επίβουλο όσο η ανθρώπινη ζωή»).

Στο πλαίσιο της απαρίθμησης πιθανών συμφορών που θα μπορούσαν να ενσκήψουν στη ζωή του γιου της Μαρκίας επιστρατεύει ο Σενέκας το παράδειγμα του Κάτωνα ενταγμένο στη γνωστή τριάδα των τυπικών παραδειγμάτων μαζί με τον Ρουτίλιο και τον Σωκράτη: *post haec exilium (non fuit innocentior filius tuus quam Rutilius), carcerem (non fuit sapientior quam Socrates), voluntario vulnere transfixum pectus (non fuit sanctorum quam Cato)*.<sup>266</sup> Ο περιορισμός της συγκεκριμένης αναφοράς στα όρια μιας και μόνο πρότασης δεν αφαιρεί καθόλου τη δυναμική της. Αντιθέτως, ο ακαριαίος και ελλειπτικός λόγος του Σενέκα αποδεικνύεται πολύ αποτελεσματικός και δραστικός. Στην ουσία δεν πρόκειται καν για μια ολοκληρωμένη πρόταση, αλλά για τρεις φράσεις χωρίς ρήμα οι οποίες συνοδεύονται από μια απαραίτητη παρένθετη επεξήγηση. Εκτός παρενθέσεως ακούγονται τα δεινά *exilium, carcerem, voluntario vulnere transfixum pectus*, ενώ εντός της παρένθεσης βρίσκονται τρία συνοδευτικά επίθετα σε συγκριτικό βαθμό και τα ονόματα των παραδειγματικών μορφών σε ρόλο δευτέρου όρου σύγκρισης με πρώτο όρο τον νεκρό γιο της Μαρκίας. Τόσο τα δεινά όσο και τα αντίστοιχα επίθετα τίθενται σε ιεραρχική κλίμακα αυξανόμενης έντασης. Ο εξόριστος Ρουτίλιος χαρακτηρίζεται *innocens*, ο φυλακισμένος Σωκράτης *sapiens* και ο αυτοτραυματισμένος Κάτων *sanctus*.

Η παραδοσιακή πλέον τριάδα Ρουτίλιου, Σωκράτη και Κάτωνα επανακάμπει διευρυμένη στον διάλογο *De Tranquillitate Animi* (*Tr.* 16.1). Στη γνωστή και οικεία

---

τον Πομπήιο». Αξίζει να σημειωθεί ο υπερθετικός βαθμός του επιθέτου που χρησιμοποιεί ο Σενέκας στη φράση *annorum adiectio paucissimorum* που τονίζει και μεγεθύνει την τραγικότητα του Κάτωνα. Σύμφωνα με τον Manning (1981) 119, στο σημείο αυτό ο όρος *libertas*, όσον αφορά τον Κάτωνα, σχετίζεται με την ελευθερία της πολιτικής δράσης και για την πολιτεία αφορά την ελευθερία από την εξουσία του ενός ή μίας μικρής ομάδας με μεγάλη δύναμη. Στα χρόνια του Σενέκα η ανιδιοτέλεια της πολιτικής καριέρας του Κάτωνα και η υπεράσπιση της *libertas* αποτελούσε κοινό τόπο και δεν υπαινισσόταν αναγκαστικά επιστροφή στο σύστημα πολιτείας που γνώριζε. Βλ. επίσης Wirszubski (1950) και Arena (2012).

<sup>265</sup> *Marc.* 22.1.

<sup>266</sup> *Marc.* 22.3, «Και εκτός από αυτά υπάρχει η εξορία - σίγουρα ο γιος σου δεν ήταν πιο αθώος από τον Ρουτίλιο - η φυλακή - σίγουρα δεν ήταν σοφότερος από τον Σωκράτη - το εκούσιο τραύμα που διαπέρασε το στήθος - σίγουρα δεν ήταν πιο ιερός από τον Κάτωνα».

παρέα των τριών εισέρχονται ως ζεύγος ακόμη δύο πρόσωπα, ο Πομπήιος και ο Κικέρων. Ο Σενέκας με αφορμή τη συζήτηση σχετικά με την ορθή διαχείριση των συναισθημάτων μας, και κυρίως της θλίψης,<sup>267</sup> ανακαλεί τη συγκεκριμένη ομάδα των μεγάλων ανδρών, οι προσωπικές περιπέτειες των οποίων μας προκαλούν αναμφίβολα θλίψη και βαθύ προβληματισμό για την κακή τους Τύχη.

Το παράδειγμα εισάγεται με την πρόταση *sequitur pars, quae solet non immerito contristare et in sollicitudinem adducere*<sup>268</sup> και είναι σύντομο, καθώς πρόκειται για μια απλή αναφορά στο όνομα των προσώπων και στο τέλος που είχαν. Τον κατάλογο εγκαινιάζει ο Σωκράτης, ακολουθεί ο Ρουτίλιος, στη συνέχεια οι νεοεισερχόμενοι Πομπήιος και Κικέρων<sup>269</sup> και στην κορυφή ως συνήθως απομένει μόνος ο Μάρκος Κάτων: *Ubi bonorum exitus mali sunt, ubi Socrates cogitur in carcere mori, Rutilius in exilio vivere, Pompeius et Cicero clientibus suis praebere cervicem, Cato ille, virtutum viva imago, incumbens gladio simul de se actum esse ac de re publica palam facere, necesse est torqueri tam iniqua praemia fortunam persolvere.*<sup>270</sup>

Δεν θα μπορούσε να περάσει απαρατήρητο το γεγονός ότι, ενώ τα υπόλοιπα μέλη του καταλόγου προσδιορίζονται με μια φράση το καθένα, ο Κάτων ελκύει την προσοχή με την αντωνυμία *ille* και μόνος αυτός, η ζωντανή εικόνα των αρετών, συνοδεύεται από περισσότερους προσδιορισμούς. Η απάντηση-προτροπή του Σενέκα στην ερώτηση για το ποια ελπίδα μένει στους υπόλοιπους, όταν βλέπουν τους ενάρετους να τελειώνουν με τόσο άσχημο τρόπο τη ζωή τους, αποτελεί ουσιαστικά το κλείσιμο του σύντομου αυτού παραδείγματος. Αυτό που προτρέπει ο Σενέκας είναι να εστιαστεί η προσοχή στον τρόπο που οι άνδρες αυτοί δέχτηκαν και αντιμετώπισαν την Τύχη τους: *Quid ergo est? Vide quomodo quisque illorum tulerit, et si fortes fuerunt, ipsorum illos animo desidera, si muliebriter et ignave perierunt, nihil perit.*<sup>271</sup>

<sup>267</sup> Tr. 15.1-6.

<sup>268</sup> «Ας ασχοληθώ τώρα με μια περίπτωση που συνήθως μας προκαλεί δικαιολογημένη θλίψη και μας βάζει σε σκέψεις», (μτφ. Ν. Πετρόχειλος).

<sup>269</sup> Η σχέση του Σενέκα με τον Κικέρωνα αξίζει μια εμπεριστατωμένη μελέτη. Ο Κικέρων, ενώ αρχικά αποτελούσε πρότυπο, αργότερα φαίνεται να γίνεται ένα είδος αρνητικού παραδείγματος. Ο Σενέκας τον ψέγει ότι μένει αιχμάλωτος της πολιτικής και δεν μπορεί να αναχθεί στην ελευθερία, Gambet (1970) 171-183.

<sup>270</sup> «Όταν οι καλοί έχουν κακό τέλος και ο Σωκράτης αναγκάζεται να πεθάνει στη φυλακή, ο Ρουτίλιος να ζει εξόριστος, ο Πομπήιος και ο Καίσαρ να προσφέρουν τον τράχηλό τους στους πελάτες τους, ο Κάτων, εκείνος που αποτελεί ζωντανή ενσάρκωση όλων των αρετών, να δείχνει πέφτοντας πάνω στο ξίφος του ότι είχε έλθει όχι μόνο το δικό του τέλος αλλά και το τέλος της ρωμαϊκής πολιτείας, τότε κατ' ανάγκην καταλαμβανόμεσθε από θλίψη, γιατί η τύχη απονέμει τα βραβεία της τόσο άδιστα» (μτφ. Ν. Πετρόχειλος).

<sup>271</sup> Tr. 16.2, «Ποια λοιπόν είναι η απάντηση σε αυτό το ερώτημα; Δες τον τρόπο που καθένας τους υπέμεινε τη μοίρα του και, αν υπήρξαν γενναίοι, επιθύμησε κι εσύ με την καρδιά σου το δικό τους κουράγιο, αν πάλι πέθαναν με θηλυπρέπεια και δειλία, τότε τίποτα δεν χάθηκε» (μτφ. Ν. Πετρόχειλος). Ο πιο πάνω κατάλογος θα πλαισιωθεί αμέσως μετά από έναν μικρότερο, αποτελούμενο από τον μυθικό Ηρακλή, τον

Στον έτερο παραμυθητικό λόγο προς την Ελβία επαναλαμβάνεται το γνωστό μοτίβο της αναφοράς στον Κάτωνα και τον Σωκράτη ως *viri sapientes* τους οποίους δεν μπορεί να βλάψει καμία αδικία. Προοίμιο για τα δύο παραδείγματα αποτελεί η ρητορική ερώτηση του Σενέκα αν είναι σε θέση η ατιμία να επηρεάσει έναν σοφό άνδρα ο οποίος είναι αυτόνομος, αυτάρκης και απαγκιστρωμένος από τις γνώμες των πολλών (*Helv.* 13.4).

Πρώτο προσφέρεται το παράδειγμα του Σωκράτη, σύντομο αλλά περιεκτικό. Εισάγεται με το *tamen* ακριβώς για να δηλώσει την αντίθεση, ως απάντηση και επιβεβαίωση της προηγούμενης ρητορικής ερώτησης και να υπογραμμίσει πως ο θάνατος του κάθε άλλο παρά στερείται δόξης και τιμής. Ο Σωκράτης οδηγήθηκε αγέρωχος στη φυλακή, όπως αγέρωχος αντιμετώπισε παλαιότερα τους Τριάκοντα Τυράννους<sup>272</sup> και με την παρουσία του καταξίωσε τον χώρο της κράτησής του.<sup>273</sup> Το παράδειγμα του Σωκράτη ακολουθείται από το εξίσου σύντομο *exemplum Catonis*. Το παράδειγμα του Κάτωνα εισάγεται με μια ρητορική ερώτηση: *Quis usque ad conspiciendam veritatem excaecatus est, ut ignominiam putet Marci Catonis fuisse duplicem in petitione praeturae et consulatus repulsam?* (*Helv.* 13.5, «Ποιος μπορεί να είναι τόσο τυφλός ως προς τη θέα της αλήθειας, ώστε να θεωρεί ως ντροπή τη διπλή αποτυχία του Κάτωνα στη διεκδίκηση της πραιτωρείας και της υπατείας;»). Η ερώτηση αυτή ανακαλεί τη διπλή αποτυχία του Κάτωνα να καταλάβει τα αξιώματα του πραιτόρα και του υπάτου· την αποτυχία αυτή, ωστόσο, δεν την θεωρεί καθόλου ατιμωτική και προσβλητική.

---

Ρήγουλο και πάλι τον Κάτωνα. Ως συνέχεια των προηγούμενων ο Σενέκας διευκρινίζει ότι δεν αξίζει και δεν πρέπει να παραδίδεται κανείς στη θλίψη γι' αυτούς που είναι ευτυχείς. Στο σημείο αυτό ακριβώς είναι που παρεισφρέει ο δεύτερος αυτός κατάλογος, όπου ο Σενέκας διά της ερωτήσεως κάνει αναφορά στο μαρτύριο το οποίο υπέστησαν ο Ηρακλής, ο Ρήγουλος και ο Κάτων και αποκλείει τον θρήνο γι' αυτούς: *Ego Herculem fleam, quod vivus uritur, aut Regulum, quod tot clavibus configitur, aut Catonem, quod vulnera vulnerat sua?* («Μήπως θα έπρεπε να κλάψω για τον Ηρακλή, γιατί κάηκε ζωντανός, ή μήπως για τον Ρήγουλο, επειδή διατρυπήθηκε από τόσα καρφιά, ή ίσως για τον Κάτωνα, γιατί άνοιξε τις πληγές του;»). Η απάντηση δίνεται αμέσως από τον ίδιο τον Σενέκα. Όλοι αυτοί με τον θάνατό τους εξασφάλισαν τελικά την αθανασία τους: *Omnnes isti levi temporis impensa invenerunt, quomodo aeterni fierent, et ad immortalitatem moriendo venerunt* (*Tr.* 16.4, «Όλοι αυτοί με μικρή μόνο θυσία του χρόνου της ζωής τους ανακάλυψαν πώς να γίνουν αθάνατοι, και με τον θάνατό τους κέρδισαν την αθανασία»). Η έννοια της αθανασίας ως αντιδώρου για τον θάνατο εντοπίζεται και στο παράδειγμα του Σωκράτη στο *Prov.* 3.12: *non aliter quam medicamentum immortalitatis obduxit* («... που ετοίμασε ως ελιξίριο αθανασίας...»).

<sup>272</sup> Πλάτ., *Απολογία* 32c και Ξεν. *Απομνημ.* 1.2.32.

<sup>273</sup> *Socrates tamen eodem illo vultu, quo triginta tyrannos solus aliquando in ordinem redegerat, carcerem intravit ignominiam ipsi loco detracturus; neque poterat carcer videri in quo Socrates erat* (*Helv.* 13.4, «Ο Σωκράτης όμως εισήλθε στη φυλακή με την ίδια όψη όπως όταν κάποτε μόνος αυτός έβαλε τους Τριάκοντα Τυράννους στη θέση τους, εξαλείφοντας έτσι το όνειδος της φυλακής. Διότι κανένας τόπος στον οποίο βρισκόταν ο Σωκράτης, δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ως φυλακή»). Η τελευταία πρόταση υπογραμμίζει για ακόμη μια φορά το στοιχείο της εσωτερικής ελευθερίας που χαρακτηρίζει κάθε *vir sapiens* και ως εκ τούτου και τον Σωκράτη. Εδώ γίνεται σαφής ο απολυτρωτικός ρόλος που έχει η μορφή του Σωκράτη για τον Σενέκα, Von Albrecht (2002).

Η αποτυχία της εκλογής στο αξίωμα του πραίτωρα και η ήττα στη μάχη των Φαρσάλων ανακαλείται στην Επιστολή 71 προκειμένου να διευκρινιστεί ότι τα δύο τούτα γεγονότα κάθε άλλο παρά θα μπορούσαν να θεωρηθούν αποτυχίες για τον Κάτωνα. Με δύο ρητορικές ερωτήσεις με έντονο το στοιχείο της επανάληψης τονίζεται ότι καμιά διαφορά δεν υπάρχει ανάμεσα στη νίκη και στην ήττα (*Ep.* 71.8).

Ιδιαίτερα ενδιαφέρει και αξίζει να προβληθεί στην περίπτωση του Κάτωνα ο τρόπος με τον οποίο υπερβαίνει την κακοτυχία και διαχειρίζεται την καλοτυχία, καθώς πρόκειται εν τέλει για τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, της πραγματικής δηλαδή αρετής: *Eadem enim virtute et mala fortuna vincitur et ordinatur bona* (*Ep.* 71.8, «Διότι χάρη στην ίδια αρετή ξεπερνάται η κακή τύχη και ελέγχεται η καλή»). Ο Κάτων ως ενσάρκωση του υποδειγματικού *vir sapiens* των Στωικών<sup>274</sup> εξάιρεται και εκθειάζεται από τον Σενέκα για τη στάση που τηρεί απέναντι στα εμπόδια και τις δυσκολίες της ζωής του τις οποίες αντιμετωπίζει με απaráμιλλη γενναιοψυχία. Αυτό οφείλεται στην πλήρη κατανόηση εκ μέρους του των νόμων που διέπουν τη ζωή μας, η οποία υπόκειται σε αλλεπάλληλες μεταβολές και μεταπτώσεις και βαδίζει ακάθεκτη τη διαγραφόμενη πορεία της προς το τέλος.<sup>275</sup> Ως εκ τούτου, την ημέρα που απέτυχε να εκλεγεί την αφιέρωσε στο παιγνίδι και τη νύκτα που επρόκειτο να πεθάνει την αφιέρωσε στη μελέτη: *Quo die repulsus est, lusit, qua nocte periturus fuit, legit* (*Ep.* 71.11).

Μια αλλιώτικη πτυχή της προσωπικότητας του Κάτωνα προβάλλει ο Σενέκας στο έργο *De Tranquillitate Animi*. Εκπεφρασμένη θέση του είναι ότι το πνεύμα δεν πρέπει να μένει στατικό, χωρίς διαφοροποιήσεις έντασης: *Nec in eadem intentione aequaliter retinenda mens est, sed in iocos devocanda*.<sup>276</sup> Προς ενίσχυση της άποψης αυτής επικαλείται ο Σενέκας το παράδειγμα τριών προσώπων, του Σωκράτη, του Κάτωνα και του Σκιπίωνα, οι οποίοι δεν δίσταζαν να καταφύγουν σε ποικίλα μέσα προκειμένου να χαλαρώσουν και να ξεκουράσουν το μυαλό τους. Ο Σωκράτης αναζητούσε την ανάπαυση στο παιγνίδι με τα μικρά παιδιά (*Cum puerulis Socrates ludere non erubescibat*),<sup>277</sup> ο Κάτων ηρεμούσε το κουρασμένο από τις πολιτικές μέριμνες πνεύμα του με το κρασί (*et Cato vino laxabat animum curis publicis fatigatum*),<sup>278</sup> ενώ τον Σκιπίωνα χαλάρωνε η

<sup>274</sup> *Stoicus perfectissimus* χαρακτηρίζει τον Κάτωνα ο Leeman (1986) 204.

<sup>275</sup> *Ep.* 71.12-13.

<sup>276</sup> *Tr.* 17.4, «Ο νους δεν πρέπει πάντως να διατηρείται συνεχώς στην ίδια ένταση, αλλά να στρέφεται και προς τη διασκέδαση» (μτφ. Ν. Πετρόχειλος).

<sup>277</sup> «Ο Σωκράτης δεν ντρεπόταν να παίζει με τα μικρά παιδιά».

<sup>278</sup> «Και ο Κάτων, όταν κουραζόταν το μυαλό του με τις έγνοιες της κρατικής εξουσίας, χαλάρωνε πίνοντας κρασί». Στο ίδιο έργο (*Tr.* 17.9) ο Σενέκας αναφέρει πως προσήπταν στον Κάτωνα την κατηγορία για ροπή προς τη μέθη (*Catonis ebrietas obiecta est*). Ο Σενέκας, ωστόσο, εκμεταλλεύεται το σχόλιο αυτό προκειμένου να εκθειάσει για ακόμη μια φορά τον Ρωμαίο άνδρα δηλώνοντας πως όποιος τολμά να

μουσική και ο χορός (*et Scipio triumphale illud ac militare corpus movebat ad numeros...*).<sup>279</sup>

Με την ολοκλήρωση των παραδειγμάτων επαναλαμβάνεται η αρχική θέση ότι το πνεύμα απαιτεί ξεκούραση: *Danda est animis remissio* (Tr. 17.5, «Στο πνεύμα πρέπει να δίνεται η ευκαιρία για χαλάρωση»), η οποία ενισχύεται από μία παρομοίωση παρμένη από την αγροτική ζωή. Όπως τα εύφορα χωράφια χρειάζονται την αγρανάπαυση προκειμένου να διατηρήσουν τη γονιμότητά τους, το ίδιο ακριβώς θα πρέπει να ισχύει και στην περίπτωση του πνεύματος προκειμένου να παραμένει υγιές και σφριγηλό. Αξίζει να επισημανθεί στο σημείο αυτό ότι το συγκεκριμένο παράδειγμα είναι από τις ελάχιστες περιπτώσεις κατά τις οποίες ο Κάτων ως μέλος ενός καταλόγου δεν τίθεται επικεφαλής.<sup>280</sup>

Η προσφιλής τεχνική του καταλόγου εντοπίζεται διευρυμένη στην Επιστολή 24. Στη συγκεκριμένη επιστολή περιέχονται προγραμματικές δηλώσεις χρήσιμες για να αντιληφθούμε τη στάση του Σενέκα στο θέμα των *exempla*.<sup>281</sup> Αυτό που επισημαίνεται είναι ο πλούτος των παραδειγμάτων που παρέχει η ρωμαϊκή ιστορία και ο πολύ σημαντικός ηθικοδιδασκτικός ρόλος που διαδραματίζουν.<sup>282</sup>

---

επιτεθεί σε αυτόν είναι πιο εύκολο να καταξιώσει το παράπτωμα παρά να απαξιώσει τον ίδιο τον Κάτωνα. Πρβ. Griffin (1976) 190 και Duff (1999) 143. Αρνητική κριτική στον Κάτωνα εντοπίζεται επίσης στον Μαρτιάλη (2.89) και στον Πλίνιο (*Ep.* 3.13). Ο τελευταίος μάλιστα αποδίδει την παράδοση για τη ροπή του Κάτωνα προς το ποτό στο έργο του Καίσαρα *Anticato*.

<sup>279</sup> Tr. 17.4, «Και ο Σκιπίωνας κινούσε με ζωηρότητα το κατάλληλο για θριάμβους και εκστρατείες σώμα του ακολουθώντας τους ήχους της μουσικής».

<sup>280</sup> Ανάλογη περίπτωση καταλόγου όπου ο Κάτων δεν αποτελεί την κορύφωση εντοπίζεται στην Επιστολή 67. Ο Σενέκας ασχολείται για ακόμη μία φορά με το θέμα της γενναίας αντιμετώπισης των ποικίλων συμφορών του βίου, την οποία θεωρεί ως ευκατὰ αρετή ιδιαίτερα όταν επιθυμεί κανείς μια ζωή τιμημένη. Στο σημείο αυτό εισάγονται τα παραδείγματα που στοχεύουν να επιβεβαιώσουν τη θέση του Σενέκα. Ρήγουλος, Κάτων, Ρουτίλιος και Σωκράτης απαρτίζουν εν προκειμένω τον κατάλογο. Ενώ πρόκειται για πρόσωπα παγιωμένα από την παράδοση και κάθε αναφορά σε αυτά μπορεί να μοιάζει τετριμμένη και τυπική, εντούτοις ο Σενέκας επιτυγχάνει να τα αναζωογονεί και να δημιουργεί κάθε φορά ζωντανά παραδείγματα. Το κάθε όνομα συνοδεύεται από μια χαρακτηριστική λέξη ή φράση που εκπροσωπεί τη συμφορά που υπέστη: *...Reguli arca, Catonis scissum manu sua vulnus, Rutili exilium, calix veneratus, qui Socraten transtulit e carcere in caelum* (67.7). Αξίζει να προσεχθεί η διαφοροποίηση που παρουσιάζει ο συγκεκριμένος κατάλογος ως προς τη διάταξη των ονομάτων, καθώς ο Ρήγουλος και ο Ρουτίλιος, συνοδευόμενοι από μία μόνο λέξη (*arca* και *exilium*), μετατρέπονται σε δορυφόρους για τον Κάτωνα και τον Σωκράτη αντίστοιχα. Το παράδειγμα κορυφώνεται με την αναφορά στην αποθέωση του Σωκράτη (*qui Socraten transtulit e carcere in caelum*).

<sup>281</sup> *Ep.* 24.3: *Nec diu exempla, quibus confirmaris, colligenda sunt; omnis illa aetas tulit. In quamcumque partem rerum vel civilium vel externarum memoriam miseris, occurrent tibi ingenia aut profectus aut impetus magni* («Δεν χρειάζεται να καταβάλεις μεγάλη προσπάθεια για να συλλέξεις παραδείγματα ενίσχυσης και ενθάρρυνσης, καθώς κάθε εποχή έχει δημιουργήσει τα δικά της. Αρκεί να στραφείς σε οποιαδήποτε περίοδο τόσο της ρωμαϊκής όσο και της ξένης ιστορίας»). Δηλωτικό της λειτουργίας που επιτελούν τα παραδείγματα προς μίμηση είναι το ρήμα *confirmaris*.

<sup>282</sup> Ολοκληρώνοντας τον προκειμένο κατάλογο με το παράδειγμα του Μάρκου Κάτωνα ο Σενέκας διευκρινίζει πως όλα αυτά τα παραδείγματα ξεφεύγουν από τους ρητορικούς στόχους της άσκησης, δεν είναι απλώς κενά διακοσμητικά σχήματα αλλά αποκτούν νόημα και σημασία: *Non in hoc exempla nunc congero, ut ingenium exerceam, sed ut te adversus id, quod maxime terribile videtur, exhorter* (24.9, «Αυτά



Ο Σενέκας επιχειρεί να διασκεδάσει τους πρόωρους φόβους και τις ανησυχίες του Λουκίλιου για ενδεχόμενες μελλοντικές συμφορές και να τον οδηγήσει έτσι στην ειρήνη του πνεύματος. Στην προσπάθειά του αυτή αναφέρει πως υπάρχει μια πληθώρα παραδειγμάτων που μπορούν να τον ενισχύσουν και να τον ενδυναμώσουν, τα οποία αφθονούν σε κάθε εποχή και δεν είναι καθόλου δύσκολη η ανάκλησή τους. Η αναφορά αυτή στην πλούσια παράδοση των *exempla* αποτελεί ουσιαστικά το προανάκρουσμα για την εμφάνιση του καταλόγου που τον απαρτίζουν ο Ρουτίλιος, ο Μέτελλος, ο Σωκράτης, ο Μούκιος και ο Κάτων. Αξίζει να σημειωθεί πως για άλλη μια φορά ο Σενέκας προοικονομεί τα παραδείγματά του αναφέροντας τις δοκιμασίες τις οποίες διήλθαν και οι οποίες συνδέθηκαν άρρηκτα με το πρόσωπό τους και στη συνέχεια προχωρεί ονοματίζοντας τα *exempla* και παραθέτοντάς τα αναλυτικά. Οι λέξεις *damnaris*, *exilium*, *carcerem*, *uratur* και *pereat*<sup>283</sup> προανακρούουν τα αντίστοιχα ονόματα του Ρουτίλιου, του Μέτελλου, του Σωκράτη, του Μούκιου και του Κάτωνα.

Χαρακτηριστικό είναι ότι τα παραδείγματα αυτά παρουσιάζουν μια κλιμακωτή εξέλιξη ως προς την έκτασή τους καθώς σε κάθε επόμενο πρόσωπο ο Σενέκας αφιερώνει και περισσότερο χώρο. Ακριβώς στη μέση του καταλόγου συναντούμε τον Σωκράτη ο οποίος τίθεται ανάμεσα στον Ρουτίλιο και τον Μέτελλο από τη μια και στον Μούκιο και τον Κάτωνα από την άλλη. Θέμα της συζήτησης είναι και πάλι η φυλάκιση του Σωκράτη και ο τρόπος αντιμετώπισής της από τον ίδιο.<sup>284</sup> Ο Σενέκας επιθυμεί στη συγκεκριμένη περίπτωση, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, να ενισχύσει και να ενθαρρύνει τον συνομιλητή του Λουκίλιο γι' αυτό και οργανώνει τα παραδείγματά του με τέτοιο τρόπο ώστε να διαθέτουν την απαιτούμενη δυναμική και αποτελεσματικότητα.

Στο δεσμοτήριό του ο Σωκράτης εξακολουθεί να μελετά (*disputavit*)<sup>285</sup> αρνούμενος την επιλογή της απόδρασης. Η επιλογή της παραμονής στο δεσμοτήριο καταδεικνύει πόσο εσωτερικά ελεύθερος και απαλλαγμένος από κάθε περιοριστικό αίσθημα είναι ο Σωκράτης, ο οποίος ανάγεται σε κορυφαίο *exemplum* για όλους προκειμένου να διασκεδάσουν τον φόβο της φυλακής και κατ' επέκταση του θανάτου.

---

τα παραδείγματα τα συγκεντρώνω βέβαια τώρα όχι ως άσκηση του πνεύματος, αλλά για να σε ενθαρρύνω να αντιμετωπίσεις αυτό που φαίνεται τόσο τρομερό». Επιπρόσθετα, τόσο ο Πολύβιος όσο και ο Λίβιος μας πληροφορούν πως η αξία της Ιστορίας οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι έχει τη δυνατότητα να προτείνει παραδείγματα προς μίμηση (Πολύβ. 6.1, Liv. *Praef.* 10), βλ. Mueller (1995) 289.

<sup>283</sup> *Numquid accidere tibi, si damnaris, potest durius quam ut mittaris in exilium, ut ducaris in carcerem? Numquid ultra quicquam ulli timendum est quam ut uratur, quam ut pereat?* (*Ep.* 24.3, «Αν χάσεις αυτή την υπόθεση, μπορεί να σου συμβεί κάτι πιο σκληρό από το να εξοριστείς ή να οδηγηθείς στη φυλακή; Υπάρχει χειρότερη τύχη που να φοβάται κανείς από το να καεί ή να σκοτωθεί;»).

<sup>284</sup> *Ep.* 24.4.

<sup>285</sup> Το ίδιο ακριβώς ρήμα χρησιμοποιεί ο Σενέκας και στο *Prov.* 3.12 όπου περιγράφεται το τέλος του Σωκράτη.

Καίρια στη δομή της περιόδου είναι η θέση των τριών ρημάτων που ακολουθούν μια κλιμακούμενη πορεία, *disputavit, noluit (exire)* και *remansitque*.

Οι αναφορές του συγκεκριμένου καταλόγου καταλήγουν στον Κάτωνα, το εκτενέστερο *exemplum* από όλα τα προηγούμενα και σαφώς διαφοροποιημένο, αφού ακούγονται πλέον τα λόγια του ίδιου του Κάτωνα σε ευθύ λόγο. Ο Σενέκας επιτυγχάνει να εκπλήσσει κάθε φορά με τον τρόπο που επιλέγει να προσκομίζει τα παραδείγματά του. Στη συγκεκριμένη περίπτωση αναπτύσσοντας έναν υποτιθέμενο διάλογο με τον αποδέκτη της επιστολής του, παρουσιάζει το *exemplum* του Κάτωνα ως την αναμενόμενη εξέλιξη και κατάληξη των λόγων του,<sup>286</sup> αφού ο Κάτων θεωρείται σύμφωνα με τη ρητορική παράδοση ως το καταλληλότερο παράδειγμα *ad contemnendam mortem*.

Το παράδειγμα εισάγεται με μια ρητορική ερώτηση που έρχεται ως απάντηση στην υποτιθέμενη ένσταση του Λουκίλιου: *Quidni ego narrem ultima illa nocte Platonis librum legentem posito ad caput gladio?* («Γιατί να μην αφηγηθώ την τελευταία εκείνη νύκτα κατά την οποία διάβαζε το βιβλίο του Πλάτωνα έχοντας στο προσκέφαλό του το ξίφος του;»). Ο Σενέκας πρόκειται να αναφερθεί στις τελευταίες στιγμές ζωής του Μάρκου Κάτωνα και στον τρόπο του θανάτου του. Το παράδειγμα αποπνέει μια ιδιαίτερη δραματικότητα. Ζωντανές και παραστατικές είναι οι εικόνες που δημιουργούνται με τον Κάτωνα αρχικά να διαβάσει ατάραχος Πλάτωνα<sup>287</sup> πλάι στο ξίφος του και στη συνέχεια ανατείνοντας το ξίφος να απευθύνεται στην Τύχη-*Fortuna* και να προφέρει τα τελευταία του λόγια προτού καταφέρει το οριστικό και θανάσιμο πλήγμα στο σώμα του. Αυτά που αναφέρει ο Σενέκας σε τρίτο πρόσωπο σε άλλες περιπτώσεις παραδειγμάτων του Κάτωνα, στο σημείο αυτό ακούγονται σε πρώτο πρόσωπο: “*Nihil,*” *inquit,* “*egisti, fortuna, omnibus conatibus meis obstando. Non pro mea adhuc sed pro patriae libertate pugnavi, nec agebam tanta pertinacia, ut liber, sed ut inter liberos viverem. Nunc quoniam deploratae sunt res generis humani, Cato deducatur in tutum.*”<sup>288</sup>

Ο Μάρκος Κάτων συνδέεται για άλλη μια φορά με την έννοια της *Libertas* τονίζοντας πως αγωνιζόταν όχι για την προσωπική του ελευθερία αλλά για την ελευθερία

---

<sup>286</sup> *Ep.* 24.6: “*Decantatae,*” *inquis,* “*in omnibus scholis fabulae istae sunt; iam mihi, cum ad contemnendam mortem ventum fuerit, Catonem narrabis.*” («Λες ότι αυτές οι ιστορίες ακούγονται σε όλες τις σχολές· σε λίγο, όταν θα μιλάς σχετικά με την περιφρόνηση του θανάτου, θα μου αναφέρεις τον Κάτωνα»).

<sup>287</sup> Η μετοχή *legentem* παραπέμπει στο ρήμα *disputavit* και ενισχύει ακόμη περισσότερο τον παραλληλισμό ανάμεσα στα δύο πρόσωπα.

<sup>288</sup> *Ep.* 24.7, «Δεν έχεις πετύχει τίποτα, Τύχη, με το να ανακόπτεις κάθε μου προσπάθεια. Αγωνίστηκα μέχρι τώρα για την ελευθερία όχι τη δική μου, αλλά της πατρίδας. Προσπάθησα τόσο πεισματικά όχι για να είμαι εγώ ελεύθερος, αλλά για να ζω μεταξύ ελευθέρων. Τώρα που οι ανθρώπινες υποθέσεις είναι πέρα από κάθε ελπίδα, ας αποσυρθεί ασφαλής ο Κάτων».

της πολιτείας, ώστε να ζει εν μέσω ελεύθερων πολιτών. Αφού κάτι τέτοιο δεν κατέστη δυνατόν, διεκδικεί πλέον μόνος του την ασφαλή αποχώρησή του σύμφωνα με τη φιλοσοφική αρχή της *εulόγου αποχωρήσεως*.<sup>289</sup>

Όσο προχωρεί το *exemplum* τόσο περισσότερο εντείνεται η δραματικότητα. Ο Κάτων κείται πια πληγωμένος και ο Σενέκας επιτυγχάνει με μια εκτενή περίοδο να προβάλει την καταληκτική εικόνα πλούσια σε ένταση και αγωνία. Ο πληγωμένος Κάτων χάνει αίμα, χάνει δυνάμεις, δεν χάνει όμως το θάρρος του (*cum minus sanguinis haberet, minus virium, animi idem*). Οργισμένος τώρα όχι τόσο εναντίον του Καίσαρα όσο εναντίον του εαυτού του κατευθύνει τα γυμνά του χέρια στην ανεωγμένη πληγή και αυτοκτονεί.<sup>290</sup> Πρόκειται ίσως για μια από τις πιο δυναμικές και εντεταμένες σκηνές στο έργο του Σενέκα παρ' όλο που επεξεργάζεται ένα κατά τα άλλα παραδοσιακό υλικό.<sup>291</sup>

Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο ο Σενέκας επαναφέρει κατά διαστήματα τα ίδια θέματα, παραλλαγμένα όμως και ενταγμένα σε διαφορετικά συμφραζόμενα. Η προηγούμενη εκτενή σκηνή του θανάτου του Κάτωνα επανέρχεται συμπτυκνωμένη στα όρια μιας πρότασης στην Επιστολή 70. Αυτό που θίγεται στη συγκεκριμένη επιστολή είναι το θέμα του εκούσιου θανάτου ως δρόμου που οδηγεί στην ελευθερία. Ο Σενέκας καταθέτει τις απόψεις του περί της αυτοκτονίας, την οποία θεωρεί γενναία πράξη, διέξοδο στα προβλήματα και στις δοκιμασίες, δίοδο προς την ατομική ελευθερία.<sup>292</sup> Σπεύδει να τονίσει, ωστόσο, ότι η δύναμη να αποφασίζει και να τερματίζει

<sup>289</sup> Μια διαφορετική εικόνα της πολιτικής ζωής του Κάτωνα, λιγότερο ελκυστική και εξιδανικευμένη, επιχειρεί να δώσει η Fantham (2003). Η μορφή και ο πολιτικός ρόλος του Κάτωνα στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου αναλύεται και από τον Syme (1979). Ο Κάτων κατά τη διάρκεια της ζωής του κατηγορήθηκε για το άκαμπτο πνεύμα που επέδειξε και θα πρέπει ίσως, σύμφωνα με τον Syme (σ. 210), να του καταλογιστεί ένα μερίδιο ευθύνης για τον πόλεμο που ξέσπασε και οδήγησε στην καταστροφή της πολιτείας.

<sup>290</sup> *Ep.* 24.8. Η σφοδρότητα με την οποία ενεργεί ο Κάτων και η εναγώνια προσπάθειά του να μην αποτύχει το εγχείρημά του αποτυπώνεται με ενάργεια στην επιλογή των λέξεων από τον Σενέκα: *non emisit, sed ejecit*.

<sup>291</sup> Η αυτοκτονία του Κάτωνα αποτελούσε αναμφίβολα ένα από τα πιο δημοφιλή θέματα στις ρητορικές σχολές. Ο Σενέκας ωστόσο κατάφερε να γράψει επ' αυτού με μια ιδιαίτερη δυναμική βάζοντας τη δική του προσωπική σφραγίδα, βλ. Griffin (1976) 191. Πρβ. την περιγραφή του θανάτου του Κάτωνα από τον Πλούταρχο (*Κάτ.* 70.8-10): *σπασάμενος τὸ ξίφος ἔωσε μὲν ὑπὸ τὸ στήθος, τῇ δὲ χειρὶ κουφότερον διὰ τὴν φλεγμονὴν χρησάμενος, οὐκ εὐθὺς ἀπήλλαξεν ἑαυτόν, ἀλλὰ δυσθανατῶν ἐξέπεσε τῆς κλίνης, καὶ ψόφον ἐποίησε καταβαλὼν ἀβάκιόν τι τῶν γεωμετρικῶν παρακείμενον, ὥστε τοὺς θεράποντας αἰσθομένους ἀναβοῆσαι καὶ τὸν υἱὸν αὐτίκα καὶ τοὺς φίλους ἐπεισελθεῖν· ἰδόντες δὲ πεφυρμένον αἵματι καὶ τῶν ἐντέρων τὰ πολλὰ προπεπτωκότα, ζῶντα δ' αὐτὸν ἔτι καὶ βλέποντα, δεινῶς μὲν ἅπαντες ἔσχον, ὁ δ' ἰατρὸς προσελθὼν ἐπειράτο, τῶν ἐντέρων ἀπρώτων διαμεινάντων, ταῦτά τε καθιστάναι καὶ τὸ τραῦμα διαρράπτειν. ὡς οὖν ἀνήγεικεν ὁ Κάτων καὶ συνεφρόνησε, τὸν μὲν ἰατρὸν ἀπεώσατο, ταῖς χερσὶ δὲ τὰ ἔντερα σπαράζας καὶ τὸ τραῦμα ἔπαναρρήζας, ἀπέθανεν.*

<sup>292</sup> *Ep.* 70.14-17. Για τις συζητήσεις στον Σενέκα περί θανάτου βλ. Inwood (2005) 305-312. Για τους Στωικούς ο θάνατος ήταν πάντα μία επιλογή ως αποφυγή του κακού, βλ. Schofield (2003) 239. Πρβ. το τέλος του *De Providentia*, όπου ο Σενέκας αναφέρει ότι ο θάνατος είναι μία λύση διαθέσιμη στον καθένα, είναι η πιο εύκολη και σύντομη οδός προς τη λεγόμενη *libertas* (...*videbitis quam brevis ad libertatem et quam expedita ducat via*, 6.7) και ξοδεύουμε τόσο πολύ χρόνο να φοβόμαστε κάτι που επέρχεται τελικά

κανείς τη ζωή του δεν αποτελεί προνόμιο μόνο των μεγάλων ανδρών, όπως επί παραδείγματι του Μάρκου Κάτωνα: *Non est quod existimes magnis tantum viris hoc robur fuisse, quo servitutis humanae claustra perrumpent*. Αυτό που εκτέθηκε με τόσο δραματικό τρόπο στην Επιστολή 24 κουβαλώντας μια ιδιαίτερη δυναμική, ξεφουσκώνει και περιορίζεται τώρα σε μια άχρωμη και αδιάφορη κατά τα άλλα αναφορά: *non est quod iudices hoc fieri nisi a Catone non posse, qui quam ferro non emiserat animam manu extraxit*.<sup>293</sup>

Ο θάνατος του Μάρκου Κάτωνα θεωρείται χωρίς αμφιβολία από τον Σενέκα ένδοξος, καθώς ορίζεται ως μια άκρως θαρραλέα πράξη.<sup>294</sup> Αυτό επαναλαμβάνεται στην Επιστολή 82: *mors non est gloriosa, sed fortiter mori gloriosum est* (Ep. 82.10) όπου σε μια μόνο πρόταση βασισμένη στην τεχνική της αντίθεσης ο θάνατος του Κάτωνα αντιπαραβάλλεται με τον θάνατο του Βρούτου. Ο θάνατος του Κάτωνα χαρακτηρίζεται *gloriosa* (ένδοξος), ενώ αντίθετα του Βρούτου *turpis et erubescenda* (άτιμος και επαίσχυντος). Οι οφειλόμενες εξηγήσεις που αναπόφευκτα ακολουθούν σχετικά με το τέλος του Βρούτου φωτίζουν και αναδεικνύουν ακόμη περισσότερο τον Κάτωνα και το τιμημένο τέλος του. Ο Βρούτος, ευρισκόμενος προ του θανάτου, εκλιπαρεί για αναβολή του και ενεργεί έτσι όπως δεν θα ενεργούσε ποτέ ο Κάτων αποτελώντας με τον τρόπο αυτό το τέλειο αντιπαράδειγμα. Η σχεδόν γελοιοποίησή του από τον Σενέκα δεν θα μπορούσε παρά να θεωρηθεί ως ένα έμμεσο αλλά ιδιαίτερα δυναμικό εγκώμιο του Κάτωνα.<sup>295</sup> Η συγκεκριμένη αναφορά στα δύο πρόσωπα σχηματίζει κύκλο και ολοκληρώνεται με την επανάληψη της αρχικής αντίθεσης, με τη διαφορά όμως ότι οι επιρρηματικοί προσδιορισμοί τίθενται τώρα στον υπερθετικό βαθμό: *Cato illa*

---

τόσο γρήγορα (*Quod tam cito fit, timetis diu!*, 6.9). Στο *De Ira* 3.15.4 δηλώνει ότι η λύση, όταν βρισκόμαστε σε καταστάσεις εξαιρετικά δύσκολες και περιπεπλεγμένες, είναι ο θάνατος: *Quaeris quod sit ad libertatem iter? Quaelibet in corpore tuo vena!*. Σχετικά με το θέμα του θανάτου του Κάτωνα και του Σωκράτη όσο και γενικότερα για το θέμα της αυτοκτονίας βλ. επίσης Edwards (2007).

<sup>293</sup> Ep. 70.19, «Δε χρειάζεται να πιστεύεις ότι αυτό δεν μπορεί να γίνει από κανέναν άλλο εκτός από τον Κάτωνα, ο οποίος με το χέρι του έβγαλε το πνεύμα του που δεν κατάφερε να ελευθερώσει με το ξίφος». Ως προς την επιλογή των λέξεων επισημαίνεται η παραμονή του ουσιαστικού *manus* και του ρήματος *emitto*, ενώ το *gladio* αντικαθίσταται από το *ferro*, το *ejecit* από το *extraxit* και το *spiritum* από το *animam*.

<sup>294</sup> Ο θάνατος του Κάτωνα θεωρείται η τέλεια πράξη. Είναι εκούσιος, αμιγής φόβου, επέρχεται χωρίς καμία εξωτερική βοήθεια και επιλέγεται από τον ίδιο τον Κάτωνα, όταν πλέον δεν μπορεί να υπηρετήσει την πολιτεία του, βλ. Griffin (1976) 190. Είναι χωρίς αμφιβολία ότι ο θάνατος αυτός είναι με τέτοιο τρόπο σχεδιασμένος, ώστε να παραπέμπει αυτόματα στον θάνατο του Σωκράτη και να προκύπτει αβίαστα ο συναλληλισμός και η ταύτιση των δύο προσώπων. Η σύγκριση των δύο θανάτων αποτελούσε ένα συνηθισμένο θέμα που απαντά σε πολλές περιπτώσεις, π.χ. Κικ. *Tusc.* 1.74. Για τον φιλόσοφο Σενέκα το παρατεταμένο και επίπονο τέλος του Κάτωνα αποτελούσε το ιδανικό μοντέλο που ενσάρκωνε τη στοική καρτερία και αντοχή απέναντι στις δοκιμασίες, Edwards (2007) 3. Σύμφωνα με τη Seo (2013) 72, το γεγονός ότι ο Κάτων διαμορφώθηκε σε *exemplum* οφείλεται περισσότερο στον τρόπο θανάτου του παρά στον τρόπο ζωής του.

<sup>295</sup> Ep. 82.12.

*honestissime usus est, turpissime Brutus* (Ep. 82.13, «Ο Κάτων αντιμετώπισε τον θάνατο πάρα πολύ έντιμα, ο Βρούτος πάρα πολύ αισχρά»).

Ο Μάρκος Κάτων συγκαταλέγεται αναμφίβολα, σύμφωνα με τον Σενέκα, στην πλειάδα των μεγάλων ανδρών του ένδοξου ρωμαϊκού παρελθόντος. Σε αυτούς οφείλεται, σύμφωνα πάντα με τον συγγραφέα, απεριόριστος σεβασμός και τιμή: *Suspiciendi tamen sunt et ritu deorum colendi* (Ep. 64.9). Η ακλόνητη πεποίθηση του Σενέκα για την αρτιότητα και τη μεγαλοσύνη των προγόνων που πρόσφεραν τόσα πολλά στο ανθρώπινο γένος και η απορρέουσα υποχρέωση για τιμή και δόξα σε αυτούς εκφράζεται μέσα από ερωτήσεις που παραπέμπουν στη ρωμαϊκή παράδοση των *imagines*.<sup>296</sup> Οι ερωτήσεις αυτές κορυφώνονται με ονομαστική αναφορά σε τέτοιου είδους μεγάλους άνδρες όπως είναι οι δύο Κάτωνες, ο Λαίλιος ο Σοφός, ο Σωκράτης, ο Πλάτων, ο Ζήνων και ο Κλεάνθης οι οποίοι τίθενται πάνω από κάθε ανώτατο αξιωματούχο του κράτους, ύπατο ή πραιτώρα, στην ουσία πάνω από κάθε *vir politicus*: *Quid ergo? Marcum Catonem utrumque et Laelium Sapientem et Socraten cum Platone et Zenonem Cleanthenque in animum meum sine dignatione summa recipiam?* Η ρητορική ερώτηση του Σενέκα οδηγεί στην κατηγορηματική κατάφαση με την οποία ολοκληρώνεται η επιστολή 64: *Ego vero illos veneror et tantis nominibus semper adsurgo* (Ep. 64.10, «Εγώ στ' αλήθεια σέβομαι αυτούς και πάντοτε τιμώ τέτοια ονόματα»).

Στην Επιστολή 95 ο Σενέκας επιχειρεί να καθορίσει τη λειτουργία των *praecepta* και να τα διακρίνει από τα λεγόμενα *exemplaria*.<sup>297</sup> Στην ουσία επεξηγεί και διευκρινίζει τον σημαίνοντα ρόλο που διαδραματίζει γενικότερα το παράδειγμα ως απεικόνιση και έμπρακτη ενσάρκωση του θεωρητικού περιτυλίγματος ενός παραγγέλματος-*praeceptum*. Για να στηρίξει όσα λέει και να δώσει έμφαση στην ιδιαίτερη δυναμική που κουβαλά η εικονοποιία, επικαλείται την περιγραφή ενός αλόγου από τα *Γεωργικά* του Βεργιλίου και επισημαίνει πως μια τέτοια περιγραφή θα ήταν πολύ χρήσιμη για την απόδοση των διακριτικών γνωρισμάτων ενός *vir fortis*.<sup>298</sup> Όλα τούτα βέβαια αποτελούν την αφορμή μόνο, για να αρθρώσει ο Σενέκας έναν ακόμη εκτενή λόγο επαινετικό για τη μορφή του Μάρκου Κάτωνα, του κατεξοχήν *vir fortis*. Γίνεται λόγος για τη σθεναρή αντίστασή του στον Καίσαρα και στον Πομπήιο, για την ασάλευτη προσήλωσή του στην έννοια της ελευθερίας, για την ανυπέρβλητη ανδρεία του που τον οδηγεί να αψηφήσει κάθε κίνδυνο

<sup>296</sup> *Quidni ego magnorum virorum et imagines habeam incitamenta animi et natales celebrem? Quidni ego illos honoris causa semper appellem?* («Γιατί να μην έχω εικόνες των μεγάλων ανδρών να με εμπνέουν και να μη γιορτάζω τη γέννησή τους; Γιατί να μην τους αποδίδω συνεχώς τιμή και σεβασμό;»).

<sup>297</sup> Ep. 95.66-67.

<sup>298</sup> Ep. 95.68-69.

αλλά και τον ίδιο τον θάνατο.<sup>299</sup> Ο Κάτων γίνεται έτσι το ζωντανό παράδειγμα που πληροί και εφαρμόζει στην πράξη τις προδιαγραφές ενός *bonus vir*, που απεικονίζει με τρόπο πολύ δραστικότερο όσα επιχειρεί κάθε συγγραφέας να προβάλει διά λόγων σχετικά με τον καλό και ενάρετο άνδρα. Αυτό που αναδεικνύει εν τέλει ο Σενέκας στο σημείο αυτό είναι την αποτελεσματικότερη δράση ενός *exemplum* έναντι των *praeccepta* και την αναγκαιότητα να τίθενται ενώπιον του καθενός πρότυπες μορφές, όπως είναι ο Κάτων ο Νεώτερος και ο Πρεσβύτερος, ο Λαίλιος, ο Σκιπίων και ο Τουβέρων.<sup>300</sup>

Για την πλειοψηφία, ωστόσο, αυτών που ονομάζονται μεγάλοι άνδρες η αναγνώριση και η καταξίωση έρχεται πολλές φορές καθυστερημένη, ίσως και μετά θάνατο.<sup>301</sup> Αυτό συμβαίνει, κατά τον Σενέκα, διότι η δόξα είναι σκιά μόνο της πραγματικής αρετής και όπως ακριβώς η σκιά, άλλοτε προηγείται και άλλοτε ακολουθεί.<sup>302</sup> Ο Κάτων αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα που επιβεβαιώνει τη θέση αυτή. Πρόκειται για μια σύντομη αναφορά που μέσα από μια επιφωνηματική πρόταση ανακαλεί την αδυναμία της πολιτείας να αναγνωρίσει την πραγματική αξία του Κάτωνα: *Quamdiu Catonem civitas ignoravit! Respuit nec intellexit, nisi cum perdidit*. Το παράδειγμά του πλαισιώνεται από τα παραδείγματα του Δημόκριτου, του Σωκράτη και του Ρουτίλιου.<sup>303</sup>

Στην Επιστολή 104 κλείνει οριστικά ο κύκλος των εκτεταμένων εγκωμιαστικών συνθέσεων για το πρόσωπο του Μάρκου Κάτωνα με έναν πανηγυρικό λόγο που έρχεται να περιλάβει και να επαναλάβει εν είδει συγκεφαλαίωσης όλες τις επιμέρους πτυχές που είχαν θιγεί προηγουμένως σε όλο το έργο του Σενέκα. Επιτυγχάνει δηλαδή ο Σενέκας να σκιαγραφήσει μια μικρογραφία της εικόνας του Μάρκου Κάτωνα όπως ο ίδιος θέλησε να

---

<sup>299</sup> *Ep.* 95.69-71.

<sup>300</sup> *Ep.* 95.72.

<sup>301</sup> *Ep.* 79.13.

<sup>302</sup> Σύμφωνα με την παρομοίωση που χρησιμοποιεί ο Σενέκας, η δόξα, όπως ακριβώς και η σκιά, πολύ συχνά έπεται καθυστερημένη, αλλά όσο καθυστερεί τόσο μεγαλύτερη γίνεται: *Sed quemadmodum umbra aliquando antecedit, aliquando sequitur vel a tergo est, ita gloria aliquando ante nos est visendamque se praebet, aliquando in averso est maiorque quo serior, ubi invidia secessit* (79.13, «Αλλά όπως η σκιά κάποτε προηγείται και κάποτε ακολουθεί ή μένει πίσω, έτσι και η φήμη κάποτε πηγαίνει μπροστά μας και μας φανερώνεται, και άλλοτε είναι πίσω και είναι τόσο μεγαλύτερη όσο περισσότερο καθυστερεί, όταν ο φθόνος υποχωρεί»). Η παρομοίωση αυτή λειτουργεί ως προοίμιο για τα παραδείγματα που θα ακολουθήσουν και ενισχύει σημαντικά το εγκώμιο για τα προβαλλόμενα πρόσωπα. Για τη διαφοροποίηση που επήλθε στην έννοια της δόξας από τα ρεπουμπλικανικά χρόνια στην αυτοκρατορική περίοδο, βλ. Habinek (2000) 270-271.

<sup>303</sup> *Quamdiu videbatur furere Democritus! Vix recepit Socraten fama. Quamdiu Catonem civitas ignoravit! Respuit nec intellexit, nisi cum perdidit. Rutili innocentia ac virtus lateret, nisi accepisset iniuriam; dum violatur, effulsit* («Πόσο καιρό πίστευαν ότι ο Δημόκριτος είναι τρελός! Πολύ δύσκολα άγγιξε η φήμη τον Σωκράτη! Για πόσο καιρό η πολιτεία αγνόησε τον Κάτωνα! Τον απέρριψε και δεν αναγνώρισε την αξία του παρά μόνο όταν τον έχασε. Η αθωότητα και η αρετή του Ρουτίλιου θα παρέμενε κρυφή, αν δεν δεχόταν την αδικία. Όσο υπέφερε τόσο έλαμπε!»).

τον προβάλλει καθ' όλη τη διάρκεια του πεζογραφικού του εγχειρήματος. Στη συγκεκριμένη επιστολή εστιακό σημείο της συζήτησης γίνεται η διαπίστωση ότι τις αιτίες των παθών μας τις κουβαλούμε εντός μας, άρα καμία λύση έξωθεν δεν μπορεί να είναι λυσιτελής.<sup>304</sup> Αυτό που προέχει επομένως, κατά τον Σενέκα, είναι η απεμπόληση των αιτιών· η απομάκρυνση από τις φθαρτικές επιδράσεις των αρνητικών παραδειγμάτων (104.21: *Si velis vitiis exui, longe a vitiorum exemplis recedendum est*, «Αν θέλεις να απαλλαγείς από τα πάθη σου, θα πρέπει να αφήσεις πίσω σου τα φαύλα παραδείγματα») και η προσκόλληση σε πρόσωπα που η συναναστροφή μαζί τους θα μπορούσε να αποβεί ιδιαίτερα επωφελής και εποικοδομητική.

Αυτό που υπογραμμίζει βεβαίως στο σημείο αυτό ο Σενέκας είναι τον ηθικοδιδασκτικό ρόλο των *exempla*, την ιδιαίτερη δυναμική τους ως μοντέλων δράσης και την ικανότητά τους να εμπνέουν τον μιμητικό ζήλο. Τέτοια πρόσωπα, ενάρετα και σοφά, τα οποία μπορούν να λειτουργήσουν ως οδοδείκτες στη ζωή, ως σύμβουλοι και παιδαγωγοί, είναι καταρχάς οι δύο Κάτωνες, ο Λαίλιος και ο Τουβέρων: *Ad meliores transi: cum Catonibus vive, cum Laelio, cum Tuberone* (104.21) και στη συνέχεια η αντίστοιχη ομάδα των Ελλήνων αποτελούμενη από τον Σωκράτη, τον Ζήνωνα, τον Χρύσιππο και τον Ποσειδώνιο: *Quod si convivere etiam Graecis iuvat, cum Socrate, cum Zenone versare; alter te docebit mori, si necesse erit, alter, antequam necesse erit. Vive cum Chrysippo, cum Posidonio...*<sup>305</sup>

Για τους επικεφαλής των δύο ομάδων, τον Ρωμαίο Κάτωνα τον νεώτερο και τον Έλληνα Σωκράτη πρόκειται να συνθέσει ο Σενέκας δύο εκτενή αφιερώματα προβάλλοντάς τους ως απεικονίσεις και έμπρακτες πιστοποιήσεις των θέσεων που διατυπώνει για το πώς αναμετρύται κανείς με τις αντιξοότητες της ζωής. Πρώτο

---

<sup>304</sup> Στην Επιστολή 28 ο Σενέκας παραθέτει την απάντηση που έδωσε κάποτε ο Σωκράτης σε κάποιον που παραπονιόταν πως τα ταξίδια δεν του πρόσφεραν καμία βοήθεια και η οποία επαναλαμβάνει τη θέση ότι τον εαυτό μας και τα πάθη μας τα κουβαλούμε μαζί μας: *Hoc idem querenti cuidam Socrates ait: "Quid miraris nihil tibi peregrinationes prodesse, cum te circumferas?"* (Ep. 28.2, «Τα ίδια είπε ο Σωκράτης σε κάποιον που παραπονιόταν: 'Γιατί απορείς που δεν σε ωφελούν καθόλου τα ταξίδια, αφού κουβαλάς μαζί σου τον εαυτό σου;»).

<sup>305</sup> («Αν προτιμάς να συναναστρέφεις και με Έλληνες, πέρασε τον χρόνο σου με τον Σωκράτη και τον Ζήνωνα. Ο πρώτος θα σου δείξει πώς να πεθάνεις όταν είναι ανάγκη, ο άλλος πώς να πεθάνεις πριν να είναι ανάγκη. Ζήσε με τον Χρύσιππο, με τον Ποσειδώνιο»). Δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός πως στην απαρίθμηση των ονομάτων αυτών πρώτοι έρχονται οι Ρωμαίοι και στη συνέχεια ως επιπρόσθετο συμπλήρωμα ακολουθούν οι Έλληνες, βλ. Leeman (1986) 271. Η πρώτη ομάδα αποτελείται από περίφημους πολιτικούς των ρεπουμπλικανικών χρόνων, ενώ η δεύτερη από μεγάλους Έλληνες φιλοσόφους, βλ. Döring (1979) 20. Σημείο σύγκλισής τους είναι η ενασχόλησή τους με τη φιλοσοφία. Αξίζει να προσεχθεί ωστόσο ότι στην Επιστολή 64 (9-10) τα ίδια πρόσωπα, Ρωμαίοι πολιτικοί και Έλληνες φιλόσοφοι, μνημονεύονται μαζί χωρίς καμία διαφοροποίηση ως μεγάλοι άνδρες του παρελθόντος στους οποίους αξίζει κάθε σεβασμός και τιμή. Η ιδιότητα τελικά του πολιτικού για την ομάδα των Ρωμαίων υπερνικάται από την ιδιότητα του φιλοσόφου.

εισάγεται το παράδειγμα του Σωκράτη<sup>306</sup> με την πρόταση *si tamen exemplum desideratis, accipite Socraten* τονίζοντας έτσι εμφατικά τη μεγαλύτερη ευστοχία και αποτελεσματικότητα των *exempla* έναντι των θεωρητικών λόγων.

Όπως θα διαφανεί και στη συνέχεια, το συγκεκριμένο παράδειγμα μοιάζει να ολοκληρώνει και να επιστεγάζει κάθε προηγούμενη αναφορά στο πρόσωπο του Σωκράτη. Χωρίς να μακρηγορεί ο Σενέκας επιχειρεί να καταθέσει μία πανοραμική άποψη της ζωής του Έλληνα φιλοσόφου, να διατρέξει πολύ σύντομα τις σημαντικότερες φάσεις και σταθμούς της ζωής του και να αφήσει με τον τρόπο αυτό να προβληθούν τα χαρακτηριστικότερα στοιχεία της προσωπικότητάς του. Θα μπορούσε να λεχθεί ότι το *exemplum* αυτό αποτελεί ένα είδος σύνοψης και τελικής αποτίμησης που λειτουργεί εν τέλει ως μια συγκεφαλαιωτική κατακλείδα. Κοινή συνισταμένη για όλα τα προαναφερθέντα και προηγηθέντα *exempla Socratis* ήταν η φυλακή και το τέλος του Σωκράτη. Στη συγκεκριμένη περίπτωση όμως ο Σενέκας διευρύνει τον ορίζοντα θέασης και επιτυγχάνει να ενισχύσει σημαντικά την ένταση και τη δυναμική του παραδείγματος. Σκιαγραφεί εν συντομία ολόκληρη τη ζωή του Έλληνα φιλοσόφου και μας επιτρέπει με τον τρόπο αυτό να εντοπίσουμε τα κυριότερα σωκρατικά θέματα που τον απασχολούν.

Αυτό που επιχειρεί να φωτίσει και να εξάρει για ακόμη μία φορά ο Σενέκας είναι ουσιαστικά το ελεύθερο και ανυπότακτο πνεύμα του Σωκράτη, τη γενναιότητα και το σθένος με το οποίο αντεπεξέρχεται τις πολυποίκιλες διακυμάνσεις του βίου του. Όσο περισσότερες και μεγαλύτερες είναι οι δοκιμασίες και οι δυσκολίες τόσο περισσότερο μεγθύνεται τελικά το μεγαλείο αυτού που τις αντιμετωπίζει και τόσο περισσότερο ενισχύεται ο έπαινος και το εγκώμιο. Προβάλλεται λοιπόν ένας Σωκράτης διά βίου πολύπαθος, πολύτλας και πολυβασανισμένος τόσο στην προσωπική (*ille domi exercitus*) όσο και στη δημόσια ζωή του.<sup>307</sup>

Αξιοσημείωτος είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Σενέκας παραθέτει ιεραρχικά και κλιμακωτά τις αντιξοότητες και τα εμπόδια που συνάντησε ο Σωκράτης. Οι δυσκολίες που ορθώνονται εμπρός του εκκινούν από τα του οίκου του και εκτείνονται στα της πολιτείας. Η φτώχεια και τα οικογενειακά βάρη με μια σύζυγο δύστροπη, ιδιόρρυθμη και αθυρόστομη (*moribus feram, lingua petulantem*) και με παιδιά αμαθή και ανεπιτήδεια (*liberos indociles*) συνδυάζονται με μια συνεχώς δοκιμαζόμενη πολιτεία που διέρχεται μέσα από τη δίνη του Πελοποννησιακού πολέμου (*viginti et septem annis pugnatum est*)

<sup>306</sup> *Ep.* 104.27-28.

<sup>307</sup> Η παράθεση που προσδιορίζει το όνομα του Σωκράτη στην αρχή του *exemplum* μιλά για έναν *perpessicium senem, per omnia aspera iactatum* (104.27). Βλ. επίσης Döring (1979) 25-26.



και των Τριάκοντα Τυράννων (*post finita arma triginta tyrannis noxae dedita est civitas*) και καταλήγει στην απαγγελία κατηγοριών εναντίον του Σωκράτη (*novissima damnatio est sub gravissimis nominibus impleta*),<sup>308</sup> στην καταδίκη, τη φυλάκιση και τέλος στον θάνατό του.<sup>309</sup>

Το παράδειγμα του Σωκράτη θα κορυφωθεί με τον απευθείας έπαινο προς αυτόν. Χαρακτηριστική είναι η προσφιλής στον Σενέκα επιφωνηματική πρόταση με την οποία εκφράζει τον ανυπέβλητο θαυμασμό του για τον ακέραιο και σπάνιο χαρακτήρα του: *O illam mirabilem laudem et singularem!* Το πλήθος των προβλημάτων που ταλάνισαν τόσο καιρό τον Έλληνα φιλόσοφο δεν μπόρεσαν να του επιφέρουν καμία απολύτως αλλοίωση: *Haec usque eo animum Socratis non moverant, ut ne vultum quidem moverent* (*Ep.* 104.28, «Όλα αυτά όμως τόσο λίγο επηρέασαν το πνεύμα του Σωκράτη, ώστε καθόλου δεν επηρέασαν τα εξωτερικά του χαρακτηριστικά»). Όπως είχε ήδη προτυπώσει ο Σενέκας στην εισαγωγή του παραδείγματος, ο Σωκράτης παρέμενε ανεπηρέαστος και ακατάβλητος τόσο από τη φτώχεια όσο και από κάθε είδους κόπο: *invictus et paupertate et laboribus, quos militares quoque pertulit* («ακατάβλητος και από τη φτώχεια και από τα βάσανα που περιλάμβαναν και τις αγγαρείες της στρατιωτικής υπηρεσίας»).

Αυτό που υμνείται ουσιαστικά είναι η αξιοζήλευτη μέχρι τέλους αίσθηση του μέτρου και της ισορροπίας που διακρίνει τον Σωκράτη με αποτέλεσμα να μην καταφεύγει ποτέ σε υπερβολικές εκδηλώσεις είτε χαράς είτε λύπης (*Usque ad extremum nec hilariorem quisquam nec tristiozem Socraten vidit*, «Παρέμεινε έτσι μέχρι τέλους και κανείς δεν είδε ποτέ τον Σωκράτη ούτε πολύ χαρούμενο ούτε πολύ στενοχωρημένο»). Η καταληκτική πρόταση του Σενέκα με το λογοπαίγνιο και την αντίθεση ανάμεσα σε *aequalis-inaequalitate* συγκεφαλαιώνει με θαυμαστό τρόπο και επικυρώνει το εγκώμιο του Σωκράτη (*Aequalis fuit in tanta inaequalitate fortunae*, «Υπήρξε αγέρωχος μέσα σε όλη αυτή την αναστάτωση που έφερε η Τύχη»). Η φράση *in tanta inaequalitate fortunae* συμπυκνώνει όλη την προηγηθείσα ανασκόπηση της ζωής του Σωκράτη, ενώ το επίθετο

---

<sup>308</sup> Πρόκειται για τη μοναδική περίπτωση σε όλο το έργο του Σενέκα όπου γίνεται πλήρης αναφορά στις κατηγορίες που απήγγειλε η πολιτεία εναντίον του Σωκράτη: *obiecta est et religionum violatio et iuventutis corruptela, quam inmittere in deos, in patres, in rem publicam dictus est* («κατηγορήθηκε ότι παραβίασε τα θρησκευτικά θέσμια και διέφθειρε τους νέους, καθώς λεγόταν ότι τους παρακινούσε ενάντια στους θεούς, ενάντια στους άρχοντες, ενάντια στην πολιτεία»).

<sup>309</sup> Αξίζει να σημειωθεί πως ο Σενέκας, ενώ είναι αρκετά διεξοδικός για όλες τις φάσεις της ζωής του Σωκράτη, για το τέλος του περιορίζεται σε δύο μόνο λέξεις με έντονο ωστόσο σημασιολογικό περιεχόμενο: *post haec carcer et venenum*. Η επιλογή αυτή εύκολα γίνεται κατανοητή, αφού η φυλάκιση και ο θάνατος του Σωκράτη είναι ένα θέμα που απασχόλησε πολλαπλάκις προηγουμένως τον Σενέκα και είχε αφιερώσει ήδη αρκετό χώρο και χρόνο σε αυτό.

*aequalis* συνοψίζει και προσδιορίζει τον τρόπο με τον οποίο πορεύτηκε στη ζωή αυτή ο Σωκράτης.

Ως συνέχεια και περαιτέρω ενίσχυση των όσων λέγονται για τον Σωκράτη, επιστρατεύεται παρακάτω το παράδειγμα του Κάτωνα.<sup>310</sup> Το δεύτερο πληθυντικό πρόσωπο της προστακτικής *accipite* αντικαθίσταται τώρα από το δεύτερο ενικό: *Vis alterum exemplum? Accipe hunc M. Catonem recentiore.* Όπως επισημάνθηκε πιο πάνω, πρόκειται για ένα εκτεταμένο εγκώμιο για το πρόσωπο του Κάτωνα, το οποίο επαναφέρει συγκεντρωμένα τα κυριότερα χαρακτηριστικά της διαδρομής του. Προσδιορίζεται ως *vir fortis* και ανακαλείται το γνωστό μοτίβο της μάχης με τη *Fortuna*, η οποία υπήρξε γι' αυτόν δυσμενής και αδιάλειπτη (*infestius et pertinacius*). Πέτυχε να αποδείξει με το παράδειγμά του ότι ο γενναίος άνδρας μπορεί τόσο να ζήσει όσο και να πεθάνει *invita fortuna: ostendit tamen virum fortem posse invita fortuna vivere, invita mori* (*Ep.* 104.29).

Στη συνέχεια ανακαλείται η εμπλοκή του στα γεγονότα του εμφυλίου πολέμου και η απαρασάλευτη και αταλάντευτη προσήλωσή του στην έννοια της *libertas*.<sup>311</sup> Αυτό που εξαιρείται είναι η αξιοζήλευτη σταθερότητα που επιδεικνύει σε κάθε περίπτωση (*eundem se in omni statu praestitit*) παραμένοντας αναλλοίωτος παρά τις απανωτές μεταβολές στην πολιτεία, παρά τις πολυποικίλες φάσεις στη ζωή του. Αξίζει να σημειωθεί το σχήμα της αντίθεσης που χρησιμοποιεί ο Σενέκας, *Nemo mutatum Catonem totiens mutata re publica vidit* («κανείς δεν είδε τον Κάτωνα να αλλάζει μέσα στις τόσες αλλαγές της πολιτείας»), και το πολλαπλό ασύνδετο σχήμα με το οποίο αναλύεται το *in omni statu* και με το οποίο δίνονται οι σημαντικότεροι σταθμοί στην καριέρα του Κάτωνα: *in praetura, in repulsa, in accusatione, in provincia, in contione, in exercitu, in morte*.<sup>312</sup>

Ο Κάτων επιλέγει ενσυνείδητα να ακολουθήσει μόνος την ενδιάμεση οδό, αρνούμενος να συμπαραταχθεί τόσο με τον Καίσαρα όσο και με τον Πομπήιο. Μόνος αυτός προσφέρει την τρίτη επιλογή, τη συμπαρατάξη με την πολιτεία: *solus Cato fecit aliquas et rei publicae partes* (*Ep.* 104.30). Ο Σενέκας επιτυγχάνει να υποβάλει με έντονο τρόπο τη μοναχική αυτή πορεία του Κάτωνα δημιουργώντας μια ιδιαίτερα παραστατική εικόνα. Μέσα από έναν μακροπερίοδο και ασύνδετο λόγο παριστάνονται παρατεταγμένοι

---

<sup>310</sup> *Ep.* 104.29-33.

<sup>311</sup> Πρόκειται για το μοναδικό χωρίο στο έργο του Σενέκα όπου ο παραλληλισμός του Κάτωνα με τον Σωκράτη δηλώνεται με τρόπο σαφή και άμεσο: *Et hunc licet dicas non minus quam Socraten in servis se libertati addixisse* («Και μπορεί να πεις πως, όπως ακριβώς ο Σωκράτης, εν μέσω δουλείας τάχθηκε στο πλευρό της ελευθερίας»).

<sup>312</sup> *Ep.* 104.30.

οι δύο επικείμενοι μονομάχοι, από τη μία πλευρά το πλήθος του λαού εν αναβρασμό εξέγερσης και από την άλλη οι σεβαστοί και εκλεκτοί της πολιτείας, συγκλητικοί και ιππείς, και μόνοι αφημένοι στη μέση τους η μορφή του Κάτωνα και η *res publica: duos in medio relictos, rem publicam et Catonem* (*Ep.* 104.31).<sup>313</sup> Με τη συνήθη πλέον ρητορική ερώτηση ο Σενέκας αφήνει να διαφανεί η ηθική ακεραιότητα και η γενναιότητα ψυχής του Μάρκου Κάτωνα, ο οποίος επιβάλλει εκούσια στον εαυτό του τον θάνατο ή την εξορία σε περίπτωση επικράτησης του Καίσαρα ή του Πομπηίου αντίστοιχα με αποτέλεσμα τελικά ο θάνατός του να αποτελεί αποκλειστικά προσωπική του απόφαση και επιλογή: *Quid habebat, quod timeret, qui ipse sibi et victo et victori constituerat, quae constituta esse ab hostibus iratissimis poterant? Periiit itaque ex decreto suo.*<sup>314</sup>

Η εγκωμιαστική έξαρση του Σενέκα κορυφώνεται προβάλλοντας σημαίνουσες πτυχές του χαρακτήρα του Μάρκου Κάτωνα με έναν ομολογουμένως ιδιόμορφο τρόπο. Απευθυνόμενος σε δεύτερο πρόσωπο στον αποδέκτη της επιστολής του, Λουκίλιο, διατυπώνει αρχικά μια γενική διαπίστωση ακολουθούμενη κάθε φορά από το εναργές παράδειγμα του Κάτωνα. Κάθε διαπίστωση αρθρώνεται με τη φράση *vides posse*· ως υποκείμενο του απαρεμφάτου *posse* εννοείται το *homines*, ενώ ως αντικείμενα λειτουργούν τα εξής: *laborem pati, tolerari sitim, honorem et notam contemni, non timeri potentiam superiorum, tam mortem quam exilium contemni* («Βλέπεις ότι μπορεί ο άνθρωπος να αντέξει τα βάσανα, να αντέξει τη δίψα, να περιφρονήσει την τιμή και την ατίμωση, να αψηφήσει αυτούς που βρίσκονται πάνω από αυτόν, να περιφρονήσει και τον θάνατο και την εξορία»). Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά συναριθμημένα συνοψίζουν τη μορφή και τα εγγενή γνωρίσματα του μεγάλου αυτού Ρωμαίου άνδρα.<sup>315</sup>

## 2.2 Σωκράτης

Οι περιπτώσεις κατά τις οποίες ο Σωκράτης συγκροτούσε ζεύγος με τον Μάρκο Κάτωνα ή αποτελούσαν και οι δύο μέρη ενός ευρύτερου καταλόγου έχουν ήδη μελετηθεί και αναλυθεί στο πλαίσιο της εξέτασης των παραδειγμάτων του Κάτωνα. Στην παρούσα

---

<sup>313</sup> Ισχυρά σημασιολογικώς είναι τα δύο ρήματα που χρησιμοποιεί ο Σενέκας στην ιδιότυπη παρομοίωση του Κάτωνα με τον μυθικό Αχιλλέα. Ως άλλος Αχιλλέας αποδοκιμάζει και αποπλίζει και τους δύο του αντιπάλους, Πομπήιο και Καίσαρα: *Utrumque enim improbat, utrumque exarmat.*

<sup>314</sup> *Ep.* 104.32, «Τι είχε για να φοβάται αυτός που ο ίδιος είχε ορίσει για τον εαυτό του και στη νίκη και στην ήττα μια μοίρα που θα μπορούσε να του είχαν ορίσει οι οργισμένοι εχθροί του; Έτσι πέθανε με δική του απόφαση». Πρβ. Griffin (1976) 192.

<sup>315</sup> *Ep.* 104.33. Η μεγαλοσύνη του Κάτωνα που τον αναδεικνύει στο κατεξοχήν *exemplum virtutis* έγκειται εν τέλει στο αταλάντευτο σθένος με το οποίο αντιμετωπίζει την κάθε είδους προσβολή, την πολιτική ήττα, τις φυσικές δοκιμασίες και τελικά τον θάνατο. Βλ. Griffin (1976) 190.

ενότητα θα τεθούν στο μικροσκόπιο όλα τα υπόλοιπα παραδείγματα όπου ο Σωκράτης μνημονεύεται μόνος ή με άλλους πλην του Μάρκου Κάτωνα.

Ο Έλληνας φιλόσοφος Σωκράτης συγκαταλεγόταν χωρίς αμφιβολία ανάμεσα στα δημοφιλέστερα *exempla* της αρχαιότητας. Ο Σενέκας παραλαμβάνει το παράδειγμα αυτό ήδη διαμορφωμένο και παγιωμένο έχοντας πίσω του μια πλούσια παράδοση. Οι Στωικοί ειδικότερα, που έβλεπαν τη δική τους ηθική θεωρία ως αναβίωση και συνέχεια των ιδεών του Σωκράτη, τον τιμούσαν ως το κατεξοχήν παράδειγμα του *vir sapiens*.<sup>316</sup>

Η μελέτη του *exemplum Socratis* θα αρχίσει από τον διάλογο *De Vita Beata* όπου συναντούμε τρεις φορές τον Σωκράτη (25.4/26.4-7/27.1-3). Ο Σενέκας προτάσσει προς συζήτηση ένα προσφιές του θέμα, τα πλούτη και την οπτική γωνία από την οποία τα αντικρίζει ο σοφός άνδρας. Σταθερό μοτίβο είναι πως για τον *vir sapiens* ο πλούτος δεν έχει καμία απολύτως αξία ούτε μπορεί να επηρεάσει με οποιοδήποτε τρόπο τη ζωή του.<sup>317</sup> Αυτό που απομένει είναι να επιστρατευτεί το καταλληλότερο *exemplum*, ώστε να διαφανούν με σαφήνεια όσα υποστηρίζει ο Σενέκας (*Vit.* 25.4). Αξιοσημείωτος είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Σενέκας επιλέγει να εισαγάγει το παράδειγμά του προσκομίζοντας υποθετικά τα λόγια που θα έλεγε ο Σωκράτης.<sup>318</sup> Ο ευθύς λόγος προσδίδει χωρίς αμφιβολία περισσότερη ζωντάνια και διαθέτει μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα.<sup>319</sup>

Ο Σωκράτης μιλώντας ουσιαστικά ως ένας από τους σημαντικότερους *viri sapientes* εκφράζει και διατυπώνει απόψεις που αντιπροσωπεύουν το σύνολο των σοφών.<sup>320</sup> Αυτό που τονίζεται είναι η περιφρόνηση προς τα πλούτη και τη δόξα και

<sup>316</sup> Cooper and Procope (1995) 312. Ο Σωκράτης είχε αναχθεί σε πρότυπο από τον Πλάτωνα, τον Αισχίνη, τον Ξενοφώντα, τον Αντισθένη και άλλους που τον είχαν γνωρίσει και αργότερα βέβαια από τους Στωικούς.

<sup>317</sup> Στο ίδιο έργο λίγο πιο πριν (21.3-4) ο Σενέκας είχε αναφερθεί στο παράδειγμα του Μάρκου Κάτωνα ο οποίος ενώ εξήρε και υμνούσε τα χρόνια του Κορίου και του *Coruncanus* ο ίδιος ήταν κάτοχος πολλών χρημάτων. Ωστόσο, το γεγονός αυτό δεν κρίνεται επιληψίμο, καθώς ο σοφός άνδρας, όπως ο Κάτων, δεν αφήνεται να γίνει δούλος αυτών· δεν τα απορρίπτει, τα δέχεται στο σπίτι του όχι όμως στην καρδιά του και εύχεται να του δώσουν την ευκαιρία να εκδηλώσει και να ασκήσει ακόμη περισσότερο την αρετή του (*Nec enim se sapiens indignum ullis muneribus fortuitis putat. Non amat divitias, sed mavult; non in animum illas, sed in domum recipit, nec respuit possessas, sed continent et maiorem virtuti suae materiam subministrari vult*, «Και τούτο γιατί ο σοφός δεν πιστεύει ότι του είναι απαγορευμένα όποια τυχόν δώρα του στέλλει η τύχη. Δεν αγαπά τον πλούτο, αλλά θα τον έπαιρνε. Δεν τον δέχεται μέσα στην καρδιά του, αλλά στο σπίτι του. Δεν απορρίπτει τα πλούτη που έχει, τα κρατά όμως και εύχεται να του προσφέρουν περισσότερες ευκαιρίες για να ασκήσει την αρετή του»).

<sup>318</sup> *Hoc tibi ille Socrates dicet* («Εκείνος πάλι ο Σωκράτης θα σου πει»). Η επιλογή του πρώτου προσώπου, πέρα από τη ζωντάνια που αναμφίβολα προσδίδει στο κείμενο, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αναπαριστά την εικόνα του Σωκράτη ως συζητητή και συνομιλητή εν μέσω των μαθητών του.

<sup>319</sup> Μια πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση του συγκεκριμένου χωρίου προσφέρει ο Ker (2010).

<sup>320</sup> Στον διάλογο *De Beneficiis* (7.8.1) ο Σενέκας επαναλαμβάνει το γνωστό μοτίβο για τον σοφό άνδρα, ότι είναι κύριος και κάτοχος των πάντων. Στον κύκλο των *viri sapientes* συμπεριλαμβάνει τον Σωκράτη μαζί με τον Χρύσιππο και τον Ζήνωνα: *Non referam tibi Socraten, Chrysippum, Zenonem et ceteros magnos quidem viros, maiores quidem, quia in laudem vetustorum invidia non obstat* (7.8.2, «Δε θα σου αναφέρω τον Σωκράτη, τον Χρύσιππο, τον Ζήνωνα και όλους τους άλλους μεγάλους άνδρες, στ' αλήθεια πολύ

υπογραμμίζεται με έναν ιδιαίτερα παραστατικό τρόπο. Ο Σενέκας διά στόματος του Σωκράτη χρησιμοποιώντας την προστακτική (*fac, coniunge*) αλλά και την προτρεπτική υποτακτική (*vehat, petant, imponar*) επιτυγχάνει να διαμορφώσει δύο πολύ εκφραστικές και ζωντανές εικόνες: μία εικόνα υπέρτατου θριάμβου, δόξης και τιμής (*fac me victorem universarum gentium, delicatus ille Liberi currus triumphantem usque ad Thebas a solis ortu vehat, iura reges nationum petant a me*)<sup>321</sup> και μία εικόνα ραγδαίας και ταπεινωτικής αντιστροφής της Τύχης (*huic tam sublime fastigio coniunge protinus praecipitem mutationem; in alienum imponar fericulum exornaturus victoris superbi ac feri pompam*).<sup>322</sup> Στο τέλος κάθε εικόνας βάζει ο Σενέκας τον Σωκράτη να παρεμβάλλει το δικό του προσωπικό σχόλιο το οποίο αναδεικνύει την ηθική ακεραιότητα και συνέπειά του, επικυρώνει την αφιλοπλουτία του και εντείνει τελικά τον έπαινό του. Ο Σωκράτης προσγειώνει απότομα την απογειωμένη εικόνα του θριάμβου διευκρινίζοντας μέσα από μια αντίθεση πως τη στιγμή που θα τον χαιρετούν σαν θεό τότε ακριβώς θα έχει περισσότερο τη μνήμη της ανθρώπινης του φύσης (*hominem esse maxime cogitabo, cum deus undique consalutabor*).<sup>323</sup> Με τον ίδιο τρόπο ξαφνιάζει επισημαίνοντας πως είτε σύρεται από το άρμα κάποιου άλλου είτε οδηγεί ο ίδιος το δικό του άρμα θα παραμένει το ίδιο ταπεινός (*non humilior sub alieno curru agar quam in meo steteram*).<sup>324</sup>

Ενώ η συζήτηση επί του ίδιου θέματος συνεχίζεται, σχετικά δηλαδή με τη στάση που τηρούν οι σοφοί απέναντι στα πλούτη και τι τους διαφοροποιεί από τους υπόλοιπους, επανέρχεται εκτενέστερο αυτή τη φορά το παράδειγμα του Σωκράτη (*Vit.* 26.4-7). Όπως ακριβώς και στο παράδειγμα που προηγείται, ο Σενέκας καταφεύγει στον ευθύ λόγο. Στη συγκεκριμένη περίπτωση όμως γίνεται ακόμη πιο ξεκάθαρο και σαφές πως ο Σωκράτης επιλέγεται ως ο πιο διακεκριμένος από τους σοφούς άνδρες και μιλά εκ μέρους τους όπως θα μιλούσε οποιοδήποτε άλλο μέλος του κύκλου των *viri sapientes*.<sup>325</sup> Στόχος του Σενέκα

---

μεγάλους, διότι ο φθόνος δεν βάζει φραγμούς στον έπαινό μας των αρχαίων»). Δεν μένει όμως σε αυτούς, αλλά προχωρεί δίνοντας το παράδειγμα ενός σύγχρονου του *magnus vir*, του Δημητρίου (7.8.2 κ.ε.), ο οποίος ξεχώρισε για την περιφρόνησή του προς τα πλούτη.

<sup>321</sup> *Vit.* 25.4, «Κάνε με νικητή όλων των εθνών του κόσμου, ας περιφέρομαι πάνω στο τρυφηλό άρμα του Βάκχου από την ανατολή του ήλιου και μέχρι να φτάσω στις Θήβες, ας με συμβουλευόνται οι βασιλείς των εθνών για τη νομοθεσία τους».

<sup>322</sup> *Vit.* 25.4, «Από το απίστευτο ύψος στο οποίο βρίσκομαι, σκέψου μια κατακόρυφη μεταβολή της τύχης και βάλε με πάνω σε μια ξένη χειράμαξα, για να χαιρετίσω την πορεία ενός υπερήφανου και αμείλικτου νικητή».

<sup>323</sup> «Όταν από παντού με χαιρετούν σαν θεό, τότε θα σκέφτομαι περισσότερο πως δεν είμαι παρά άνθρωπος».

<sup>324</sup> «Δεν θα είμαι καθόλου ταπεινότερος, όταν φέρομαι μπροστά από το άρμα κάποιου άλλου, από όσο όταν στέκομαι όρθιος πάνω στο δικό μου».

<sup>325</sup> *...inquit ille Socrates, aut aliquis alius, ius cui idem adversus humana atque eadem potestas est* («...λέει ο Σωκράτης και όποιος άλλος έχει ανάλογη δικαιοδοσία και παρόμοια ικανότητα να ασχοληθεί με τα ανθρώπινα»). Αυτός ο Σωκράτης, όπως αναφέρει ο Döring (1979) 28-30, δεν έχει τίποτα κοινό με το

μοιάζει να είναι η προβολή της ανωτερότητας του σοφού άνδρα και σε αυτό τον στόχο συμβάλλει καθοριστικά το τέχνασμα του ευθέος λόγου, καθώς αυτά που θα έλεγε σε τρίτο πρόσωπο ο Σενέκας αφήνονται να ακουστούν άμεσα σε πρώτο πρόσωπο από τον ίδιο τον Σωκράτη.

Αναμφίβολο πάντως είναι πως είτε τα υποτιθέμενα λόγια του Σωκράτη είτε τα παρεμβαλλόμενα σχόλια του αφηγητή Σενέκα συνθέτουν στην ουσία το πορτρέτο ενός *bonus vir* με τα βασικά χαρακτηριστικά του. Κατ' αρχάς ο Σωκράτης επισημαίνει πως ποτέ δεν θα άλλαζε τον τρόπο ζωής του προκειμένου να εξασφαλίσει την αποδοχή των πολλών (26.4: *nihil magis persuasi mihi, quam ne ad opiniones vestras actum vitae meae flecterem*)<sup>326</sup> και τις φωνές των πολλών εναντίον του δεν θα τις θεωρήσει ποτέ ως λαιμοψαχία αλλά μόνο ως κλαυθμυρισμούς νηπίων (*solita conferte undique verba; non conveciari vos putabo sed vagire velut infantes miserrimos*).<sup>327</sup>

Στο ενδιάμεσο των λόγων του Σωκράτη καταθέτει ο Σενέκας το δικό του σχόλιο συνθέτοντας με τον τρόπο αυτό ένα σύντομο εγκώμιο. Οι προσδιορισμοί που αποδίδονται στην αντωνυμία *ille* συμπυκνώνουν όλο το περιεχόμενο ενός *vir sapiens* το οποίο περικλείεται στις έννοιες *sapientia* και *animus vitiorum immunis*. Ο Σωκράτης έχει κατακτήσει τη σοφία και το πνεύμα του, απαλλαγμένο από κάθε πάθος και φαυλότητα, τον ωθεί να ελέγχει τους άλλους όχι από μίσος αλλά από διάθεση βελτίωσης, βοήθειας και θεραπείας (*haec dicet ille, cui sapientia contigit, quem animus vitiorum immunis increpare alios, non quia odit, sed in remedium iubet*).<sup>328</sup> Το χαρακτηριστικό αυτό αποδεικνύεται στα αμέσως επόμενα λόγια του Σωκράτη όπου εντοπίζεται έντονο το διδακτικό στοιχείο. Μέσα από το παιχνίδι με τις προσωπικές και κτητικές αντωνυμίες πρώτου και δευτέρου προσώπου επισημαίνεται ότι καμία αρνητική γνώμη δεν είναι σε θέση να βλάψει τον Σωκράτη και κατ' επέκταση τον σοφό άνδρα (*Existimatio me vestra non meo nomine sed vestro movet*, «Η γνώμη σας για μένα με επηρεάζει, όχι όμως για δικό μου λογαριασμό αλλά για δικό σας»), ενώ η διάθεση να βοηθήσει και να συμβουλευθεί τους άλλους διαφαίνεται μέσα από την αιτιολογική πρόταση που

---

ιστορικό πρόσωπο του Σωκράτη, αλλά χρησιμοποιείται συμβολικά αποτελώντας τέλεια ενσάρκωση του στωικού σοφού. Η εμφάνιση αυτή του Σωκράτη εντάσσεται στο πλαίσιο ενός ειδικού σεναρίου κατά το οποίο τα λόγια του Σωκράτη ακούγονται ως προσωπική υπεράσπιση του Σενέκα ενώπιον ενός ακροατηρίου σύγχρονων Ρωμαίων για τις κατηγορίες της υποκρισίας που του προσάπτονταν.

<sup>326</sup> «Τίποτε άλλο δεν έχω αποφασίσει περισσότερο από το να μην αλλάζω την πορεία της ζωής μου προσαρμόζοντάς την στις απόψεις σας».

<sup>327</sup> «Ας με βομβαρδίζετε από παντού με συνηθισμένα λόγια, δεν θα νομίσω ότι με κοροϊδεύετε αλλά ότι κλαψουρίζετε σαν τα κακόμοιρα νήπια».

<sup>328</sup> *Vit.* 26.5, «Αυτά ήταν τα λόγια εκείνου που ανακάλυψε τη σοφία· που η ψυχή του, απαλλαγμένη από όλες τις κακίες, τον διατάσσει να ελέγχει τους άλλους όχι επειδή τους μισεί, αλλά διότι θέλει να τους γιατρέψει».

ακολουθεί: στενοχωρεί τον Σωκράτη κάθε αρνητική γνώμη, διότι το να μισεί κάποιος και να επιτίθεται στην αρετή ισοδυναμεί με ακύρωση της ελπίδας για αλλαγή και βελτίωση (*quia clamitantis odisse et lacessere virtutem bonae spei eiuratio est*, «γιατί το να μισείτε την αρετή και να επιτίθεστε με τις κραυγές σας εναντίον της ισοδυναμεί με το να έχετε εγκαταλείψει την ελπίδα να γίνετε καλοί»).

Αξιοπρόσεκτο είναι ότι ο Σενέκας συνδέει και παραβάλλει τον Σωκράτη με τους θεούς, γεγονός που ενισχύει και εντείνει ακόμη περισσότερο το εγκώμιο που πλέκει ο συγγραφέας για τον Έλληνα φιλόσοφο. Όπως καμία αδικία ή λόγος πονηρίας δεν μπορεί να θίξει και να βλάψει τους θεούς, έτσι και ο Σωκράτης παραμένει αλώβητος, ανεπηρέαστος και αναλλοίωτος σε κάθε είδους επίθεση: *Nullam mihi iniuriam facitis, sed ne dis quidem hi qui aras evertunt* («Καμιά ζημιά δεν κάνετε σε μένα, όπως δεν ζημιώνουν τους θεούς όσοι ανατρέπουν τους βωμούς τους»). Και πιο κάτω η παρομοίωση: *Sic vestras hallucinationes fero quemadmodum Iuppiter optimus maximus ineptias poetarum...* (Vit. 26.6, «Έτσι παραβλέπω τα παραληρήματά σας, όπως ο άριστος και μέγιστος Δίας παραβλέπει τις ανοησίες των ποιητών...»).<sup>329</sup>

Το παράδειγμα οδεύει προς την ολοκλήρωσή του με τον Σενέκα-Σωκράτη να απευθύνει μια τελική συμβουλή ως συμπέρασμα και απόληξη όσων έχουν προηγηθεί επιβεβαιώνοντας για ακόμη μία φορά το *in remedium* που ανέφερε ο Σωκράτης πιο πάνω: *Sed quamquam ista me nihil laedant, vestra tamen vos moneo causa* («Παρ' όλο που τα λόγια σας δεν με βλάπτουν, θα σας δώσω μια συμβουλή για το καλό σας»). Η συμβουλή αυτή αποτελείται από τέσσερις προστακτικές και αποτελεί ένα ισχυρό κάλεσμα προς την αρετή· καλεί τους αποδέκτες της να σέβονται και να τιμούν την αρετή και αυτούς που την επιδιώκουν, να τους πιστεύουν όπως ακριβώς συμβαίνει και με τους θεούς και τους ιερείς των θεών και τέλος να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί με τα λόγια τους: *suspiciite virtutem, credite iis, qui illam diu secuti magnum quiddam ipsos et quod in dies maius appareat sequi clamant, et ipsam ut deos ac professores eius ut antistites colite et, quotiens mentio sacrarum litterarum intervenerit, favete linguis* (Vit. 26.7).<sup>330</sup>

<sup>329</sup> Vit. 26.6. Η επιλογή των λέξεων της παρομοίωσης (κυρίως η λέξη *hallucinationes*) υποβάλλει χωρίς αμφιβολία ποιου τη φωνή πραγματικά ακούμε· τη φωνή, δηλαδή, του ίδιου του συγγραφέα ο οποίος επιλέγει να μιλήσει διά στόματος του Σωκράτη. Με αφορμή τη συγκεκριμένη παρομοίωση ο Σενέκας βρίσκει την ευκαιρία να αναφερθεί στο πολυσυζητημένο θέμα της ποιητικής αντιμετώπισης των θεών.

<sup>330</sup> «Σεβαστείτε την αρετή, εμπιστευτείτε εκείνους που, καθώς την έχουν καλλιεργήσει για πολύ, υποστηρίζουν ότι οι ίδιοι ασχολούνται με κάτι μεγάλο, που κάθε μέρα φαίνεται μεγαλύτερο». Σεβαστείτε την όπως σέβεστε τους θεούς, και σεβαστείτε τους εκφραστές της όπως τους ιερείς των θεών και όποτε γίνει μνεία ιερών γραφών, μιλήστε με σεμνά λόγια».

Το ενδιαφέρον ομολογουμένως αυτό παιχνίδι των φωνών Σωκράτη και Σενέκα δεν τελειώνει εδώ, αλλά έχει μια μικρή ακόμα συνέχεια.<sup>331</sup> Ο Σωκράτης μέσα από τη φυλακή τώρα εκφωνεί έναν πανηγυρικό *pro virtute* επιτιθέμενος σε κάθε πολέμιο της αρετής. Χωρίς αμφιβολία οι λόγοι αυτοί αποκτούν κύρος και αυθεντία, καθώς εκφέρονται από ένα έγκριτο, αποδεδειγμένο και παραδεδομένο *exemplum virtutis*. Πρόκειται για έναν ιδιόμορφο τρόπο επαινετικών αναφορών στο πρόσωπο του Σωκράτη. Ο ίδιος ο Σωκράτης μεγαλώνεται, εξάιρεται και εξυψώνεται μέσα από τον υποτιθέμενο μονόλογό του.

Η εισαγωγή του παραδείγματος γίνεται από τον Σενέκα ο οποίος προβάλλει τον Σωκράτη με το προσφιλές του επίρρημα *ecce* να μιλά μέσα από το δεσμοτήριό του το οποίο εξάγνισε με την παρουσία του και το τίμησε περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο κτήριο της Συγκλήτου: *Ecce Socrates ex illo carcere, quem intrando purgavit omnique honestiorem curia reddidit, proclamat* (Vit. 27.1, «Να όμως ο Σωκράτης που σας φωνάζει από εκείνη τη φυλακή, την οποία καθαγίασε με την είσοδό του και την έκανε πιο ιερή από οποιοδήποτε βουλευτήριο»). Το ύφος γίνεται ιδιαίτερα αυστηρό και με τις ρητορικές ερωτήσεις που ακολουθούν εκφράζεται όλη η αγωνία για την αντιπαλότητα θεών και ανθρώπων που οδηγεί σε πράξεις ασεβείς που βιάζουν και παραβιάζουν την αρετή και κατ' επέκταση κάθε έννοια ιερή: *Qui iste furor, quae ista inimica dis hominibusque natura est infamare virtutes et malignis sermonibus sancta violare?* («Τι τρέλα είναι αυτή, τι εχθρικό ένστικτο για τους θεούς και τους ανθρώπους σας οδηγεί να εξευτελίσετε τις αρετές και να μαινείτε πράγματα ιερά με λόγια ανοίκεια;»). Τέτοιες ενέργειες τις αποδίδει ο Σωκράτης σε μανία-*furor* και τις θεωρεί εντελώς αδικαιολόγητες, διότι είναι καθαρά χάσιμο χρόνου και δεν επιτυγχάνουν απολύτως τίποτα: *Nam cum in caelum insanities, non dico sacrilegium facitis sed operam perditis* («Γιατί όταν στρέφεστε κατά του ουρανού, τότε δεν θα σας πω ότι κάνετε ανοσιούργημα, αλλά ότι χάνετε την ώρα σας»).

Εν συνεχεία, με λόγο κοφτό και ξανά αυστηρό και με τη χρήση προστακτικών καταθέτει τη συμβουλή του: *Si potestis, bonos laudate, si minus, transite; quod si vobis exercere taetram istam licentiam placet, alter in alterum incursitate* (Vit. 27.1, «Αν μπορείτε, υμνήστε τους καλούς, αν όχι, αφήστε τους. Αν όμως σας αρέσει να κάνετε αυτή τη βδελυρή ασυδοσία, τότε στραφείτε ο ένας εναντίον του άλλου»). Προχωρώντας ένα βήμα πάρα πέρα και ανακαλώντας το θέμα που τέθηκε προηγουμένως (Vit. 26.6) σχετικά

---

<sup>331</sup> Vit. 27.1-3.



με την αντιμετώπιση των θεών από τους ποιητές, αναφέρεται ο Σωκράτης στη δική του προσωπική περίπτωση. Η όλη βιοτή του έγινε αντικείμενο ποιητικής εκμετάλλευσης και αφορμή επιθέσεων εναντίον του τόσο από τον Αριστοφάνη όσο και από άλλους κωμικούς ποιητές: *Praebui ego aliquando Aristophani materiam iocorum, tota illa comicorum poetarum manus in me venenatos sales suos effudit* (Vit. 27.2).<sup>332</sup> Ταυτόχρονα όμως διευκρινίζει ότι το μόνο που πέτυχαν με τις επιθέσεις τους ήταν να φωτίσουν και να αναδείξουν ακόμη περισσότερο την *virtus Socratis: Inlustrata est virtus mea per ea ipsa, per quae petebatur* («Έλαμψε η αρετή μου με όλες αυτές τις προσπάθειες να την προσβάλουν»).

Ο ιδιόμορφος αυτός μακροσκελής μονόλογος του Σωκράτη πρόκειται να κορυφωθεί με μια πολύ εύγλωττη, παραστατική και επιτυχημένη παρομοίωση για τον ίδιο, η οποία περικλείει ουσιαστικά το βασικό χαρακτηριστικό του Σωκράτη ως *vir sapiens* και αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα του όλου επαίνου.<sup>333</sup> Ο Σωκράτης παρουσιάζεται σαν ένας ασάλευτος βράχος. Προτού περάσει στην κατεξοχήν παρομοίωση προβαίνει σε μια σύντομη εισαγωγή επισημαίνοντας πως τη σκληρότητα ενός λίθου την αντιλαμβάνεται μόνο αυτός που κτυπά τον λίθο: *Duritia silicis nullis magis quam ferientibus nota est* (Vit. 27.2, «Κανείς δεν γνωρίζει καλύτερα τη σκληρότητα του πυρόλιθου από αυτούς που τον επεξεργάζονται»). Η κατεξοχήν παρομοίωση επικεντρώνεται στην εικόνα του Σωκράτη ως ενός μοναχικού βράχου<sup>334</sup> στη θάλασσα που πλήττεται διαρκώς και πανταχόθεν από τα κύματα χωρίς, ωστόσο, αυτά να δύνανται να τον μετακινήσουν ή να τον καταστρέψουν: *Praebeo me non aliter quam rupes aliqua mari destituta, quam fluctus non desinunt, undecumque moti sunt, verberare, nec ideo aut loco eam moveant aut per tot aetates crebro incursu suo consumunt* (Vit. 27.3, «Εκθέτω τον εαυτό μου σαν κάποιο μοναχικό βράχο στη θάλασσα, που τα κύματα δεν σταματούν στιγμή να τον κτυπούν, από όπου κι αν προέρχονται, αλλά δεν μπορούν να τον μετακινήσουν από τη θέση του ή να τον εξαφανίσουν με τις συνεχείς επιθέσεις τους μέσα σε τόσους αιώνες»).

---

<sup>332</sup> «Κάποτε αποτέλεσα κωμικό υλικό για τον Αριστοφάνη και όλη εκείνη η ομάδα των κωμικών ποιητών έχυσε πάνω μου το δηλητηριώδες της πνεύμα». Στο σημείο αυτό είναι δύσκολο να αποφευχθεί ο συνειρμός ανάμεσα στους *venenatos sales* των ποιητών και το *venenum* που θα εξαναγκάσει η πολιτεία τον Σωκράτη να πει.

<sup>333</sup> Vit. 27.3.

<sup>334</sup> Η εικόνα του μοναχικού βράχου ριγμένου στο πέλαγος (*rupes mari destituta*) υποδηλώνει και παραπέμπει στη σπανιότητα των λεγόμενων *viri sapientes* και ανακαλεί επίμονα μια παρεμφερή παρομοίωση για τον *vir sapiens* στον διάλογο *De Constantia Sapientis* στο πλαίσιο ενός παραδείγματος του Μάρκου Κάτωνα (*Const.* 14.4). Ο *vir sapiens* παρομοιάζεται εκεί με τους πλανήτες που διαγράφουν πορεία αντίθετη της γης, για να αποτυπωθεί έτσι η ιδιαιτερότητα και η διαφοροποίησή του από το πλήθος.

Εντύπωση προκαλούν τα καταληκτικά λόγια του μονολόγου που έρχονται ως οριστική απόληξη μετά και από την πιο πάνω παρομοίωση. Ο λόγος είναι και πάλι κοφτός και αυστηρός και μεταδίδει με σαφήνεια αυτήν την έμπεδη προσήλωση του Σωκράτη στην αρετή που αποκλείει εξ ορισμού οποιαδήποτε αλλοίωση. Ο Σωκράτης δηλώνει πως δεν φοβάται καμία επίθεση και ξεκαθαρίζει πως είναι σε θέση να κατισχύσει των αντιπάλων του υπομένοντας οποιαδήποτε ενέργεια εναντίον του: *Adsilite, facite impetum; ferendo vos vincam. In ea, quae firma et inexsuperabilia sunt, quicquid incurrit malo suo vim suam exercet. Proinde quaerite aliquam mollem cedentemque materiam, in qua tela vestra figantur* (Vit. 27.3, «Ορμήστε πάνω μου, προσβάλετέ με. Θα σας νικήσω με την αντοχή μου. Όποιος προσβάλλει εκείνους που είναι ισχυροί και ακαταμάχητοι ασκεί τις δυνάμεις του για το κακό του. Ζητήστε λοιπόν ένα μαλακό και υποχωρητικό υλικό, για να καρφώσετε τα βέλη σας»). Τούτη η αναλλοίωτη σταθερότητα και το αλώβητο πνεύμα που διακρίνει ανθρώπους όπως τον Σωκράτη αποτυπώνεται με ακρίβεια στις λεκτικές επιλογές του Σενέκα, *duritia silicis, rupes, firma et inexsuperabilia* καθώς και στην ισχυρή αντίθεση που δημιουργείται ανάμεσα στις φράσεις *firma et inexsuperabilia* από τη μια και *mollem cedentemque* από την άλλη.

Στην Επιστολή 71.7 ακούμε και πάλι τον Σωκράτη να απευθύνει σε πρώτο πρόσωπο τις συμβουλές του. Η συζήτηση στρέφεται γύρω από το *summum bonum* και το όνομα του Σωκράτη εισάγεται ακολουθούμενο από έναν γενικό προσδιορισμό: ο Σωκράτης είναι αυτός που επαναφέρει τη φιλοσοφία *ad mores* και υποστηρίζει πως η υπέρτατη σοφία συνίσταται στη διάκριση ανάμεσα στο καλό και στο κακό: *Socrates qui totam philosophiam revocavit ad mores et hanc summam dixit esse sapientiam, bona malaque distinguere*. Οι συμβουλές και οι προτροπές του επικεντρώνονται στη συστράτευση με τη φιλοσοφία<sup>335</sup> ως προϋπόθεση της ευτυχίας (*ut sis beatus, si vis beatus esse*). Αν κάποιος είναι ενάρετος (*si modo tecum erit virtus*) δεν πλήττεται από καμία αδικία και καμία προσβολή<sup>336</sup> κι αν τον θεωρούν οι υπόλοιποι ανόητο: “*Sequere,*”, *inquit, “illos, si quid apud te habeo auctoritatis, ut sis beatus, et te alicui stultum videri sine. Quisquis volet, tibi contumeliam faciat et iniuriam, tu tamen nihil patieris, si modo*

---

<sup>335</sup> Στην Επιστολή 44 ο Σενέκας επιχειρεί να πείσει τον αποδέκτη των επιστολών του Λουκίλιο ότι η φιλοσοφία είναι ανοικτή στον καθένα, δεν κάνει διακρίσεις, δεν απορρίπτει κανένα, όπως συμβαίνει στην πολιτική και στον στρατό αλλά οι πάντες θεωρούνται *κλητοί* (44.2). Απόδειξη τούτου αποτελούν τρεις μεγάλοι θεράποντες της φιλοσοφίας, ο Σωκράτης, ο Κλεάνθης και ο Πλάτων (Ep. 44.3).

<sup>336</sup> πρβ. *Const.* 2.3: *Tutus est sapiens nec ulla affici aut iniuria aut contumelia potest* («Ο σοφός άνδρας είναι ασφαλής και καμία αδικία ή προσβολή δεν μπορεί να τον αγγίξει»).

*tecum erit virtus.*”<sup>337</sup> Αυτά αποτελούν ουσιαστικά και τη συνταγή της πραγματικής ευτυχίας.<sup>338</sup>

Στην αρχή του λόγου θα μπορούσε να εντοπιστεί ένα είδος *captatio benevolentiae* με τον Σωκράτη να διευκρινίζει *si quid apud te habeo auctoritatis*.<sup>339</sup> Ο συμβουλευτικός λόγος του διαρθρώνεται ουσιαστικά με τέσσερις προστακτικές ή προτροπικές υποτακτικές: *sequere (illos), sine (te videri stultum), faciat (contumeliam), sine contemnat (te aliquis)*. Αξιοσημείωτο είναι πως αυτά που απευθύνονται στο συγκεκριμένο παράδειγμα ως προτροπές στους άλλους, έχουν ήδη παρουσιαστεί στο προηγούμενο παράδειγμα (*Vit.* 27.3) εφαρμοσμένα στην πράξη από τον ίδιο τον Σωκράτη.

Στον διάλογο *De Constantia Sapientis* (*Const.* 18.5) ο Σωκράτης επανέρχεται ως *exemplum* αναλλοίωτης σταθερότητας και ανεκτικότητας. Πρόκειται για ένα σύντομο παράδειγμα, με μεγάλη όμως σημασία, καθώς ακολουθεί μετά από το εκτενές αντιπαράδειγμα του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα (*Const.* 18.1-5) δημιουργώντας έτσι μια ισχυρή αντίθεση. Το αρνητικό παράδειγμα του Καλιγούλα εξετάζεται διεξοδικά στο αντίστοιχο κεφάλαιο. Το μόνο που θα πρέπει να υπενθυμίσουμε στο σημείο αυτό είναι πως ο Σενέκας προβάλλει με μελανά χρώματα τον σκαιό χαρακτήρα του Ρωμαίου αυτοκράτορα που δεν ανέχεται το παραμικρό σχόλιο εναντίον του και προβαίνει σε πράξεις ανήκουστες και ανεπίτρεπτες. Σε αυτόν τον βίαιο και μισαλλόδοξο αυτοκράτορα αντιπαραβάλλεται το συνετό παράδειγμα του σοφού Σωκράτη. Το παράδειγμα εισάγεται με το ρήμα *respiciamus* με το οποίο ο Σενέκας μας καλεί να στρέψουμε την προσοχή μας στην άλλη όψη του νομίσματος, σε ανθρώπους όπως ο Σωκράτης τους οποίους επαινούμε για την καρτερικότητα, την υπομονή και την ανεκτικότητά τους: *respiciamus eorum exempla, quorum laudamus patientiam*. Προβάλλεται ένας Σωκράτης ατάραχος και γλυκός, που δίχως ίχνος οργής και με καλή διάθεση και χιούμορ δέχεται τόσο τα περιπαικτικά σχόλια των κωμικών ποιητών όσο και το ευτράπελο επεισόδιο της κατάβρεξής του με βρώμικο νερό από τη σύζυγό του Ξανθίππη<sup>340</sup>: *...qui comoediarum*

---

<sup>337</sup> «Ακολούθησε, είπε, αυτά, αν τα λόγια μου έχουν κάποια επιρροή σε σένα, για να είσαι ευτυχισμένος και άσε κάποιους να σε θεωρούν ανόητο. Όποιος θέλει ας σε προσβάλει και ας σε βλάψει. Εσύ όμως δεν θα πάθεις τίποτα αν έχεις αρετή».

<sup>338</sup> Βλ. Döring (1979) 22-23.

<sup>339</sup> Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι προτροπές αυτές αφήνονται να ακουστούν από το στόμα του Σωκράτη και όχι από τον Σενέκα, αποκτώντας με τον τρόπο αυτό ιδιαίτερη βαρύτητα, Döring (1979) 24. Όσα προβάλλονται στο σημείο αυτό ως παραινέσεις και προτροπές, έχουν ήδη παρουσιαστεί στο προηγούμενο παράδειγμα (*Vit.* 27.3) εφαρμοσμένα στην πράξη από τον ίδιο τον Σωκράτη, τον αρχηγέτη της φιλοσοφίας.

<sup>340</sup> Οι *comoediarum sales* ανακαλούν το παράδειγμα του Σωκράτη στο *Vit.* 27.2 όπου ο ίδιος ο Σωκράτης έκανε λόγο για *venenatos sales* των κωμικών ποιητών εναντίον του, ενώ το επεισόδιο με την Ξανθίππη

*publicatos in se et spectatos sales in partem bonam accepit risitque non minus quam cum ab uxore Xanthippe immunda aqua perfunderetur.* Αξιοσημείωτο είναι πως ο Σωκράτης βάλλεται και δημοσίως (*comoediarum publicatos in se et spectatos sales*) και στην ιδιωτική του ζωή (*ab uxore Xanthippe*), γεγονός που επιτείνει την ψυχολογική πίεση που ασκείται πάνω του, χωρίς ωστόσο να λυγίζει ή να χάνει τον αυτοέλεγχό του και να αλλοιώνεται.<sup>341</sup> Όσο ισχυρότερα και πολλαπλά είναι τα βέλη εναντίον του τόσο εντονότερο είναι το μεγαλείο του ατάραχου Σωκράτη και ταυτόχρονα, όσο μεγαλύτερος είναι ο έπαινος για τον Σωκράτη τόσο μεγαλύτερος γίνεται ο ψόγος για τον ανηλεή Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα.

Η σχέση του Σωκράτη με το πάθος της οργής και ο αγώνας του για αυτοσυγκράτηση και αυτοκυριαρχία εξετάζονται και στον οικείο διάλογο *De Ira* (*Ir.* 3.11.2-3). Η θέση που προβάλλεται είναι πως δεν πρέπει να ψάχνουμε πολύ τα πράγματα, να μη δίνουμε σημασία στο τι βλέπουμε ή στο τι ακούμε, να μην ενεργοποιούμε και να τροφοδοτούμε δηλαδή οι ίδιοι την οργή. Αυτό που θα πρέπει να γίνεται είναι ο με κάθε τρόπο εκτροχιασμός του θυμού, ώστε να καταλαγιάζει και να καταπνίγεται: *Non expedit omnia videre, omnia audire. Multae nos iniuriae transeant, ex quibus plerasque non accipit qui nescit...itaque alia differenda sunt, alia deridenda, alia donanda. Circumscribenda multis modis ira est; pleraque in lusum iocumque vertantur* (*Ir.* 3.11.1-2, «Είναι καλό να μην τα βλέπουμε όλα, να μην τα ακούμε όλα. Πολλές προσβολές μπορεί να περάσουν από δίπλα μας, τις περισσότερες από τις οποίες δεν τις δέχεται αυτός που τις αγνοεί...επομένως, άλλες πρέπει να τίθενται στην άκρη, άλλες να γίνονται αντικείμενο χλευασμού, άλλες να συγχωρούνται. Με διάφορους τρόπους η οργή θα πρέπει να εμποδίζεται και οι περισσότερες προσβολές να μετατρέπονται σε αστείο και παιχνίδι»). Αυτό απεικονίζεται με σαφήνεια στο παράδειγμα του Σωκράτη που ακολουθεί αμέσως μετά. Πρόκειται για μία μόνο πρόταση η οποία αναφέρεται σε ένα περιστατικό κατά το οποίο ο Σωκράτης δέχτηκε έναν κόλαφο. Αυτό που εντυπωσιάζει είναι η αντίδραση του Σωκράτη ο οποίος δεν ταραίζεται, δεν οργίζεται, αλλά επιστρατεύει το χιούμορ του δηλώνοντας πως είναι κρίμα να μην ξέρει κάποιος πότε να φορά κάλυμμα της κεφαλής, όταν περπατά στον δρόμο: *Socraten aiunt colapho percussum nihil amplius dixisse quam molestum esse, quod nescirent homines, quando cum galea prodire deberent* (*Ir.* 3.11.2).

---

παραπέμπει στην Επιστολή 104 όπου ο Σενέκας διενεργώντας μια επισκόπηση της ζωής του Σωκράτη κάνει σαφείς αναφορές και στη δύστροπη σύζυγό του.

<sup>341</sup> πρβ. *Ep.* 104.27-28.

Αυτό που ενδιαφέρει, σύμφωνα με τον Σενέκα, είναι όχι ο τρόπος που διενεργείται μια προσβολή αλλά ο τρόπος που την δεξιώνεται κάποιος: *Non quemadmodum facta sit iniuria refert, sed quemadmodum lata.*<sup>342</sup> Και στη συγκεκριμένη περίπτωση ένα απλό περιστατικό διαθέτει τελικά όλη τη δύναμη να προβάλλει καθαρά πώς πρέπει να αντιμετωπίζεται με αυτοσυγκράτηση μια προσβολή και να αποφεύγεται η οργή.<sup>343</sup> Εξάλλου, σύμφωνα με την απορία που εκφράζει ο Σενέκας, δεν θα πρέπει να θεωρείται τόσο δύσκολη η χαλιναγώγηση του πάθους της οργής από τη στιγμή που ακόμα και τύραννοι είναι σε θέση να ελέγχουν και να καταπνίγουν τη σύμφυτη σε αυτούς *saevitia*.<sup>344</sup> Το σχόλιο αυτό, το οποίο θίγει εμμέσως το θέμα της διάστασης πολιτικής και φιλοσοφίας, έρχεται να αποτελέσει την ιδανική γέφυρα για να ακολουθήσει το θετικό παράδειγμα του τυράννου των Αθηνών Πεισίστρατου.<sup>345</sup>

Συνεχίζοντας επί του θέματος της οργής και του τρόπου που αυτή θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί, ξεκαθαρίζει ο Σενέκας ότι αυτό που απαιτείται ουσιαστικά είναι αγώνας με τον εαυτό μας, αγώνας να περιοριστεί εντός μας το αίσθημα της οργής και να μην εκδηλωθεί προς τα έξω, ώστε να την κατευθύνουμε εμείς και όχι να μας κατευθύνει.<sup>346</sup> Αυτό έχει επιτευχθεί έμπρακτα από τον Σωκράτη ο οποίος προβάλλεται επί τούτου ως *exemplum*.<sup>347</sup> Εάν χαμήλωνε την ένταση της φωνής του και περιόριζε τα λόγια του, τότε ήταν ένδειξη ότι είχε θυμώσει και πολεμούσε με αυτό τον τρόπο την οργή του, ώστε να αποτρέψει την εκτόνωσή της προς τα έξω. Δεχόταν βέβαια τον έλεγχο και τις παρατηρήσεις των φίλων του, με τις οποίες όμως δεν δυσανασχετούσε. Ήταν ευτυχής που πολλοί μεν αντιλαμβάνονταν την οργή του αλλά κανείς δεν την γεύοταν: *Deprendebatur itaque a familiaribus et coarguebatur, nec erat illi exprobratio latitantis irae ingrate. Quidni gauderet, quod iram suam multi intellexerent, nemo sentiret?* (*Ir.* 3.13.3, «Οι στενοί φίλοι του τότε τον έβρισκαν έξω και τον κατηγορούσαν, αλλά δεν τον

<sup>342</sup> Βλ. παράδειγμα του Μάρκου Κάτωνα στο *Ir.* 2.32.2-3 και 3.38.2.

<sup>343</sup> Στο ίδιο έργο *De Ira* ο Σενέκας επισημαίνει το ασυμβίβαστο ανάμεσα σε έναν *vir sapiens* και στο πάθος της οργής ακόμη και αν η οργή αυτή οφείλεται στη φαυλότητα των άλλων ανθρώπων. Ο σοφός άνδρας παραμένει πάντοτε αναλλοίωτος και ανεπηρέαστος από το κακό που κυριαρχεί γύρω του (*Ir.* 2.6.1 κ.ε.). Αυτό διαπιστώνεται από τη ρητορική ερώτηση που διατυπώνει ο Σενέκας για τον Σωκράτη ως πρότυπο σοφού άνδρα: *Desinet ille Socrates posse eundem vultum domum referre, quem domo extulerat?* (*Ir.* 2.7.1, «Θα σταματήσει ο Σωκράτης να επιστρέφει στο σπίτι με την ίδια όψη που είχε όταν έφευγε;»).

<sup>344</sup> *Nec video quare difficilis sit moderatio, cum sciam tyrannorum quoque tumida et fortuna et licentia ingenia familiarem sibi saevitiam repressisse* (*Ir.* 3.11.3).

<sup>345</sup> *Ir.* 3.11.4.

<sup>346</sup> *Ir.* 3.13.1-2. Ενδεικτική είναι η αναφορά στο *Ir.* 1.15.3 ότι ο Σωκράτης δεν τολμούσε να εμπιστευθεί τον εαυτό του εν βρασμώ ψυχής γι' αυτό και απέφυγε να τιμωρήσει έναν δούλο ενόσω ήταν οργισμένος.

<sup>347</sup> *Ir.* 3.13.3.

ενοχλούσε η κατηγορία της απόκρυψης του θυμού. Γιατί να μην ήταν χαρούμενος που πολλοί καταλάβαιναν τον θυμό του αλλά κανείς δεν τον ένιωθε;»<sup>348</sup>

Στο σημείο αυτό δεν θα μπορούσε να περάσει απαρατήρητο το γεγονός πως μετά το *exemplum Socratis* ο Σενέκας, στηριζόμενος στην τεχνική της έντονης αντίθεσης, προβάλλει την άλλη όψη των πραγμάτων επισωρεύοντας έναν μακρύ κατάλογο αντιπαραδειγμάτων (*Ir.* 3.14.1 κ.ε.). Ο κατάλογος αυτός αποτελείται από εξέχοντα ονόματα πολιτικών ανδρών (Καμβύσης, Δαρείος, Κύρος, Ξέρξης, Αλέξανδρος, Σύλλας και Καλιγούλας), οι οποίοι ωστόσο δεν μπόρεσαν να αυτοκυριαρχηθούν και να συγκρατήσουν την οργή τους ούτε ήταν σε θέση να ακούσουν και να δεχτούν τις συμβουλές πιστών τους φίλων.<sup>349</sup>

Όπως έχει ήδη διαφανεί από την εξέταση της παραδειγματικής συμπεριφοράς του Μάρκου Κάτωνα, το ελεύθερο και ανυπότακτο πνεύμα ανάγεται στο κατεξοχήν χαρακτηριστικό του κύκλου των *viri sapientes* του οποίου εξέχουσες φυσιογνωμίες είναι τόσο ο Μάρκος Κάτων όσο και ο Σωκράτης. Το χαρακτηριστικό αυτό ενυπάρχει ουσιαστικά σε κάθε αναφορά που γίνεται στα συγκεκριμένα αυτά πρόσωπα.

Στον διάλογο *De Beneficiis* (5.6.2-7) ο Σενέκας ανακαλεί ένα περιστατικό κατά το οποίο ο Μακεδόνας βασιλιάς Αρχέλαος είχε προσκαλέσει τον Σωκράτη αλλά, σύμφωνα με την παράδοση, ο Σωκράτης απέρριψε την πρόσκληση, ώστε να μη δεχτεί καμία ευεργεσία από τον βασιλιά αφού δεν θα μπορούσε να ανταποδώσει: *Archelaus rex Socratem rogavit, ut ad se veniret; dixisse Socrates traditur nolle se ad eum venire, a quo acciperet beneficia, cum reddere illi paria non posset* (*Ben.* 5.6.2, «Ο Αρχέλαος κάλεσε κάποτε τον Σωκράτη να πάει κοντά του. Λέγεται όμως ότι ο Σωκράτης αρνήθηκε να πάει, για να μη δεχθεί ευεργεσίες από αυτόν, τις οποίες δεν θα μπορούσε να ανταποδώσει επαρκώς»).

Αυτό που προκαλεί εντύπωση στο συγκεκριμένο παράδειγμα είναι η υπερβολική ρητορικότητα και φλυαρία που το βαραίνει και επιβραδύνει σημαντικά τον ρυθμό. Ο Σενέκας επιχειρεί να αναλύσει διεξοδικά την απάντηση που είχε δώσει ο Σωκράτης συνθέτοντας ένα κείμενο στηριγμένο σε ρητορικές ερωτήσεις με υποθέσεις που

---

<sup>348</sup> Αξιοσημείωτη είναι η φύση της φιλικής σχέσης που συνδέει τον Σωκράτη με τους φίλους του, η οποία διακρίνεται για την ισοτιμία, την ελευθερία λόγου και έκφρασης, την αλληλοαποδοχή. (πρβ. το παράδειγμα του Σωκράτη στο *Ben.* 7.24.1).

<sup>349</sup> Η Martha Nussbaum επισημαίνει πως καθώς στο τρίτο βιβλίο του *De Ira* ο συνομιλητής του Σενέκα είναι πλέον έτοιμος και πρόθυμος να αποσύρει εντελώς τον θυμό από την ψυχή του, η προσοχή όλη εστιάζεται σε παραδείγματα που φανερώνουν τόσο τις επιπτώσεις του ανεξέλεγκτου θυμού όσο και τις δυνατότητες χαλιναγώγησής του, Nussbaum (1996) 410.

δηλώνουν το απραγματοποίητο. Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης εντάσσεται και μια εκτενής παρέκβαση σχετικά με το φαινόμενο της έκλειψης ηλίου (*Ben.* 5.6.4-5).

Ωστόσο, έστω και μέσα από αυτό το υπερφορτωμένο ρητορικό ύφος επιτυγχάνει ο Σενέκας να φωτίσει κάποια καίρια σημεία. Αυτό που αναδεικνύεται από το συγκεκριμένο *exemplum* είναι η επίμονη επανάληψη της διάστασης ανάμεσα σε *vir publicus* και *vir sapiens*, η αντιπαλότητα ανάμεσα στην πολιτική και τη φιλοσοφία που προσλαμβάνει εν τέλει τον ρόλο ενός *leitmotif* στο έργο του Σενέκα.<sup>350</sup> Δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητο το γεγονός ότι το παράδειγμα αυτό ακολουθεί αμέσως μετά το παράδειγμα του βασιλιά των Μακεδόνων Αλεξάνδρου και του Διογένη του Κυνικού (*Ben.* 5.6.1).

Όλα τα σχόλια και οι αναλύσεις στις οποίες προβαίνει ο Σενέκας καταλήγουν στην προβολή της σοφίας και της ανωτερότητας του Σωκράτη, στην υπερίσχυσή του *vir sapiens* έναντι του βασιλιά Αρχέλαου. Μιλώντας υποθετικά ο Σενέκας πώς θα μπορούσε να ενεργήσει ο Σωκράτης αποδεχόμενος την πρόσκληση του Αρχέλαου επιτυγχάνει να πλέξει ένα έμμεσο εγκώμιο γι' αυτόν επισημαίνοντας ταυτόχρονα το χάσμα που τον χωρίζει από τον Αρχέλαο.

Υπογραμμίζεται κατ' αρχάς η περιφρόνησή του προς τα πλούτη (*Ben.* 5.6.2). Έπειτα παρουσιάζεται ο Σωκράτης ως έμπειρος και γνώστης της ζωής και του θανάτου (*Ben.* 5.6.3: *hominem vitae ac mortis peritum utriusque fines tenentem*) σε αντίθεση με τον Μακεδόνα βασιλιά ο οποίος βαδίζει στο σκότος αγνοώντας τη βαθύτερη φύση των πραγμάτων. Αξίζει να σημειωθεί η αντίθεση που δημιουργείται με τις λεκτικές επιλογές του Σενέκα: ενώ ο Σωκράτης χαρακτηρίζεται *peritus*, ο Αρχέλαος παρουσιάζεται ως *ignarus* και *rex in luce media errans*. Απόδειξη της ουσιαστικής άγνοιας του Αρχέλαου αποτελεί η αντίδρασή του, όταν συνέβηκε έκλειψη ηλίου: *Si regem in luce media errantem ad rerum naturam admisisset usque eo eius ignarum, ut, quo die solis defectio fuit, regiam cluderet et filium, quod in luctu ac rebus adversis moris est, tonderet?* (*Ben.* 5.6.3, «Αν είχε εισαχθεί στα μυστικά της φύσης αυτός ο βασιλιάς που ακόμα και στο φως της ημέρας είχε χάσει το δρόμο του, τόσο αδαής που όταν υπήρξε κάποτε έκλειψη ηλίου έκλεισε το παλάτι και, όπως συνηθίζεται σε στιγμές θρήνου και καταστροφής, έκοψε τα μαλλιά του γιου του;»).

---

<sup>350</sup> Σύμφωνα με τον Momigliano (1950) 239 κ.ε., ο Σενέκας συμβολίζει τη στιγμή εκείνη κατά την οποία η πολιτική αρχίζει να φαίνεται ασύμβατη με μια ζωή σύμφωνη με τη φιλοσοφία και η φιλοσοφία να γίνεται εχθρός της πολιτικής ζωής.

Η αντίθεση ανάμεσα στους δύο άνδρες και η συνακόλουθη απαξίωση του βασιλιά Αρχέλαου εντείνεται στην αμέσως επόμενη ρητορική ερώτηση όπου ο ισχυρός βασιλιάς καταβάλλεται και καταρρέει από τον φόβο των φυσικών φαινομένων. Πόσο μεγάλη ευεργεσία θα πρόσφερε ο Σωκράτης, αν έβγαζε τον φοβισμένο βασιλιά από την κρυψώνα του και τον καθιστούσε ενήμερο των νόμων της φύσης!: *Quantum fuisset beneficium, si timentem e latebris suis extraxisset et bonum animum habere iussisset dicens* (Ben. 5.6.4). Στο σημείο αυτό ακριβώς είναι που παρεμβάλλεται η παρέκβαση που αναφέρθηκε προηγουμένως σχετικά με την έκλειψη ηλίου.

Με το τέλος της παρέκβασης ο Σενέκας μεγεθύνει και οξύνει ακόμη περισσότερο το θέμα της διάστασης ανάμεσα στην πολιτική και στη φιλοσοφία ισχυριζόμενος πως όταν κάποιος αποκτήσει πραγματική γνώση του κόσμου γύρω του και μυηθεί στις πραγματικές αξίες της ζωής, τότε εξ ορισμού απορρίπτει την εξουσία. Η θέση αυτή δίνεται πάλι μέσα από μια ρητορική υποθετική ερώτηση που υποβάλλει ο Σενέκας: *Socrates parem gratiam Archelao referre non posset, si illum regnare vetuisset?* (Ben. 5.6.6, «Δεν θα μπορούσε ο Σωκράτης να ανταποδώσει επάξια τη χάρη στον Αρχέλαο, από τη στιγμή που του απαγόρευσε να γίνει βασιλιάς;»).

Αφού απέδειξε λοιπόν ο Σενέκας πως τίποτα σημαντικότερο δεν θα μπορούσε να προσφέρει ο Αρχέλαος στον Σωκράτη από αυτό που θα λάμβανε ο ίδιος, διατυπώνεται η εύλογη απορία: *Quare ergo hoc Socrates dixit?* («Γιατί λοιπόν ο Σωκράτης τα είπε αυτά;»). Η απάντηση που δίνεται από τον Σενέκα είναι πως ο Σωκράτης, ένας άνθρωπος έξυπνος και προικισμένος με την ιδιαίτερη ικανότητα να μιλά με παραβολές, προτίμησε να αρνηθεί μετά ειρωνείας παρά με αυθάδεια ή αλαζονεία (Ben. 5.6.6).

Με αφορμή τον αντίλογο ότι ίσως θα μπορούσε να πάει στον Αρχέλαο αλλά να αρνηθεί να δεχτεί δώρα που δεν θα ήταν αντάξιά του, ο Σενέκας καυτηριάζει για ακόμη μία φορά τη συμπεριφορά αυτών που βρίσκονται στην εξουσία κάνοντας λόγο για αλαζονική συμπεριφορά και υπερηφάνεια που δεν ανέχεται οποιαδήποτε αντίρρηση. Η επισήμανση για τον Αρχέλαο ακούγεται πλέον γενικευμένη για όλους τους βασιλείς: *Sed instigasset in se regem insolentem et omnia sua magno aestimari volentem. Nihil ad rem pertinet, utrum dare aliquid regi nolis an accipere a rege; in aequo utramque ponit repulsam, et superbo fastidiri acerbius est quam non timeri* (Ben. 5.6.7, «Θα έκανε όμως έναν εχθρό για τον βασιλιά που ήταν αλαζόνας και ήθελε όλες οι χάρες του να θεωρούνται μεγάλης αξίας. Δεν έχει καμία συνέπεια αν είσαι απρόθυμος είτε να δώσεις κάτι σε έναν βασιλιά είτε να δεχτείς κάτι από έναν βασιλιά. Και τα δύο είναι γι' αυτόν



άρνηση και είναι πιο πικρό για έναν υπερήφανο να περιφρονείται παρά να μην τον φοβούνται»).

Αυτό που σκόπευε εξαρχής να εξάρει ο Σενέκας στο παράδοξο αυτό ρητορικό παράδειγμα για τον Σωκράτη αφήνεται να ακουστεί στο τέλος ως ένα ισχυρό *columen*. Θέλετε να ξέρετε, μας ρωτά ο Σενέκας, τι πραγματικά εννοούσε ο Σωκράτης; Αρνούνταν να εμπλακεί σε μια εκούσια δουλειά αυτός που την ελευθερία του λόγου του ακόμα και μια ελεύθερη πολιτεία δεν μπόρεσε να αντέξει: *Vis scire, quid vere voluerit? Noluit ire ad voluntariam servitutem is, cuius libertatem civitas libera ferre non potuit* (Ben. 5.6.7). Δεν θα μπορούσε να περάσει απαρατήρητο το οξύμωρο σχήμα ανάμεσα στις έννοιες *libertas* και *civitas libera* που κρύβει στην ουσία και μια ισχυρή δόση ειρωνείας για την αντιμετώπιση του Σωκράτη από την πολιτεία.

Το θέμα της αντιμετώπισης του Σωκράτη από την πολιτεία επανέρχεται με δριμύτητα στον διάλογο *De Tranquillitate Animi* (Tr. 5.2-3). Κύριο σημείο αναφοράς είναι η ταραγμένη πόλη των Αθηνών η οποία βιώνει έντονα τις φθαρτικές συνεπαγωγές του ανεπιεικούς καθεστώτος των Τριάκοντα Τυράννων. Ο Σενέκας επιχειρεί να προβάλλει μια εικόνα που αποπνέει τον αέρα της σήψης και της κατάρρευσης μιας αρρωστημένης, πρώην ευημερούσας πολιτείας. Έχει σημασία να επισημανθεί το λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται το οποίο εικονογραφεί με ενάργεια την ανήκεστη σκληρότητα του τυραννικού καθεστώτος και παραπέμπει στις λεκτικές αναφορές που γίνονται από τον Σενέκα σε άλλα σημεία του έργου του για όλους σχεδόν τους εκπροσώπους της εξουσίας: *divellerent, occiderant, irritabat se ipsa saevitia, carnificum triste collegium*.<sup>351</sup>

Μέσα από αντιθετικές εικόνες προβάλλεται η τωρινή κατάρρευση και κατάντια της άλλοτε ευνομούμενης πολιτείας: *in qua civitate erat Areos pagos, religiosissimum iudicium, in qua senatus populusque senatu similis, coibat cotidie carnificum triste collegium et infelix curia tyrannis angustabatur* («Στην πόλη όπου υπήρχε ο Άρειος Πάγος, ένα δικαστήριο θεοσεβέστατο, μία σύγκλητος και μία λαϊκή συνέλευση παρόμοια με τη σύγκλητο, εκεί μαζευόταν κάθε μέρα μια θλιβερή σύναξη δημίων, και το δύστυχο το βουλευτήριο είχε καταντήσει ασφυκτικά στενό από την πληθώρα των τυράννων»)<sup>352</sup> Αυτό που τονίζεται είναι ότι έχει εκλείψει οποιαδήποτε ελπίδα ανάκαμψης

<sup>351</sup> Tr. 5.1: *Numquid potes inuenire urbem miseriorem quam Atheniensium fuit, cum illam triginta tyranni diuellerent? Mille trecentos ciues, optimum quemque, occiderant, nec finem ideo faciebant, sed irritabat se ipsa saevitia* («Θα μπορούσες μήπως να βρεις κάποια πόλη σε περισσότερο άθλια κατάσταση από την πόλη των Αθηνών, όταν την είχαν κατακερματίσει οι τριάντα τύραννοι; Είχαν εκτελέσει δεκατρείς χιλιάδες πολίτες, τους αρίστους, και δεν επρόκειτο βέβαια γι' αυτό τον λόγο να σταματήσουν, αλλά η ίδια η ωμότητά τους έτρεφε τη φλόγα αναπαραγωγής της», μτφ. Ν. Πετρόχειλος).

<sup>352</sup> Μτφ. Ν. Πετρόχειλος.

και αποκατάστασης της ελευθερίας: *Ne spes quidem ulla recipiendae libertatis animis poterat offerri, nec ulli remedio locus apparebat contra tantam vim malorum* («Δεν υπήρχε καμία ελπίδα να επανακτήσει την ελευθερία της, ούτε υπήρχε έδαφος για προσφορά βοήθειας μπροστά σε μία τόσο ισχυρή δύναμη κακών»).

Μέσα από αυτή την εικόνα του πλήρους αδιεξόδου ανακύπτει το παράδειγμα του Σωκράτη. Το παράδειγμα εισάγεται ως συνήθως με τον αντιθετικό σύνδεσμο *tamen*, για να δηλώσει ακριβώς την εξαίρεση του Σωκράτη και τη διαφοροποίησή του από την προηγούμενη κατάσταση. Ο λόγος του Σενέκα γίνεται συνεχής με πέντε απανωτές προτάσεις που συνδέονται παρατακτικά με τον σύνδεσμο *et*, έχουν αυξητική ένταση και αντικατοπτρίζουν τη θέση και το έργο του Σωκράτη στα δύσκολα χρόνια της τυραννίας.<sup>353</sup>

Πρόκειται για έναν Σωκράτη αλώβητο στο μέσο μιας διαλυμένης πολιτείας ο οποίος παρηγορεί τους θρηνούντες βουλευτές, ενδυναμώνει τους απελπισμένους, επιπλήττει τους κατέχοντες και τέλος, ως κορωνίδα, παρέχει τον εαυτό του *ad imitandum*, αφού το ελεύθερο πνεύμα του αποτελεί παράδειγμα για όσους θέλουν να τον μιμηθούν: *Socrates tamen in medio erat et lugentis patres consolabatur et desperantis de re publica exhortabatur et divitibus opes suas metuentibus exprobrabat seram periculosae avaritiae paenitentiam et imitari volentibus magnum circumferebat exemplar, cum inter triginta dominos liber incederet* (Tr. 5.2).<sup>354</sup> Το παράδειγμα περαίνεται με το καυστικό σχόλιο του Σενέκα για την αγνωμοσύνη και την αχαριστία της πολιτείας απέναντι στον Σωκράτη, αλλά και την εν γένει αδυναμία της να βαστάξει το μέγεθος της ελευθερίας

<sup>353</sup> Τον Σωκράτη ως παράδειγμα για τη στάση του απέναντι στο καθεστώς των Τριάκοντα Τυράννων αναφέρει πρώτος ο Κικέρων ο οποίος σε μια επιστολή προς τον Αττικό (8.2.4) παραλληλίζει τη συμπεριφορά του Σωκράτη με αυτή απέναντι στον δυνάμει τύραννο Καίσαρα. Ο Σενέκας χρησιμοποιεί αυτό το παράδειγμα επίσης στον παραμυθητικό λόγο προς την Ελβία (*Helv.* 13.4) και στις επιστολές 28 και 104 (28.8 και 104.28). Βλ. Döring (1979) 30.

<sup>354</sup> «Ο Σωκράτης όμως βρισκόταν τότε ανάμεσά τους και παρηγορούσε τους ταγούς της πόλης, που πενθούσαν, εμπύχωνε αυτούς που είχαν απελπιστεί για την τύχη του κράτους, κατηγορούσε τους πλούσιους, που έτρεμαν για τα αγαθά τους, προβάλλοντας μια όψιμη μεταμέλεια για την ολέθρια απληστία τους, ενώ σε αυτούς που θα ήθελαν να τον μιμηθούν πρόσφερε το μεγάλο του παράδειγμα, καθώς βιάδιζε, ελεύθερος αυτός, ανάμεσα σε τριάντα τυράννους» (μτφ. Ν. Πετρόχειλος). Στην Επιστολή 28 ο Σενέκας βρίσκει ακόμη μία ευκαιρία να εκθειάσει την εσωτερική ελευθερία του Σωκράτη, έστω και εν μέσω των Τριάκοντα Τυράννων. Διευκρινίζει όμως πως δεν είναι ο αριθμός που έχει σημασία, αλλά η περιφρόνηση και η αποκήρυξη της οποιασδήποτε δουλείας γενικά. Αξιοσημείωτη είναι η λεκτική διατύπωση που επιτυγχάνει να δημιουργήσει μια ισχυρή εικόνα με τους τριάντα τυράννους να έχουν περικυκλώσει τον Σωκράτη (*circumsteterunt*) αδυνατώντας ωστόσο να προσήξουν (*infringere*) και να κάμψουν το αρραγές και ακλόνητο πνεύμα του: “*Triginta,*” *inquit,* “*tyranni Socraten circumsteterunt nec potuerunt animum eius infringere.*” Η εξήγηση δίνεται αμέσως από τον Σενέκα: *Hanc qui contempsit, in quantalibet turba dominantium liber est* (Ep. 28.8, «Αυτός που έχει περιφρονήσει (τη δουλεία) είναι ελεύθερος, ανεξάρτητα από το πόσο μεγάλο είναι το πλήθος των αφεντικών ανάμεσα στους οποίους στέκει»). Όπως παρατηρεί η Reydam-Schils (2005) 104, τέτοιου είδους συμπεριφορές, οι οποίες βέβαια δεν εντοπίζονται στην παλαιότερη σωκρατική παράδοση, καθιστούν τον Σωκράτη “*a Roman Stoic avant la lettre*”.

του: *Hunc tamen Athenae ipsae in carcere occiderunt, et qui tuto insultaverat agmini tyrannorum, eius libertatem libertas non tulit* (Tr. 5.3).<sup>355</sup> Η επιλογή του *tamen* για ακόμη μία φορά υπογραμμίζει την αντίθεση Σωκράτη και πολιτείας ενώ η αντωνυμία *hunc* τοποθετημένη επικεφαλής στην πρόταση τονίζει περαιτέρω το παράδοξο των ενεργειών της πολιτείας να φυλακίσει και να θανατώσει έναν τέτοιο άνθρωπο όπως είναι ο Σωκράτης.

Στο σημείο αυτό επανερχόμαστε στον διάλογο *De Beneficiis*, όπου συναντούμε ακόμη μία φορά το *exemplum Socratis* (Ben. 7.24.1). Το συγκεκριμένο παράδειγμα φροντίζει να προβάλλει την αδιαμφισβήτητη αξία και υπεροχή του Σωκράτη, ενώ ταυτόχρονα τονίζει μια επιπλέον πτυχή του χαρακτήρα του, τη διάκριση και τη λεπτότητα στον χειρισμό των άλλων ανθρώπων. Συζητώντας ο Σενέκας σχετικά με την παροχή ευεργεσιών ή την ανταπόδοσή τους σημειώνει πως όταν δίνεται η ευκαιρία δεν είναι κακό να γίνεται μια υπόμνηση και μια υπενθύμιση σε κάποιους, αλλά πάντοτε με διάκριση χωρίς να ενυπάρχει το στοιχείο της απαίτησης: *Interveniatur aliquando admonitio, sed verecunda, quae non poscat nec in ius vocet* (Ben. 7.23.3). Η πρόταση αυτή λειτουργεί ουσιαστικά ως εισαγωγή, ώστε να ακολουθήσει το *exemplum Socratis* που θα δείξει έμπρακτα τι εννοεί ο Σενέκας με την *admonitio verecunda*.

Το παράδειγμα αναφέρεται σε ένα περιστατικό κατά το οποίο ο Σωκράτης με έναν ιδιαίτερο τρόπο ζητεί από τους φίλους του κάτι χωρίς ωστόσο να το απαιτεί: *Neminem poroscit, omnes admonuit* (Ben. 7.24.1, «Δεν ζητά από κανένα, τους υπενθυμίζει όλους»). Ο λόγος είναι κοφτός και ασύνδετος με μικρές σύντομες προτάσεις συμβάλλοντας έτσι στον γρήγορο ρυθμό και στο αυστηρό ύφος. Με έναν υποθετικό λόγο που δηλώνει το απραγματοποίητο γνωστοποιεί εμμέσως στους φίλους του ότι έχει ανάγκη από έναν χιτώνα: *Socrates amicis audientibus: "Emissem," inquit, "pallium, si nummos haberem."* (Ben. 7.24.1, «Ο Σωκράτης είπε κάποτε μπροστά στους φίλους του που τον άκουγαν: 'θα αγόραζα έναν χιτώνα, αν είχα τα χρήματα'»). Τότε μόνο δραστηριοποιούνται οι φίλοι να του παράσχουν αυτό που χρειαζόταν, είναι όμως ήδη αργά, αφού απέτυχαν να εκπληρώσουν το χρέος τους απέναντί του: *Post hoc quisquis properaverit, sero dat; iam Socrati defuit* (Ben. 7.24.2).

---

<sup>355</sup> «Και όμως αυτόν τον άνθρωπο η Αθήνα δολοφόνησε στη φυλακή του, και έτσι η ίδια η ελευθερία δεν μπόρεσε να ανεχθεί να είναι ελεύθερος ο άνθρωπος που ακλόνητος είχε χλευάσει έναν ολόκληρο όμιλο τυράννων», (μτφ. Ν. Πετρόχειλος). Αξίζει να σημειωθεί στη συγκεκριμένη πρόταση το παιγνίδι του Σενέκα με τον όρο *libertas*. Κατ' αρχάς χρησιμοποιείται με την ηθική σημασία ως προσωπική ανεξαρτησία και ελευθερία και αμέσως μετά με την πολιτική έννοια ως δημοκρατία. Το ίδιο παιγνίδι με τον όρο *libertas* το είχαμε ξανασυναντήσει στο πέμπτο βιβλίο του *De Beneficiis* στο περιστατικό με τον Σωκράτη και τον Αρχέλαο (Ben. 5.6.7), βλ. Döring (1979) 33.

Ο Σωκράτης ωστόσο τους αντιμετωπίζει με πολλή διάκριση και ευγένεια, όπως προκύπτει μέσα από τη ρητορική ερώτηση του Σενέκα, αποφεύγοντας τις αυστηρές επιπλήξεις (*Ben.* 7.24.2). Η πρόταση *emissem pallium, si nummos haberem*, η οποία ακούγεται δύο φορές στο παράδειγμα, αντιστοιχεί λοιπόν πλήρως στην *admonitio verecunda* για την οποία μίλησε προηγουμένως ο Σενέκας. Η αξία του Σωκράτη, την οποία επιθυμεί για πολλοστή φορά να αναδείξει ο συγγραφέας, διαφαίνεται καθαρά μέσα από την πρόταση *Quantulum enim erat, quod Socrates accipiebat! At multum erat eum fuisse, a quo Socrates acciperet*,<sup>356</sup> όπου ο δότης μεγαλύνεται από το μεγαλείο του παραλήπτη.<sup>357</sup>

Το *exemplum* ολοκληρώνεται με ένα τελικό συμπέρασμα που απορρίπτει την άκομψη και άγαρμπη απαίτηση ανταπόδοσης και θέτει τον Σωκράτη σε πλήρη αντιδιαστολή με τους *acerbos exactores*: *Propter acerbos exactores repetere prohibemus, non, ut numquam fiat, sed ut parce* (*Ben.* 7.24.2, «Επειδή κάποιοι είναι τραχείς στον τρόπο που ζητούν ανταπόδοση, τους εμποδίζουμε να ζητήσουν, όχι για να μην υπάρξει ποτέ, αλλά για να γίνει με μέτρο»). Αυτό που εκθειάζει εν τέλει ο Σενέκας στο συγκεκριμένο παράδειγμα είναι την αγνή και ειλικρινή σχέση του Σωκράτη με τους φίλους του που του επιτρέπει με τρόπο λεπτό και διακριτικό να τους υπενθυμίσει κάποια υποχρέωσή τους.

Με την Επιστολή 70 ολοκληρώνονται οι αναφορές του Σενέκα στο πρόσωπο του Σωκράτη. Στην εν λόγω επιστολή ο Σενέκας θεωρητικολογεί περί της ζωής και του θανάτου. Η συζήτηση έχει χρώμα έντονα φιλοσοφικό και στρέφεται γύρω από την ποιότητα ζωής και τον τρόπο θανάτου που επιλέγει ο καθένας. Ανάμεσα στα κύρια σημεία που τίγονται είναι πως σημασία έχει να ζει κανείς καλά και όχι απλώς να ζει. Ως εκ τούτου ο σοφός άνδρας πρόκειται να ζήσει όσο οφείλει και όχι όσο μπορεί (*Ep.* 70.4), διότι πάντοτε έχει κατά νου την ποιότητα και όχι την ποσότητα της ζωής (*Ep.* 70.5). Το επίμαχο θέμα δεν είναι η ώρα του θανάτου, αργά ή γρήγορα, αλλά η ποιότητα του θανάτου, να πεθαίνει δηλαδή κάποιος προκειμένου να απαλλαγεί από τον κίνδυνο μιας κακής ζωής (*Ep.* 70.6). Διευκρινίζει ωστόσο ο Σενέκας πως στην περίπτωση που ο θάνατος επικρέμαται ως τιμωρία είναι προτιμότερο να αποφεύγεται η αυτοκτονία ως

---

<sup>356</sup> «Διότι πόσο μικρό ήταν αυτό που λάμβανε ο Σωκράτης! Αλλά ήταν πολύ σημαντικό να είσαι αυτός από τον οποίο λάμβανε ο Σωκράτης!».

<sup>357</sup> Στο τρίτο βιβλίο του ίδιου έργου ο Σενέκας θέτει το ερώτημα σχετικά με το ποια ευεργεσία θα μπορούσε να θεωρηθεί σημαντικότερη και μεγαλύτερη, του πατέρα προς τον γιο ή το αντίστροφο. Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης μνημονεύεται σε μια πρόταση το όνομα του Σωφρονίσκου, πατέρα του Σωκράτη, μαζί με τα ονόματα των πατέρων του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα ως παραδείγματα περιπτώσεων κατά τις οποίες το όνομα του πατέρα επιζεί εξαιτίας της αξίας του παιδιού του (*Ben.* 3.32.3).

διεκπεραίωση της τιμωρίας και να παρέχεται μια τελευταία ευκαιρία άσκησης του εαυτού μας, διότι θα ήταν ανοησία να πεθαίνει κάποιος από τον φόβο του θανάτου (*Ep.* 70.8).

Η θέση αυτή λειτουργεί ως εισαγωγή για το επερχόμενο παράδειγμα του Σωκράτη το οποίο απεικονίζει τα πιο πάνω. Ο Σωκράτης θα μπορούσε να οδηγηθεί γρηγορότερα στον θάνατο από αστία χωρίς να περιμένει το δηλητήριο από την πολιτεία: *Socrates potuit abstinentia finire vitam et inedia potius quam veneno mori* (*Ep.* 70.9, «Ο Σωκράτης θα μπορούσε να τελειώσει τη ζωή του με αποχή από το φαγητό. Θα μπορούσε να πεθάνει από πείνα παρά πίνοντας το δηλητήριο»). Ο Σενέκας διατυπώνει την εναλλακτική αυτή λύση που είχε ο Σωκράτης με μια απαρεμφατική σύνταξη όπου τα δύο απαρέμφατα ως αντικείμενα του ρήματος *potuit* και η προσαπτόμενη σε αυτά δοτική του μέσου επαναλαμβάνουν αλλήλους, ίσως για να τονιστεί περισσότερο το γεγονός ότι όντως έχει διέξοδο από το δηλητήριο ο Σωκράτης, αλλά δεν την επιλέγει: *abstinentia finire vitam* και *inedia mori*. Αντ' αυτής προτιμά να παραμένει για τριάντα μέρες στο δεσμωτήριό του αναμένοντας την ώρα του θανάτου του. Η επιλογή αυτή δεν έχει να κάνει με ψεύτικες ελπίδες πως κάτι θα μπορούσε να συμβεί εν τω μεταξύ, αλλά απορρέει από την πρόθεση του Σωκράτη αφενός να αποδείξει ότι σέβεται τους νόμους και αφετέρου να αφήσει ως παρακαταθήκη με το τέλος του ένα τελευταίο μάθημα στους μαθητές του: *Triginta tamen dies in carcere et in expectatione mortis exegit, non hoc animo tamquam omnia fieri possent, tamquam multas spes tam longum tempus reciperet, sed ut praeberet*<sup>358</sup> *se legibus, ut fruentum amicis extremum Socraten daret* (*Ep.* 70.9, «Αντ' αυτού πέρασε τριάντα μέρες στη φυλακή περιμένοντας τον θάνατο, όχι με την ιδέα ότι όλα μπορεί να συμβούν, ότι ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα δίνει πολλές ελπίδες, αλλά για να αποδείξει ότι είναι νομοταγής και να αφήσει με τις τελευταίες του ώρες ένα δίδαγμα στους φίλους του»). Αξίζει να προσεχθεί πως όλα αυτά δίνονται σε μακροπερίοδο, συνεχή λόγο που επιβραδύνει τον ρυθμό και αντικατοπτρίζει, θα έλεγε κανείς, την παραμονή στη φυλακή και την προσμονή του θανάτου.

Το παράδειγμα τερματίζεται με μια ρητορική ερώτηση με την οποία ο Σενέκας, σχηματίζοντας κύκλο, επαναφέρει με διαφορετικά λόγια τη θέση που αποτέλεσε την αφορμή του συγκεκριμένου παραδείγματος (*Ep.* 70.8: *Stultitia est timore mortis mori*, «Είναι ανοησία να πεθαίνεις εξαιτίας του φόβου του θανάτου»). Η συγκεκριμένη ερώτηση ως ανακεφαλαίωση έρχεται να αποκλείσει εξ ορισμού την επιλογή της

---

<sup>358</sup> Το ρήμα *praeberet* ανακαλεί το παράδειγμα του Σωκράτη στο *Vit.* 27.1-3, όπου ο Σωκράτης μιλώντας σε πρώτο πρόσωπο χρησιμοποιεί δύο φορές το ίδιο ρήμα για τον εαυτό του, *praeberi ego materiam* και *praebeo me*.

αυτοκτονίας ή την αποφυγή της τιμωρίας από τον Σωκράτη. Σε μια τέτοια περίπτωση θα αποδεικνυόταν ασυνεπής προς όσα διακήρυττε, γιατί τι θα μπορούσε να θεωρηθεί πιο ανόητο από το να περιφρονεί τον θάνατο και την ίδια στιγμή να φοβάται το δηλητήριο (*Ep.* 70.9: *Quid erat stultius quam mortem contemnere, venenum timere?*);

Δεν θα πρέπει να περάσει απαρατήρητο το γεγονός ότι το παράδειγμα του Σωκράτη έρχεται ως αντίθεση αμέσως μετά το παράδειγμα του Τελέσφορου του Ρόδιου,<sup>359</sup> ενώ προηγείται του παραδείγματος του Δρούσου Λίβωνος.<sup>360</sup> Πρόκειται για τρεις περιπτώσεις κοινό στοιχείο των οποίων είναι ένας μελλοθάνατος πρωταγωνιστής και ειδοποιός διαφορά η τελική επιλογή του καθενός· κάθε επιλογή αξιολογείται ανάλογα με τα δεδομένα εντελώς διαφορετικά.<sup>361</sup> Τα τρία αυτά παραδείγματα παρατιθέμενα το ένα μετά το άλλο βοηθούν τον Σενέκα να στηρίζει το συμπέρασμα που διατυπώνει στο τέλος και των τριών, ότι δεν υπάρχει κοινή θέση σχετικά με το θέμα της αυτοκτονίας,<sup>362</sup> αφού στην πρώτη περίπτωση απορρίπτει ο Τελέσφορος την αυτοκτονία και κατακρίνεται από τον Σενέκα, στη δεύτερη απορρίπτει την αυτοκτονία ο Σωκράτης και εξαιρείται και στην τρίτη επιλέγει την αυτοκτονία ο Δρούσος Λίβων και επιδοκιμάζεται.<sup>363</sup>

Με το πιο πάνω παράδειγμα ολοκληρώνεται ο κύκλος των εμφανίσεων του Σωκράτη στο πεζογραφικό έργο του Σενέκα.

---

<sup>359</sup> *Ep.* 70.6.

<sup>360</sup> *Ep.* 70.10.

<sup>361</sup> Ο Τελέσφορος ο Ρόδιος, φυλακισμένος σε μια σπηλιά από τον Λυσίμαχο, ενώ απέρριψε όπως και ο Σωκράτης την επιλογή του θανάτου διά της πείνας δηλώνοντας πως όσο ζει κάποιος μπορεί να ελπίζει, κατακρίνεται από τον Σενέκα, διότι η ζωή δεν πρέπει να αγοράζεται με οποιοδήποτε τίμημα: *Non omni pretio vita emenda est*. Από την άλλη, ο Σενέκας προκρίνει και αποδέχεται την επιλογή της αυτοκτονίας στην αντίθετη περίπτωση του Δρούσου Λίβωνα ο οποίος σε άθλια κατάσταση, εν είδει λειψάνου βρίσκεται μια ανάσα από τον θάνατο, αλλά αρνείται να εξασφαλίσει μια βραχεία παράταση ζωής. Ο Τάκιτος παρουσιάζει αργότερα τον διωγμό και την αυτοκτονία του Δρούσου Λίβωνα ως σύμπτωμα της γενικότερης αρρωστημένης περιόδου του Τιβερίου (*Ann.* 2.27-31).

<sup>362</sup> *Ep.* 70.11.

<sup>363</sup> Σύμφωνα με την Griffin (1976) 386 τα παραδείγματα και οι περιγραφές αυτοκτονιών στο έργο του Σενέκα ουσιαστικό στόχο έχουν όχι να παρακινήσουν σε πράξεις αυτοκτονίας αλλά να καταβαρυνθούν τον φόβο του θανάτου. Το ότι ο Σενέκας χρησιμοποίησε συχνά την αυτοκτονία, για να κηρύξει την περιφρόνηση του θανάτου αποτελεί κομμάτι κοινωνικής ιστορίας, καθώς στην εποχή του ήταν ήδη αποδεκτή η αυτοκτονία ως μέσο αποφυγής της ατίμωσης ή της τιμωρίας. Για την αυτοκτονία ως στοιχείο του ρωμαϊκού πολιτισμού βλ. Hill (2004). Παρ' όλο που οι διαφορές ανάμεσα στις περιπτώσεις του Δρούσου και του Σωκράτη δεν διατυπώνονται πλήρως, το σημείο που ο Σενέκας θέλει να θίξει είναι προφανώς ότι κάθε άτομο ασκεί το δικαίωμα της ελεύθερης επιλογής με τρόπο που να είναι σύμφωνος με την προσωπική του αντίληψη, Ker (2009) 254.

### 3. Συμπεράσματα

Μετά από την ενδελεχή ανάλυση του διπλού ζεύγους των παραδειγμάτων Αλεξάνδρου-Καλιγούλα και Κάτωνα-Σωκράτη που επιχειρήθηκε στο παρόν κεφάλαιο μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποια ασφαλή συμπεράσματα. Τα τέσσερα αυτά πρόσωπα συνιστούν όντως δύο ιδιοσυστατες ελληνορωμαϊκές συζυγίες, εκ των οποίων η μία αποτελεί για τον Σενέκα το πρότυπο *par excellence* και η άλλη το ακριβές και πιστό αντιείδωλό της. Ως πρόδρομος, σε πολύ εμβρυϊκό στάδιο βέβαια, των πλουτάρχων βίων, τα πρόσωπα αυτά ακολουθούν ανά ζεύγος παράλληλες πορείες και απολαμβάνουν ένα καθεστώς ουσιαστικής ισοτιμίας μέσα στο έργο του Σενέκα. Αλέξανδρος και Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας εκτίθενται για τα ίδια πάθη, λάθη και αδυναμίες και συναποτελούν το ιδανικό αντιείδωλο και την επιτυχέστερη αποσύνθεση του στωικού μοντέλου του *vir sapiens*, το οποίο διαπλάθεται και μορφοποιείται στα πρόσωπα του Ρωμαίου Κάτωνα και του Έλληνα Σωκράτη. Δεν θα μπορούσε ο Σενέκας να βρει καταλληλότερο και αποτελεσματικότερο τρόπο να προβάλει και να υποβάλει τις αρετές που κοσμούν και συνοδεύουν τη *sapientia*. Αποτελούν και οι δύο τη ζωντανή ενσάρκωση και προσωποποίηση του κακού που είναι απαραίτητη για να συλλάβουμε το πραγματικό περιεχόμενο της αληθινής αρετής.<sup>364</sup>

Θα μπορούσε γενικά να υποστηριχθεί πως Αλέξανδρος και Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας ενδημούν στο έργο του Σενέκα ως σκευή εκλογής, προκειμένου να καταυγάζουν εξ αντιθέτου το πρότυπο του *vir sapiens* και την ενυάρχουσα σε αυτόν τάση προς την τελειότητα. Βρίσκονται σε έναν όχι δυσεξιχνίαστο διάλογο μεταξύ τους διακονώντας τον ίδιο σκοπό και αποσκοπώντας στο ίδιο τέλος, *ad gloriam et ad imitationem viri sapientis*.<sup>365</sup>

Αυτό που υπογραμμίζεται και τονίζεται σε κάθε περίπτωση είναι η παντελής έλλειψη σοφίας και λογικής σκέψης, η απουσία αυτογνωσίας, η υπέρμετρη αυτοπεποίθηση και αλαζονεία της εξουσίας, η παρορμητικότητα, η έμφυτη κλίση και ροπή προς τα πάθη της οργής και της μέθης, η ασύδοτη φιλοδοξία, η ελάχιστη αυτοκυριαρχία. Όλα αυτά αναπόφευκτα επισύρουν τη μήνιν του Σενέκα εναντίον και των δύο προσωπικοτήτων, τις οποίες αντιμετωπίζει με τον ίδιο τρόπο, πλέκοντας έτσι έναν αρραγή και αξεδιάλυτο δεσμό μεταξύ τους.

<sup>364</sup> Ο Σενέκας επιτυγχάνει να δημιουργήσει, μέσω των δύο αυτών μορφών, ένα αντι-πορτρέτο που αντικατοπτρίζει όλα όσα ένας αληθινός και καλός Ρωμαίος αυτοκράτορας δεν πρέπει να είναι.

<sup>365</sup> Την ίδια στιγμή, ιδιαίτερα ο Καλιγούλας, γίνεται με τη φαυλότητά του η αφορμή για επίδειξη αρετής από αυτούς που έρχονται σε επαφή μαζί του.

Κατά τον ίδιο τρόπο η συγκριτική εξέταση των δύο άλλων «μεγαπαραδειγμάτων», του Κάτωνα και του Σωκράτη, οδηγεί στην επικύρωση της αρχικής θέσης ότι τόσο το *exemplum Catonis* όσο και το *exemplum Socratis* υπάγονται σε κοινές θεματικές κατηγορίες και τελούν σε έναν συνεχή διάλογο επικοινωνίας μεταξύ τους. Η σύγκρισή τους αποβαίνει διαφωτιστική ως προς το τι επιθυμεί ο Σενέκας να προβάλλει. Η μεγαλοσύνη των δύο ανδρών έγκειται καταρχάς στον τρόπο αντιμετώπισης των δυσκολιών της ζωής και κατά κύριο λόγο στον τρόπο αντιμετώπισης του θανάτου τους.<sup>366</sup> Ο θάνατός τους οδηγεί εν τέλει στην οριστική καταξίωση της ζωής τους. Συνιστούν αμφοτέρωθεν το πρότυπο του σοφού άνδρα συγκεντρώνοντας όλες τις ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά ενός *vir sapiens*.<sup>367</sup> Η αφιλοπλουτία, η αυτοκυριαρχία, η μετριοπάθεια, ο σώφρων και συνετός τρόπος ζωής, το ελεύθερο και ανυπότακτο πνεύμα είναι λίγες μόνο από τις αρετές που κοσμούν τους δύο άνδρες.

Σε κάθε σημείο του πεζογραφικού του έργου ο Σενέκας δεν παραλείπει να καθιστά αναπόφευκτο τον παραλληλισμό του Κάτωνα με τον Σωκράτη. Σωκράτης και Κάτων αποτελούν ζωντανές εικόνες αρετής. Ο Σωκράτης προέρχεται από το πάνθεο των Ελλήνων φιλοσόφων, ενώ ο Μάρκος Κάτων γίνεται ο εκπρόσωπος του ρωμαϊκού κόσμου, ένας πολιτικός που επιτρέπει στη φιλοσοφία να επαναπροσδιορίσει τη ζωή του. Και οι δύο προβάλλονται ως ασφαλείς παιδαγωγοί και σύμβουλοι.<sup>368</sup> Αποτελούν ουσιαστικά τη θετική εκδοχή στο πορτρέτο των Καλιγούλα και Αλεξάνδρου, και όλοι μαζί λειτουργούν συμπληρωματικά ως όργανα φιλοσοφικά για την ανάδειξη του περιεχομένου της έννοιας της *virtus*.

---

<sup>366</sup> Ένας μεγάλος αριθμός παραδειγμάτων που χρησιμοποιεί ο Σενέκας επιδεικνύουν την αρετή τους ακριβώς μέσα από την αντιμετώπιση του θανάτου, με τον τρόπο δηλαδή του θανάτου τους περισσότερο παρά με τον τρόπο ζωής τους. Ο Σωκράτης και ο Κάτων είναι οι πιο εξέχουσες μορφές μαρτύρων στη σύναξη των *exempla virtutis* του Σενέκα, Turpin (2008) 369.

<sup>367</sup> Παρ' όλο που ως πολιτικός ουσιαστικά απέτυχε, μετά τον θάνατό του μετατράπηκε σε πρότυπο ηθικής τελειότητας για τους στωικούς, Goar (1987), Syme (1979) 210. Έγινε επίσης σύμβολο της ηρωικής αντίστασης στην τυραννία για κάθε Ρωμαίο που ήταν υποχρεωμένος να ζει κάτω από τους περιορισμούς που επιβλήθηκαν από το αυτοκρατορικό σύστημα διακυβέρνησης.

<sup>368</sup> Βλ. *Ep.* 11.8-10.



### ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, τα *exempla negativa* είναι σαφώς πολύ λιγότερα από τα *exempla positiva*, καθώς οι προσωπικότητες τις οποίες προβάλλει ο Σενέκας προς μίμηση είναι τουλάχιστον τετραπλάσιες σε αριθμό από τα αρνητικά αντιπαραδείγματα που μνημονεύονται και τα οποία δεν ξεπερνούν τα σαράντα. Αυτά τα *exempla negativa*, τα οποία θα μελετηθούν σχεδόν στο σύνολό τους, ποικίλλουν ως προς την καταγωγή, την εποχή από την οποία προέρχονται, την ιδιότητά τους, τα πάθη που εκπροσωπούν, το ιδεολογικό τους περίβλημα, τη θέση τους στην παράδοση. Ειδικότερα ως προς την καταγωγή, τα ιστορικά αυτά αντιπαραδείγματα διακρίνονται τόσο σε ρωμαϊκά όσο και σε ξένα.

Τα εγχώρια ρωμαϊκά αρνητικά παραδείγματα κατέχουν τη μερίδα του λέοντος. Ανέρχονται σε τριάντα περίπου και εντάσσονται χρονικά σε ένα ευρύτατο πλαίσιο καλύπτοντας την απώτερη ρωμαϊκή ιστορία, τα χρόνια της ρεπουμπλικανικής περιόδου και τον πρώτο προχριστιανικό και μεταχριστιανικό αιώνα. Ανάμεσα στα παλαιότερα *Romanorum exempla ad fugiendum* τα οποία μνημονεύονται μία ή περισσότερες φορές από τον Σενέκα περιλαμβάνονται επιφανείς προσωπικότητες όπως ο Λεύκιος Σύλλας, ο Ιούλιος Καίσαρ, ο Γναίος Πομπήιος, αλλά και πρόσωπα λιγότερο σημαντικά όπως ο απελευθέρωτος του Πομπηίου Δημήτριος ή ο ευνούχος της Κλεοπάτρας Χελιδών. Περνώντας στον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα θα συναντήσουμε, πέρα βέβαια από τον αυτοκράτορα Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα, τον αυτοκράτορα Τιβέριο, τον σύγχρονό του Γναίο Λέντουλο και άλλα λιγότερο γνωστά σε μας, περισσότερο όμως δραστικά ίσως για τους αναγνώστες του Σενέκα πρόσωπα της περιρρέουσας ατμόσφαιρας, όπως ο Σέξτος Τυράννιος, ο Καλβίσιος Σαβίνος, ο Σερβίλιος Βατίας, ο Κόιντος Ατέριος. Ως επισφράγιση, απροσδόκητη θα λέγαμε, της ιδιότυπης αυτής συνάθροισης τίθεται ο ίδιος ο συγγραφέας, ο οποίος αυτοπροσδιορίζεται ως *exemplum fugiendum*.

Πέρα από τα ρωμαϊκά παραδείγματα, θα συναντήσουμε και παραδείγματα που παραπέμπουν σε προσωπικότητες εκτός του ρωμαϊκού και του ελληνικού κόσμου.<sup>369</sup> Τα *exempla* αυτά αφορούν σχεδόν απαξάπασα την περσική δυναστεία και είναι στη συντριπτική τους πλειοψηφία καθ' όλα αρνητικά.<sup>370</sup> Θα μας απασχολήσουν κατά κύριο

<sup>369</sup> Ο Βαλέριος Μάξιμος στο έργο του *Facta et Dicta Memorabilia* διευκρινίζει ότι τα μη ρωμαϊκά παραδείγματα δεν είναι τόσο σημαντικά όσο τα ρωμαϊκά και ότι τα συμπεριλαμβάνει για λόγους ποικιλίας (2.10, ext. 1 και 3.8, ext.1). Βλ. Walker (2004), xix.

<sup>370</sup> Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Σενέκας αναπαράγει ουσιαστικά τα αρνητικά στερεότυπα για τους λαούς της ανατολής, γνωστά ήδη από τον Ηρόδοτο, τα οποία είχαν παίξει ιδιαίτερο ρόλο στην ιδεολογία

λόγο οι Πέρσες Κύρος, Ξέρξης, Καμβύσης και Δαρείος, ο Καρχηδόνιος Αννίβας και ο τύραννος της Σικελίας Φάλαρις.

Ρωμαϊκά και βαρβαρικά παραδείγματα θα παρουσιάζονται με βάση κυρίως τη θεματική τους αλλά και τα έργα στα οποία εμφανίζονται. Αυτό που θα επιχειρηθεί είναι να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο ο Σενέκας υποβάλλει κάθε φορά κάποιο *exemplum*. Αν υπάρχει μια σχετική εισαγωγή, αν το παράδειγμα είναι εκτεταμένο ή σύντομο, αν είναι ανεξάρτητο ή μέρος ενός καταλόγου. Επιπρόσθετα, θα εξεταστεί αν υπάρχει σχέση ανάμεσα στο θέμα που πραγματεύεται το έργο και στη θεματική του εκάστοτε *exemplum* που επιλέγεται και ποιος είναι ο ρόλος και η λειτουργία που επιτελεί σε κάθε περίπτωση το *exemplum*: γενικότερα, δηλαδή, αν υπάρχουν κάποια κριτήρια επιλογής των παραδειγμάτων από τον Σενέκα. Μια άλλη συναφής πτυχή, επίσης, που θα μελετηθεί είναι τα σχόλια που κάνει ο ίδιος ο συγγραφέας, αν εντοπίζονται σε όλα τα *exempla* και ποια μορφή παίρνουν κάθε φορά. Στόχος είναι να διερευνηθεί ο τρόπος που χειρίζεται τα παραδείγματα ο συγγραφέας, καθώς και οι τεχνικές που επιστρατεύει, να οριστεί η ταυτότητα και η φυσιογνωμία τους και να εντοπιστούν οι συγκλίνουσες που διαπερνούν το πλήθος αυτό των ετερογενών και ετερόκλιτων παραδειγμάτων, τα περισσότερα των οποίων έχουν ως ενωτικό τα ολέθρια συμπτώματα που εκδηλώνονται εξαιτίας της κατοχής της εξουσίας και της υπέρμετρης δύναμης.

### **1. Μη ρωμαϊκά ιστορικά παραδείγματα**

Στοχεύοντας να καθοδηγήσει προς το *bene vivendum*, το οποίο εν τέλει επιτυγχάνεται, σύμφωνα με τα λεγόμενα του συγγραφέα, μόνο μέσω της φιλοσοφίας, ανατρέχει πολύ συχνά ο Σενέκας στην αντίθετη όψη του νομίσματος συναριθμώντας κοινότοπα μεν, ζωηφόρα δε, αντιπαραδείγματα. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται και τα *exempla barbarorum*.

Τα *exempla barbarorum* ανήκουν στην πλειοψηφία τους στην ομάδα των *reges*, ενός όρου που προκαλεί στους Ρωμαίους την αποστροφή. Από την εποχή του βασιλιά Tarquinius Superbus και εντεύθεν, καθώς και μετά από τη, μέσω της τραγωδίας, συνάντηση των Ρωμαίων με τον τύπο του Έλληνα τυράννου, επικρατεί στη Ρώμη η τάση

---

της πόλωσης κατά την Ύστερη ρεπουμπλικανική περίοδο, όταν ο Οκταβιανός καλλιέργησε το ιδεολογικοπολιτικό δίπολο «καλή Δύση» εναντίον της «κακής και διεφθαρμένης Ανατολής», προκειμένου να προβάλλει τον Αντώνιο ως διεφθαρμένο ανατολίτη και εχθρό της Ρώμης. Όπως σημειώνει η Τσίτσιου-Χελιδόνη (2013), και στον Λίβιο η ρωμαϊκή προκατάληψη εναντίον άλλων λαών γίνεται πολλές φορές απροκάλυπτη: όλοι τους είναι ηδυπαθείς, οι Καρχηδόνιοι είναι επίορκοι και ασταθείς, οι Ισπανοί και οι Γαλάτες είναι άγριοι και πολεμοχαρείς.

να αποστρέφονται και να απορρίπτουν ο,τιδήποτε σχετίζεται με την έννοια βασιλεύς.<sup>371</sup> Οι δάνειες ελληνικές λέξεις *tyrannus*, *tyrannis* και *tyrannicus* χρησιμοποιούνται αμοιβαίως με τις λατινικές λέξεις *rex*, *dominus*, *regnum*, *dominatio*, *regius*, *regie*, για να εικονοποιήσουν έναν Ρωμαίο ή ξένο δεσπότη, και είναι επιφορτισμένες με μια καθόλα αρνητική σημασία. Ο τύπος αυτός του τυράννου καθιερώνεται ως στερεότυπος στους ρητορικούς κύκλους και επιστρατεύεται πολύ συχνά από τους ρωμαίους ρήτορες, προκειμένου να πλήξουν, να κατηγορήσουν και να διαβάλουν πολιτικούς τους αντιπάλους.<sup>372</sup>

Τα περισσότερα από τα αρνητικά παραδείγματα ξένων ανιχνεύονται κυρίως στις φιλοσοφικές πραγματείες *De Ira* και *De Beneficiis*. Αυτό εξηγείται ίσως από το γεγονός ότι οι ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στα συγκεκριμένα πρόσωπα σχετίζονται άμεσα με τα υπό εξέταση θέματα των δύο φιλοσοφικών διατριβών. Όπως έχει προλεχθεί, πρόκειται για πρόσωπα στερεότυπα και κοινόχρηστα στους ρητορικούς κύκλους, στα οποία είχε εύκολη πρόσβαση ο Σενέκας.

Ο βασικός συνεκτικός δεσμός που συνέχει όλα αυτά τα ιστορικά πρόσωπα είναι στην ουσία μια εγγενής ανικανότητα συναίσθησης του μέτρου. Όπως ακριβώς και στην περίπτωση του Αλέξανδρου και του Καλιγούλα, έτσι και εν προκειμένω τα εισαγόμενα αντιπαραδείγματα είναι κατά τον ίδιο τρόπο εμπαθή και εκδηλώνουν πάθη και αδυναμίες που ιχνογραφούν και παραπέμπουν ευθέως στον τύπο ενός *rex* ή τυράννου, τον οποίο διαπύρως αποστρέφεται ο στωικός περίγυρος του φιλόσοφου Σενέκα.

Τη μερίδα του λέοντος κατέχουν οι εκπρόσωποι της περσικής δυναστείας Δαρείος (*Ir.* 3.16.3, 3.20.1-2), Ξέρξης (*Ir.* 3.16.4, *Ben.* 6.31.1-12, *Brev.* 17.1-3, *Const.* 4.2), Κύρος (*Ir.* 3.21.1-4, *Ben.* 7.3.1) και Καμβύσης (*Ir.* 3.14.1-6, 3.20.2-4, *Ben.* 7.3.1, *Ep.* 86.1) και ακολουθούν ο ορκισμένος εχθρός των Ρωμαίων, Καρχηδόνιος Αννίβας (*Ir.* 2.5.4, *Ep.* 51.5) και ο τύραννος της Σικελίας Φάλαρις (*Ir.* 2.5.1, *Ben.* 7.19.5, *Clem.* 2.4.3). Κοινή συνισταμένη τους η *crudelitas*, η *insania*, η *superbia* και η *avaritia*, πάθη που σαφώς τους ανοικειώνουν από το πρότυπο του *vir sapiens*.<sup>373</sup> Οι ανομοιομερείς χωροχρονικές συντεταγμένες των προσώπων αυτών αναιρούνται από τη συγκλίνουσα εμπαθή ιδιοσυγκρασία τους, η οποία παρουσιάζεται ως απότοκο της βασιλικής τους ιδιότητας.

<sup>371</sup> Βλ. Baraz (2008) 382 κ.ε. Πρβ. επίσης το ξεκάθαρο σχόλιο του Κικέρωνα στο *De Republica* (Κικ. *Rep.* 1.62): *tu non vides unius inportunitate et superbia Tarquinii nomen huic populo in odium venisse regium?* («Δεν βλέπεις ότι εξαιτίας της αλαζονείας και της υπερηφανείας του Ταρκύνιου το όνομα 'βασιλιάς' κατέστη μισητό γι' αυτόν τον λαό;»).

<sup>372</sup> Dunkle (1967) 151-171.

<sup>373</sup> Η αρχαία λατινική «αντι-αξία» *superbia* και η πορεία μετεξέλιξής της από αρνητική σε θετική έννοια αποτελεί αντικείμενο εξέτασης του πολύ ενδιαφέροντος άρθρου της Baraz (2008).

Κάνουμε αρχή από το δεύτερο βιβλίο του έργου *De Ira*. Συγκεκριμένα στο *Ir.* 2.5.3 ο Σενέκας, διαχωρίζοντας τις έννοιες *ira* και *feritas*, διατυπώνει την άποψη πως η *feritas* και η *crudelitas* είναι, κατά βάση, οι άμεσες συνέπειες του παρατεταμένου πάθους της οργής. Κίνητρο δεν είναι πια η επιθυμία για εκδίκηση, αλλά η πρόκληση τέρψης και ηδονής. Ως τέτοιου είδους *homines crudeles*, οι οποίοι χαίρονται με το ανθρώπινο αίμα, αναφέρονται επιγραμματικά οι τύραννοι Απολλόδωρος και Φάλαρις (*Ir.* 2.5.1-2: *Illud etiamnunc quaerendum est, ii qui vulgo saeviunt et sanguine humano gaudent an irascantur, cum eos occident, a quibus nec acceperunt iniuriam nec accepisse ipsi se existimant; qualis fuit Apollodorus aut Phalaris. Haec non est ira, feritas est*)<sup>374</sup>. Ο λόγος του Σενέκα είναι βαθύτατα ειρωνικός και σαρκαστικός, καυτηριάζει και απορρίπτει με βδελυγμία τέτοιου είδους συμπεριφορές. Επανέρχονται εκφράσεις όπως *sanguine humano, saeviunt, feritas*. Πρόκειται για τη γνωστή ομάδα ανθρώπων που αντιμετωπίζει πάντοτε με την ίδια αποστροφή ο Σενέκας, τονίζοντας τη σκληρότητα και αγριότητα τους, που δεν έχει λογικό έρεισμα, δεν είναι απότοκο της οργής ή κάποιας αδικίας που έχουν υποστεί αλλά είναι σύμφυτη με τον χαρακτήρα τους, ικανοποιούνται, τέρπονται και ευφραίνονται με τον πόνο και το βάσανο των άλλων ανθρώπων.<sup>375</sup> Αυτό που τονίζει και υπογραμμίζει ο Σενέκας είναι το αδικαιολόγητο τέτοιων αποτρόπαιων ενεργειών, το παράλογο και ασύλληπτο κίνητρο της ηδονής, της ευχαρίστησης (*nec illi verbera lacerationesque in ultionem petuntur sed in voluptatem, Ir.* 2.5.2, «ζητούν να κτυπήσουν και να διαμελίσουν όχι από πρόθεση εκδίκησης, αλλά για ευχαρίστηση»)<sup>376</sup>.

Η αναφορά αυτή στους δύο τυράννους λειτουργεί ως προανάκρουσμα για το παράδειγμα του Αννίβα που ακολουθεί αμέσως μετά (*Ir.* 2.5.4). Ο Αννίβας, όταν αντίκρισε ένα αυλάκι ανθρώπινου αίματος, αναφώνησε: *O formosum spectaculum!* για να

<sup>374</sup> «Αυτό το θέμα επίσης τώρα πρέπει να εξεταστεί, κατά πόσο αυτοί, που είναι από συνήθεια σκληροί και απολαμβάνουν το ανθρώπινο αίμα, νιώθουν οργή, όταν σκοτώνουν ανθρώπους οι οποίοι ούτε τους έβλαψαν ούτε υπάρχει η σκέψη στους ίδιους ότι τους έβλαψαν. Τέτοιοι ήταν ο Απολλόδωρος και ο Φάλαρις. Αυτό όμως δεν είναι οργή, είναι αγριότητα». Ο Φάλαρις και ο Απολλόδωρος συναντώνται ως ζεύγος και στο έργο *De Beneficiis* (7.19.5) όπου χαρακτηρίζονται *malus, ferosus* και *immanis*. Τον Φάλαρι τον ξαναβρίσκουμε ως *homo crudelis* στο *De Clementia* (2.4.3). Στην προκειμένη περίπτωση ο Σενέκας διερευνά τις αντίθετες έννοιες της *clementia*, την *crudelitas* και την *feritas* και μιλώντας για *homines crudeles, qui puniendi causam habent, modum non habent* («άγριοι άνθρωποι, οι οποίοι βρίσκουν πάντα μία αιτία για τιμωρία, αλλά δεν έχουν μέτρο») προσκομίζει ως παράδειγμα τον Φάλαρι (*sicut in Phalari, quem aiunt non quidem in homines innocentes, sed super humanum ac probabilem modum saevisse* («όπως ο Φάλαρις, που λένε πως βασάνισε ανθρώπους που δεν ήταν βέβαια αθώοι, αλλά με έναν τρόπο απάνθρωπο και απίστευτο»)).

<sup>375</sup> Βλ. Barton (1995) 57 κ.ε.

<sup>376</sup> Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ το παιχνίδι των αντιθέσεων που δημιουργείται με την άρση και θέση των αντίθετων εννοιών *ira-feritas* και *ultio-voluptas* (*non est ira, feritas est/nec in ultionem sed in voluptatem*). Πρβ. *Ir.* 3.18.4 όπου συναντούμε τον συνδυασμό των λέξεων *voluptas* και *crudelitas* που αναφέρεται στην περίπτωση του αυτοκράτορα Καλιγούλα και παραπέμπει στην παρανοϊκή ηδονή που πηγάζει από τη στυγνή κακοποίηση.

εισπράξει το έντονα ειρωνικό σχόλιο του Σενέκα που, όπως πολλές φορές στο έργο του, υποβάλλεται μέσω επιφωνηματικών ή ερωτηματικών προτάσεων: *Quanto pulchrius illi visum esset, si flumen aliquod lacumque complexset! Quid mirum, si hoc maxime spectaculo caperis innatus sanguini et ab infante caedibus admotus?* (Ir. 2.5.4, «Πόσο πιο όμορφο θα του φαινόταν, αν το αίμα είχε γεμίσει έναν ποταμό ή μία λίμνη! Τι απορείς, εσύ που είσαι γεννημένος στο αίμα και εξοικειωμένος στις σφαγές από την παιδική σου ηλικία;»). Απευθύνεται προσωπικά στον ίδιο τον Αννίβα σε β' πρόσωπο, και με περισσή ειρωνεία δηλώνει πως από μικρός είναι εξοικειωμένος στο ανθρώπινο αίμα και στις σφαγές (*innatus sanguini* και *ab infante caedibus admotus*) και ως εκ τούτου δεν θα πρέπει να απορεί κανείς γιατί απολαμβάνει τόσο πολύ το θέαμα που αντικρίζει.

Οι ειρωνικοί βηματισμοί του Σενέκα συνεχίζονται αμείωτοι, καθώς εκθέτει σε χρόνο μέλλοντα τα «κατορθώματά» του Αννίβα που θα τον βοηθήσουν να απολαύσει και άλλα τέτοια αποτρόπαια, αιματηρά θεάματα (Ir. 2.5.4: *Sequetur te fortuna crudelitati tuae per viginti annos secunda dabitque oculis tuis gratum ubique spectaculum; videbis istud et circa Trasumennum et circa Cannas et novissime circa Carthaginem tuam*). Πρόκειται ουσιαστικά για έναν έμμεσο τρόπο του Σενέκα να αναφερθεί σε βασικά γεγονότα της πολεμικής σταδιοδρομίας του Αννίβα και σε σημαντικές ήττες του θίγοντας ταυτόχρονα και καυτηριάζοντας τον σκληρό, απάνθρωπο και βίαιο χαρακτήρα του.

Το παράδειγμα του αλλοδαπού Αννίβα ενισχύεται από το *exemplum* του εγχώριου Λεύκιου Βαλέριου Μεσσάλα Volesus, το οποίο είναι το πιο πρόσφατο<sup>377</sup> από τα τρία που προηγήθηκαν και εκπροσωπεί τη ρωμαϊκή εκδοχή της *feritas* μετά από τα *exempla non Romana* του Απολλόδωρου, του Φάλαρι και του Αννίβα. Ο Λεύκιος Βαλέριος Μεσσάλας, ανθύπατος της Ασίας επί αυτοκράτορος Αυγούστου, σε μια έκρηξη κενόδοξου αυτοθουμασμού επί των τριακοσίων άρτι σφαγιασθέντων θυμάτων του χαρακτηρίζει την πράξη του βασιλική, «*O rem regiam*», επιβεβαιώνοντας για ακόμη μία φορά το ανυπέρβλητα μελανό χρώμα του όρου *rex* (Ir. 2.5.5: *Volesus nuper sub divo Augusto proconsul Asiae, cum trecentos uno die securi percussisset, indecens inter cadavera vultu superbo, quasi magnificum quiddam conspiciendumque fecisset, graece proclamavit: "O rem regiam!"*, «Πρόσφατα ο Volesus, διοικητής της Ασίας επί Αυγούστου, όταν αποκεφάλισε μέσα σε μία μέρα τριακόσιους ανθρώπους, περπατώντας ανάμεσα στα πτώματα με το πρόσωπο υπερήφανο σαν να είχε κάνει κάποια μεγάλη

---

<sup>377</sup> Ο Σενέκας χρησιμοποιεί το επίρρημα *nuper* υποβάλλοντας έτσι την ιδέα της διαχρονικότητας της υπό εξέταση *feritas*, η οποία δεν φαίνεται να περιορίζεται σε συγκεκριμένο χρονικό (ή και τοπικό) πλαίσιο.

πράξη άξια να την προσέξεις, αναφώνησε στα ελληνικά ‘τι βασιλική πράξη!’»<sup>378</sup> Το παράδειγμα ξετυλίγεται σε μία μόνο συνεχόμενη περίοδο λόγου, όπου με ένα αξιοπρόσεκτο υπερβατό, δίνεται στην αρχή το όνομα του πρωταγωνιστή και στο τέλος η ρηματική φράση που το συνοδεύει (*Volesus... graece proclamavit: “O rem regiam!”*). Με την προσεκτική επιλογή και συναρμογή των λέξεων επιτυγχάνει ο Σενέκας να αποτυπώσει πολύ παρασταστικά την εικόνα ενός αλαζόνα (*vultu superbo*)<sup>379</sup> να πορεύεται διά μέσου των πτωμάτων που μόλις έχει φονεύσει καμαρώνοντας επιδεικτικά για την πράξη του. Αυτό που θίγεται είναι η υπέρμετρη έπαρση του *Volesus*, η κυνικότητα και η ανείπωτη σκληρότητά του. Όπως γίνεται στα περισσότερα *exempla*, η κορύφωση ταυτίζεται με ένα δηκτικό σχόλιο εκ μέρους του Σενέκα· διερωτάται με μια γερή δόση πικρίας αναμειγμένης με ειρωνεία μέχρι ποιο σημείο θα έφτανε ο άνθρωπος αυτός αν όντως διέθετε βασιλική εξουσία (*Quid hic rex fecisset?*), για να καταλήξει στο θλιβερό συμπέρασμα πως όλο αυτό δεν λογίζεται οργή, αλλά πρόκειται για μεγαλύτερο και ανίατο κακό (*Non fuit haec ira sed maius malum et insanabile*).<sup>380</sup> Επάξια, λοιπόν, συναριθμείται ο Λεύκιος Βαλέριος Μεσσάλας πλάι στον Απολλόδωρο, τον Φάλαρι και τον Αννίβα.

Προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα περνούμε στο τρίτο βιβλίο του *De Ira*, το οποίο αναδεικνύεται ως ο κατεξοχήν χώρος αναμέτρησης πλειόμορφων αρνητικών παραδειγμάτων και κυρίως παραδειγμάτων *regum Persarum*.<sup>381</sup> Αυτό που συναντούμε στην ουσία είναι μια θαυμαστή συνάθροιση, η οποία εκκινεί από το δέκατο τέταρτο κεφάλαιο του τρίτου βιβλίου, τερματίζεται στο εικοστό πρώτο κεφάλαιο και στηρίζεται στην αλληλοδιαδοχή Δαρείου, Ξέρξη, Κύρου και Καμβύση.

Πιο συγκεκριμένα ο Σενέκας, έχοντας ήδη εκθέσει το *exemplum Socratis* (*Ir.* 3.11.2-3, 3.13.3) και στηριζόμενος πάντα στην τεχνική της έντονης αντίθεσης, επιχειρεί να προβάλει την αντίθετη όψη των πραγμάτων. Επισωρεύει λοιπόν έναν μακρύ κατάλογο αντιπαραδειγμάτων (*Ir.* 3.14.1 κ.ε.) όπου δεσπόζουν εξέχοντα ονόματα πολιτικών ανδρών (Καμβύσης, Δαρείος, Κύρος, Ξέρξης, Αλέξανδρος, Σύλλας και Καλιγούλας).

<sup>378</sup> Στο σημείο αυτό, όπως και σε πολλά άλλα στο έργο του Σενέκα, η *superbia* συνδέεται άρρηκτα με τη σκληρότητα και τις βασιλικές αξιώσεις. Η φράση *O rem regiam* φαίνεται να απηχεί τα λόγια της Τυλλίας από το *Ημερολόγιο* του Οβιδίου, όπου απευθυνόμενη στον Ταρκύνιο λέει *regia res scelus est* (Οβ. *Fast.* 6.595).

<sup>379</sup> Η αλαζονεία του προκύπτει προφανώς από την πεποιθήσή του πως η ευρείας κλίμακας εκτέλεση των τριακοσίων ανδρών τον εξυψώνει πάνω από το κοινό πλήθος, βλ. Baraz (2008) 394.

<sup>380</sup> Στο σημείο αυτό κλείνει ο κύκλος με την επανάληψη, με άλλα λόγια, της θέσης που εκφράστηκε στο *Ir.* 2.5.2 για τη θηριωδία ως προϊόν απόλαυσης (*haec non est ira, feritas est*).

<sup>381</sup> Αναφορά στα παραδείγματα αυτά γίνεται επίσης στο κεφάλαιο που αφορά στον Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα και στον Μακεδόνα Αλέξανδρο.

Σημείο σύγκλισής τους είναι η έλλειψη αυτοκυριαρχίας και η αδυναμία αποδοχής συμβουλευτικών παρεμβάσεων από πιστούς τους φίλους.<sup>382</sup>

Η παρέλαση αυτή των *exempla negativa* θα μπορούσε να χωριστεί σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος περιλαμβάνονται τα κεφάλαια 14-16, όπου τα εκτιθέμενα πρόσωπα, προβαλλόμενα ανά ζεύγη στο πλάι, ή και στη σκιά, κάποιου ικέτη πατέρα, εμπλέκονται σε πανομοιότυπες ιστορίες πρωτοφανούς σκληρότητας που προκαλούν την εύδηλη απολάκτηση του Σενέκα.<sup>383</sup>

Ήδη από το κεφάλαιο 13 ο Σενέκας προλειαίνει το έδαφος για τον κατάλογο που θα ακολουθήσει εξαγγέλλοντας κατά τρόπο ξεκάθαρο και τη λειτουργία του. Ο κατάλογος αυτός, λοιπόν, αναμένεται να λειτουργήσει ως απόδειξη για τις συστάσεις στις οποίες έχει ήδη προβεί ο Σενέκας, ότι δηλαδή θα πρέπει να ζητούμε τη βοήθεια των φίλων μας, όταν μας καταβάλλει ένα πάθος, όπως για παράδειγμα η οργή (*Ir.* 3.13.4). Τα τέσσερα αντιπαραδείγματα που θα επιστρατευθούν σε αυτό το πρώτο μέρος τείνουν αφενός να καταδείξουν τις ολέθριες επιπτώσεις που επιφέρει το ανεξέλεγκτο πάθος του θυμού, ίδιον κυρίως όσων βρίσκονται στην εξουσία, αφετέρου όμως καταφάσκουν και την απτή δυνατότητα ανάσχεσης και κατάπνιξης της οργής.<sup>384</sup>

Τη σύναξη ανοίγει ο Καμβύσης με συμπρωταγωνιστή τον Πρηξάσπη (*Ir.* 3.14.1-6), ο οποίος αφού τόλμησε να προτρέψει τον βασιλιά του να περιστείλει την οινοποσία, καθώς η μέθη είναι προσβλητική για έναν βασιλιά (*turpem esse dicens ebrietatem in regem quem omnium oculi auresque sequerentur*), βρέθηκε ενώπιος ενωπίω με την ανηλεή σκληρότητα ενός ανοικτίρμονος ηγεμόνα.<sup>385</sup> Ο Καμβύσης σκιαγραφείται σκληρός, απάνθρωπος, βαθύτατα εγωιστής που δεν ανέχεται υποδείξεις και συμβουλές από κανένα, ούτε και από πρόσωπα αγαπημένα. Η γλώσσα του Σενέκα γίνεται για ακόμη μία φορά τραχεία και σκληρή.

---

<sup>382</sup> Η Nussbaum (1996) 410 επισημαίνει πως καθώς στο τρίτο βιβλίο του *De Ira* διαλόγου ο συνομιλητής του Σενέκα είναι πλέον έτοιμος και πρόθυμος να αποσύρει εντελώς τον θυμό από την ψυχή του, η προσοχή όλη εστιάζεται σε παραδείγματα που φανερώνουν τόσο τις επιπτώσεις του ανεξέλεγκτου θυμού όσο και τις δυνατότητες χαλιναγωγής του.

<sup>383</sup> Griffin (2013) 307 και Roller (2001) 116.

<sup>384</sup> *Ir.* 3.13.7.

<sup>385</sup> Το περιστατικό ανάμεσα στον Καμβύση και τον Πρηξάσπη αφηγείται ο Ηρόδοτος στο τρίτο βιβλίο των *Ιστοριών* του (3.34.1-3.35.5), όπου ο Πρηξάσπης εμφανίζεται ως ένας πολύ κοντινός και αγαπητός άνθρωπος του Καμβύση (*τὸν ἐτίμα τε μάλιστα*) ο οποίος όταν ρωτήθηκε μετέφερε τη γνώμη των Περσών για τον βασιλιά τους λέγοντας πως θεωρούν ότι η αγάπη του για το κρασί παραείναι μεγάλη (*τῆ δὲ φιλονίῃ σέ φασι πλεόνως προσκεῖσθαι*)· η δήλωση αυτή εξόργισε τον Καμβύση που θέλησε να αποδείξει τη νηφαλιότητά του σημαδεύοντας τον ίδιο τον γιο του Πρηξάσπη. Ο Σενέκας διαφοροποιείται από το πρότυπό του εμπλουτίζοντάς το με στοιχεία και λεπτομέρειες τέτοιες, ώστε να εξυπηρετείται ο επιδιωκόμενος στόχος της προβολής της αταραξίας και απάθειας του πατέρα.

Ο Πρηξάσπης, ενώ αρχικά χαρακτηρίζεται ως ένας από τους πιο αγαπημένους φίλους του Καμβύση (*unus ex carissimis*), στη συνέχεια ονομάζεται *obiurgator*, αφού στα μάτια του βασιλιά Καμβύση φαντάζει ως τέτοιος. Με λόγο καυστικό, βαθιά ειρωνικό και κριτικό, ο Σενέκας επιχειρεί να περιγράψει λεπτομερώς την παράνοια που δημιουργεί η ζάλη της δύναμης και της εξουσίας. Ο Καμβύσης, πλήρης μέθης (*gravis ac vinolentus*), σημαδεύει και ευστοχεί στην καρδιά του γιου του υπηκόου του, και έχει κατόπιν και το θράσος να απευθυνθεί στον πατέρα και να τον ρωτήσει αν είναι αρκετά σταθερό το χέρι του υπό την επήρεια του κρασιού. Η απάντηση του πατέρα ξεκινά με τον αντιθετικό σύνδεσμο *at*, για να εισαγάγει μία εντελώς διαφορετική απάντηση από αυτή που θα περίμενε κανείς. Ο πατέρας δεν οργίζεται, δεν αντιδρά, δεν φωνάζει παρά μόνο προφέρει λόγο κολακείας για τον μαινόμενο μεθυσμένο βασιλιά του. Αρχικά η απάντηση αυτή προκαλεί την αντίδραση του Σενέκα ο οποίος τον αποκαλεί ανδράποδο (*mancipium*) και αναφωνεί: *Dii illum male perdant animo magis quam condicione mancipium!* (*Ir.* 3.14.3, «Οι θεοί ας καταραστούν έναν τέτοιο άντρα, δούλο στο πνεύμα περισσότερο παρά στην πραγματικότητα»). Ο ίδιος ο Σενέκας γίνεται πολύ σκληρός και με υπέρμετρη δόση ειρωνείας κατακρίνει τον συντετριμμένο πατέρα, που την ώρα του έσχατου πόνου, τη στιγμή που το στήθος του παιδιού του είναι ανοιγμένο στα δύο και η καρδιά του σπαρταρά (*Occasionem blanditiarum putavit pectus filii in duas partes diductum et cor sub vulnere palpitans*),<sup>386</sup> το μόνο που προφέρουν τα χείλη του με απίστευτη αταραξία είναι λόγο κολακείας για τον βασιλιά του.<sup>387</sup> Ωστόσο, τούτη ακριβώς η στάση του Πρηξάσπη είναι που φωτίζεται σε τελευταία ανάλυση και επαινείται ως σοφή. Η εικόνα του αναπεσόντος αγοριού είναι πολύ ζωντανή και παραστατική επιτυγχάνοντας με τον τρόπο αυτό να αναδείξει το μέγεθος της ψυχικής δύναμης που είχε ο πατέρας, ώστε να υπομείνει και να αντέξει το φρικτό αυτό θέαμα προκειμένου να συγκρατήσει την οργή του. Αποδεικνύεται έτσι περίτρανα και πέραν πάσης αμφιβολίας το εφικτό της αοργησίας (*Ir.* 3.14.4: *Id de quo nunc agitur apparet, iram suppressi posse*).<sup>388</sup>

<sup>386</sup> «Θεώρησε κατάλληλη ευκαιρία για κολακεία την ώρα που το στήθος του γιου του ήταν ανοιγμένο στα δύο και η καρδιά του σπαρταρούσε κάτω από το τραύμα».

<sup>387</sup> Σύμφωνα με τον Turpin (2008) 368 στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Σενέκας επαναλαμβάνει την ιστορία του Ηροδότου για τον μεθυσμένο Καμβύση και τον Πρηξάσπη ακριβώς για να διερευνήσει και να καταδικάσει τη συνενοχή του πατέρα. Θεωρητικά ο Σενέκας επιδιώκει να αναδείξει τη δυνατότητα αυτοκυριαρχίας ακόμη και σε εξαιρετικά δύσκολες στιγμές, όπως αυτή που βιώνει ο Πρηξάσπης. Ωστόσο, στο σημείο αυτό δηλώνει την αντίρρησή του, πιστεύει ότι ο Πρηξάσπης θα έπρεπε να διαμαρτυρηθεί και να καλέσει τον Καμβύση να σημαδέψει και τον ίδιο (*Ir.* 3.14.3).

<sup>388</sup> Άκρως ενδιαφέρουσα κρίνεται η ανάλυση του παραδείγματος αυτού που επιχειρεί ο Roller (2015) 81-95. Σύμφωνα με τον Roller (σ. 89), ο Σενέκας σε αυτή την περίπτωση, όπως και στην επόμενη με τον Άρπαγο, κάνει επίδειξη καταστολής της δικής του οργής εναντίον κυρίως του Πρηξάσπη για τη στάση του και δεν αφήνει τα έντονα συναισθήματά του να τον αποπροσανατολίσουν από τον δεδηλωμένο στόχο του,



Το παράδειγμα ολοκληρώνεται με την καταληκτική επισήμανση του Σενέκα πως η στάση αυτή του Πρηξάσπη δείχνει εν τέλει μεγαλύτερη σοφία παρά η αρχική ενέργειά του να συμβουλευσει τον βασιλιά. Ο λόγος αυτός ουσιαστικά αποτελεί μομφή και ψόγο για τον Καμβύση και την άτεγκτη αλαζονεία του. Ένας τέτοιος άνθρωπος δεν ανέχεται υποδείξεις και συμβουλές, είναι προτιμότερο να τον αφήνει κανείς να πίνει κρασί παρά ανθρώπινο αίμα (*Ir.* 3.14.6). Ο ψόγος βέβαια έχει ευρύτερο φάσμα αποδεκτών, καθώς απευθύνεται προς τους κάθε λογής βασιλιάδες που αποδεικνύουν όλοι τον κοινό βίαιο και ανηλεή χαρακτήρα τους.<sup>389</sup>

Επιχειρώντας να επιτείνει ακόμη περισσότερο το κλίμα ο Σενέκας προχωρεί σε ένα ανάλογο περιστατικό με πρωταγωνιστές αυτή τη φορά ανώνυμα έναν Πέρση βασιλιά, *rex Persarum*, και τον Άρπαγο (*Ir.* 3.15.1-4).<sup>390</sup> Τα δύο παραδείγματα βρίσκονται σε απόλυτη συνάρτηση. Ο Πέρσης βασιλιάς, όπως προηγουμένως και ο Καμβύσης, θίγεται από την παρατήρηση που δέχεται από τον Άρπαγο και ο Άρπαγος, όπως ακριβώς και ο Πρηξάσπη, πληρώνει πολύ ακριβά τη συμβουλή που τόλμησε να απευθύνει στον βασιλιά του. Ο προσβεβλημένος βασιλιάς αναγκάζει τον Άρπαγο να φάει τα ίδια του τα παιδιά (*Ir.* 3.15.1: *offensus liberos illi epulandos adposuit et subinde quaesivit, an placeret*

---

να μας πείσει δηλαδή ότι υπάρχει δυνατότητα ελέγχου της οργής. Τα ηθικά σχόλια, όμως, που προσαρμόζει στα περιστατικά που καταθέτει δίνουν μια άλλη διάσταση στα παραδείγματα. Ενώ επιμένει να δηλώνει πως τα παραδείγματά του αυτά σκοπό έχουν να αποδείξουν μόνο ότι η οργή μπορεί να ελεγχθεί, οι ηθικές σφήνες που προσθέτει υπαινίσσονται πως οι δύο αυλικοί, Πρηξάσπη και Άρπαγος, θα μπορούσαν να είχαν ενεργήσει διαφορετικά, καταστέλλοντας την οργή τους αλλά και οδηγούμενοι ταυτόχρονα σε μία πράξη ανδρείας και αρετής.

<sup>389</sup> Roller (2001) 4-5. Το συγκεκριμένο επεισόδιο δεν αφορά βέβαια τόσο έναν συγκεκριμένο Πέρση ευγενή και τη σχέση του με τον βασιλιά του, όσο τη σχέση γενικότερα και ευρύτερα ανάμεσα στους ευγενείς και τους βασιλείς, ενώ ταυτόχρονα αναφέρεται υπαινικτικά και στον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να αντιμετωπίζει ένας Ρωμαίος ευγενής τον αυτοκράτορά του. Το γεγονός ότι ο Σενέκας δανείζεται την ιστορία αυτή από τον Ηρόδοτο, τροποποιημένη βέβαια και προσαρμοσμένη στα δικά του δεδομένα, και τα πρόσωπα που εμπλέκονται είναι ξένα αντί Ρωμαίοι δεν εμποδίζει την επικαιροποίηση που επιδιώκει ο Σενέκας. Ο σχολιασμός που προστίθεται στο επεισόδιο, και ο οποίος απουσιάζει από την αφήγηση του Ηρόδοτου, αποτελεί ακριβώς τη συμβολή του Σενέκα στη διαπαιδαγώγηση και διάπλαση του ακροατηρίου του και συναρτά άμεσα τα γεγονότα στη σύγχρονη πολιτική κατάσταση στη Ρώμη.

<sup>390</sup> Το περιστατικό αυτό περιγράφεται από τον Ηρόδοτο στο πρώτο βιβλίο των *Ιστοριών* του (1.119.2-7) και ως βασιλιάς των Μήδων κατονομάζεται ο Αστυάγης. Ο Ηρόδοτος αποτελεί και τη μόνη πηγή για τη ζωή του Άρπαγου. Οι επιμέρους παράμετροι της ιστορίας βέβαια, όπως δίνονται από τον Ηρόδοτο, είναι διαφορετικές. Τα κοινά στοιχεία τα οποία χρησιμοποιεί ο Σενέκας ως μέσο διοχέτευσης των διδαγμάτων του είναι ακριβώς η οργή του Πέρση βασιλιά εναντίον του Άρπαγου, η θανάτωση του γιου του Άρπαγου, η προσφορά της σάρκας του προς βρώση από τον ίδιο τον πατέρα και κυρίως η αυτοκυριαρχία που επιδεικνύει ο πατέρας σε όσα αποτρόπαια συμβαίνουν ενώπιόν του: *ιδὼν δὲ οὔτε ἐξεπλάγη ἐντὸς τε ἑωυτοῦ γίνεται. Εἶρετο δὲ αὐτὸν ὁ Αστυάγης εἰ γινώσκοι ὅτεν θηρίου κρέα βεβρώκοι.* [1.119.7] *Ὁ δὲ καὶ γινώσκειν ἔφη καὶ ἄρεστόν εἶναι πᾶν τὸ ἄν βασιλεὺς ἔρδη* (1.119.6-7) / *non defuerunt misero verba, non os concurrir: "Apuđ regem," inquit, "omnis cena iucunda est."* (*Ir.* 3.15.1). Πρόκειται αναμφίβολα για μία ιστορία σημαντική αλλά και γνωστή στους αναγνώστες του Σενέκα, οι οποίοι εύκολα θα την ανακαλούσαν. Το ίδιο περιστατικό αναφέρει και ο Μάρκος Ιουλιανός Ιουστίνος (1.4-5) στην επιτομή του έργου *Historiae Philippicae* του ιστορικού των πρώτων αυτοκρατορικών χρόνων Πομπήιου Τρόγου. Η αναφορά αυτή βασίζεται σαφώς στη διήγηση του Ηρόδοτου. Ο Σενέκας βέβαια διαφοροποιεί την ιστορία ώστε να την προσαρμόσει στα δικά του δεδομένα και να δημιουργήσει ένα ζεύγος που να αντιστοιχεί στο προηγούμενο *exemplum*, βλ. Roller (2015) 88.

*conditura*) και έχει το θράσος να ρωτά τον δύστυχο πατέρα αν είναι καλό το φαγητό, όπως προηγουμένως ρώτησε ο Καμβύσης τον Πρηξάσπη αν ήταν σταθερό το χέρι του. Η εικόνα που πλάθει ο Σενέκας για τους συγκεκριμένους βασιλείς είναι ιδιαίτερος μελανή, πρόκειται ουσιαστικά για τέρατα, παραδομένα στο πάθος της οργής, έχοντας χάσει κάθε ίχνος λογικής και συναισθήματος, λειτουργούν ως άλογα θηρία προκειμένου να ικανοποιήσουν έναν νοσηρό και άρρωστο εγωισμό. Ιδιαίτερα στην περίπτωση του ανώνυμου Πέρση βασιλιά η λεκτική διατύπωση εξελίσσεται σε ακόμη πιο ακαριαία και σκληρή. Η ισχυρή αντίθεση που δομείται στο προηγούμενο παράδειγμα ανάμεσα στον άγριο θύτη Καμβύση και το ταπεινωμένο θύμα Πρηξάσπη εξακολουθεί να υφίσταται και στο υπό εξέταση *exemplum*. Ο βασιλιάς σκιαγραφείται ακόμη πιο ανελέητος και αμείλικτος, ενώ ο πατέρας Άρπαγος ακόμη πιο ατάραχος, ήπιος και μειλίχιος, καθιστώντας εαυτόν πρότυπο εγκράτειας και αυτοελέγχου.<sup>391</sup> Η απάντηση του Άρπαγου, απρόσμενη και πρωτόγνωρη όπως και του Πρηξάσπη, φανερώνει και πάλι το μέγεθος της αυτοσυγκράτησης και του αυτοελέγχου (*Apud regem, inquit, omnis cena iucunda est*) και υποδηλώνει τη στάση που αναγκαστικά πρέπει να τηρεί κανείς μπροστά σε ένα μαινόμενο θηρίο κατελιημμένο από το πάθος της οργής.

Στο σημείο αυτό ο Σενέκας αισθάνεται την ανάγκη να προβεί σε μια διευκρίνιση· αυτό που πραγματικά επιθυμεί να καταδείξει μέσα από την έκθεση των δύο περιστατικών δεν είναι βέβαια ότι ένας πατέρας δεν πρέπει να καταδικάζει τέτοιου είδους πράξεις εις βάρος των παιδιών του, αλλά ότι όντως υπάρχει η δυνατότητα κατάπνιξης και ελέγχου της οργής (*Ir. 3.15.2: ...sed hoc interim colligo, posse etiam ex ingentibus malis nascentem iram abscondi et ad verba contraria sibi cogi*, «αλλά προς το παρόν καταλήγω σε αυτό το συμπέρασμα, ότι είναι δυνατόν κάποιος να συγκρατήσει την οργή που προκαλείται από ένα τεράστιο κακό και να πιέσει τον εαυτό του να καταφύγει σε λόγια αντίθετα»). Αυτό είναι το γενικό συμπέρασμα το οποίο τεκμαίρεται στο τέλος και των δύο παραδειγμάτων: *iram supprimi posse* στην περίπτωση του Πρηξάσπη και *iram abscondi* στην περίπτωση του Άρπαγου. Κοινή συνισταμένη βεβαίως είναι ο φόβος που συγκρατεί την οργή και τον θυμό στα δύο αυτά πρόσωπα που αντιμετωπίζουν την απανθρωπία των βασιλιάδων τους.<sup>392</sup> Αυτό βέβαια συνιστά ταυτόχρονα και ισχυρή

<sup>391</sup> Η κριτική κατά του βασιλέως διαχέεται πάντοθεν (*Ir. 3.15.2-3*).

<sup>392</sup> Αξίζει να σημειωθεί ότι στο τέλος του συγκεκριμένου *exemplum* ο Σενέκας καταφεύγοντας στη χρήση β' προσώπου απευθύνεται σε όλα τα θύματα κάποιου βασιλιά και προτείνει μέσα από έναν έμμεσο τρόπο, με ερωτήσεις που προσδιορίζουν ουσιαστικά διάφορους τρόπους αυτοκτονίας, τη λύση της αυτοκτονίας για κατάκτηση της ελευθερίας (3.15.4) και καταλήγει: *Quaeris quod sit ad libertatem iter? Quaelibet in corpore tuo vena!*

μομφή για τους βασιλείς και το καθεστώς των σχέσεών τους ακόμη και με θεωρούμενους φίλους τους.<sup>393</sup>

Η παρέλαση των βασιλιάδων της Περσίας βρίσκεται σε εξέλιξη με προεξάρχοντα αυτή τη φορά τον Δαρείο (*Ir.* 3.16.3).<sup>394</sup> Στο πλαίσιο της απαραίτητης εισαγωγής (*Ir.* 3.16.1-3) επαναλαμβάνεται απερίφραστα η αναγκαιότητα του απόλυτου ελέγχου του πάθους της οργής από όλους, ανυπερθέτως δε, από τους βασιλείς.<sup>395</sup> Ωστόσο, είναι πολλοί εξ αυτών που θεωρούν την οργή ως σήμα της βασιλικής τους εξουσίας, ανάμεσά τους και ο Δαρείος (*Ir.* 3.16.3: *Atqui plerique sic iram quasi insigne regium exercuerunt, sicut Dareus, qui primus post ablatum Mago imperium Persas et magnam partem orientis obtinuit*, «Όμως πολλοί βασιλείς χρησιμοποίησαν την οργή σαν να ήταν το έμβλημα της βασιλικής τους εξουσίας, όπως ο Δαρείος, ο οποίος μετά την εκθρόνιση του Μάγου, έγινε ο πρώτος ηγεμόνας των Περσών και ενός μεγάλου μέρους της Ανατολής»). Στο σημείο αυτό ακριβώς εκκινεί το κυρίως *exemplum*, το οποίο ξεκινά με τον αιτιολογικό σύνδεσμο *nam*, καθώς πρόκειται να τεκμηριώσει ο Σενέκας την παράδοση του Δαρείου στο πάθος της οργής, και ολοκληρώνεται σε μια μόνο συνεχόμενη περίοδο λόγου (*Ir.* 3.16.3: *Nam cum bellum Scythis indixisset orientem cingentibus, rogatus ab Oeobazo nobili sene, ut ex tribus liberis unum in solacium patri relinqueret, duorum opera uteretur, plus quam rogabatur pollicitus omnis se illi dixit remissurum et occisos in conspectus parentis abiecit, crudelis futurus, si omnis abduxisset*, «Διότι όταν κήρυξε τον πόλεμο εναντίον των Σκυθών που βρίσκονταν στα ανατολικά σύνορα, ο Οιόβαζος, ένας ηλικιωμένος ευγενής, τον παρακάλεσε να χρησιμοποιήσει τις υπηρεσίες των δύο από τους τρεις γιους του και να αφήσει τον έναν ως παρηγοριά για τον πατέρα του. Ο Δαρείος τότε, υποσχόμενος περισσότερο από όσα του είχαν ζητηθεί, είπε ότι θα αφήσει και τους τρεις. Και πέταξε τα νεκρά σώματά τους μπροστά στα μάτια του πατέρα, διότι θα ήταν σκληρός αν είχε πάρει μαζί του και τους τρεις»).<sup>396</sup>

<sup>393</sup> Για τον ρόλο των επεισοδίων αυτών ως σχολίων για τις σχέσεις ανάμεσα στον ηγεμόνα και τους ευγενείς, βλ. Roller (2001) 163 κ.ε.

<sup>394</sup> Ο Briant (2015) επιχειρεί να ανασκευάσει το αρνητικό προφίλ του Πέρση βασιλιά Δαρείου και αναφέρει σχετικά πως η δυσφημιστική εικόνα του αποτελεί κατασκευάσμα των κλασικών συγγραφέων που ήταν προκατειλημμένοι με την ιδέα της *μυμήσεως* μεγάλων ανδρών σύμφωνα με τις επαναλαμβανόμενες περιγραφές διά μέσου των αιώνων. Σημειώνει ακόμη πως ο Αύγουστος χρησιμοποίησε τον Δαρείο ως παράδειγμα για το τι θα έπρεπε να αποφεύγει ως μονάρχης.

<sup>395</sup> *Sed cum utilis sit servientibus adfectuum suorum et huius praecipue rabidi atque effreni continentia, utilior est regibus* (*Ir.* 3.16.2, «Αλλά παρ' όλο που είναι συμφέρον για τους υπηκόους να ελέγχουν τα πάθη τους, ιδιαίτερα αυτό το μανιακό και αχαλίνωτο, είναι περισσότερο συμφέρον για τους βασιλείς»).

<sup>396</sup> Πρβ. Ηροδ. *Ιστορ.* 4.84.1-2: *ἐνθαῦτα τῶν Περσέων Οἰόβαζος ἐδεήθη Δαρείου τριῶν ἐόντων οἱ παίδων καὶ πάντων στρατευομένων ἕνα αὐτῶ καταλειφθῆναι. ὁ δὲ οἱ ἔφη ὡς φίλῳ ἐόντι καὶ μετρίων δεομένῳ πάντας τοὺς παῖδας καταλείπειν. ὁ μὲν δὴ Οἰόβαζος περιχαρῆς ἦν, ἐλπίζων τοὺς νείας στρατῆρος ἀπολελῦσθαι, ὁ δὲ*

Θύμα της βασιλικής αναληθσίας προβάλλει τώρα ο ευγενής γέροντας Οιοβάζος, του οποίου η ικεσία για εξαίρεση από το εκστρατευτικό σώμα ενός από τους τρεις γιους του καταλήγει στην απηνή εξόντωση και των τριών. Στα προηγούμενα δύο παραδείγματα του Καμβύση και του *rex Persarum* οι βασιλείς παρουσιάζονταν προσβεβλημένοι από μία συμβουλή ή υπόδειξη που είχαν δεχτεί από κάποιον γνωστό τους. Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν πρόκειται για συμβουλή αλλά για ένα δίκαιο και λογικό αίτημα ενός σεβάσμιου γέροντα πατέρα, ικανό ωστόσο να διεγείρει και να πυροδοτήσει την ανήκεστη οργή και αντίδραση του βασιλιά Δαρείου· ενός βασιλιά ο οποίος αδυνατεί να επιδείξει τον απαιτούμενο σεβασμό απέναντι σε έναν γέροντα ικέτη.<sup>397</sup>

Η ωμότητα αυτή δεν μπορεί παρά να αποτυπωθεί και στη λεκτική έκφραση των γεγονότων. Η ειρωνεία του Σενέκα είναι εμφανής και διάχυτη σε όλο το *exemplum*. Ο Δαρείος, μεγαλόψυχος, υπόσχεται περισσότερα από όσα του είχαν ζητηθεί, θα εξαιρέσει όχι μόνο τον ένα γιο του Οιοβάζου αλλά και τους τρεις. Η ειρωνεία και ο βαθύτατος σαρκασμός κορυφώνεται στο τέλος του παραδείγματος με το σχόλιο του Σενέκα πως θα ήταν σκληρότητα εκ μέρους του Δαρείου να πάρει μαζί του στην εκστρατεία και τα τρία παιδιά του γέροντα Οιοβάζου (...*plus quam rogabatur pollicitus omnis se illi dixit remissurum et occisos in conspectu parentis abiecit, crudelis futurus, si omnis abduxisset*)! Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί πως, σε σχέση με τα δύο προηγούμενα *exempla*, ο Σενέκας παραλείπει αυτή τη φορά να καταγράψει την αντίδραση του πατέρα μπροστά στην απρόσμενη σφαγή των παιδιών του, καθώς επικεντρώνεται κυρίως στον Δαρείο και στις ενέργειές του.

Καθώς προσεγγίζουμε το τέλος του πρώτου κύκλου των *reges Persarum*, ο ρυθμός αρχίζει να επιταχύνεται και τα παραδείγματα ακολουθούν φθίνουσα πορεία ως προς την έκταση αλλά αύξουσα και ανοδική ως προς τον βαθμό της οργισμένης μανίας που εκδηλώνουν οι βασιλείς. Με μια άκρως σαρκαστική επιφώνηση επιλέγει ο Σενέκας να περάσει στο τελευταίο μνημονευόμενο πρόσωπο: *At quanto Xerxes faciliior!* Δεν μπορεί να είναι τυχαία η επιλογή του επιθέτου *facilis*, το οποίο επιτυγχάνει να επιτείνει το ειρωνικό ύφος του Σενέκα, ενώ ο συγκριτικός βαθμός έρχεται να συνδέσει το

---

κελεύει τοὺς ἐπὶ τούτων ἐπεστεῶτας ἀποκτεῖναι πάντας τοὺς Οιοβάζου παῖδας. καὶ οὗτοι μὲν ἀποσφαγέντες αὐτοῦ ταύτη ἐλείποντο.

<sup>397</sup> Η στάση αυτή του Δαρείου ανακαλεί αμέσως την ανάλογη περίπτωση του Καλιγούλα με τον Ρωμαίο ιππέα Πάστορα (*Ir.* 2.33.3-6).

προηγούμενο με το επόμενο *exemplum*. Ο μεγαλόψυχος Δαρείος ακολουθείται από τον ακόμη πιο μεγαλόψυχο Ξέρξη (*Ir.* 3.16.4)!<sup>398</sup>

Πρόκειται για μια έκφραση που τη βρίσκουμε συχνά στον Σενέκα, όταν πρόκειται να εκθέσει κάποιο παράδειγμα και μάλιστα στο πλαίσιο ενός καταλόγου, αφού ο συγκριτικός βαθμός του επιθέτου προϋποθέτει σύγκριση.<sup>399</sup> Όσο ανεβαίνουμε την αναβάθρα, τόσο αυξάνεται και η εκ της οργής ορμωμένη *dementia*. Η περίπτωση του Ξέρξη είναι η ίδια με του Δαρείου με τη διαφορά πως ο Ξέρξης αποφεύγει να σκοτώσει όλα τα παιδιά αλλά επιτρέπει στον πατέρα να επιλέξει ένα από τα πέντε.<sup>400</sup> Στο συγκεκριμένο παράδειγμα η ειρωνεία του Σενέκα αγγίζει τον υψηλότερο βαθμό.

Το περιστατικό εκτυλίσσεται και πάλι σε μία μόνο συνεχόμενη περίοδο. Αυτό που επιχειρεί ο Σενέκας είναι να αιτιολογήσει το επίθετο που χρησιμοποιεί για τον Ξέρξη στην αρχή. *Facilior* είναι ο Ξέρξης, διότι από «ανωτερότητα» «επιτρέπει» στον πατέρα να επιλέξει ποιο παιδί του θέλει να εξαιρεθεί, χωρίς βέβαια ο δύστυχος πατέρας να μπορεί να φανταστεί πού θα καταλήξει η επιλογή του αυτή. Ο Ξέρξης δεν σκοτώνει και τα πέντε παιδιά του Πύθιου, αλλά αφού επιτρέπει στον πατέρα να επιλέξει ποιο θα εξαιρεθεί, βαθύτατα κυνικός, το διαμελίζει και το τοποθετεί στις δύο μεριές του δρόμου ως θυσία για την επιτυχία της εκστρατείας του (*Ir.* 3.16.4).<sup>401</sup>

Με την ολοκλήρωση του παραδείγματος ο Σενέκας, όπως πολλές φορές συνηθίζει, προβαίνει σε ένα δικό του σχόλιο που αποτελεί τον αντίποδα και ανατρέπει όσα έχουν προλεχθεί. Με τον ίδιο κυνισμό ανταπαντά κατά κάποιον τρόπο στον Ξέρξη και δηλώνει πως τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν σύμφωνα με τις επιταγές της αλαζονείας του Ξέρξη, αλλά εντελώς διαφορετικά. Ενώ σκότωσε τον νεαρό γιο του Πύθιου ως θυσία για την επιτυχία του στρατού του, η εικόνα του νεκρού νέου προτύπωσε στην ουσία την ολοσχερή καταστροφή του περσικού στρατεύματος. Αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως ένα είδος αποκατάστασης της διασαλευθείσας τάξης (*Ir.* 3.16.4).

Με το παράδειγμα του Ξέρξη κλείνει και ο κατάλογος με τα τέσσερα *exempla* των Περσών βασιλιάδων. Συμπερασματικά θα μπορούσε να επισημανθεί ότι τα πρώτα αυτά τέσσερα παραδείγματα, ενώ έχουν ως γενικό κοινό θέμα την αντίδραση των ηγεμόνων

<sup>398</sup> Ο Ξέρξης ως τύπος του υπερφίαλου ηγεμόνα ανήκε στο αποθεματικό ταμείο των ρητορικών σχολών (π.χ. Σεν. *Suas.* 2.17-18· 5.4).

<sup>399</sup> Πρβ. *Ir.* 2.23.2 (*Quanto animosius Alexander!*) και *Ir.* 2.5.4 (*Quanto pulchrius illi visum esset...*).

<sup>400</sup> Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι έχουμε μία έξυπνη *variatio* του ίδιου λογοτεχνικού τόπου. Για τον Σενέκα ουσιαστικά δεν υπάρχει καμία διαφορά ανάμεσα στον Ξέρξη και τον Δαρείο. Η εξίσωση αυτή αφαιρεί την ιστορική τους διάσταση και τους μετατρέπει σε απλά ονόματα, διαφορετικά σημαίνοντα ενός κοινού σημαινόμενου, του βάρβαρου και αυταρχικού μονάρχη της Ανατολής.

<sup>401</sup> Πρβ. Ηροδ. *Ιστορ.* 7.38-9 και Πλουτ. *Ηθ.* 263a-b.

απέναντι σε τέσσερις πατέρες, στο εσωτερικό του καταλόγου αυτού εντοπίζεται και ένας δεύτερος διαχωρισμός: τα τέσσερα παραδείγματα μπορούν να διακριθούν σε δύο ζεύγη. Τα δύο πρώτα (Καμβύσης - Πρηξάσπης, *rex Persarum*- Άρπαγος) αναφέρονται σε δύο πατέρες που τόλμησαν να δώσουν μία συμβουλή στον βασιλιά και ως απάντηση τους προσφέρθηκαν για φαγητό τα παιδιά τους. Τα επόμενα δύο (Δαρείος - Οιόβαζος, Ξέρξης - Πύθιος) αναφέρονται σε δύο πατέρες οι οποίοι, αφού τόλμησαν να ζητήσουν την εξαίρεση από κάποια εκστρατεία του ενός από τα παιδιά τους, είδαν μπροστά στα μάτια τους ο ένας να σκοτώνονται και τα τρία παιδιά του, και ο άλλος το ένα από τα πέντε.<sup>402</sup>

Με το κεφάλαιο δεκαέξι κλείνει το πρώτο μέρος του εκτεταμένου αυτού καταλόγου. Αξίζει να σημειωθεί εδώ το γεγονός ότι εντοπίζεται ένας διαχωρισμός των *exempla*, καθώς ο Σενέκας προσδιορίζει ως *barbari reges* τα παραδείγματα που έχει ήδη παρουσιάσει διακρίνοντάς τα έτσι με τρόπο σαφή από τα ελληνικά και ρωμαϊκά. Αυτό που υπογραμμίζεται, δηλαδή, είναι πως αυτοί οι *reges barbari* στερούνται ουσιαστικά την πνευματική καλλιέργεια, τη μόρφωση αυτή που θα επέτρεπε ίσως την καταστολή και τον έλεγχο της οργής (*Ir.* 3.17.1: *Haec barbaris regibus feritas in ira fuit, quos nulla eruditio, nullus litterarum cultus imbuerat*, «Τέτοια ήταν η αγριότητα των βάρβαρων βασιλέων, όταν οργίζονταν, οι οποίοι δεν είχαν καμία επαφή με τη μάθηση και την καλλιέργεια των γραμμάτων»). Ωστόσο, την ίδια ακριβώς στιγμή ο Σενέκας αυτοαναιρείται επιχειρώντας να καταδείξει ότι τα ετερόκλιτα ως προς την καταγωγή τους *exempla* είναι απλώς διαφορετικές όψεις του ίδιου νομίσματος. Αυτό θα διαφανεί στη συνέχεια με τα ελληνικά και ρωμαϊκά παραδείγματα που ακολουθούν: Αλέξανδρος (*Ir.* 3.17.1) και Λυσίμαχος (*Ir.* 3.17.2-3) από πλευράς Ελλήνων, Σύλλας (*Ir.* 3.18.1-2), Κατιλίνας (*Ir.* 3.18.2) και Καλιγούλας (*Ir.* 3.18.3-3.19.5) από πλευράς Ρωμαίων.

Στους Πέρσες βασιλείς θα επανέλθει ο Σενέκας στο κεφάλαιο είκοσι κλείνοντας έτσι τον κύκλο που είχε ανοίξει στο δέκατο τέταρτο κεφάλαιο. Η δεύτερη αυτή ανάκληση των *exempla barbarorum*, αμέσως μετά την αποτρόπαια έκθεση των ειδεχθών εγκλημάτων του εμμανούς Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα, εξαγγέλλεται με την προγραμματική δήλωση του Σενέκα στο τέλος του παραδείγματος του αυτοκράτορα Καλιγούλα: *Non enim Gai saevitiam, sed irae, propositum est describere, quae non tantum viritum furit sed gentes totas lancinat, sed urbes et flumina et tuta ab omni sensu doloris converberat* (*Ir.* 3.19.5, «Πρόθεσή μου βέβαια δεν είναι να περιγράψω την αγριότητα του Γάιου, αλλά την αγριότητα της οργής, η οποία όχι μόνο διοχετεύει τη

<sup>402</sup> Βλ. σχετικά το άρθρο του Lavery (1987).

μανία της σε κάποια άτομα αλλά και κατακομματιάζει έθνη ολόκληρα, κτυπά πόλεις και ποτάμια και άψυχα πράγματα που δεν αισθάνονται καθόλου πόνο»). Ο Σενέκας καταφέρνει για ακόμη μία φορά να ξαφνιάσει, αφού μετά από ένα ιδιαίτερα εκτενές και λεπτομερές προσωπικό παράδειγμα, διακηρύσσει πως στόχος του δεν ήταν συγκεκριμένα το πρόσωπο του Ρωμαίου αυτοκράτορα, αλλά γενικότερα η αποκαλούμενη *saevitia irae*, η απαισιόμορφη εκείνη αγριάδα την οποία κυοφορεί η οργή και η οποία καταστρέφει ανθρώπους, έθνη, πόλεις και ποταμούς. Όπως έχει ήδη επισημανθεί προηγουμένως, η δήλωση αυτή του Σενέκα ενέχει θέση εισαγωγής και προγραμματικής εξαγγελίας, καθώς λειτουργεί ως μία σύνοψη όσων εκτεταμένων θα ακολουθήσουν. Τα παραδείγματα που θα εκτεθούν στη συνέχεια, σε σαφώς συνεπτυγμένη πλέον μορφή, θα επιβεβαιώσουν με τρόπο παραστατικό τη γενική αυτή διακήρυξη περί οργής.

Στον νέο κατάλογο ανατρέπεται η προηγούμενη ακολουθία Καμβύσης, *rex Persarum*, Δαρείος και Ξέρξης, αφού πρώτος εμφανίζεται ο Δαρείος, μετά ο Καμβύσης και στη συνέχεια ο Κύρος. Ο Ξέρξης παραλείπεται, ενώ ο κατάλογος καταλήγει για ακόμη μία φορά στον Καλιγούλα. Στη δεύτερη αυτή εμφάνισή τους οι Πέρσες βασιλείς δεν αντιπαραβάλλονται με κάποιον, όπως με τους πατέρες στην πρώτη περίπτωση· κοινή συνισταμένη τους τώρα είναι η συμπεριφορά που επέδειξαν τόσο απέναντι σε ομάδες ανθρώπων και λαών όσο και απέναντι σε άψυχα αντικείμενα, όπως είναι οι ποταμοί και τα σπίτια.

Πρώτο παράδειγμα ο Δαρείος (*Ir.* 3.20.1-2) που, όπως προηγουμένως (*Ir.* 3.15.1), δεν κατονομάζεται, αλλά προσδιορίζεται με το γενικό *rex Persarum*. Το παράδειγμα ξεκινά με το επίρρημα *sic*, αφού τα *exempla* που θα ακολουθήσουν σκοπό έχουν να επιβεβαιώσουν και να δείξουν στην πράξη τα απότοκα της οργής που εκτέθηκαν στην προηγηθείσα δήλωση του Σενέκα (*Ir.* 3.19.5).

Το *exemplum* του Δαρείου περικλείεται σε μία μόνο πρόταση η οποία συνοδεύεται από το αναμενόμενο σχόλιο του Σενέκα. Ο Δαρείος δεν διστάζει να κόψει τις μύτες ενός ολόκληρου λαού στη Συρία ευφραϊνόμενος μάλιστα με την πρωτόγνωρη αυτή μορφή τιμωρίας (*Ir.* 3.20.1). Ο Σενέκας με ύφος δηκτικό σχολιάζει την πρωτοφανή συμπεριφορά απαντώντας ο ίδιος στη δική του ειρωνική ερώτηση και δίνοντας έτσι το μέγεθος της *insania*, αλλά και της ηθικής πόρωσης που επέρχεται συνεπεία της αχαλιναγώγητης οργής (*Ir.* 3.20.1: *Pepercisse illum iudicas, quod non tota capita praecidit? Novo genere poenae delectatus est*, «Θεωρείς πως φάνηκε επιεικής, επειδή δεν τους έκοψε ολόκληρο το κεφάλι; Όχι, βρήκε ευχαρίστηση σε ένα νέο είδος τιμωρίας»).

Στα ίχνη του Δαρείου βαδίζει και ο Καμβύσης (*Ir.* 3.20.2-4), ο οποίος τα βάζει με τους Αιθίοπες προσβεβλημένος, επειδή δεν αποδέχθηκαν την υποδούλωση. Πρόκειται για εκτενέστερο παράδειγμα, σε σχέση με αυτό του Δαρείου, στο οποίο δίνονται πολλές λεπτομέρειες που ενισχύουν βέβαια την εικόνα της απόλυτης παραφροσύνης στην οποία περιέρχονται κάποιοι βασιλείς παρασυρμένοι από την ασυγκράτητη οργή τους.

Σε έναν, ως συνήθως, εκτενή μακροπερίοδο λόγο εκθέτει ο Σενέκας τόσο το γεγονός που εξόργισε τον Καμβύση όσο και τη συνακόλουθη αντίδρασή του (*Ir.* 3.20.2: *Tale aliquid passi forent et Aethiopes, qui ob longissimum vitae spatium Macrobioe appelluntur; in hos enim, quia non supinis manibus exceperant servitutem missique legatis libera responsa dederant, quae contumeliosa reges vocant, Cambyses fremebat et non provisus com meatibus, non exploratis itineribus, per in via, per arentia trahebat omnem bello utilem turbam*, «Και οι Αιθίοπες, οι οποίοι λόγω του πολύ μεγάλου διαστήματος ζωής τους ονομάζονται Μακρόβιοι, θα μπορούσε να είχαν υποστεί μια τέτοια μοίρα· γιατί ο Καμβύσης οργίστηκε μαζί τους, επειδή δεν δέχτηκαν με απλωμένα χέρια τη δουλεία, αλλά έστειλαν απεσταλμένους και απάντησαν με φωνή ελεύθερη που οι βασιλείς θεωρούν ως προσβολή. Και οδήγησε εναντίον τους όλο το πλήθος των στρατιωτών του χωρίς προμήθειες, χωρίς να ερευνήσουν την πορεία, μέσα από μία απάτητη και έρημη περιοχή»). Γίνεται αμέσως σαφές πως η βαθύτερη αιτία της οργής εδράζεται στην αλαζονική στάση και τον μοναρχικό ετσιθελισμό που προσάπτει ο Σενέκας στους *reges*, οι οποίοι αδυνατούν να υπομείνουν οποιαδήποτε συμπεριφορά θίγει ή προσβάλλει την παντοδυναμία και την απόλυτη κυριαρχία τους, οτιδήποτε αμφισβητεί την απόλυτη εξουσία τους. Οι φράσεις *supinis manibus exceperant servitutem* και *libera responsa dederant* είναι δηλωτικές του τι επιδιώκουν και τι αποστρέφονται αντίστοιχα. Η ελευθερία του λόγου και της έκφρασης ερμηνεύεται ως προσβολή προς το πρόσωπο ενός *rex* και επισύρει την άμεση τιμωρία. Ο Σενέκας επιτυγχάνει να δώσει πολύ παραστατικά την «αντιπαθητική» σχέση ανάμεσα στις έννοιες *rex* και *libertas*, δύο έννοιες που όπως υποστηρίζει, μέσα από τα παραδείγματα που προβάλλει, είναι αλληλοαποκλειόμενες και συγκρουόμενες. Ο ψόγος και η μομφή που αναπέμπει ο Σενέκας απευθύνεται στο σύνολο των *reges*, οι οποίοι στερούμενοι της πραγματικής *sapientia* και πλήρως παραδομένοι στα πάθη τους χωρίς καμία δυνατότητα ελέγχου, προβαίνουν σε ενέργειες πρωτάκουστες και βαθύτατα σκληρές και απάνθρωπες προκειμένου να ικανοποιήσουν έναν νοσηρό εγωισμό. Όλη η παραφροσύνη και η πλήρης παράδοση στις προσταγές της ανεξέλεγκτης οργής αποτυπώνεται στην άμεση αντίδραση του Καμβύση, μία αντίδραση που κρίνεται ανάρμοστη για έναν άρχοντα που ηγείται μιας



χώρας και ενός στρατού. Ο Καμβύσης αφηνιασμένος βρυχάται και βρέμει (*fremebat*) από την υποτιθέμενη προσβολή που υπέστη και παρασύρει ολόκληρο τον στρατό του εναντίον των Αιθίοπων σε έναν πόλεμο αστραπή, χωρίς εφόδια, χωρίς την κατάλληλη προετοιμασία μόνο και μόνο για να ικανοποιήσει τον θιγμένο εγωισμό του.

Με λόγο κοφτό, βαθύτατα ειρωνικό ο Σενέκας μας περιγράφει τον απίστευτο κυνισμό ενός εγωκεντρικού ηγεμόνα. Η επιλογή του ρήματος *fremebat* παραπέμπει στον άλογο και άγριο κόσμο των ζώων, ενώ το ασύνδετο σχήμα με τα ομοιόπρωτα ζεύγη (*non provisus commeatibus, non exploratis itineribus, per invia, per arentia trahebat omnem bello utilem turbam*) επιτείνει το κλίμα της παραφροσύνης και αυξάνει δραματικά την ένταση. Με μια πορεία ανοδική παρουσιάζεται η σταδιακή εξάντληση των τροφίμων (*Ir. 3.20.2-3: deerant necessaria/ sustinebant famem primo tenerrima frondium et cacumina arborum / quidquid necessitas cibum fecerat/ radices quoque et herbae defecerant apparuitque inops etiam animalium solitudo*) που θα καταλήξει σε μια λύση φοβερή, σκληρότερη ακόμα και από την πείνα, αυτή της επιλογής με κλήρο κάθε δέκατου άνδρα (*decimum quemque sortiti alimentum habuerunt fame saevius*).

Καθώς κορυφώνεται το παράδειγμα, προκύπτει μια απρόσμενη ανατροπή· ο μέγας βασιλιάς που παρασύρει ασυγκίνητος τον στρατό του στην καταστροφή βρίσκεται τώρα ο ίδιος ενώπιον της δικής του καταστροφής (*agebat adhuc regem ira praecipitem*, 3.20.4). Αυτό που τον προσγειώνει και θέτει τέρμα σε ό,τι παράλογο συνέβαινε είναι ο φόβος της επαπειλούμενης ζωής του (*tum demum signum receptui dedit*).

Το *exemplum* του Καμβύση επιστεγάζεται με το σαρκαστικό σχόλιο του Σενέκα που ξετυλίγει, μέσα από την αποκαλυπτική αντίθεση, το μέγεθος της βασιλικής *insania*. Τη στιγμή που οι στρατιώτες του πέθαιναν από την πείνα εξαιτίας του, αυτός ο ίδιος απολάμβανε πλουσιοπάροχα γεύματα έχοντας στη διάθεσή του όλα τα καλά (*Ir. 3.20.4: Servabantur interim generosae illi aves et instrumenta epularum camelis vehebantur, cum sortirentur milites eius, quis male periret, quis peius vivere*, «Και όλο αυτό το διάστημα υπήρχαν γι' αυτόν ευγενή πουλερικά και καμήλες κουβαλούσαν προμήθειες για τα συμπόσιά του, την ώρα που οι στρατιώτες του έβαζαν κλήρο για το ποιος θα έχει άσχημο τέλος και ποιος θα έχει ακόμα πιο άσχημη ζωή»). Αξίζει να προσεχθεί η τελευταία πρόταση με το ομοιοτέλετον, τον συνδυασμό του θετικού και συγκριτικού βαθμού του επιρρήματος *male* και το σχήμα οξύμωρο που προκύπτει από τον συνδυασμό του θετικού βαθμού με το ρήμα *periret* και του συγκριτικού με το ρήμα *viveret*.

Το δεύτερο αυτό μέρος των *exempla regum Persarum* ολοκληρώνεται με το παράδειγμα του Κύρου (3.21.1-4), το οποίο επαναβεβαιώνει την προτίμηση του Σενέκα

να δομεί παραδείγματα κλιμακούμενης έντασης. Ο ίδιος ο Σενέκας αφήνει να δηλωθεί αυτή η βαθμιαία κορύφωση με τον τρόπο με τον οποίο συνδέει μεταξύ τους τα παραδείγματα: *Hic (Dareus) iratus fuit genti et ignotae et immeritae, sensurae tamen; Cyrus flumini* («Αυτός τα έβαλε με ένα έθνος άγνωστο και αθώο, αλλά ικανό να νιώσει την οργή του. Ο Κύρος όμως τα έβαλε με ένα ποτάμι»). Δύο λέξεις αρκούν, για να αποτυπώσουν εξ αρχής το μέγεθος της παρανοειδούς συμπεριφοράς του Κύρου, ο οποίος προχωρώντας ένα βήμα πέρα από τον Καμβύση τα βάζει με έναν ποταμό!<sup>403</sup> Στη συνέχεια, θα ακολουθήσει η λεπτομερής αφήγηση των γεγονότων, η οποία επιτυγχάνει να αποδώσει τη μεγάλη εμπάθεια του βασιλιά των Περσών που αποδύεται σε έναν συνεχή αγώνα εναντίον ενός ποταμού παραμελώντας τον κύριο στόχο του που ήταν η κατάκτηση των Βαβυλωνίων (*Babylona oppugnaturus*).<sup>404</sup> Σε αυτό το σημείο ακριβώς γίνεται αντιληπτή η βαθιά ειρωνεία που υποκρύπτεται στο ρήμα *festinaret* στην αρχή του παραδείγματος, όταν ο Σενέκας αναφέρεται στη βιασύνη του Κύρου να ξεκινήσει την εκστρατεία για κατάκτηση της Βαβυλώνας (*festinaret ad bellum*). Το παράδειγμα τελειώνει με το καταληκτικό, συμπερασματικό σχόλιο του Σενέκα, όπου ψέγει το παράλογο των ενεργειών του Κύρου. Η χρήση του συμπερασματικού συνδέσμου *itaque* υποβάλλει την ιδέα του κύκλου, καθώς ο Σενέκας επανέρχεται στο σημείο από το οποίο είχε αρχίσει, μιλώντας για το θέμα του χρόνου, της κατάλληλης στιγμής και ευκαιρίας (*Ir. 3.21.4: Periit itaque et tempus, magna in magnis rebus iactura, et militum ardor, quem inutilis labor fregit, et occasio adgrediendi imparatos, dum ille bellum indictum hosti cum flumine gerit*, «Και έτσι έχασε και χρόνο, που είναι μεγάλη απώλεια σε σημαντικές επιχειρήσεις, και τον ενθουσιασμό των στρατιωτών του που κάμφθηκε από τον κόπο, και την ευκαιρία να επιτεθεί στον εχθρό την ώρα που ήταν απροετοίμαστος, ενώ εκείνος διεξήγαγε εναντίον ενός ποταμού τον πόλεμο που είχε δηλώσει εναντίον ενός εχθρού»).

<sup>403</sup> Ο Fears (1974) 265-267 υπενθυμίζει πως ο Κύρος εξυμνείται στην αρχαιότητα ως πρότυπο του δίκαιου άρχοντα. Ανάμεσα σε άλλους, ο Αισχύλος, ο Ξενοφών, ο Πλάτων και ο Πλούταρχος μιλούν με λόγια επαινετικά για τον ιδρυτή της περσικής αυτοκρατορίας. Ο Λίβιος (9.17.6) αναφέρει σχετικά: *Cyrum quem maximis Graeci laudibus celebrant*. Ο Hoistad (1948) υπογραμμίζει πως ο Αντισθένης αντιμετωπίζει τον Κύρο ως έναν ηθικό ήρωα ο οποίος χάρη στις αρετές του είχε γίνει ένας αληθινός και δίκαιος ηγεμόνας. Όπως επισημαίνει ο Fears 265, υπάρχουν ενδείξεις που πιστοποιούν ότι οι Στωικοί, τουλάχιστον από την εποχή της Μέσης Στοάς, τιμούσαν τη μνήμη του Πέρση βασιλιά (π.χ. Δίων Χρυσ. *Περί βασιλείας* 2.65-78), αλλά και παλαιότεροι συγγραφείς (π.χ. Κικ. *Off.* 2.5.16, *Rep.* 1.27-28).

<sup>404</sup> Βαδίζοντας εναντίον της Βαβυλώνας και στην προσπάθειά τους να διαβούν τον ποταμό Γύνδη, χάνεται ένα άλογο από το άρμα του Πέρση βασιλιά, προκαλώντας έτσι τη μαινόμενη αντίδρασή του (*Ir. 3.21.2*). Το γεγονός αυτό και μόνο είναι ικανό να διεγείρει την οργή του σε τέτοιο βαθμό ώστε να τα βάζει ακόμη και με τα στοιχεία της φύσης, τόσο μεγάλη είναι η έλλειψη σωφροσύνης και ορθής σκέψης και τόσο ισχυρή η επίρεια του πάθους της οργής, ώστε ορκίζεται να εκδικηθεί τον ποταμό (*Ir. 3.21.2*). Το αποτέλεσμα αυτής της παράλογης και αδικαιολόγητης οργής είναι να σπαταλήσει αδίκως τις δυνάμεις των στρατιωτών του και να χάσει πολύτιμο χρόνο για την εκστρατεία του εναντίον των Βαβυλωνίων.

Το πέρασμα στην τελευταία αιχμή της μακροσκελούς καταλογογράφησης στο τρίτο βιβλίο του διαλόγου *De Ira* διενεργείται μέσω της επισήμανσης, για δεύτερη φορά, πως η μανία της οργής, αυτό που ο Σενέκας αποκαλεί *furor*, δεν γνωρίζει εν τέλει εθνικά σύνορα· εντοπίζεται τόσο στους Πέρσες βασιλείς, όπως έχει ήδη προκύψει από την έκθεση των παραδειγμάτων, όσο και στους Ρωμαίους (*Ir.* 3.21.5: *Hic furor-quid enim aliud voces?- Romanos quoque contigit*, («Αυτή η μανία -γιατί πώς αλλιώς να την ονομάσεις;- έπληξε επίσης και τους Ρωμαίους»)).<sup>405</sup> Το *exemplum* του αυτοκράτορα Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα συνηγορεί προς αυτή την κατεύθυνση (*Ir.* 3.21.5). Πρόκειται για ένα πολύ σύντομο παράδειγμα, μια απλή αναφορά μιας περιόδου σε ένα περιστατικό, που καταφέρνει, ωστόσο, να αποτυπώσει το παράλογο της οργής, καθώς παρουσιάζει τον Γάιο Καίσαρα να οργίζεται εναντίον μιας οικίας, μόνο και μόνο επειδή εκεί φυλακίστηκε κάποτε η μητέρα του.<sup>406</sup> Παρ' όλη τη βραχύτητα του παραδείγματος, ο Σενέκας δεν παραλείπει να επισυνάψει στην αναφορά του το ανατρεπτικό του σχόλιο πως με την πράξη του αυτή ο Καλιγούλας πέτυχε εντελώς το αντίθετο αποτέλεσμα από αυτό που επεδίωκε με την κατεδάφιση της έπαυλης· τελικά με την πράξη του αυτή γνωστοποίησε το περιστατικό της φυλάκισης, καθώς τώρα όλοι ρωτούν για ποιο λόγο κατεδαφίστηκε.

Με το οριστικό τέλος αυτού του μακροσκελέστατου καταλόγου και προτού μεταβεί στα επόμενα παραδείγματα, ο Σενέκας κάνει μία σημαντική δήλωση στο διάκενο η οποία αφενός λειτουργεί ως γέφυρα για ό,τι πρόκειται να ακολουθήσει και αφετέρου διασαφηνίζει τη θέση του Σενέκα σχετικά με τη λειτουργικότητα των *exempla* στο έργο του (*Ir.* 3.22.1: *Et haec cogitanda sunt exempla, quae vites, et illa ex contrario, quae sequaris, moderata, lenia, quibus nec ad irascendum causa defuit nec ad ulciscendum potestas*, «Αυτά πρέπει να θεωρηθούν ως παραδείγματα προς αποφυγή, ενώ αντίθετα τα επόμενα ως παραδείγματα προς μίμηση, καθώς είναι παραδείγματα συγκρατημένων και ήπιων ανδρών οι οποίοι είχαν και λόγο να οργιστούν και τη δύναμη να εκδικηθούν»). Πιο συγκεκριμένα, τα παραδείγματα διακρίνονται σε θετικά και αρνητικά, αυτά που πρέπει να ακολουθούμε (*quae sequaris*) και αυτά που πρέπει να απορρίπτουμε (*quae vites*). Όσα προηγήθηκαν σαφώς ανήκουν στην κατηγορία αυτών που πρέπει να αποφεύγουμε· ό,τι έπεται αποτελεί εκ προοιμίου την αντίθετη όψη. Ο Σενέκας, λοιπόν, δεν περιορίζεται στο αρνητικό αλλά επιλέγει, κατά την προσφιλή του τακτική, να παίξει με τις αντιθέσεις. Τα *exempla* που πρόκειται να προβάλει αξιολογούνται ως *moderata et lenia* και αφορούν και πάλι ανθρώπους της εξουσίας, ώστε να φανεί μέσα από το αντικαθρέφτισμα το

<sup>405</sup> Πρβ. την προσπάθεια διαχωρισμού των *exempla* σε ρωμαϊκά, ελληνικά και ξένα στο *Ir.* 3.17.1.

<sup>406</sup> Wilcox (2008) 472.

αγεφύρωτο χάσμα που τους χωρίζει από τους προηγούμενους. Σπεύδει να επισημάνει πως και αυτά τα πρόσωπα δέχθηκαν προκλήσεις για να οργιστούν και είχαν και τη δύναμη να εκδικηθούν, ωστόσο δεν το έκαναν. Με αυτά τα εισαγωγικά θέλει να εξασφαλίσει ο Σενέκας πως η σύγκριση θα γίνει επί ίσοις όροις.<sup>407</sup>

Στους Πέρσες βασιλείς Κύρο και Καμβύση θα επανέλθει ο Σενέκας στο έργο *De Beneficiis* (*Ben.* 7.3.1). Ως εκπρόσωποι της περσικής δυναστείας οι δύο βασιλείς θα πλαισιώσουν το *exemplum* του Αλεξάνδρου και θα συναποτελέσουν το ιδανικό αντιείδωλο στον Δημήτριο τον Κυνικό. Με αφορμή το παράδειγμα του Αλεξάνδρου (*Ben.* 7.2.5-7.3.1), του οποίου ψέγεται η ματαιόδοξη οπτική της ζωής και η ανικανοποίητη πλεονεξία, εκτείνει το σχόλιό του ο Σενέκας και στους Πέρσες βασιλείς που μοιράζονται με τον Αλέξανδρο και με όλους *quos fortuna irritavit implendo* το πάθος της *avaritia*.<sup>408</sup>

Τα ονόματα του Κύρου και του Καμβύση, και μέσω αυτών όλη η περσική δυναστεία, τοποθετούνται στην αρχή του *exemplum* και λειτουργούν κατά κάποιον τρόπο ως επεξήγηση στη γενικόλογη φράση που προηγήθηκε *quos fortuna irritavit implendo* (*Ben.* 7.3.1: *Cyrum et Cambysen et totum regni Persici stemma percense*). Τα ονόματα συνοδεύει η αναμενόμενη πλέον ρητορική ερώτηση του Σενέκα, η οποία θίγει την ακατάσχετη πλεονεξία που κυριεύει αυτούς που βρίσκονται στην εξουσία, που έχουν τα πάντα και ακόμη κυνηγούν κάτι περισσότερο. Δείχνει το μέγεθος της ματαιοδοξίας, καθώς δεν ικανοποιούνται με τα τόσα που έχουν αλλά φτάνουν στο τέλος της ζωής τους αγωνιζόμενοι να αποκτήσουν κι άλλα. Το παράδειγμα είναι μεν σύντομο στην έκτασή του, ισχυρό όμως στη δυναμική του· ο Σενέκας επιφυλάσσει για το τέλος μια εικόνα άκρως παραστατική για το μέγεθος της *avaritia* που βαραίνει τους εξουσιαστές και το μάταιο της φιλοδοξίας τους: *quidquid cupiditati contingit, penitus hauritur et conditur, nec interest, quantum eo, quod inexplebile est, congeras* («ο,τιδήποτε κερδίζεται με απληστία, καταπίνεται και θάβεται και δεν κάνει καμιά διαφορά πόσο ρίχνεις μέσα σε ένα δοχείο που δεν μπορεί ποτέ να γεμίσει»)<sup>409</sup>.

<sup>407</sup> Τα *exempla ad imitandum* είναι του Αντίγονου (*Ir.* 3.22.2-5), του Φιλίππου (*Ir.* 3.23.2-3) (με ένα ενδιάμεσο αρνητικό του Αλεξάνδρου, 3.23.1-2), και του Αυγούστου (*Ir.* 3.23.4-8).

<sup>408</sup> *Nec hoc Alexandri tantum vitium fuit...sed omnium, quos fortuna irritavit implendo* (*Ben.* 7.3.1). Σε κάθε περίπτωση πάντως φροντίζει ο Σενέκας να τονίζει αυτή την κοινότητα των παθών που ενώνει, ετερόκλητα κατά τα άλλα, πρόσωπα της εξουσίας, πρβ. *Hic furor-quid enim aliud voces?- Romanos quoque contigit* (*Ir.* 3.21.5).

<sup>409</sup> Πρόκειται για μία εικόνα που παραπέμπει στην προσπάθεια κάποιου να γεμίσει ένα τρύπιο δοχείο. Στην αντίπερα όχθη, ως άκρα αντίθεση, βρίσκεται ο *vir sapiens*, ο οποίος είναι πλήρης και δεν επιζητεί τίποτε επιπλέον (*Ben.* 7.3.2: *Unus est sapiens, cuius omnia sunt nec ex difficili tuenda*, «Μόνο ο σοφός άνδρας τα έχει όλα και δεν έχει καμιά δυσκολία να τα κρατήσει»).

Στο ίδιο έργο, λίγο πιο πριν (*De Beneficiis* 6.31.1-12), μνημονεύεται ένα επεισόδιο ανάμεσα στον Ξέρξη και στον Λακεδαιμόνιο Δημάρατο, με σαφείς πάλι προθέσεις έναντι των ηγεμόνων της ανατολής και της πολυποίκιλης υπερβολής που αυτοί εκπροσωπούν. Το συγκεκριμένο επεισόδιο είναι ιδιαίτερα μακροσκελές και με έντονα πλαταιαστικό χαρακτήρα. Όταν ο Ξέρξης κήρυξε τον πόλεμο εναντίον της Ελλάδας, ένας εσμός αυλοκολάκων τον περιτριγύρισε και τον παρέσυραν εκθειάζοντας την εκπληκτική μάζα στρατιωτικών δυνάμεων που διέθετε και τονίζοντάς του το αναπόφευκτο της σαρωτικής του νίκης.

Το παράδειγμα εστιάζει καταρχάς στο επηρμένο πνεύμα του Ξέρξη (*animum tumentem*) που έχει ξεχάσει σε πόσο ασταθή και σαθρά πράγματα στηρίζεται και αφήνεται να παρασυρθεί από τα φουσκωμένα λόγια αυτών που τον εναγκαλίζονται (*Ben.* 6.31.1: *Cum bellum Graeciae indiceret Xerxes, animum tumentem oblitumque, quam caducis confideret, nemo non impulit*, «Όταν ο Ξέρξης κήρυξε τον πόλεμο εναντίον της Ελλάδας, όλοι ενθάρρυναν το φουσκωμένο μυαλό του που είχε ξεχάσει σε τι εύθραυστα πράγματα στηριζόταν»). Με το σχήμα λιτότητας που χρησιμοποιεί ο Σενέκας (*nemo non impulit*) υπογραμμίζεται από τη μια ο σύσσωμος χαρακτήρας των κολακειών, ενώ ταυτόχρονα φωτίζεται ακόμη περισσότερο η τολμηρή πράξη του Δημάρατου, ο οποίος είναι ο μόνος που τολμά να διαφοροποιηθεί από το πλήθος και να μιλήσει με ειλικρίνεια στον βασιλιά.<sup>410</sup> Αυτός προφητεύει τα γεγονότα σε έναν ιδιαίτερος λεπτομερή και εκτενή λόγο (*Ben.* 6.31.4-10) και στο τέλος επαληθεύεται (*Ben.* 6.31.11). Αυτή ακριβώς η επαλήθευση αποτυπώνει με ενάργεια το γκρέμισμα της υπέρμετρης αλαζονείας και ματαιοδοξίας του Ξέρξη, τη σκληρή προσγείωση και συνειδητοποίηση της ήττας και της λάθος εκτίμησης των δεδομένων. Αυτός που τόλμησε να τα βάλει με τα έργα θεών και ανθρώπων και θέλησε να αλλάξει οτιδήποτε του έφραζε τον δρόμο, συνειδητοποιεί με τον πιο σκληρό τρόπο πόσο απέχει η μάζα από τον πραγματικό στρατό (*Ben.* 6.31.11). Αυτό, όμως, που τον καταβάλλει περισσότερο είναι όχι τόσο η ήττα όσο η ντροπή που ένιωσε για το λάθος που έκανε (*Itaque Xerxes pudore quam damno miserior Demarato gratias egit, quod solus sibi verum dixisset, et permisit petere, quod vellet*, «Και έτσι ο Ξέρξης, δυστυχισμένος περισσότερο από την ντροπή του παρά από την ήττα του, ευχαρίστησε τον Δημάρατο, επειδή ήταν ο μόνος που του είπε την αλήθεια και τον άφησε να ζητήσει οτιδήποτε ήθελε»).<sup>411</sup>

<sup>410</sup> Βλ. σχετικά Briant (2015) 246.

<sup>411</sup> Αξιοσημείωτοι είναι οι χαρακτηρισμοί που αποδίδονται στον Πέρση βασιλιά από τον Σενέκα, οι οποίοι επαναλαμβάνουν και υπογραμμίζουν ιδιότητες ήδη γνωστές: *animum tumentem oblitumque, quam caducis*

Εκείνο, ωστόσο, που εφελκεί δραστικά την προσοχή στο συγκεκριμένο *exemplum* είναι το ακιδωτό τέλος του με τα βέλη του Σενέκα να στρέφονται εν τέλει προς τη ματαιοδοξία όχι του Ξέρξη αυτή τη φορά αλλά του Δημάρατου. Ο Ξέρξης, θέλοντας να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του προς τον Δημάρατο, είναι πρόθυμος να εκπληρώσει κάθε επιθυμία του.<sup>412</sup> Ο Δημάρατος, εν μέσω απύθμενης κενοδοξίας, ζητεί βασιλικές τιμές και ο Σενέκας τότε επιφωνεί με ύφος καυστικό και βαθύτατα σαρκαστικό: *sed quam miserabilis gens, in qua nemo fuit, qui verum diceret regi, nisi qui non dicebat sibi!* (Ben. 6.31.12, «πόσο αξιολύπητο το έθνος εκείνο στο οποίο δεν υπήρχε κανείς άλλος να πει την αλήθεια στον βασιλιά εκτός από αυτόν ο οποίος δεν την έλεγε στον εαυτό του»). Αξίζει να προσεχθεί το ομοιοτέλετον *regi – sibi* και το οξύμωρο που κρύβεται στην επισήμανση ότι αυτός που τολμά να πει την αλήθεια στον βασιλιά δεν την ομολογεί στον εαυτό του. Η φράση, επίσης, *nemo fuit, qui verum diceret regi* ανακαλεί ειρωνικά τη φράση *nemo non impulit* στην αρχή του *exemplum*. Το συγκεκριμένο παράδειγμα, επομένως, έχει διττή στόχευση. Από τη μια προβάλλει και θίγει την αλαζονεία, την απερισκεψία, τη ματαιοδοξία, την υπέρμετρη αυτοπεποίθηση του Πέρση βασιλιά Ξέρξη και από την άλλη απευθύνει πρόταση μομφής για τη ματαιοδοξία του Λακεδαιμόνιου Δημάρατου.

Αμέσως μετά το *exemplum* Ξέρξη και Δημάρατου ο Σενέκας επιλέγει να αναφερθεί στο ρωμαϊκό παράδειγμα του Αυγούστου (Ben. 6.32.1-4), ο οποίος και αυτός, όπως και ο Ξέρξης, ντροπιάστηκε από τις ενέργειες στις οποίες προέβη. Πρόκειται για ένα αρνητικό παράδειγμα για τον Αύγουστο, ο οποίος παρασυρμένος από την οργή, δημοσιοποιεί σκάνδαλα που αφορούν την κόρη του.<sup>413</sup> Όταν καταλαγιάζει, ωστόσο, ο θυμός, νιώθει ντροπή, μετανιώνει και αναφωνεί: *Horum mihi nihil accidisset, si aut Agrippa aut Maecenas vixisset* (Ben. 6.32.2): τίποτε από αυτά δεν θα είχε συμβεί αν είχε κοντά του τον Αγρίππα και τον Μαϊκήνα, για να τον πληροφορήσουν νωρίτερα. Ο Σενέκας δεν μπορεί να αφήσει ασχολίαστα τα λόγια αυτά του Αυγούστου βρίσκοντας

---

*confideret/ hominem nimia aestimatione sui furentem/divina atque humana impellentem et mutantem, quidquid obstiterat.*

<sup>412</sup> Η ιστορία της ανταμοιβής του Δημάρατου δεν αναφέρεται στον Ηρόδοτο, εμφανίζεται όμως στον Πλούταρχο (Θεμ. 29.5-6), όπου ο Ξέρξης οργίζεται με τις απαιτήσεις του Δημάρατου αλλά η οργή του αυτή κατευνάζεται τελικά από τον Θεμιστοκλή, Griffin (2013) 307.

<sup>413</sup> Το δεύτερο παράδειγμα που χρησιμοποιεί ο Σενέκας προκειμένου να προβάλλει την αξία των ειλικρινών συμβουλών προς τους έχοντες την εξουσία αφορά σε έναν Ρωμαίο *princeps* και όχι σε κάποιον Πέρση βασιλιά, σε μία συμβουλή ανύπαρκτη περισσότερο παρά παραγνωρισμένη και σε μία βεβιασμένη ενέργεια όχι σε θέματα εξωτερικά αλλά σε θέματα «ενδοαυτοκρατορικά». Ωστόσο, προς το τέλος του *exemplum* οι πρώτες δύο διαφορές ουσιαστικά εξαλείφονται, καθώς ο Σενέκας προσγράφει βασιλικές ιδιότητες στον Αύγουστο περιλαμβανομένης και της απροθυμίας του να ακούσει την αλήθεια, γεγονός που καθιστά τους παρακείμενους του διστακτικούς ως προς το να την εκφέρουν, Griffin (2013) 307-8.

ταυτόχρονα την ευκαιρία να αφήσει αιχμές για τη στάση και τις ενέργειες των δύο επιφανών Ρωμαίων συνεργατών του Αυγούστου. Με τρόπο καυστικό ειρωνεύεται το πόσο δύσκολο είναι να αναπληρώσει ο Αύγουστος το κενό των Μαικήνα και Αγρίππα (*Adeo tot habenti milia hominum duos reparare difficile est, Ben. 6.32.2*, «Τόσο δύσκολο ήταν γι' αυτόν που είχε τόσες χιλιάδες άνδρες, να αναπληρώσει το κενό δύο ανδρών»), τη στιγμή που πολύ εύκολα αποκαθιστά άλλες μεγάλες απώλειες σχετικές με τον στρατό, τον στόλο ή τα δημόσια κτήρια. Ιδιαίτερα εύγλωττη είναι η αντίθεση ανάμεσα στις λέξεις *milia* και *duos*, ενώ η χρήση σύντομων, ασύνδετων μεταξύ τους προτάσεων, με τις οποίες δίνονται οι απώλειες, επιταχύνει τον ρυθμό και την ένταση έχοντας ως απόληξη την επισήμανση για το δυσαναπλήρωτο κενό που αφήνουν ο Μαικήνας και ο Αγρίππας: *Caesae sunt legiones et protinus scriptae; fracta classis et intra paucos dies natavit nova; saevitum est in opera publica ignibus, surrexerunt meliora consumptis. Tota vita Agrippae et Maecenatis vacavit locus (Ben. 6.32.3*, «Όταν σφαγιάστηκαν οι λεγεώνες, αμέσως εγγράφηκαν νέες· όταν ο στόλος ναυάγησε, δημιουργήθηκε νέος μέσα σε λίγες μέρες· όταν κήκαν δημόσια κτήρια, ανεγέρθηκαν άλλα καλύτερα στη θέση τους· η θέση όμως του Αγρίππα και του Μαικήνα παρέμεινε άδεια σε όλη την υπόλοιπη ζωή»). Με περισσή ειρωνική διάθεση αναρωτιέται αν όντως δεν υπήρχαν άλλοι όμοιοί τους για να τους αντικαταστήσουν ή μήπως ο Αύγουστος βυθισμένος στο πένθος του δεν φρόντισε να αναπληρώσει το κενό τους (*Ben. 6.32.3*). Ο Σενέκας αμφισβητεί ευθέως τη σημαντικότητα των δύο προσώπων για τον Αύγουστο και το γεγονός ότι μόνο αυτοί του έλεγαν την αλήθεια (*Ben. 6.32.4*). Με τρόπο αξιοπρόσεκτο επέρχεται η ανατροπή στα προηγούμενα λόγια του Αυγούστου. Ενώ ο Αύγουστος αναφωνεί «*Horum mihi nihil accidisset, si aut Agrippa aut Maecenas vixisset!*», ο Σενέκας έρχεται να ανταπαντήσει με τον ίδιο τρόπο «*qui si vixissent, inter dissimulantes fuissent*» («αν είχαν ζήσει, θα περιλαμβάνονταν ανάμεσα στους κόλακες») δίνοντας έμφαση στη μετοχή *dissimulantes* και αφήνοντας έτσι αιχμές για τη στάση που τηρούσαν οι δύο αυτοί σύμβουλοι του αυτοκράτορα και το πώς ενεργούσαν ως κόλακές του.

Στο καταληκτικό του σχόλιο ο Σενέκας στρέφεται και πάλι στον Αύγουστο. Το σχόλιο αυτό αποτελεί στην ουσία μία ακόμη μομφή για τους *reges* οι οποίοι δεν αντέχουν να ακούνε την αλήθεια (*Regalis ingenii mos est in praesentium contumeliam amissa laudare et his virtutem dare vera dicendi, a quibus iam audiendi periculum non est*, «Είναι χαρακτηριστικό των βασιλιάδων να επαινούν αυτό που χάθηκε εις βάρος αυτού

που υπάρχει και να πιστώνουν με την αρετή ότι λένε την αλήθεια αυτούς από τους οποίους δεν υπάρχει πλέον κίνδυνος να την ακούσουν».<sup>414</sup>

Στο έργο *De Brevitate Vitae* γίνεται για ακόμη μια φορά λόγος για τον βασιλιά των Περσών Ξέρξη (*Brev.* 17.1-3). Ο Σενέκας αναφέρεται σε όλους αυτούς οι οποίοι δεν είναι σε θέση να χαρούν και να απολαύσουν την κάθε στιγμή της ζωής τους αιχμαλωτισμένοι και δέσμιοι των φόβων και των ανασφαλειών τους. Χαρακτηριστική είναι η επισήμανσή του ότι χάνουν τη μέρα προσδοκώντας τη νύκτα και τη νύκτα από τον φόβο της επερχόμενης αυγής (*Diem noctis expectatione perdunt, noctem lucis metu*)<sup>415</sup>. από ηγήτορες της ζωής καταντούν φοβισμένοι και δυστυχείς δούλοι της έγνοιας τους πόσο θα διαρκέσουν οι ευχάριστες στιγμές της ζωής (*Ipsae voluptates eorum trepidae et variis terroribus inquietae sunt subitque cum maxime exsultantis sollicita cogitatio: "Haec quam diu?"*, *Brev.* 17.1).<sup>416</sup> Ο Σενέκας δεν παραλείπει να προσθέσει πως το πάθος αυτό επεκτείνεται και πλήττει ακόμη και τους βασιλείς, οι οποίοι φοβούμενοι το τέλος θρηνούν τα μεγαλεία τους και αδυνατούν να χαρούν τις επιτυχίες τους (*Ab hoc affectu reges suam flere potentiam, nec illos magnitudo fortunae suae delectavit, sed venturus aliquando finis exterruit*, *Brev.* 17.1).<sup>417</sup> Η διαπίστωση αυτή λειτουργεί ουσιαστικά ως η απαραίτητη εισαγωγή για το παράδειγμα του Ξέρξη το οποίο εικονοποιεί άριστα τα όσα έχουν προλεχθεί και πιστοποιεί την *insania* που καταλαμβάνει τέτοιου είδους ανθρώπους.

Για ακόμη μια φορά ο Ξέρξης δεν αναφέρεται ονομαστικά, αλλά μνημονεύεται ως *Persarum rex* συνοδευόμενος από το εύγλωττο για τον χαρακτήρα του βασιλιά επίθετο *insolentissimus*. Αφού παρέταξε τον αναρίθμητο στρατό του σε μια αχανή πεδιάδα, δάκρυσε. γιατί σε εκατό χρόνια δεν θα ζούσε κανείς *ex tanta iuventute!* (*Cum per magna camporum spatia porrigeret exercitum nec numerum eius sed mensuram conprenderet*

---

<sup>414</sup> Το τελευταίο αυτό σχόλιο του Σενέκα συνδέει την αναφορά στον Αύγουστο με τις προηγούμενες αναφορές στους ηγεμόνες της Ανατολής στον διάλογο *De Ira* παραπέμποντας στον τρόπο με τον οποίο αυτοί αντέδρασαν απέναντι σε δικούς τους ανθρώπους που επιχείρησαν να τους δώσουν κάποια συμβουλή ή να τους ζητήσουν κάτι. Ταυτόχρονα συνδέεται και με το προηγούμενο *exemplum* του Ξέρξη, καθώς και οι δύο έκαναν λάθος. Ο Ξέρξης είχε ακούσει την αλήθεια από τον Δημάρατο, αλλά δεν την έλαβε υπόψη του· ο Αύγουστος δεν είχε την ευκαιρία να την ακούσει από τον Αγρίππα ή τον Μαικήνα και προβαίνει σε βεβιασμένες ενέργειες ένεκα του θυμού. Παράλληλα, τα δύο παραδείγματα παρουσιάζουν ακόμα μία σύγκλιση· και στα δύο ο φακός εστιάζει κάποια στιγμή αρνητικά στα πρόσωπα που πλαισιώνουν τον Ξέρξη και τον Αύγουστο, στον Δημάρατο δηλαδή και στους Μαικήνα και Αγρίππα αντίστοιχα.

<sup>415</sup> *Brev.* 16.5, «Χάνουν τη μέρα τους περιμένοντας τη νύχτα, χάνουν τη νύχτα τους, επειδή φοβούνται το ξημέρωμα».

<sup>416</sup> «Αυτές εξάλλου οι ίδιες οι απολαύσεις τους απειλούνται από τον φόβο και την αναστάτωση εξαιτίας ποικίλων ταραχών, καθώς την ίδια ακριβώς στιγμή της χαράς υπεισέρχονται στο νου τους και σκέψεις ανήσυχες: πόσο άραγε θα κρατήσουν όλα αυτά;» (μτφ. Ν. Πετρόχειλος).

<sup>417</sup> «Λόγω αυτού του συναισθήματος, βασιλείς έκλαψαν για τη δύναμη που είχαν στα χέρια τους, χωρίς όμως να είναι το μέγεθος της τύχης που τους συντάρασε τόσο πολύ όσο ο τρόμος με τον οποίο έβλεπαν το τέλος της, το οποίο αναπόφευκτα θα ερχόταν κάποια στιγμή».



*Persarum rex insolentissimus, lacrimas profudit, quod intra centum annos nemo ex tanta iuventute superfuturus esset, Brev. 17.1).*<sup>418</sup> Η τραγική ειρωνεία, όμως, όπως επισημαίνεται από τον Σενέκα, είναι πως αυτός ο ίδιος που κλαίει τώρα για την τύχη αυτού του στρατού μετά από εκατό χρόνια, θα τους οδηγήσει τελικά σε λίγο στην καταστροφή (*At illis admoturus erat fatum ipse qui flebat perditurusque alios in mari, alios in terra, alios proelio, alios fuga et intra exiguum tempus consumpturus illos, quibus centesimum annum timebat, Brev. 17.2).*<sup>419</sup> Το κέντρο βάρους εντοπίζεται στην αντίθεση *intra exiguum tempus consumpturus* και *centesimum annum*. Το περιστατικό αυτό με τον Ξέρξη επιτυγχάνει να αποτυπώσει με ευκρίνεια όλη αυτή την ανοησία, την εγωπαθή αδυναμία ικανοποίησης και εσωτερικής πλήρωσης κάποιων ανθρώπων που τους στερεί τη χαρά να απολαμβάνουν το παρόν, αυτά που έχουν και αυτά που έχουν κατακτήσει, κυριευμένοι από τον φόβο του αύριο.

Η αιτία που η χαρά σε αυτούς τους ανθρώπους είναι τόσο επισφαλής και φόβω μεμειγμένη δίνεται, ως κατακλείδα και κορύφωση του παραδείγματος, από τον ίδιο τον συγγραφέα. Πρώτα διατυπώνεται η ερώτηση *Quid, quod gaudia quoque eorum trepida sunt?* (*Brev. 17.3*, «Για ποιο λόγο λοιπόν ακόμα και οι χαρές αυτών δεν είναι απαλλαγμένες από τον φόβο;») και αμέσως μετά δίνεται η απάντηση στην οποία αξιοπρόσεκτο είναι το σημασιολογικό βάρος που κουβαλεί η λέξη *vanitate* και η παρήχηση που δημιουργείται με την επιλογή των λέξεων *innutuntur...oriuntur vanitate turbantur*. Η χαρά τους είναι όντως επισφαλής, επειδή ακριβώς δεν στηρίζεται σε στέρεες βάσεις: *Non enim solidis causis innutuntur, sed eadem qua oriuntur vanitate turbantur.*<sup>420</sup>

<sup>418</sup> «Όταν ο θρασύτατος Πέρσης βασιλιάς είχε παρατάξει τον στρατό του στις αχανείς πεδιάδες και δεν μπορούσε να συνειδητοποιήσει τον αριθμό των στρατιωτών του, γιατί έβλεπε μόνο τον όγκο τους, έχυσε πολλά δάκρυα, γιατί μέσα σε εκατό χρόνια ούτε ένας από τους άνδρες της δύναμης αυτής δεν θα ζούσε» (μτφ. Ν. Πετρόχειλος). Την ιστορία αυτή αφηγείται ο Ηρόδοτος στο έβδομο βιβλίο των *Ιστοριών* του (7.45-46): *ὡς δὲ ὄρα πάντα μὲν τὸν Ἑλλήσποντον ὑπὸ τῶν νεῶν ἀποκεκρυμμένον, πάσας δὲ τὰς ἀκτὰς καὶ τὰ Ἀβυδηνῶν πεδία ἐπίπλεα ἀνθρώπων, ἐνθαῦτα ὁ Ξέρξης ἐσωτὸν ἐμακάρισε, μετὰ δὲ τοῦτο ἐδάκρυσε. Μαθὼν δὲ μιν Ἀρτάβαος ὁ πάτριος, ὃς τὸ πρῶτον γνώμην ἀπεδέξατο ἐλευθέρως οὐ συμβουλευῶν Ξέρξη στρατεῦσθαι ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα, οὗτος ὠνήρ φρασθεὶς Ξέρξην δακρύσαντα εἶρετο τάδε· Ὡ βασιλεῦ, ὡς πολλὸν ἀλλήλων κεχωρισμένα ἐργάσαιο νῦν τε καὶ ὀλίγω πρότερον· μακαρίσας γὰρ σεωυτὸν δακρύεις. Ὁ δὲ εἶπε· Ἐσῆλθε γάρ με λογισάμενον κατοικτῆραι ὡς βραχὺς εἶη ὁ πᾶς ἀνθρώπινος βίος, εἰ τούτων γε ἐόντων τοσούτων οὐδεὶς ἐς ἑκατοστὸν ἔτος περιέσται.*

<sup>419</sup> «Αλλά αυτός που έκλαιγε ήταν ο ίδιος που θα απέβαινε στη συνέχεια καταστροφικός γι' αυτούς. Ήταν εκείνος που θα έχανε άλλους στη θάλασσα, άλλους στη στεριά, άλλους στη μάχη, άλλους κατά τη φυγή του, και μέσα σε ελάχιστο χρόνο θα κατέστρεφε όλους εκείνους, για το εκατοστό έτος των οποίων φοβόταν τόσο πολύ».

<sup>420</sup> «Επειδή δεν στηρίζονται σε στέρεες βάσεις, αλλά ταράζονται πάνω στην ίδια κενότητα στην οποία γεννήθηκαν». Πιο πριν ο Σενέκας είχε μιλήσει για τον σοφό άνδρα που ασχολείται με τη φιλοσοφία και είχε τονίσει εμφaticά πόσο διαφορετικά βλέπει τα πράγματα και πόσο διαφέρει από αυτούς που παρουσιάζει αμέσως μετά ο Σενέκας: *Sapientis ergo multum patet vita, non idem illum qui ceteros terminus cludit. Solus generis humani legibus solvitur; Omnia illi saecula ut deo serviunt. Transit tempus aliquod?*

Ακόμη πιο μειωτική και απαξιωτική γίνεται η αναφορά στον Ξέρξη στο έργο *De Constantia Sapientis* (Const. 4.2) όπου αντιπαραβάλλεται πάλι με τον *vir sapiens* και ηττάται. Ο Σενέκας πραγματεύεται το θέμα της δυνατότητας ή μη οποιασδήποτε προσβολής προς τον σοφό άνθρωπο. Κατηγορηματική θέση του Ρωμαίου φιλοσόφου, την οποία υποστηρίζει διαπρυσίως μέσα από πολλαπλές παρομοιώσεις, είναι πως ο σοφός άνδρας παραμένει άτρωτος και ανεπηρέαστος από οποιαδήποτε αδικία (Const. 3.5: *Hoc igitur dico, sapientem nulli esse iniuriae obnoxium*).

Προς επίρρωση των θέσεών του επικαλείται την περίπτωση του Ξέρξη. Απαξιώνοντας για ακόμη μία φορά να αναφερθεί στο όνομά του, επιλέγει τη σαφώς υποτιμητική και αιχμηρή φράση *stolidus ille rex*.<sup>421</sup> Καταφεύγοντας στη γνωστή τεχνική του των ρητορικών ειρωνικών ερωτήσεων ο Σενέκας στηλιτεύει το παράλογο των ενεργειών του Ξέρξη και υποστηρίζει ότι γη, ουρανός και θάλασσα παραμένουν απρόσβλητοι από οποιαδήποτε πράξη υπερβολής του βασιλιά των Περσών (Const. 4.2: *Quid? Tu putas tum, cum stolidus ille rex multitudine telorum diem obscuraret, ullam sagittam in solem incidisse aut demissis in profundum catenis Neptunum potuisse contingi?*, «Τι, νομίζεις πως όταν εκείνος ο ανόητος βασιλιάς σκοτείνιασε τη μέρα με το πλήθος των βελών, κτύπησε κάποιο τόξο τον ήλιο ή μπορούσε να αγγίξει τον Ποσειδώνα όταν χαμήλωσε τις αλυσίδες στα βαθιά;»). Ακολουθεί εν είδει συμπεράσματος μια παρομοίωση, που αφενός υπογραμμίζει την ακήρατο φύση του *vir sapiens*, και αφετέρου καυτηριάζει τις υπερφίαλες, αλαζονικές και ανόσιες ενέργειες αυτών που ψήλωσε ο νους τους: *Ut caelestia humanas manus effugiunt et ab his qui templa diruunt ac simulacra conflant nihil divinitati nocetur, ita quicquid fit in sapientem proterve, petulanter, superbe, frustra temptatur* (Const. 4.2, «Όπως τα ουράνια πράγματα ξεφεύγουν από τα ανθρώπινα χέρια και οι θεοί δεν βλάπτονται καθόλου από αυτούς που καταστρέφουν ναούς και καίνε εικόνες, έτσι και κάθε απρόκλητη, αυθάδης και υπερήφανη ενέργεια κατά των σοφών γίνεται μάταια»).

---

*Hoc recordatione comprehendit. Instat? Hoc utitur. Venturum est? Hoc praecipit. Longam illi vitam facit omnium temporum in unum conlatio* (Brev. 15.5: «Είναι ευνόητο λοιπόν ότι η ζωή του φιλοσόφου έχει μπροστά της ευρύτατο χρονικό πεδίο, χωρίς να περιορίζεται από τα στενά περιθώρια που δεσμεύουν τους άλλους ανθρώπους. Μόνο αυτός είναι ελεύθερος από τους περιορισμούς της ανθρώπινης φύσης: όλοι οι αιώνες τον υπηρετούν σαν να ήταν θεός. Έχει περάσει κάποιος χρόνος; Τον συλλαμβάνει με την ανάμνηση. Είναι ο χρόνος μπροστά του; Τον χρησιμοποιεί. Είναι μελλοντικός; Τον προσλαμβάνει. Επιμηκύνει, έτσι, τη ζωή του συνδέοντας όλους τους αιώνες», μτφ. Ν. Πετρόχειλος). Αυτό το πρότυπο του *vir sapiens* αποτελεί την άκρα αντίθεση στον Ξέρξη και τους όμοιούς του, και ανάμεσά τους προκύπτει μια εντυπωσιακή σχέση αντιστρόφου δυναμικής. Όσο πιο ισχυρό είναι το θετικό παράδειγμα του σοφού άνδρα τόσο αποδυναμώνεται και καταρρακώνεται το αρνητικό πρότυπο. Κατά τον ίδιο τρόπο όσο πιο έντονος και καυστικός γίνεται ο Σενέκας απέναντι στο αρνητικό πρότυπο τόσο περισσότερο εξυψώνεται και αναδεικνύεται το πρόσωπο του *vir sapiens*.

<sup>421</sup> Πρβ. επίσης Σεν. *Suas.* 2.17-18 και Βαλ. Μαξ. 3.2.ext.3· 9.5.ext.2.

Ως *Persarum rex stolidissimus* επανεμφανίζεται ο Ξέρξης στις *Naturales Quaestiones* (Nat. 5.18.10), με αφορμή και πάλι την αξιόμειπτη και απευκαταία *insania*.<sup>422</sup> Η απαρίθμηση από τον Σενέκα των *facta insaniae* σκιαγραφεί εν τάχει όσα δεινά περιέγραψε σε άλλα σημεία αναφερόμενος όχι μόνο στους *reges Persarum*, αλλά σε όλους γενικώς τους ανθρώπους της εξουσίας. Και όλες αυτές οι πράξεις γίνονται *ferarum more*. Αξιοπρόσεκτη, ωστόσο, είναι η διάκριση, μέσω ενός ισχυρού αντιθετικού *tamen*, που κάνει ο Σενέκας ανάμεσα στα άγρια θηρία και στους ανθρώπους, και με την οποία καθιστά εναργές το μέγεθος της ανθρώπινης *insania* (Nat. 5.18.9).

Μετά από αυτό το είδος εισαγωγής ακολουθεί η επιφωνηματική ερώτηση του συγγραφέα *quousque nos mala nostra rapuerunt?*, η οποία θα έχει ως απάντηση, στο μοτίβο της τριαδικής παράταξης, τις περιπτώσεις του Πέρση Ξέρξη, του Μακεδόνα Αλεξάνδρου και του Ρωμαίου Κράσσου. Πρόκειται για σύντομες αναφορές στα πρόσωπα αυτά, οι οποίες εισάγονται με το *sic*, εκφέρονται σε χρόνο μέλλοντα και εικονοποιούν διά βραχέων τα αποτελέσματα της *avaritia*.

Στο σημείο αυτό επιβάλλεται να επισημανθεί το γεγονός ότι ο Σενέκας αποφεύγει να αναφερθεί σε *exempla barbarorum* στις *Επιστολές* του, ενώ παρατηρείται ταυτόχρονα και δραστική μείωση γενικά των αρνητικών παραδειγμάτων στο *corpus* των επιστολών. Αυτό που εντοπίζεται στις *Επιστολές* είναι η άπαξ αναφορά των ονομάτων του Καμβύση, του Ανίβα και του Κροίσου.<sup>423</sup>

Ο Πέρσης βασιλιάς Καμβύσης μνημονεύεται στην αρχή της ογδοηκοστής έκτης επιστολής ως ένα ισχυρό αντίβαρο στον εγκωμιαζόμενο Σκιπίωνα Αφρικανό (*Ep.* 86.1). Η αναφορά στο πρόσωπό του είναι μεν παρενθετική και περιορίζεται σε μία και μόνο πρόταση, ωστόσο είναι ενδεικτική των απόψεων του Σενέκα και συνεπής με την όλη

---

<sup>422</sup> Βλ. Williams (2012) 173.

<sup>423</sup> Όσον αφορά τον Κροίσο, ο Σενέκας δεν φτιάχνει ένα ολοκληρωμένο *exemplum*, αλλά μνημονεύει απλώς το όνομά του στην Επιστολή 47 μαζί με τη μυθική Εκάβη, τη μητέρα του Δαρείου, τον Πλάτωνα και τον Διογένη, για να υπενθυμίσει στον αποδέκτη της επιστολής του Λουκίλιο ότι στην πορεία της ζωής μας ίσως έλθει κάποια στιγμή που θα γίνουμε δούλοι, όπως ακριβώς συνέβηκε και με τα προμνημονευθέντα ιστορικά και μυθικά πρόσωπα: *Nescis, qua aetate Hecuba servire coeperit, qua Croesus, qua Darei mater, qua Platon, qua Diogenes?* (47.12). Ο βασιλιάς της Λυδίας Κροίσος επανεμφανίζεται ως μέρος ενός ανάλογου καταλόγου στο έργο *De Tranquillitate animi* (11.12). Σε εκείνη την περίπτωση συνακολουθείται από τον Ιουγούρθα, τον *Africae regem* Πτολεμαίο και τον βασιλιά της Αρμενίας Μιθριδάτη συναπαρτίζοντας έτσι έναν κατάλογο ο οποίος καταδεικνύει και πάλι το ευμετάβολο της ανθρώπινης τύχης: *non ad Croesum te mittam, qui rogam suum et accendi vivus et extingui vidit, factus non regno tantum, sed etiam morti suae superstes, non ad Iugurtham, quem populus Romanus intra annum, quam timuerat, spectavit. Ptolemaeum Africae regem, Armeniae Mithridaten inter Gaianas custodias vidimus* («Δεν θα σε παραπέμψω στον Κροίσο, που έζησε για να δει τη θανατική του πυρά να ανάβει και να σβήνει, που εξαναγκάστηκε να ζήσει για να δει τον θάνατο του βασιλείου του, και όχι μόνο του εαυτού του, ούτε και στον Ιουγούρθα, που ο ρωμαϊκός λαός τον είδε, μέσα στον ίδιο χρόνο, αιχμάλωτο μπροστά του, ενώ πριν τον έτρεμε. Εμείς οι ίδιοι υπήρξαμε μάρτυρες της εικόνας ενός Πτολεμαίου, βασιλιά της Αφρικής, και ενός Μιθριδάτη, βασιλιά της Αρμενίας, που περιήλθαν υπό τον έλεγχο της φρουράς του Γάιου»).

στάση του έναντι των κάθε λογής βασιλέων. Η κριτική που ασκείται είναι βεβαίως έμμεση και συγκεκαλυμμένη, αλλά ταυτόχρονα ισχυρή. Είναι πεπεισμένος για την αποθέωση του Ρωμαίου στρατηγού Σκιπίωνα και την πεποίθησή του αυτή την στηρίζουν και την ενισχύουν όχι το γεγονός ότι ηγεμόνευε ενός μεγάλου στρατού, άλλωστε το ίδιο ισχύει και για τον Καμβύση, αλλά οι αρετές που κοσμούσαν τον άνδρα αυτόν (*ob egregiam moderationem pietatemque, quam magis in illo admirabilem iudico*) και οι οποίες σαφώς απουσιάζουν από άνδρες όπως ο Καμβύσης, στον οποίο αποδίδεται το χαρακτηριστικό επίθετο *furiosus* (*Animum quidem eius in caelum, ex quo erat, redisse persuadeo mihi, non quia magnos exercitus duxit, hos enim et Cambyses furiosus ac furore feliciter usus habuit, sed ob egregiam moderationem pietatemque, quam magis in illo admirabilem iudico, cum reliquit patriam, quam cum defendit*, «Είμαι πεπεισμένος ότι η ψυχή του επέστρεψε στον ουρανό, απ' όπου είχε έλθει, όχι γιατί ήταν επικεφαλής μεγάλων στρατευμάτων- γιατί και ο Καμβύσης είχε ισχυρούς στρατούς, αλλά ήταν εμμανής και έκανε επιτυχημένη χρήση της μανίας του αυτής- αλλά γιατί ήταν μετριοπαθής και εξαιρετικά ευσεβής. Αυτό το χαρακτηριστικό το θεωρώ περισσότερο αξιοθαύμαστο σε αυτόν, μετά την απόσυρσή του από την πατρίδα παρά όταν την υπερασπιζόταν»).

Στην αρχή της επιστολής 51 εμφανίζεται το όνομα του Καρχηδόνιου Αννίβα. Προηγείται η αποφθεγματική ρήση του Σενέκα περί σκληραγωγίας του πνεύματος και αποφυγής των τρυφηλών απολαύσεων (*Ep. 51.5: Indurandus est animus et a blandimentis voluptatum procul abstrahendus*) τονίζοντας έτσι την αναγκαιότητα εγκράτειας, ελέγχου των ηδονών και αποφυγής των προκλήσεων για πάθη. Αμέσως μετά παρεμβάλλεται το αντιπαράδειγμα του Αννίβα το οποίο στοχεύει διά του αντιθέτου να ενισχύσει και να εδραιώσει την πρόταση του Σενέκα. Το *exemplum Hannibalis* περιορίζεται σε δύο μόνο προτάσεις οι οποίες ωστόσο επιτυγχάνουν πλήρως τον στόχο τους (*Una Hannibalem hiberna solverunt et indomitum illum nivibus atque Alpibus virum enervaverunt fomenta Campaniae. Armis vicit, vitiis victus est*, «Ενας μόνο χειμώνας χαλάρωσε τον Αννίβα και η τρυφή ζωή στην Καμπανία αφαίρεσε τη δύναμη από τον άντρα αυτό που θριάμβευσε στις χιονισμένες Άλπεις. Κατέκτησε με τα όπλα του, αλλά κατακτήθηκε ο ίδιος από τα πάθη του»<sup>424</sup>). Η πρόταξη, με σχήμα υπερβατό, της

---

<sup>424</sup> Πρβ. Βαλ. Μαξ. 9.1.ext.1). Στην επισήμανση αυτή για τη χαλαρότητα που επήλθε στον Αννίβα εξαιτίας του τόπου που βρισκόταν (Καμπανία) ανιχνεύουμε την άποψη του Σενέκα ότι τα πάθη μπορεί να έχουν σχέση με μία συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή και να επιδρούν έτσι αρνητικά σε όποιον βρίσκεται στον περίγυρο (πρβ. *Ir.* 3.18.1, όπου η αγριότητα και η σκληρότητα παρουσιάζονται ως εισαγόμενα ελαττώματα, *Ep.* 51.1).

αντωνυμίας *una* στην αρχή της πρότασης (*una...hiberna*) και το οξύμωρο που δημιουργείται ανάμεσα στην πρόταση *una hiberna solverunt* και τη φράση *indomitum illum nivibus atque Alpibus* υποδηλώνουν με ενάργεια την τραγικότητα της περίπτωσης του Αννίβα, αφού ένας και μόνο χειμώνας τρυφής στάθηκε αρκετός για να αποδυναμώσει τον άλλοτε κραταιό στρατηγό που θριάμβευε στα χιονισμένα βουνά των Άλπεων.<sup>425</sup> Τα ρήματα *solverunt* και *enervaverunt* αποτυπώνουν πολύ παραστατικά την αποκαθήλωση αυτή του Αννίβα, του οποίου η δύναμη ήταν τόσο ανερεισματική, ενώ το επιστέγασμα του παραδείγματος επέρχεται στην αμέσως επόμενη, λιτή μεν αλλά νοηματικά ισχυρή, πρόταση: *armis vicit, vitiis victus est*. Με το ασύνδετο σχήμα, τη δυναμική αντίθεση (*vicit-victus, armis-vitiis*)<sup>426</sup> και την υποβλητική παρήχηση (*vicit, vitiis, victus*) τονίζεται ένα γνωστό μοτίβο του Σενέκα το οποίο επαναλαμβάνεται και για άλλα πρόσωπα της εξουσίας μέσα στο έργο του: νικητής στα όπλα, νικημένος από τα πάθη.<sup>427</sup>

Με το παράδειγμα του Αννίβα ολοκληρώνεται η επισκόπηση των λεγόμενων *exempla barbarorum*, η οποία εστιάστηκε κατά κύριο λόγο στα πρόσωπα των Περσών ηγεμόνων Κύρου, Ξέρξη, Καμβύση, Δαρείου και κατά δεύτερο λόγο στους τυράννους Απολλόδωρο και Φάλαρι και στον Καρχηδόνο Αννίβα. Στη συνέχεια η προσοχή θα στραφεί στο εσωτερικό της Ρώμης, ώστε να αποτυπωθεί και το ρωμαϊκό στίγμα στο κεφαλαιώδες θέμα που τιτλοφορείται *αρνητικά ιστορικά παραδείγματα*. Αρχικά θα τεθούν στο μικροσκόπιο οι εγχώριες ρωμαϊκές προσωπικότητες της ρεπουμπλικανικής κυρίως περιόδου και κατόπιν οι μορφές εκείνες των πρώτων αυτοκρατορικών χρόνων και της σύγχρονης με τον Σενέκα εποχής.

## **2. Ρωμαϊκά ιστορικά παραδείγματα**

### **2.1 Λεύκιος Σύλλας**

Επικεφαλής στην εξέταση που θα ακολουθήσει θα τεθεί ο Λεύκιος Σύλλας, ο γνωστός δικτάτορας της Ρώμης κατά τον πρώτο αιώνα π.Χ., καθώς το πρόσωπο αυτό συγκεντρώνει τις περισσότερες αρνητικές αναφορές. Συγκεκριμένα, ο Σύλλας μνημονεύεται εννέα φορές στο έργο του Σενέκα· τέσσερις φορές στο *De Ira* (1.20.4·

---

<sup>425</sup> Την ιστορία αυτή σχετικά με τον Αννίβα την προβάλλει ο Κικέρωνας (*Agr.* 1.20, 2.95) προκειμένου να δείξει ότι ακόμα και οι μεγάλοι άνδρες μπορεί να διαφθαρούν εξαιτίας ενός κακού τόπου. Παρ' όλο που ο Σενέκας φαίνεται να επηρεάζεται σε αυτό το σημείο και από τον Λίβιο, η διαφορά τους είναι ότι ο ιστορικός εστιάζει περισσότερο στους άνδρες του Αννίβα, σε αντίθεση με τον Σενέκα και τον Κικέρωνα που επικεντρώνονται στον ίδιο τον Αννίβα, Gowing (2013) 241.

<sup>426</sup> Η ενεργητική σύνταξη γίνεται παθητική και η αφαιρετική του μέσου μεταβάλλεται σε αφαιρετική του ποιητικού αιτίου.

<sup>427</sup> Βλ. *Ep.* 94.61 κ.ε. κυρίως για τον Αλέξανδρο και τον Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα.

2.2.3· 2.34.3· 3.18.1-2) και από μία φορά στα έργα *De Beneficiis* (5.16.3), *De Providentia* (3.8), *De Clementia* (1.12.1-3), *Ad Marciam de consolatione* (12.6) και στην ενδέκατη Επιστολή (11.4). Στις έξι από τις εννέα αναφορές ο Σύλλας εντάσσεται στα μέλη ενός καταλόγου (*Marc.* 12.6, *Prov.* 3.8, *Ir.* 3.18.1-2, *Ir.* 2.2.3, *Ben.* 5.16.3, *Ep.* 11.4), σε μία προβάλλεται ως αντιπαράδειγμα στον τύραννο των Συρακουσών Διονύσιο (*Clem.* 1.12.1-3) και στις υπόλοιπες δύο προηγείται (*Ir.* 1.20.4) ή έπεται (*Ir.* 2.34.3) του παραδείγματος του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα.

Αυτό που προκύπτει αβίαστα είναι πως ο Σενέκας τηρεί με συνέπεια μια καθ' όλα αρνητική στάση απέναντι στον Λεύκιο Σύλλα προσγράφοντάς τον στον κύκλο των μελανότερων παραδειγμάτων που έχει να παρουσιάσει, πλάι στον Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα, στον Καμβύση, τον Δαρείο, τον Κύρο, τον Ξέρξη. Καταρρίπτεται ο μύθος του *Sulla Felix* και σκιαγραφείται ένα τερατώδες σκαρίφημα με οργίλο χαρακτήρα και απύθμενη αγριότητα, ανίκανο να ελέγξει και να διαχειριστεί τα κατώτερα πάθη του. Οι πράξεις του αντικρίζονται μέσα από τον φακό της ηθικής και γι' αυτό φαντάζουν τερατουργήματα. Για τον Σενέκα ο Σύλλας δεν είναι παρά ένας από τους πολλούς εκείνους του πρώτου προχριστιανικού αιώνα που με τη στάση τους οδήγησαν στη σήψη και τελικά στον θάνατο το ρημαγμένο σώμα της ρωμαϊκής πολιτείας.<sup>428</sup>

Αφετηρία της εξέτασης των σχετικών με τον Σύλλα παραδειγμάτων θα αποτελέσει το πέμπτο βιβλίο του έργου *De Beneficiis*, όπου ο Σύλλας συναριθμείται στο κέντρο ενός εκτενούς καταλόγου επτά προσώπων με κοινό στοιχείο την αγνωμοσύνη που επιδείχθηκε εκ μέρους τους έναντι της πολιτείας. Στο πλαίσιο της μελέτης του παραδείγματος του Σύλλα θα γίνει αναφορά και στα υπόλοιπα πρόσωπα που τον πλαισιώνουν, ώστε αφενός να καταφανεί ο ιστός των σχέσεων που συνέχει τα συγκεκριμένα πρόσωπα μεταξύ τους και αφετέρου να φωτιστεί καλύτερα ο τρόπος εργασίας του Σενέκα. Είναι δηλαδή προτιμότερο το παράδειγμα του Σύλλα να μην εξεταστεί μεμονωμένα και αποκομμένο από τα υπόλοιπα *exempla* που συναπαρτίζουν τον κατάλογο, αλλά αντίθετα να ιδωθεί μέσα από το συνολικό πρίσμα, ώστε ευκολότερα και ευκρινέστερα να διαφανεί η σημειολογία της κεντρικής θέσης που καταλαμβάνει ο

---

<sup>428</sup> Ο Σύλλας είναι μία από τις πιο αντιφατικές μορφές της ρεπουμπλικανικής περιόδου. Ένας εξαιρετος στρατιωτικός ηγέτης αφοσιωμένος στο ρωμαϊκό ιδανικό, πολύ συχνά εικονογραφείται απλώς ως ένας τύραννος. Την άποψη αυτή επιχειρεί να ανατρέψει στη βιογραφία που συνθέτει για τον Λεύκιο Κορνήλιο Σύλλα ο Arthur Keaveney (2005, 2<sup>η</sup> έκδοση). Ο Πλούταρχος παρουσιάζει τον Σύλλα ως έναν επιτυχημένο πολιτικό και στρατιωτικό ηγέτη, ο οποίος όμως συγκεντρώνει όλες τις αδυναμίες ενός άρρωστου πολιτευματος. Εντάσσει την περίπτωσή του σε μία συνολική έκπτωση των πολιτικών ηθών της ύστερης ρεπουμπλικανικής περιόδου, όπου οι πράξεις του αντιστοιχούν στο άρρωστο αυτό περιβάλλον των εμφύλιων σπαραγμών (*Σύγκρ. Λυσ.-Σύλλ.* 1.3-5), Αλεξίου (2007) 136 και 167.

Σύλλας, η κλιμακωτή πορεία οργάνωσης του υλικού από τον Σενέκα και η βαθμιαία αύξηση της έντασης που έχει ως κομβικό σημείο ανάπτυξης το *exemplum Sullae*.

Προτού επισυνάψει τα παραδείγματα του Σύλλα και των συν αυτώ, φροντίζει ο Σενέκας να προηγηθεί η απαραίτητη εισαγωγή που θα προετοιμάσει το έδαφος. Έχοντας, λοιπόν, ως γενικό πλαίσιο συζήτησης τις ευεργεσίες, διαπιστώνεται από τον Σενέκα η αδυναμία ισάξιας ανταπόδοσης (*Ben. 5.15.2*) και ως εκ τούτου η κατίσχυση της αγνωμοσύνης και της αχαριστίας, όχι μόνο σε προσωπικό επίπεδο αλλά και στο επίπεδο των σχέσεων πολιτών και πολιτείας. Οι ευεργεσίες μετατρέπονται σε εγκλήματα, φονεύονται αυτοί που θα έπρεπε να τιμώνται, το καλό ξεπληρώνεται με ξίφος και δηλητήριο, ενώ το να στρέψεις τα όπλα κατά της πολιτείας σου θεωρείται δύναμη και ισχύς: *beneficia in scelus versa sunt, et sanguine eorum non parcitur, pro quibus sanguis fundendus est; gladio ac venenis beneficia sequimur. Ipsi patriae manus adferre et fascibus illam suis premere potentia ac dignitas est* (*Ben. 5.15.4*, «το έγκλημα αντικαθιστά τις ευεργεσίες και δεν έχει γλυτώσει το αίμα αυτών για τους οποίους θα έπρεπε να χυθεί αίμα. Ανταποδίδουμε ευεργεσίες με το ξίφος και με δηλητήριο. Αποκτάς δύναμη και κύρος αν απλώσεις το χέρι πάνω στην ίδια την πατρίδα και τη συντρίψεις»). Παρουσιάζεται από τον Σενέκα μια εικόνα αντιθέσεων που παραπέμπει στο νοσηρό εμφυλιακό κλίμα του πρώτου αιώνα π.Χ.<sup>429</sup> προλειαινοντας με τον τρόπο αυτό το έδαφος, ώστε να ξετυλίξει στη συνέχεια την ομάδα των παραδειγμάτων που θα ζωντανέψουν και θα συγκεκριμενοποιήσουν την εικόνα αυτή.

Ο κατάλογος περιλαμβάνει, όπως έχει ήδη προλεχθεί, επτά ονόματα εκ των οποίων τα έξι είναι κεντρικοί πρωταγωνιστές της προϊούσας κατά τον πρώτο αιώνα κατάρρευσης της ρωμαϊκής πολιτείας. Τον Λεύκιο Σύλλα τον βρίσκουμε ακριβώς στη μέση, μετά από τον Κατίλινα και τον Μάριο και πριν από τον Πομπήιο και τον Καίσαρα, ενώ στα δύο άκρα τοποθετούνται ο θρυλικός ήρωας της Ρώμης Κοριολανός, ως εκπρόσωπος του απώτερου παρελθόντος, και ο Μάρκος Αντώνιος, αυτός που ουσιαστικά επιφέρει το οριστικό πλήγμα στην πολιτεία.<sup>430</sup> Πρόκειται ουσιαστικά για μια παρέλαση προσώπων τα οποία στάθηκαν αγνώμονες και αχάριστοι προς την πολιτεία και έστρεψαν

---

<sup>429</sup> Είναι χαρακτηριστικές οι λέξεις *scelus, sanguis, sanguine, manus adferre, fascibus suis premere*. Αξιοσημείωτη, επίσης, είναι η χρήση των λέξεων *gladio* και *venenis*, οι οποίες δεν μπορούν παρά να παραπέμπουν στον Μάρκο Κάτωνα και στον Σωκράτη αντίστοιχα, δύο πρόσωπα που σύμφωνα με τον Σενέκα γνώρισαν το πικρό αίσθημα της αχαριστίας και της αγνωμοσύνης εκ μέρους της πολιτείας. Πρβ. *Const. 1.3, Prov. 3.12, Tr. 5.3*. Οι συγκεκριμένες αυτές λέξεις χρησιμοποιούνται συνεκδοχικά για τον θάνατο του Κάτωνα και του Σωκράτη σε πολλά σημεία του έργου του Σενέκα.

<sup>430</sup> Ο συγκεκριμένος κατάλογος αποκτά και μία επιπλέον βαρύτητα, καθώς φαίνεται να παρουσιάζει αδρομερώς την πορεία πτώσης της δημοκρατίας.

τα όπλα εναντίον της. Η καταλογογράφηση ακολουθεί, όπως προκύπτει, χρονολογική σειρά και η έκταση του κάθε παραδείγματος αυξάνεται κλιμακωτά. Κλιμακωτά επίσης αυξάνεται και η ένταση, όπως θα διαφανεί στη συνέχεια μέσα από την εξέταση καθενός από τα παραδείγματα: η διατύπωση και η έκφραση αρχικά είναι ήπια, ενώ οξύνεται σταδιακά και γίνεται περισσότερο αιχμηρή όσο ξεδιπλώνονται τα *exempla*. Το κάθε παράδειγμα εισάγεται με το σχήμα της αναφοράς, καθώς επανέρχεται στην αρχή η φράση *ingratus (est)*,<sup>431</sup> για να δοθεί ακόμη μεγαλύτερη έμφαση στο θέμα της αγνωμοσύνης.

Η πορεία αυτή εκκινεί από το μακρινό παρελθόν και τον Κοριολανό, ο οποίος εξιλεώνεται κατόπιν εορτής, μετά από τη διάπραξη του εγκλήματός του κατά της πολιτείας. Σε αντίθεση με τα υπόλοιπα παραδείγματα που ακολουθούν, στην περίπτωση του Κοριολανού ο Σενέκας δεν προσδιορίζει ποιες ενέργειές του συνιστούν αχαριστία έναντι της πολιτείας, κάνοντας λόγο γενικά μόνο για έγκλημα (*sceleris*), τιμωρία (*paenitentiam*) και ανίερο πόλεμο (*parricidio*).<sup>432</sup>

Στο επόμενο σκαλοπάτι, πλησιάζοντας περισσότερο στο κέντρο και στον Σύλλα, περνούμε πλέον στις προσωπικότητες του πρώτου αιώνα και συναντούμε τον Κατιλίνα (*Ben. 5.16.1*). Το παράδειγμα είναι ελαφρώς εκτενέστερο σε σχέση με το προηγούμενο, δίνεται όμως και πάλι στο πλαίσιο μιας και μόνο συνεχόμενης περιόδου και εκθέτει πλέον συγκεκριμενοποιημένα τα εγκλήματα κατά της *res publica*: *Ingratus Catilina; parum est illi capere patriam, nisi verterit, nisi Allobrogum in illam cohortes immiserit et trans Alpes accitus hostis vetera et ingenita odia satiaverit, ac diu debitas inferias Gallicis bustis duces Romanos persolverit* («Αγνώμων είναι ο Κατιλίνας. Δεν είναι ικανοποιημένος με το να κατακτήσει την πατρίδα του, αν δεν την ανατρέψει, αν δεν στείλει εναντίον της τις κοόρτες των Αλλοβρόγων και να φωνάξει έναν εχθρό πέρα από

---

<sup>431</sup> Ανάλογο τρόπο εισαγωγής παραδειγμάτων με το σχήμα της αναφοράς συναντούμε επίσης στο έργο *De Providentia*, όπου εισάγονται τα θετικά παραδείγματα του Μούκιου, του Φαβρίκιου και του Ρουτίλιου με την επαναλαμβανόμενη φράση *infelix est (Prov. 3.5-7)*.

<sup>432</sup> Το γεγονός ότι ο Σενέκας αποφεύγει να δώσει περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την ιστορία του Κοριολανού πιθανότατα οφείλεται στο ότι πρόκειται για ένα πρόσωπο-θύλο για τους Ρωμαίους, σχεδόν μυθοποιημένο και επομένως πολύ γνωστό. Το πρώτο αυτό *exemplum*, παρ' όλο που εξαντλείται στα όρια δύο μικρών προτάσεων, έχει μία ιδιαίτερη δομή. Το *ingratus* της αρχής ομοιοκαταληκτεί με το *pius* στο τέλος της πρώτης πρότασης υπογραμμίζοντας την αντίθεση, ενώ η δεύτερη πρόταση άρχεται και τελειώνει με το ρήμα *posuit* (σχήμα του κύκλου) έχοντας ως διευκρινιστικό για αυτή την επανάληψη τον αντιθετικό σύνδεσμο *sed* που ακυρώνει ουσιαστικά το περιεχόμενο του πρώτου μέρους: *Ingratus est Coriolanus, sero et post sceleris paenitentiam pius; posuit arma, sed in medio parricidio posuit*. Μολονότι χαρακτηρίζεται *pius* ο Κοριολανός και δηλώνεται πως κατέθεσε τα όπλα (*arma posuit*), τα στοιχεία αυτά δεν είναι αρκετά για να του εξασφαλίσουν το εγκώμιο, αφού εγείρονται ενστάσεις από τον Σενέκα: ευσεβής κατέστη εκ των υστέρων, αφού έχει προηγηθεί η διάπραξη και τιμωρία του εγκλήματος (*sero et post sceleris paenitentiam pius*), ενώ τα όπλα τα αποθέτει εν μέσω ενός ανόσιου πολέμου (*in medio parricidio posuit*) που ο ίδιος έχει προκαλέσει. Ο Λίβιος αναφέρει σχετικά με τον Κοριολανό: *revocavit (Coriolanum)... a publico parricidio privata pietas* (28.29.1).



τις Άλπειες για να ικανοποιήσει το παλιό και εγγενές μίσος, και να ξεπληρώσει με τις ζωές των Ρωμαίων αρχηγών τις θυσίες που όφειλαν για πολύ καιρό στους τάφους των Γαλατών»). Εντύπωση προκαλεί το ομοιοτέλεuton που προκύπτει με τη χρήση των ρημάτων *verterit*, *immiserit*, *satiaverit* και *persolverit* τα οποία συνοψίζουν ουσιαστικά τη στάση του Κατιλίνα απέναντι στην πολιτεία.<sup>433</sup>

Μετά από τον Κατιλίνα και λίγο πριν από τον Σύλλα τίθεται ο Γάιος Μάριος (*Ben.* 5.16.2). Από το σημείο αυτό και μετά αρχίζει να γίνεται όλο και πιο έντονος ο ειρωνικός τόνος του Σενέκα, όλο και πιο έντονη και σοβαρή η βλάβη που υφίσταται η πολιτεία.<sup>434</sup> Το παράδειγμα εκκινεί από το καυστικό σχόλιο του Σενέκα για την καταγωγή του Μάριου, ο οποίος από απλός στρατιώτης αναρριχάται στο υπατικό αξίωμα (*ad consulatus a caliga perductus*) και φοβούμενος μήπως ξανακυλήσει στην προτέρα κατάσταση συναγωνίζεται τη σφαγή των Κιμβρίων και προβαίνει σε πράξεις αποτρόπαιες κατά των συμπατριωτών του καθιστώντας εαυτόν σύμβολο καταστροφής της πατρίδας του. Δεν θα πρέπει να περάσει απαρατήρητο το σχήμα υπερβατό που χρησιμοποιεί ο Σενέκας (*qui...parum mutatam ac repositam in priorem locum fortunam suam sentient*) καταφέρνοντας με τον τρόπο αυτό να εστιάσει περισσότερο στις ανόσιες ενέργειες που διαπράχθηκαν από τον Γάιο Μάριο (*Ingratus C. Marius ad consulatus a caliga perductus, qui, nisi Cimbricis caedibus Romana funera aequaverit, nisi civilis exitii et trucidationis non tantum dedit signum, sed ipse signum fuerit, parum mutatam ac repositam in priorem locum fortunam suam sentiet*, «Αγνώμων είναι ο Γάιος Μάριος, ο οποίος, παρ' όλο που αναρριχήθηκε από απλός στρατιώτης στο υπατικό αξίωμα, θα νιώσει ότι η αλλαγή στην τύχη του είναι πολύ μικρή και θα πρέπει να επανέλθει στην αρχική του θέση, εκτός αν εξίσωνε τη σφαγή των Κιμβρίων με τη θυσία των Ρωμαίων, εκτός αν όχι μόνο έδινε αλλά καθίστατο ο ίδιος το σήμα για την καταστροφή και τη σφαγή των συμπολιτών του»).

Τα παραδείγματα που έχουν ήδη εκτυλιχθεί (Κοριολανός, Κατιλίνας, Γάιος Μάριος) ακολουθούν μία κεντρομόλα πορεία που οδηγεί στην περίοπτη θέση του κέντρου και στο παράδειγμα του Λεύκιου Σύλλα. Το παράδειγμα είναι εκτενέστερο από τα προηγούμενα και δίνεται σε συνεχόμενο, μακροπερίοδο λόγο (*Ben.* 5.16.3). Ο ρυθμός εντείνεται, ο λόγος οξύνεται, η ειρωνεία διογκώνεται και ο Σενέκας γίνεται αιχμηρός πια και απαξιωτικός στις κρίσεις του.

<sup>433</sup> Ο Κατιλίνας υπήρξε ένας από τους ανθρώπους του Σύλλα. Οι εγκληματικές του βλέψεις και επιθυμίες θεωρούνταν ως αναπότρεπτη συνέπεια του συστήματος που ο ίδιος ο Σύλλας εγκαθίδρυσε, Syme (1979) 207.

<sup>434</sup> Αξίζει να προσεχθεί η επιλογή των λέξεων *caedibus*, *funera*, *civilis exitiis et trucidationis*.

Αυτό που επιτυγχάνει να προσδώσει στο *exemplum* ο Σενέκας είναι την ατμόσφαιρα που αποπνέουν τα έργα και οι ημέρες του Σύλλα. Η επιλογή των λέξεων και των εκφράσεων είναι ενδεικτική της στάσης που τηρεί ο συγγραφέας απέναντι στο συγκεκριμένο πρόσωπο και η οποία παραμένει αναλλοίωτη βέβαια σε κάθε σημείο του έργου του που αναφέρεται σε αυτόν. Η έντονη ειρωνεία γίνεται αντιληπτή ήδη από την αρχή του παραδείγματος με το ρήμα *sanavit* και το ουσιαστικό *remediis* που χρησιμοποιείται: *Ingratus L. Sulla, qui patriam durioribus remediis, quam pericula errant, sanavit*. Ο Σύλλας είναι αυτός που επιχειρεί να ανακουφίσει και να θεραπεύσει την πατρίδα του με μέσα σκληρότερα από τα προβλήματα και τους κινδύνους που αντιμετωπίζει. Ωστόσο, τα μέτρα αυτά κάθε άλλο παρά θεραπευτικά θα μπορούσαν να θεωρηθούν· χαρακτηρίζονται εξ αρχής *duriora quam pericula* προοικονομώντας έτσι τα όσα συγκλονιστικά θα ακολουθήσουν. Ο Σύλλας παρουσιάζεται στην ουσία ως ένας στυγνός εκτελεστής που πορεύεται μέσα από μάχες και σφαγές. Σε όλο το παράδειγμα κυριαρχεί το ανθρώπινο αίμα, οι σφαγές και οι προγραφές (*per sanguinem humanum, proelia, caedes, proscriptionem*), στοιχεία που συνδέονται άρρηκτα με την όλη παρουσία του Σύλλα στην πολιτική σκηνή της Ρώμης.<sup>435</sup> Ο λόγος είναι φορτισμένος με λέξεις βαριές και εκφράσεις που δηλώνουν την απαρésκεια και τη βαθύτατη αποστροφή του Σενέκα. Τα σαφή προσωπικά του σχόλια τοποθετούνται, ως συνήθως, στο τέλος του παραδείγματος. Χαρακτηρίζει την ενέργεια του Σύλλα να κατασφάζει δύο λεγεώνες, συνωστισμένες σε ένα στενό, αρχικά ως σκληρή (*quod crudele est*), στη συνέχεια ως ανόσια (*quod nefas*), ενώ στο τέλος, στο σημείο ακριβώς που κορυφώνεται το *exemplum*, αναφωνεί *di magni*. Ο Σενέκας θεωρεί ως κορυφαία καταδικαστέα πράξη του Σύλλα τις προγραφές και το κατόντημά του να ανταμείβει με ασφάλεια και χρήματα την αλληλοσφαγή των Ρωμαίων: *legiones duas, quod crudele est, post victoriam, quod nefas, post fidem in angulo congestas contrucidavit et proscriptionem commentus est, di magni, ut, qui civem Romanum occidisset, impunitatem, pecuniam, tantum non civicam acciperet!* («κατέσφαξε δύο λεγεώνες που είχαν συνωστιστεί σε ένα στενό, πράξη σκληρή, μετά από τη νίκη, πράξη ανόσια, μετά από την υπόσχεση που είχε δώσει. Και σκαρφίστηκε τις προγραφές, ω θεοί, ώστε όποιος είχε σκοτώσει έναν Ρωμαίο πολίτη να

<sup>435</sup> Οι προγραφές του Σύλλα αναφέρονται ως ένα μελανό σημείο στην ιστορία της Ρώμης στο δεύτερο βιβλίο του *De Ira*, όπου ο Σενέκας εκθέτει έναν κατάλογο γεγονότων που διεγείρουν την ψυχή και προκαλούν την οργή και την καταδίκη. Ο κατάλογος αυτός περιλαμβάνει την εξορία του Κικέρωνα από τον Κλώδιο, τον θάνατό του από τον Αντώνιο, την επανάσταση του Μάριου, το έγκλημα του νεαρού βασιλιά Πτολεμαίου 12<sup>ου</sup> με συνεργούς τον Θεόδοτο και τον Αχιλλά (*Ir.* 2.2.3).

μπορεί να ζητήσει απαλλαγή από την τιμωρία, χρήματα, όλα εκτός από ένα στέμμα του πολίτη»).

Η πορεία από τον Κοριολανό μέχρι και τον Σύλλα, με σημείο κορύφωσης το *exemplum Sullae*, παρουσίαζε ως κύριο χαρακτηριστικό την αγριότητα που είχε εκδηλωθεί με τις θανατώσεις και τις σφαγές Ρωμαίων πολιτών. Μετά από τον Σύλλα, του οποίου η όλη πολιτική βιοτή υπήρξε καθοριστική για το μέλλον της Ρωμαϊκής *res publica*,<sup>436</sup> δίνεται η εντύπωση ότι αρχίζει η αντίστροφη μέτρηση. Ο κατάλογος των αγνωμόνων Ρωμαίων εισέρχεται στην τελική του ευθεία με τον Γναίο Πομπήιο, τον Ιούλιο Καίσαρα και τον Μάρκο Αντώνιο. Οι περιπτώσεις αυτές διαφοροποιούνται από τα παραδείγματα που έχουν προηγηθεί στο ότι κυριαρχούν πλέον όχι το αίμα και οι δολοφονίες, αλλά μια σειρά από συγκεκαλυμμένες πολιτικές κινήσεις αποσυναρμολόγησης της πολιτείας και διαγράφεται πιο ξεκάθαρα και ρητά ο δρόμος προς τη λεγόμενη *servitutem*.

Περνώντας επομένως στο παράδειγμα του Γναίου Πομπήιου, που έπεται του παραδείγματος του Σύλλα, θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας πως ο Γναίος Πομπήιος συνδέεται άμεσα με τον Σύλλα, καθώς είχε προσχωρήσει στο στρατόπεδό του κατά τη διάρκεια της εμφύλιας διαμάχης με τον Γάιο Μάριο, υπήρξε αξιωματικός του αλλά και γαμπρός του, αφού είχε παντρευτεί τη θετή κόρη του Σύλλα, Αιμιλία. Όπως έχει ήδη επισημανθεί προηγουμένως, σε κάθε καινούριο παράδειγμα του υπό εξέταση καταλόγου ο Σενέκας γίνεται όλο και πιο λεπτομερής στα στοιχεία που παραθέτει.<sup>437</sup> Σε συνεχόμενο λόγο (*Ben.* 5.16.4), χωρίς ανάσα ουσιαστικά, επιχειρεί ο Σενέκας να καταθέσει και να εκθέσει με περισσή ειρωνεία την αχαριστία του Πομπήιου. Στο *exemplum Pompei*, λοιπόν, με το οποίο περνούμε ουσιαστικά στη μετά τον Σύλλα εποχή, χρησιμοποιώντας το σχήμα της αναφοράς (επανάληψη της πρόθεσης *pro* στην αρχή κάθε φράσης), απαριθμεί ο Σενέκας κατ' αρχάς τις ευεργεσίες που έλαβε ο Πομπήιος από την πολιτεία,

---

<sup>436</sup> Ο Σύλλας θεωρείται από τον Σαλλούστιο ως η βαθύτερη αιτία και η πηγή των κακών της ρωμαϊκής πολιτείας (*Bell.Cat.* 11.4: *sed postquam L.Sulla, armis recepta re publica, bonis initiis malos eventus habuit*).

<sup>437</sup> Τα πρόσωπα του συγκεκριμένου καταλόγου έχουν ως κοινό σημείο αναφοράς την αγνώμονα και ταυτόχρονα καταστροφική στάση που τήρησαν απέναντι στην πολιτεία. Με τις πράξεις και τις ενέργειές τους κινήθηκαν εναντίον της Ρώμης και συνέτειναν ο καθένας με τον τρόπο του στην κατάρρευση και αποσύνθεση της λεγόμενης *res publica*. Στην περίπτωση του Κοριολανού συναντούμε μία γενικόλογη αναφορά με τη χρήση της λέξης *parricidium*. Προχωρώντας στον Κατίλινα οι κινήσεις κατά της πολιτείας είναι πιο συγκεκριμένες και γίνεται λόγος για τον θάνατο *ducorum Romanorum* (*capere patriam, verterit, cohortes Allobrogum in illam immiserit, duces Romanos persolverit*). Στον Γάιο Μάριο μιλούμε πλέον για σφαγές πολιτών, που εντείνονται στην περίπτωση του Σύλλα και εμπλουτίζονται από τις προγραφές. Ο Πομπήιος θα σχετιστεί με τη σύσταση της Α΄ Τριανδρίας και το παιχνίδι διαμοιρασμού της εξουσίας και για πρώτη φορά θα τεθεί στο προσκήνιο το ενδεχόμενο απώλειας της ελευθερίας με την αναφορά στη δουλεία (*eo redegit populum Romanum, ut salvus esse non posset nisi beneficio servitutis*).

για να υπογραμμίσει ακριβώς το μέγεθος της αχαριστίας που επιδεικνύει στη συνέχεια (*qui pro tribus consulatibus, pro triumphis tribus, pro tot honoribus*). Αξιοσημείωτο είναι το ομοιοτέλεuton που προκύπτει από τις λέξεις *consulatibus, tribus, honoribus*, καθώς και η διπλή χρήση του αριθμητικού επιθέτου *tribus*, το οποίο στη μία περίπτωση προτάσσεται, ενώ στη δεύτερη έπεται του ουσιαστικού. Δεν θα πρέπει να περάσει απαρατήρητο το παρενθετικό ειρωνικό σχόλιο που φροντίζει να κάνει ο Σενέκας και το οποίο αφορά τον τρόπο με τον οποίο είχε καταλάβει ο Πομπήιος τα διάφορα αξιώματα πριν από τη νόμιμη ηλικία: *quos ex maxima parte immaturus invaserat*. Μέσα από μία συμπερασματική πρόταση, με σαφείς υπαινιγμούς για τη σύσταση της Α΄ Τριανδρίας, καυτηριάζει ο Σενέκας το θράσος του Πομπηίου να ξεπληρώσει την πολιτεία βρίσκοντας κι άλλους να απλώσουν χέρι πάνω σε αυτήν: *hanc gratiam rei publicae reddidit, ut in possessionem eius alios quoque induceret quasi potentiae suae detracturus invidiam, si, quod nulli licere debebat, pluribus licuisset* («έδειξε τέτοια ευγνωμοσύνη στην πολιτεία, που οδήγησε και άλλους να απλώσουν χέρι πάνω της, λες και μπορούσε να κάνει λιγότερο μισητή τη δική του δύναμη δίνοντας σε περισσότερους το δικαίωμα να κάνουν αυτό που κανένας δεν θα έπρεπε να έχει το δικαίωμα να κάνει»). Η αχαριστία του συνεχίζει να ξετυλίγεται με την επαναφορά του συνδέσμου *dum* σε συνεχόμενες, ασύνδετες προτάσεις που κάνουν λόγο για τη δίψα του για εξουσία και τον διαμοιρασμό των επαρχιών και της ρωμαϊκής πολιτείας προς ίδιον όφελος: *dum extraordinaria concupiscit imperia, dum provincias, ut eligat, distribuit, dum ita cum tertio rem publicam dividit, ut tamen in sua domo duae partes essent...* («ενώ ποθούσε έκτακτες εξουσίες, ενώ χώρισε τις επαρχίες για να διαλέξει, ενώ μοίρασε την πολιτεία με τέτοιο τρόπο ώστε να έχει μερίδιο και ένα τρίτο πρόσωπο και όμως τα δύο μέρη να μένουν στην οικογένειά του...»).<sup>438</sup> Οι αναφορές αυτές οδηγούν τελικά στο *columnen* του παραδείγματος, όπου με ένα σχήμα οξύμωρο επιχειρείται να αποδοθεί η δεινή θέση που περιήλθαν ελέω Πομπηίου οι Ρωμαίοι, για τους οποίους τώρα η δουλεία φαντάζει ως η μόνη οδός σωτηρίας και επιβίωσης: *eo redegit populum Romanum, ut salvus esse non posset nisi beneficio servitutis* («τόσο υποβάθμισε τον ρωμαϊκό λαό, ώστε μόνο με την αποδοχή της δουλείας θα μπορούσε να επιβιώσει»).

---

<sup>438</sup> Ο Πομπήιος είναι ο μόνος από την ομάδα των παραδειγμάτων που συναριθμεί εδώ ο Σενέκας που δεν σκέφτηκε να οδηγήσει τον στρατό του εναντίον της Ρώμης· έτσι ο Σενέκας τον κατηγορεί για τον διαμοιρασμό της εξουσίας ανάμεσα στον ίδιο, τον Κράσσο και τον Ιούλιο Καίσαρα, βλ. Griffin (2013) 277. Σχετικά με αυτό, ο Κάτων είχε την πεποίθηση ότι τα προβλήματα ξεκίνησαν όχι όταν ο Καίσαρας διέβη τον Ρουβίκωνα, αλλά όταν, δώδεκα χρόνια πριν ο Πομπήιος, ο Κράσσος και ο Ιούλιος Καίσαρας συνέστησαν την τριμερή ομάδα για έλεγχο της πολιτείας (Πλουτ. *Καΐσαρ* 13, *Πομπ.* 47), Syme (1979) 212.

Ο κατάλογος των εχθρών της πολιτείας που πλαισιώνουν την κεντρική μορφή του Σύλλα οδεύει με ακόμη πιο αυξητικούς ρυθμούς προς την ολοκλήρωσή του. Τον Πομπήιο διαδέχεται ο Ιούλιος Καίσαρ, ο οποίος όμως δεν κατονομάζεται, απλώς εισάγεται με την αντωνυμία *ipse* και προσδιορίζεται ως ο αντίπαλος και νικητής του Πομπηίου: *Ingratus ipse Pompei hostis ac victor* (*Ben.* 5.16.5). Η επιλογή του ονόματος του Ιουλίου Καίσαρα, όπως και αυτή του Πομπηίου προηγουμένως, δεν μπορεί να είναι τυχαία, καθώς ο ίδιος δήλωνε πως δεν θα ήθελε σε καμία περίπτωση να μιμηθεί τον Σύλλα<sup>439</sup> και επιθυμούσε να διαχωρίσει τη στάση που θα τηρούσε κατά τα δύσκολα εμφυλιακά χρόνια στη Ρώμη από τη στάση που κράτησε ο Λεύκιος Σύλλας.<sup>440</sup>

Βρισκόμαστε λίγο πριν από το οριστικό τέλος της ρεπουμπλικανικής πολιτείας και ο Σενέκας εντείνει ακόμη περισσότερο τον λόγο του, είναι ακόμη πιο αμείλικτος στην κριτική του. Ο Καίσαρ, στα βήματα των προηγούμενων παραδειγμάτων, επικρίνεται γιατί ακριβώς μετέφερε τον πόλεμο από τη Γαλατία και τη Γερμανία στην πόλη της Ρώμης. Αξίζει να προσεχθούν οι δύο λέξεις που επιλέγει ο Σενέκας να χρησιμοποιήσει για τον Καίσαρα, *ille plebicola*, *ille popularis*, οι οποίες, επιφορτισμένες με μία γερή δόση σαρκασμού, αποτυπώνουν πλήρως το χάσμα που υπήρχε ανάμεσα στο *φαίνεσθαι* και στο *εἶναι* του Ιουλίου Καίσαρα, τι έδειχνε και τι πραγματικά ήταν για τον Σενέκα· καταρρίπτεται η δήθεν φιλολαϊκή εικόνα του Καίσαρα ο οποίος παραβάλλεται με τον βασιλιά των Ετρούσκων Πορσήνα: *et ille plebicola, ille popularis castra in circo Flaminio posuit propius, quam Porsinae fuerant*.

Τα επικριτικά σχόλια του Σενέκα όμως δεν τελειώνουν εδώ, αλλά προχωρεί χλευάζοντας την υπόσχεση που έδινε ο Καίσαρας, ότι δηλαδή δεν επρόκειτο να σκοτώσει κανένα άοπλο: *Temperavit quidem ius crudelitatemque victoriae; quod dicere solebat, praestitit: neminem occidit nisi armatum* («Είναι αλήθεια ότι χρησιμοποίησε με μέτρο το σκληρό δίκαιο του νικητή. Τήρησε αυτό που συνήθιζε να λέει: δεν σκότωσε κανένα άοπλο»). Με ειρωνική διάθεση δηλώνεται πως ο Καίσαρ διαχειριζόταν με μετριοπάθεια τη θέση ισχύος του νικητή, γεγονός που υποτίθεται πως τον διαχωρίζει από τα προηγούμενα παραδείγματα όπου οι πρωταγωνιστές αποδείχθηκαν αρκετά αιμοβόροι. Ωστόσο, σε αυτό ακριβώς το σημείο, στο τέλος του *exemplum*, μας επιφυλάσσει ο Σενέκας την ανατροπή με τη συνήθη ερώτησή του, *Quid ergo est?*. Οι μάσκες πέφτουν

<sup>439</sup> Κικ. *Att.* 9.7C.1: ...*quem imitaturus non sum*.

<sup>440</sup> Η πολιτική της επιείκειας που αποφάσισε να υιοθετήσει ο Καίσαρας αποτελούσε συνειδητή απόρριψη της σκληρότητας του Σύλλα (Κικ. *Att.* 9.7C.1) την οποία ο Πομπήιος απειλούσε να μιμηθεί (Κικ. *Att.* 9.10.6). Οι προγραφές του Σύλλα ήταν πολύ νωπές στη μνήμη του λαού και ο Καίσαρας έπρεπε να καταβάλει προσπάθεια να ξεπεράσει τις προσδοκίες και να εφαρμόσει μία νέα μέθοδο βασισμένη στην επιείκεια και τη μεγαλοψυχία, βλ. Grillo (2012) 78.

και ο Καίσαρας αποκαλύπτεται. Αυτό που υπογραμμίζεται είναι κατ' αρχάς η αντίθεση μεταξύ *ceteri* και *hic* και στη συνέχεια η αντίθεση ανάμεσα στο *cito condidit* και *numquam posuit*. Οι άλλοι μπορεί να επεδείκνυαν μεγαλύτερη σκληρότητα, ερχόταν όμως κάποια στιγμή που απέθεταν τα όπλα, ενώ ο Ιούλιος Καίσαρ πολύ γρήγορα απέκρυψε το ξίφος, ποτέ ωστόσο δεν το απέθεσε! *Ceteri arma cruentius exercuerunt, satiata tamen aliquando abiecerunt; hic gladium cito condidit, numquam posuit*. Τα βέλη του Σενέκα στρέφονται ουσιαστικά κατά της υποκρισίας και του τρόπου με τον οποίο λειτουργούσε ο Καίσαρ και οι όμοιοί του ξεγελώντας και εξαπατώντας τον ρωμαϊκό λαό και αφήνει να περάσει η εντύπωση πως στην πραγματικότητα ο Ιούλιος Καίσαρ δεν διαφέρει από τον Σύλλα, όπως διεκήρυττε ο ίδιος, αλλά αποτελούν διαφορετικές όψεις του ίδιου νομίσματος.

Τελευταίο μέλος του παρόντος καταλόγου είναι ο Μάρκος Αντώνιος (*Ben. 5.16.6*) ο οποίος ψέγεται πρώτα για την αγνωμοσύνη του απέναντι στον δικτάτορά του, Ιούλιο Καίσαρα, του οποίου τη δολοφονία ενέκρινε και επέτρεψε στους δολοφόνους του να διαφύγουν στις επαρχίες: *Ingratus Antonius in dictatorem suum, quem iure caesum pronuntiavit, interfectores eius in provincias et imperia dimisit*. Στη συνέχεια η προσοχή στρέφεται στην πολιτεία· στην αρχή της πρότασης τίθεται η λέξη *patriam*, στην οποία ο Αντώνιος καταφέρει τη χαριστική βολή οδηγώντας την στην υποδούλωση.

Αξιοσημείωτο είναι πως μέσα σε αυτό το τελευταίο *exemplum* επιφυλάσσονται και επαναλαμβάνονται εν είδει ανακεφαλαίωσης και όλα τα προηγούμενα *exempla*. Αυτό επιτυγχάνεται με την επιλογή συγκεκριμένων λέξεων που παραπέμπουν σε συγκεκριμένες πράξεις στις οποίες έχουν προβεί τα προηγούμενα παραδείγματα (Κοριολανός, Κατιλίνας, Μάριος, Σύλλας, Πομπήιος και Καίσαρ). Είναι πολύ παραστατική η εικόνα μιας πολιτείας συντεθλιμμένης (*patriam laceratam*) από τις προγραφές, τις εισβολές και τους πολέμους (*proscriptionibus, incursionibus, bellis*). Αυτή την άθλια εικόνα έχουν προκαλέσει τα προαναφερθέντα πρόσωπα και τώρα ο Μάρκος Αντώνιος έρχεται να ολοκληρώσει το έγκλημα. Ο τόνος του Σενέκα ακούγεται μελοδραματικός και βαθύτατα ειρωνικός, καθώς επισημαίνει το τέλος της ρωμαϊκής δημοκρατίας. Αυτή η πολιτεία που αποκατέστησε στους Αχαιούς, στους Ροδίους και σε άλλες γνωστές πόλεις την αυτονομία, την ελευθερία και τη φορολογική ατέλεια, εξαναγκάζεται τώρα να υποταγεί η ίδια σε βασιλείς ξένους και να γίνει υποτελής σε ευνούχους: *patriam vero proscriptionibus, incursionibus, bellis laceratam post tot mala destinavit ne Romanis quidem regibus, ut, quae Achaeis, Rhodiis, plerisque urbibus claris ius integrum libertatemque cum immunitate reddiderat, ipsa tributum spadonibus*

*penderet!* («την πατρίδα του, έτσι όπως ήταν διαλυμένη από τις προγραφές, τις εισβολές και τους πολέμους, μετά από όλα της τα κακά, θέλησε να την υποτάξει σε βασιλείς που δεν ήταν βέβαιοι Ρωμαίοι, ώστε μια πολιτεία που είχε αποκαταστήσει τα κυριαρχικά δικαιώματα, την αυτονομία και την ασφάλεια στους Αχαιούς, στους Ροδίους και σε πολλές άλλες φημισμένες πόλεις, να γίνει η ίδια υποτελής σε ευνούχους»<sup>441</sup>).

Ανάλογο εκτενή κατάλογο παραδειγμάτων (θετικών αυτή τη φορά) με αυτό των αγνωμόνων, συναντούμε και στο έργο *De Providentia* (3.5-14). Πρόκειται για έναν κατάλογο έξι προσώπων (Μούκιος, Φαβρίκιος, Ρουτίλιος, Ρήγουλος, Σωκράτης, Κάτων), ο οποίος εξετάζεται και αναλύεται λεπτομερώς στο πλαίσιο του παραδείγματος του Κάτωνα και του Σωκράτη στο δεύτερο κεφάλαιο. Στην παρούσα φάση μας ενδιαφέρει μόνο το κομμάτι του καταλόγου που αναφέρεται στον Λεύκιο Σύλλα.

Ο Λεύκιος Σύλλας παρεμβάλλεται σε αυτά τα *exempla ad imitandum* ενισχύοντας με τον τρόπο αυτό το παιχνίδι των αντιθέσεων στο οποίο τόσο πολύ αρέσκεται ο Σενέκας. Τον εντοπίζουμε για ακόμη μία φορά στο μέσο του καταλόγου, να αποτελεί το αντιπαράδειγμα στο παράδειγμα του Ρουτίλιου.<sup>442</sup> Ο Ρουτίλιος και οι υπόλοιποι συντελεστές του καταλόγου συγκαταλέγονται στους σπουδαίους και γενναίους άνδρες τους οποίους δοκίμασε ποικιλοτρόπως η Τύχη και οι οποίοι, παρά τα φαινόμενα, αποδεικνύονται οι όντως ευτυχείς. Χαρακτηριστικό είναι πως ο Σενέκας επιλέγει να αντιπαραβάλει τον Ρουτίλιο με τον Ρωμαίο στρατηγό Σύλλα, τον κατεξοχήν φορέα του επιθέτου *felix*, τον οποίο βέβαιο αποστρέφεται και απαξιώνει εντελώς. Δεν θα μπορούσε να περάσει απαρατήρητο ότι δίνεται έμφαση όχι τόσο στον Ρουτίλιο όσο στο πρόσωπο του Σύλλα, τον οποίο φωτογραφίζει με τα μελανότερα χρώματα και όχι τυχαία.

---

<sup>441</sup> Ο μακροσκελής κατάλογος των *Romani ingrati* δομείται, όπως επισημάνθηκε προηγουμένως, έχοντας στο κέντρο του τον Σύλλα και στις δύο πλευρές του μορφές που προηγούνται και έπονται του Σύλλα αντίστοιχα. Ο κατάλογος αυτός, λοιπόν, αφού διέγραψε μία αύξουσα πορεία, επιστεγάζεται με το *exemplum* του Μάρκου Αντώνιου. Ο τερματισμός δικαιολογείται από τον Σενέκα λέγοντας πως δεν θα αρκούσε μία μέρα ολόκληρη να απαριθμήσει αυτούς που με την αχαριστία τους συνέβαλαν στην καταστροφή της πατρίδας τους (*Ben.* 5.17.1). Παράλληλα διαπιστώνει πως το ίδιο δύσκολο θα ήταν να απαριθμήσει τις περιπτώσεις κατά τις οποίες η ίδια η πολιτεία φέρθηκε με αχαριστία στους καλύτερους και πιο αφοσιωμένους πολίτες της (*Ben.* 5.17.1). Έτσι, με τον τρόπο αυτό ο Σενέκας κάνει μια γέφυρα, για να περάσει στην αντίπερα όχθη και να αναφερθεί στους *optimos ac devotissimos*, οι οποίοι όμως αδικήθηκαν από την πολιτεία. Το αντίπαλον δέος στον Σύλλα, στον Μάριο, στον Πομπήιο, στον Μάρκο Αντώνιο και σε όλους τους άλλους είναι τώρα ο Κάμιλλος, ο Σκιπίωνας, ο Κικέρωνας, ο Ρουτίλιος, ο Κάτωνας (*Ben.* 5.17.2). Όλοι αυτοί φυσικά συνωστίζονται σε μια παράγραφο και τους αφιερώνεται από μια φράση σε αντίθεση με τα προηγούμενα παραδείγματα τα οποία ήταν εκτεταμένα και τους είχε αφιερώσει περισσότερο χρόνο και χώρο ο Σενέκας. Δίνει και πάλι την εντύπωση πως το ενδιαφέρον του στρέφεται περισσότερο στα αρνητικά παραδείγματα, επενδύοντας περισσότερο στη δυναμική που αυτά φέρουν.

<sup>442</sup> *Prov.* 3.7-8.

Υπερτονίζοντας τη σκαιότατη πλευρά του *Sulla Felix* εξαίρει και τονίζει στην ουσία την πραγματική αξία του φερόμενου ως *infelix* Ρουτίλιου.<sup>443</sup>

Ο Σύλλας εμφανίζεται στο συγκεκριμένο παράδειγμα με τον τίτλο του δικτάτορα· τον τίτλο αυτό επιβεβαιώνουν και τα έργα του όπως τα παρουσιάζει ο Σενέκας. Ο Ρουτίλιος είναι ο μόνος που τόλμησε να αρνηθεί κάτι στον δικτάτορα και αυτό το πληρώνει με εξορία (*Prov.* 3.7). Όταν ανακαλείται, δεν επιστρέφει αλλά απαντά με λόγια που κρύβουν βαθιά ειρωνεία για το πρόσωπο του Σύλλα και την υποτιθέμενη τύχη του και αποκαλύπτουν το πραγματικό πρόσωπο του Ρωμαίου δικτάτορα, την αγριότητα και τη σκληρότητά του: “*Viderint,*” *inquit,* “*isti quos Romae deprehendit felicitas tua. Videant largum in foro sanguinem et supra Servilianum lacum (id enim proscriptionis Sullanae spoliarium est) senatorum capita et passim vagantis per urbem percussorum greges et multa milia civium Romanorum uno loco post fidem, immo per ipsam fidem trucidata; videant ista qui exulare non possunt*” (*Prov.* 3.7, «Ας τα βλέπουν αυτά, λέει, αυτοί που κρατούνται στη Ρώμη κατά την περίοδο της ευτυχίας σου. Ας δουν την αγορά πλημμυρισμένη από αίμα και τα κεφάλια των συγκλητικών στη λίμνη του Σερβιλίου (γιατί εκεί ρίχνονται τα θύματα των προγραφών του Σύλλα) και ομάδες δολοφόνων να φωνάζουν σε όλη την πόλη και πολλές χιλιάδες σφαγμένοι Ρωμαίοι πολίτες σε ένα σημείο μετά την υπόσχεση, στην πραγματικότητα εξαιτίας της υπόσχεσης για ασφάλεια. Ας τα δουν αυτά όσοι δεν μπορούν να πάνε στην εξορία»).<sup>444</sup> Ο Σενέκας επιτυγχάνει για ακόμη μία φορά να διαμορφώσει μία σκληρή μεν, αλλά πολύ παραστατική εικόνα της αιματοβαμμένης Ρώμης (*largum in foro sanguinem*), με τα χιλιάδες σωριασμένα κουφάρια του απλού λαού, τα κεφάλια των συγκλητικών-θυμάτων των προγραφών (*id enim proscriptionis Sullanae spoliarium est*) - να επιπλέουν στη λίμνη του Σερβιλίου, και την αγέλη των φονιάδων να περιφέρεται στην πόλη. Η απομάκρυνση του Ρουτίλιου από ένα τέτοιο σκηνικό μόνο ελευθερία μπορεί να θεωρηθεί, ενώ αντίθετα η αναγκαστική παραμονή των υπολοίπων στη Ρώμη του Σύλλα λογίζεται ως δουλεία. Ενδεικτικό είναι το ρήμα *deprehendit* που χρησιμοποιεί ο Σενέκας.

Πλησιάζοντας στο τέλος του *exemplum* βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μία ανατροπή, αλλά και μια περαιτέρω όξυνση του κλίματος που σηματοδοτείται με την ερώτηση *Quid ergo?* που συχνά υποβάλλει ο Σενέκας πριν από την επερχόμενη

<sup>443</sup> Ο *Sulla felix* και ο *Sulla ferox* αποτελούσε έναν προβληματικό συνδυασμό και για τον Πλούταρχο. Ο Σύλλας αποτελούσε τελικά την ακραία μορφή των αντιφατικών φύσεων, Αλεξίου (2007) 167.

<sup>444</sup> Ο Σενέκας πολύ συχνά υιοθετεί τη μέθοδο αυτή, δηλαδή να ζωντανεύει τα παραδείγματά του και να τους δίνει φωνή, για να εκφράσουν πιο άμεσα και πιο αποτελεσματικά αυτά που ο ίδιος θέλει να πει, πρβ. *Ep.* 24.6-7, *Vit.* 26.4, *Ep.* 71.7.



κορύφωση. Η αρχική φράση με την οποία εκκινούσαν τα παραδείγματα του παρόντος καταλόγου, *infelix est (Rutilius)*, παραχωρεί τη θέση της στη φράση *Felix Sulla* και το ρητορικό ερώτημα του Σενέκα αφορά τώρα άμεσα όχι στον Ρουτίλιο, αλλά στο αντιείδωλό του, Λεύκιο Σύλλα. Το κείμενο του Σενέκα αποπνέει ένα δυνατό άρωμα ειρωνείας και σαρκασμού και επιχειρεί συντονισμένα να επιτύχει την αποκαθήλωση του Σύλλα από το βάθρο της *felicitas*. Πρόκειται για έναν οξύτατο ψόγο ο οποίος διοχετεύεται μέσω ρητορικών τεχνικών. Διερωτάται ο Σενέκας αν είναι δυνατόν να θεωρείται ευτυχής ο Σύλλας, ο οποίος ανοίγει δρόμο με το ξίφος και αντέχει να αντικρίζει τα κεφάλια των υπάτων που δολοφονούνται με κρατικές δαπάνες: *Felix est quod illi descendenti ad forum gladio summovetur, quod capita sibi consularium virorum patitur ostendi et pretium caedis per quaestorem ac tabulas publicas numerat?* (Prov. 3.8). Το *exemplum negativum* ολοκληρώνεται εν τέλει με μία πλήρη απορίας, έκπληξης και οργής αναφώνηση του Σενέκα που καταμαρτυρεί την τραγικότητα που περιβάλλει την περίπτωση του Σύλλα: *Et haec omnia facit ille, ille qui legem Corneliam tulit!* (Prov. 3.8).<sup>445</sup> Όλα αυτά τα αποτρόπαια τα διαπράττει ο εισηγητής της *lex Cornelia*, μιας νομοθεσίας που προνοούσε τη βαρύτερη τιμωρία αυτών που διέπρατταν φόνο.

Τον Λεύκιο Σύλλα συναντούμε ξανά στον παραμυθητικό λόγο προς τη Μαρκία ενταγμένο και πάλι σε μια καινούρια ομάδα παραδειγμάτων στην οποία όμως πλέον τίθεται επικεφαλής. Στην ομάδα αυτή ανήκουν, πέρα από τον Σύλλα, ο Έλληνας Ξενοφώντας και οι Ρωμαίοι Pulvillus και Παύλος. Ο Σενέκας φροντίζει να προαναγγείλει, όπως και σε άλλες περιπτώσεις στο έργο του, τα παραδείγματα που πρόκειται να χρησιμοποιήσει και ξεκαθαρίζει εξ αρχής τη σκοπιμότητα της εισαγωγής τους: *quosdam tamen referam, non ut scias hoc solere hominibus accidere- ridiculum est enim mortalitatis exempla colligere- sed ut scias fuisse multos, qui lenirent aspera placide ferendo* (Marc. 12.5, «θα αναφέρω όμως αυτά, όχι τόσο για να σου δείξω ότι αυτό συνήθως συμβαίνει στους ανθρώπους -γιατί θα ήταν ανοησία να συγκεντρώσω παραδείγματα θνητότητας- αλλά περισσότερο για να σου δείξω ότι υπήρξαν πολλοί που ελάφρυναν τις δυσκολίες με το να τις υπομείνουν με ήρεμο τρόπο»). Θα αποφύγει να αναφερθεί σε παραδείγματα που καταδεικνύουν ότι ο θάνατος πλήττει αδιάκριτα τους πάντες, αφού ούτως ή άλλως η θνητότητα είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την ανθρώπινη ύπαρξη· αυτό που πραγματικά επιθυμεί να προβάλει στη χαροκαμένη μάνα Μαρκία είναι παραδείγματα σωστής διαχείρισης του πόνου, πώς κατάφεραν, δηλαδή, κάποιοι να

<sup>445</sup> Η έκπληξη και η αγανάκτηση που νιώθει ο Σενέκας καθίστανται περισσότερο σαφείς με την επανάληψη της αντωνυμίας *ille*.

απαλύνουν τον πόνο της απώλειας υπομένοντάς τον καρτερικά. Είναι έτοιμος, επομένως, ο Σενέκας να ξεδιπλώσει έναν καινούριο κατάλογο με πρώτο μέλος τον Σύλλα (*Marc.* 12.6). Αξιοπρόσεκτος είναι ο τρόπος που εισάγει αυτό το πρώτο πρόσωπο με σαφή αναφορά και πάλι στη *felicitas*: *a felicissimo incipiam* («θα ξεκινήσω από τον πιο τυχερό»)<sup>446</sup>.

Όπως θα διαφανεί στη συνέχεια, πρόκειται χωρίς αμφιβολία για ένα πολύ ιδιόμορφο *exemplum*. Ενώ έχει δεδηλωμένο στόχο να παρηγορήσει, μετατρέπεται πολύ σύντομα σε όχημα άσκησης κριτικής. Το παράδειγμα ξεκινά με το όνομα του Σύλλα, για να διευκρινιστεί αμέσως ποιος είναι ο *felicissimus* που αναφέρθηκε προηγουμένως, και διασαφηνίζεται το κοινό που έχει με τη Μαρκία: τον χαμό του γιου του (*L. Sulla filium amisit*). Εκείνο που τον διαφοροποιεί, ωστόσο, από τη Μαρκία είναι ο τρόπος με τον οποίο δέχτηκε αυτή την απώλεια. Όπως αποδεικνύεται, ο χαμός του γιου του ουδόλως επηρέασε τα δημόσια πεπραγμένα του Σύλλα. Μέσα από έναν μακροπερίοδο λόγο και με την αλλεπάλληλη επαναφορά του συνδέσμου *nec* ο Σενέκας δράττεται της ευκαιρίας να υπογραμμίσει και πάλι δύο θεμελιώδη χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του Σύλλα, τη *malitia* και τη *virtus acerrima in hostes civesque*, τα οποία όμως ούτε ο θάνατος του παιδιού του δεν κατάφερε να μειώσει και να περιστείλει (*L. Sulla filium amisit, nec ea res aut malitiam eius et acerrimam virtutem in hostes civesque contudit...*).

Οι ειρωνικοί κυματισμοί του Σενέκα συνεχίζονται και εντείνονται με τις αναφορές στην αυτοτιτλοφόρηση του Σύλλα ως *Felix* που πραγματοποιήθηκε μετά από την απώλεια του γιου του.<sup>447</sup> Θα πρέπει να προσεχθούν οι φραστικές επιλογές του Σενέκα ο οποίος συντάσσει τη μετοχή *veritus*, που έχει ως υποκείμενο τον Σύλλα, πρώτα με τη φράση *nec odia hominum* και στη συνέχεια, κλιμακώνοντας τον λόγο, με τη φράση *nec invidia deorum*. Κάθε μία από τις δύο φράσεις συνοδεύεται από μία δευτερεύουσα αναφορική πρόταση που προσδιορίζει τις λέξεις *hominum* και *deorum* αντίστοιχα και συντείνουν αμφοτέρω στην έμμεση κριτική που ασκεί ο Σενέκας: *...aut effecit, ut cognomen illud usurpasse falso videretur, quod amisso filio adsumpsit nec odia hominum veritus, quorum malo illae nimis secundae res constabant, nec invidiam deorum, quorum illud crimen erat, Sulla tam felix* («ούτε φάνηκε ότι λανθασμένα χρησιμοποιούσε αυτό τον τίτλο που υιοθέτησε όταν έχασε τον γιο του χωρίς να φοβηθεί ούτε το μίσος των ανθρώπων, από την ατυχία των οποίων αποκτήθηκε αυτή η

<sup>446</sup> Η τελική εντύπωση που θα αποκομίσει κανείς από το συγκεκριμένο παράδειγμα είναι αυτό το συνεχές ειρωνικό παιχνίδι του Σενέκα με την έννοια της Τύχης.

<sup>447</sup> Βλ. σχετικά Manning (1981) 74 κ.ε.

υπερβολική ευημερία, ούτε τον φθόνο των θεών των οποίων το λάθος ήταν ακριβώς ότι ο Σύλλας ήταν τόσο τυχερός»). Ο Σύλλας έκτισε την ευδαιμονία και καλοτυχία του πάνω στην κακοτυχία των συμπατριωτών του, χωρίς να υπολογίζει και να φοβάται το επερχόμενο μίσος αλλά ούτε και τον φθόνο των θεών στους οποίους ο Σενέκας καταλογίζει την υπερβολική Τύχη που δόθηκε στον Σύλλα.<sup>448</sup> Στο σημείο αυτό, αισθανόμενος ο Σενέκας ότι έχει παρεκκλίνει από το κύριο θέμα της συζήτησης, αποκαθιστά την τάξη δηλώνοντας πως δεν είναι του παρόντος να κρίνει τον χαρακτήρα του Σύλλα· αυτό που επεδίωκε ήταν ουσιαστικά να παρηγορήσει τη Μαρκία αποδεικνύοντας πως ένα κακό, όπως ο θάνατος ενός παιδιού, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως πολύ μεγάλο από τη στιγμή που πλήττει ακόμη και τους πιο τυχερούς.<sup>449</sup>

Το *exemplum* που ακολουθεί το παράδειγμα του Σύλλα παρουσιάζει επίσης μία ιδιομορφία. Πρόκειται για το παράδειγμα του Έλληνα Ξενοφώντα (*Marc.* 13.1), το οποίο όμως προσφέρεται με έναν περίτεχνο τρόπο, ώστε να λειτουργεί εν τέλει ως γέφυρα για την εισαγωγή του ρωμαϊκού παραδείγματος του Pulvillus (*Marc.* 13.1-2),<sup>450</sup> το οποίο έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το *exemplum Sullae*. Και τα δύο *exempla* προβάλλουν δύο πατέρες οι οποίοι, μολονότι πληροφορούνται τον θάνατο του γιου τους εν μέσω εκτέλεσης δημόσιου καθήκοντος, δεν επιτρέπουν στον ανείπωτο προσωπικό τους πόνο να προσβάλει με οποιοδήποτε τρόπο την εκτέλεση των καθηκόντων τους. Ωστόσο, είναι ισχυρή η αίσθηση που αποκομίζει ο αναγνώστης ότι αυτό που επιχειρείται είναι να τονιστεί η υπεροχή του ρωμαϊκού έναντι του ελληνικού παραδείγματος μέσα από μια περιπεπλεγμένη σύνταξη. Το ελληνικό παράδειγμα δίνει την εντύπωση ότι συνωστίζεται στο περιθώριο και ότι μνημονεύεται εν παρόδω σε αντίθεση με το ρωμαϊκό το οποίο τίθεται ουσιαστικά στο προσκήνιο. Προτάσσεται μια δευτερεύουσα συμπερασματική πρόταση συνοδευόμενη από μια αναφορική που εκθέτει αδρομερώς το *exemplum Xenophonti* και στη συνέχεια εμφανίζεται το *effecit* ως ρήμα εξάρτησης της συμπερασματικής πρότασης με υποκείμενο τον Pulvillus, αμέσως μετά από το ρήμα *perfecit* που είχε ως υποκείμενο τον Ξενοφώντα: *Ne nimis admiretur Graecia illum patrem, qui in ipso sacrificio nuntiata fili morte tibicinem tantum iussit tacere et coronam capiti detraxit, cetera rite perfecit, Pulvillus effecit pontifex, cui postem tenenti et*

<sup>448</sup> Δεν μπορεί να είναι άνευ σημασίας η επιλογή του Σενέκα να χρησιμοποιήσει τη λέξη *crimen*.

<sup>449</sup> Το παράδειγμα διαγράφει έναν κύκλο, καθώς επαναλαμβάνει στο τέλος τη λέξη - κλειδί *felix* (*ad felicissimos: Hoc de quo agitur constabit, non esse maximum malum quod etiam ad felicissimos pervenit*, «το συμπέρασμα που προκύπτει θα είναι σαφές, ότι δεν είναι πολύ μεγάλο κακό αυτό που συμβαίνει ακόμα και στους πιο τυχερούς») που είχε τεθεί στην αρχή ως αφορμή του *exemplum* (*a felicissimo incipiam*).

<sup>450</sup> M. Horatius Pulvillus, ύπατος το 509 π.Χ. Το περιστατικό το οποίο εκθέτει ο Σενέκας αναφέρεται και στον Λίβιο (2.8).

*Capitolium dedicanti mors filii nuntiata est* (Marc. 13.1, «Ο ρωμαίος αρχιερέας Pulvillus κατάφερε να μη θαυμάζει υπερβολικά η Ελλάδα εκείνον τον πατέρα, ο οποίος όταν πληροφορήθηκε τον θάνατο του γιου κατά τη διάρκεια μιας θυσίας, απλώς έδωσε εντολή στον αυλητή να σταματήσει, αφαίρεσε το στεφάνι από το κεφάλι του και συνέχισε την υπόλοιπη τελετή. Ο Pulvillus τη στιγμή που κρατούσε την πόρτα και αφιέρωνε στον ναό του Καπιτωλίου πληροφορήθηκε τον θάνατο του γιου του»). Το παράδειγμα του Pulvillus, σύμφωνα με τον Σενέκα, καταφέρνει να επισκιάσει τελικά τη δόξα του Ξενοφώντα,<sup>451</sup> ενώ και τα δύο μαζί δείχνουν να έρχονται ως μία συγκεκαλυμμένη αντίθεση στο προηγούμενο *exemplum* του Σύλλα, το οποίο παρ' όλες τις θετικές προδιαγραφές του κρύβει αρκετά καυστικά σχόλια.

Ο κατάλογος που ξεκίνησε με επικεφαλής τον Σύλλα ολοκληρώνεται τώρα με ένα ακόμα ρωμαϊκό παράδειγμα, τον Λεύκιο Αιμίλιο Παύλο, νικητή στη μάχη της Πύδνας εναντίον του βασιλιά της Μακεδονίας Περσέα το 168 π.Χ. (Marc. 13.3-4).<sup>452</sup> Το *exemplum* αναφέρεται και πάλι σε ένα δημόσιο πρόσωπο που έρχεται αντιμέτωπο με τον χαμό των παιδιών του, χωρίς να επιτρέπεται στο προσωπικό αυτό γεγονός να επηρεάζει αρνητικά το καθήκον και την αφοσίωση προς την πολιτεία. Παρ' όλο που σε όλα τα παραδείγματα του καταλόγου το γενικό θεματικό περίγραμμα είναι το ίδιο, μπορούμε αμέσως να εντοπίσουμε την ανοδική πορεία που ακολουθεί ο τόνος του Σενέκα και πώς φτάνει σταδιακά από το ερμαφρόδιτο παράδειγμα του Σύλλα στον ύψιστο έπαινο για τον Αιμίλιο Παύλο.<sup>453</sup> Καθώς περαίνεται το *exemplum*, ο Σενέκας κορυφώνει το εγκώμιο του Αιμίλιου Παύλου εκθειάζοντας περαιτέρω την ψυχική του δύναμη και απομακρύνοντάς

<sup>451</sup> «Ο Pulvillus κατάφερε, ώστε η Ελλάδα να μη θαυμάσει υπερβολικά εκείνον τον πατέρα (τον Ξενοφώντα)». Το παράδειγμα του Pulvillus είναι πιο λεπτομερές σε σχέση με αυτό του Ξενοφώντα και ολοκληρώνεται με τις συνήθεις για τον Σενέκα ρητορικές ερωτήσεις που συμβάλλουν μαζί με τη διπλή επανάληψη του επιθέτου *dignus* στη *laudatio Pulvilli* (Marc. 13.2).

<sup>452</sup> Το ζεύγος των παραδειγμάτων του Pulvillus και του Αιμίλιου Παύλου αναφέρει και ο Βαλέριος Μάξιμος (5.10) κάτω από τον τίτλο *de parentibus qui obitum liberorum forti animo tulerunt*, ενώ περιλαμβάνει και τον Ξενοφώντα *inter externa exempla*, Manning (1981) 77. Ο Klotz (1909) επισημαίνει την εγγύτητα που παρουσιάζουν ο Βαλέριος Μάξιμος και ο Σενέκας στην πραγμάτευση των παραδειγμάτων του Pulvillus και του Αιμίλιου Παύλου και ταυτόχρονα την απομάκρυνση και των δύο από τον Λίβιο.

<sup>453</sup> Ο Αιμίλιος Παύλος, εκπρόσωπος του ένδοξου παρελθόντος της Ρώμης, τη στιγμή του δημόσιου θριάμβου για τη νίκη του κατά του Περσέα, βιώνει την υπέρτατη προσωπική οδύνη χάνοντας τα δύο παιδιά που του είχαν απομείνει, καθώς τα άλλα δύο τα είχε παραχωρήσει για υιοθεσία. Αυτό που εξαιρείται είναι η μεγαλοσύνη του Ρωμαίου στρατηγού η οποία αποτυπώνεται, όπως πολύ συχνά στο έργο του Σενέκα, μέσα από ένα παράδοξο· ο Αιμίλιος Παύλος είχε ευχηθεί να υποστεί σε προσωπικό επίπεδο οποιαδήποτε απώλεια, αν έπρεπε να ξεπληρώσει κάπως τη μεγάλη του νίκη, παρά να πληγεί η πολιτεία (Marc. 13.3). Το γεγονός αυτό βέβαια τον φέρνει σε πλήρη αντίθεση με τον επικεφαλής του καταλόγου Σύλλα, ο οποίος διαρκώς στο έργο του Σενέκα συνδέεται με έργα βλαπτικά προς την πολιτεία. Η ρητορική ερώτηση που ακολουθεί επικυρώνει το μεγαλείο ψυχής του Αιμίλιου Παύλου (*Vides quam magno animo tulerit*, 13.4) και λειτουργεί ως μεταβατική για την αμέσως επόμενη πρόταση η οποία επεκτείνει την προηγούμενη παραδοξότητα αυξάνοντας έτσι τη συναισθηματική ένταση· ο Αιμίλιος Παύλος είναι ευγνώμων για την απώλεια των παιδιών του (*Orbitati suae gratulatus est*)!

τον οριστικά από τον επικεφαλής της ομάδας Σύλλα. Μολονότι έρχεται αντιμέτωπος με μια πολύ μεγάλη ανατροπή και μεταβολή της τύχης, ωστόσο δεν καταδέχεται να προσφέρει στον εχθρό την ευχαρίστηση να τον δει στενοχωρημένο: *Et quem magis poterat permovere tanta mutatio? Solacia simul atque auxilia perdidit. Non contigit tamen tristem Paulum Persi videre* («Και ποιος μπορούσε να επηρεαστεί περισσότερο από μια τέτοια μεταβολή της τύχης; Έχασε ταυτόχρονα την παρηγορία του και το στήριγμά του. Ο Πέρσης ωστόσο δεν είχε την ευχαρίστηση να δει τον Παύλο στενοχωρημένο»)<sup>454</sup>.

Με την ολοκλήρωσή του ο κατάλογος των Σύλλα, Ξενοφόντα, Pulvillus και Αιμιλίου Παύλου προκαλεί μια ελαφρά έκπληξη, καθώς ο Σύλλας με δυσκολία θα μπορούσε να προσγραφεί στον κύκλο των υπολοίπων τους οποίους τόσο έντονα επαινεί ο Σενέκας. Παρά τα θετικά στοιχεία που επισημαίνει ο Σενέκας στο συγκεκριμένο παράδειγμα, ο Σύλλας δεν παύει να είναι ένα κατά βάση *exemplum negativum*.

Ως ισχυρό αντιπαράδειγμα θα επανέλθει στο έργο *De Clementia*,<sup>455</sup> όπου ο Σενέκας επιχειρεί να ορίσει και να προσδιορίσει την έννοια της *clementia* στον αποδέκτη του έργου του Νέρωνα.<sup>456</sup> Στο πλαίσιο της συζήτησης αυτής διαχωρίζει τις έννοιες *rex* και *tyrannus* και προσπαθεί μέσα από την τεχνική των συνεχόμενων ερωτήσεων και των απαντών αντιθέσεων να καταδείξει τις θεμελιώδεις διαφορές τους. Η εξουσία ενός βασιλιά έχει διάρκεια και συνέχεια (*regna tradiderint*), ενός τυράννου είναι βραχεία και εξάγιστη (*exsecrabilis ac brevis*): ένας τύραννος βιαιοπραγεί προς τέρψη, ενσυνείδητα και με τη θέλησή του, ένας βασιλιάς μόνο εξ ανάγκης και ένεκα κάποιας αιτίας (*Clem.* 1.11.4). Τα στοιχεία αυτά της σύγκρισης έχουν ήδη αρχίσει να φωτογραφίζουν το πρόσωπο του Σύλλα. Η ερώτηση *Quid ergo?* σηματοδοτεί και την κορύφωση της σύγκρισης εισάγοντας μια υποτιθέμενη αντίρρηση, για να προκύψει η κοφτή και αποστομωτική απάντηση του Σενέκα ότι ο τύραννος ευφραίνεται με τη σκληρότητα, σε αντίθεση με τον βασιλιά του οποίου η κάθε ενέργεια αποσκοπεί στο γενικό καλό και συμφέρον της πολιτείας (*Quid ergo? Non reges quoque occidere solent? Sed quotiens id fieri publica utilitas persuadet; tyrannis saevitia cordi est, Clem.* 1.12.1). Καταλήγοντας, επομένως, επισημαίνει πολύ εύστοχα ο Σενέκας ότι οι διαφορές ανάμεσα σε έναν *rex* και έναν *tyrannus* έγκεινται εν τέλει όχι στο όνομα αλλά στις πράξεις τους: *Tyrannus autem a rege factis distat, non nomine*. Η επισήμανση αυτή χρήζει επιβεβαίωσης γι' αυτό και

<sup>454</sup> Οι λέξεις *solacia* και *auxilia* επιβεβαιώνουν το μέγεθος της απώλειας για τον Αιμίλιο Παύλο και φωτίζουν ακόμη περισσότερο τη μεγαλοσύνη του.

<sup>455</sup> *Clem.* 1.12.1-4.

<sup>456</sup> Dowling (2006) 195 κ.ε.

επιστρατεύονται για τη συνέχεια τα παραδείγματα του τυράννου των Συρακουσών Διονύσιου και του Λεύκιου Σύλλα τα οποία επιτυγχάνουν να εικονοποιήσουν με μεγάλη σαφήνεια το χάσμα που χωρίζει έναν *rex* από έναν *tyrannus*.

Πρόκειται για δύο *exempla* αντιθετικά, όπου τη μερίδα του λέοντος φαίνεται να κατέχει το *exemplum ad fugiendum* του Σύλλα εν αντιθέσει προς τον Διονύσιο στον οποίο αφιερώνεται μία και μόνη πρόταση. Ο Σενέκας βρίσκει την ευκαιρία, με αφορμή τη συγκεκριμένη συζήτηση περί βασιλέων και τυράννων, να επιδοθεί σε ένα πολεμικό *fortissimo* κατά του Σύλλα, στοχεύοντας να καταδείξει πέραν πάσης αμφιβολίας την τυραννική του φύση και να τον κατατάξει πανηγυρικά στην ομήγυρη των υπόλοιπων αδίστακτων τυράννων.

Ο Διονύσιος πιστοποιεί έξοχα τη θέση ότι ο τίτλος και μόνο του τυράννου δεν προοικονομεί και ανάλογες τυραννικές πράξεις, ενώ ο Σύλλας διά των έργων του καταλαμβάνει επάξια τον τίτλο αυτό: *nam et Dionysius maior iure meritoque praeferri multis regibus potest, et Sullam tyrannum appellari quid prohibet, cui occidendi finem fecit inopia hostium?* (*Clem.* 1.12.1, «γιατί ενώ ο Διονύσιος ο πρεσβύτερος μπορεί πολύ δίκαια και επάξια να θεωρηθεί καλύτερος από πολλούς βασιλείς, τι εμποδίζει τον Σύλλα να ονομαστεί τύραννος, ο οποίος σταματούσε να σκοτώνει μόνο όταν δεν υπήρχαν εχθροί;»). Μετά από την αρχική αυτή συναναφορά των δύο προσώπων, επί σκηνης τίθεται αποκλειστικά ο Σύλλας, ο οποίος εικονογραφείται ως μια απεχθής τυραννική φυσιογνωμία.

Η αρχή είχε γίνει με το καυστικό σχόλιο του Σενέκα για την αδηφάγο ορμή του Σύλλα ο οποίος παύει να σκοτώνει, όταν πλέον δεν υπάρχουν άλλοι για να σκοτώσει (*cui occidendi finem fecit inopia hostium*). Μέσα από εκτενείς προτάσεις, χωρίς ανάσα και χωρίς να φείδεται αρνητικών χαρακτηρισμών καταδικάζει με βδελυγμία τα αποτρόπαια έργα του Ρωμαίου στρατηγού. Οι λεκτικές και φραστικές επιλογές του Σενέκα καταφέρνουν να φιλοτεχνήσουν μια οπτικοχητική εικόνα αίματος και τρόμου με τον διψασμένο για αίμα Σύλλα και τις σπαρακτικές οίμωγές των σφαγιασθέντων: *tam avidae humanum sanguinem bibit, contrucidari iussit, conlamationem tot milium sub gladio gementium*. Ο Σύλλας ξεπερνά σε αγριότητα κάθε άλλο τύραννο, είναι βαθύτατα αιμοσταγής, ανάλγητος, αναισθητός και κυνικός μπροστά στον ανθρώπινο πόνο και στην ανθρώπινη ζωή. Διατάζει τη σφαγή επτά χιλιάδων Ρωμαίων πολιτών και μπροστά στον ναό της Μπελλόνα αναφωνεί με απίστευτη κυνικότητα στους έκπληκτους και τρομαγμένους συγκλητικούς πως είναι μικρός ο αριθμός αυτών που έχουν σκοτωθεί. Και ο Σενέκας με περισσή δόση ειρωνείας συνηγορεί πως αυτό δεν είναι ψέμα αφού για τον

Σύλλα όντως ήταν λίγοι αυτοί που επρόκειτο να εκτελεστούν: *Hoc non est mentitus; pauci Sullae videbantur* (Clem. 1.12.3).<sup>457</sup>

Στο σημείο αυτό ολοκληρώνει ο Σενέκας τις άμεσες αναφορές στον Σύλλα δηλώνοντας πως θα επανέλθει σε αυτόν, όταν θα συζητεί για το θέμα της οργής εναντίον των εχθρών. Αφού έχει προηγηθεί η έκθεση των δύο *exempla*, του Διονύσιου και του Σύλλα, απομένει τώρα στον Σενέκα το καταληκτικό του σχόλιο εν είδει συμπεράσματος, στο οποίο ανιχνεύονται έμμεσες πλέον αναφορές στο πρόσωπο του Σύλλα. Αυτό, λοιπόν, που βαθαίνει ουσιαστικά το χάσμα ανάμεσα σε έναν τύραννο και έναν βασιλιά είναι η *clementia*: *interim, hoc quod dicebam, clementia efficit, ut magnum inter regem tyrannumque discrimen sit* (Clem. 1.12.3). Ο τύραννος, και πίσω από τον γενικό αυτό τίτλο ο Σύλλας συγκεκριμένα, χρησιμοποιεί τα όπλα προκειμένου να υποτάξει με τον φόβο το μίσος εναντίον του. Η φράση αυτή αποτελεί τον πρόδρομο για έναν πολύ γνωστό στίχο που θα αναφερθεί στη συνέχεια και ο οποίος έχει συνδεθεί με το όνομα και την εποχή του Σύλλα.

Η συγκεκριμένη φράση επανέρχεται συνδεδεμένη με τον Σύλλα και την εποχή του στον διάλογο *De Ira* (Ir. 1.20.4-5). Αν και οι αναφορές στον Σύλλα είναι μόνο έμμεσες, αξίζει να προσεχθεί η επιχείρηση του Σενέκα, ευανάγνωστη βέβαια και σε πολλά άλλα σημεία του έργου του, να καταρρίψει τον μύθο περί μεγάλων ανδρών· να αποδείξει, δηλαδή, πως η σπουδαιοφάνεια όλων αυτών που λογίζονται *magni viri*, ανάμεσά τους και ο Σύλλας, είναι τελικά φρούδα.

Έμπεδη πεποίθηση του Σενέκα είναι πως ο θυμός δεν συμβάλλει καθόλου στο μεγαλείο του πνεύματος.<sup>458</sup> Στο πλαίσιο, ωστόσο, της διαλογικής ατμόσφαιρας που θέλει να υποβάλει, αφήνει να εκφραστεί μια αντίρρηση εκ μέρους του υποτιθέμενου συνομιλητή του με το καθιερωμένο πλέον ερωτηματικό *Quid ergo: Non aliquae voces ab iratis emittuntur quae magno emissae videantur animo?* (Ir. 1.20.4). Αποκλείεται, λοιπόν, το ενδεχόμενο τα λόγια κάποιου οργισμένου να δίνουν την εντύπωση ενός μεγάλου πνεύματος; Η απάντηση του Σενέκα είναι κατηγορηματική και απόλυτη: μόνο σε αυτούς που ουσιαστικά αγνοούν το περιεχόμενο της πραγματικής μεγαλοσύνης: *Immo veram ignorantibus magnitudinem*. Το σχέδιο της αποξήλωσης έχει ήδη τεθεί σε εφαρμογή· απομένει το παράδειγμα που θα το στηρίξει περαιτέρω και αυτό είναι ο γνωστός στίχος από τον Άκκιο *oderint, dum metuant*. Χαρακτηριστικά είναι τα επίθετα *dira et*

<sup>457</sup> Η δήλωση του Σύλλα αποτυπώνει πλήρως την ακατάσχετη μανία του, κυρίως αν αναλογιστεί κανείς την αντίθεση που δημιουργείται ανάμεσα στο *pauci* και το *tot milium* που ανέφερε προηγουμένως ο Σενέκας.

<sup>458</sup> Ir. 1.20.1.

*abominanda* με τα οποία προσδιορίζει τη φράση αυτή ο Σενέκας και τα οποία υπενθυμίζουν το επίθετο *exsecrabilis* του προηγούμενου παραδείγματος (*Clem.* 1.12.4). Ο Σενέκας αποφεύγει να κάνει οποιαδήποτε άμεση αναφορά στο πρόσωπο του Σύλλα· αντίθετα, επιλέγει να ρίξει έμμεσες βολές κατά του Ρωμαίου στρατηγού και διά της πλαγίας οδού να καυτηριάσει τη σκληρότητά του με την απλή επισήμανση πως ο γνωστός στίχος τοποθετείται χρονικά στα χρόνια του Σύλλα: *Sullano scias saeculo scriptam* (*Ir.* 1.20.4). Αυτό που ακολουθεί είναι μία απόπειρα του Σενέκα να αναλύσει τον προκειμένο στίχο. Ο ρυθμός ξαφνικά επιταχύνεται με τη συνεχή εναλλαγή σύντομων φράσεων, ο λόγος αποπνέει έντονο το στοιχείο της προφορικότητας, ενώ ισχυρή είναι η εντύπωση πως συναντούμε στο σημείο αυτό, κάπως παραλλαγμένη, την τεχνική των άστοχων ερωτημάτων, που επιτυγχάνει να προσδώσει στο κείμενο ζωντάνια, αγωνία και δραματικότητα.<sup>459</sup> Τα τεχνικά αυτά μέσα του λόγου εξυπηρετούν κατά βάση τον Σενέκα στο έργο που έχει αναλάβει, της ακύρωσης, δηλαδή, των κατεστημένων *magni viri*. Διαγράφοντας ουσιαστικά πορεία κύκλου, καταλήγει στο σημείο από το οποίο είχε εκκινήσει. Με ύφος βαθύτατα ειρωνικό και ακαριαίο λόγο, αφού έχει ολοκληρωθεί η ανάλυση του γνωστού στίχου του Άκκιου, διερωτάται αν τελικά μπορεί κάτι τέτοιο να εκληφθεί ως ρήση ενός μεγάλου πνεύματος, για να δώσει αμέσως απερίφραστα την αρνητική απάντηση και να οδηγηθεί στην κορύφωση δηλώνοντας συμπερασματικά πως τέτοια λόγια χαρακτηρίζονται, όχι βέβαια μεγάλα, αλλά τερατώδη: *Magno hoc dictum spiritu putas? Falleris; nec enim magnitudo ista est sed immanitas*.<sup>460</sup>

Στο δεύτερο βιβλίο του διαλόγου *De Ira* συναντούμε μια απλή μόνο μνεία του ονόματος του Σύλλα, ικανή ωστόσο, παρ' όλη τη συντομία της, να μεταφέρει με τρόπο αποτελεσματικό την αποδοκιμασία και την απαξίωση του Σενέκα για τα έργα του. Η αναφορά αυτή έπεται του εκτενούς παραδείγματος του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα, όπου ο Σενέκας εν μέσω έντονης ειρωνείας επιδίδεται σε έναν ανεπιφύλακτο ψόγο κατά της

<sup>459</sup> Εντοπίζεται το σχήμα θέσης και άρσης με ερωτήσεις που εισάγονται με το *dum* και απαντήσεις αρνητικές με τη χρήση του *non*, ενώ στο τέλος επιφυλάσσεται η ορθή πλέον απάντηση: "*Oderint? quid tum? Dum pareant? Non; dum probent? Non; quid ergo? "Dum timeant."*" (*Ir.* 1.20.4).

<sup>460</sup> *Ir.* 1.20.5. Ιδιαίτερη αίσθηση προκαλεί η αντίθεση που δημιουργείται ανάμεσα στις λέξεις *magnitudo* και *immanitas*. Η αντίθεση αυτή αποκαλύπτει πολύ εύγλωττα το χάσμα που υπάρχει ανάμεσα στην καθολική άποψη περί μεγαλοσύνης του πνεύματος και στο πορτρέτο ενός *magnus vir* που επιχειρεί να φιλοτεχνήσει ο Σενέκας στο πλαίσιο της φιλοσοφίζουσας ηθικής του. Η συζήτηση αυτή έχει και συνέχεια (*Ir.* 1.20.5-7), καθώς επίκειται, μετά από την έμμεση μνημόνευση του ονόματος του Σύλλα, το παράδειγμα του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα (*Ir.* 1.20.8-9). Ο Σενέκας επαναλαμβάνει τη σταθερή του θέση ότι οι έννοιες *magnus* και *bonus* είναι αδιαχώριστες (*Ir.* 1.20.6), ενώ ενδεικτικά είναι τα επίθετα *terribilia*, *tumultuosa* και *exitiosa* που χρησιμοποιεί για τους φαύλους ανθρώπους, στους οποίους αναμφίβολα συμπεριλαμβάνει τόσο τον προαναφερθέντα Σύλλα όσο και τον επικείμενο Καλιγούλα.



απηνούς σκληρότητας του Ρωμαίου αυτοκράτορα.<sup>461</sup> Στη συμπερασματική του δήλωση προτρέπει σε προσπάθεια αποχής από το πάθος της οργής είτε αυτός που μας προκαλεί είναι ισότιμος είτε κατώτερος ή ανώτερός μας<sup>462</sup> και προτείνει τρόπους χαλιναγώγησης και υποταγής της οργής προκρίνοντας ως μέσο την ανοχή, την επιείκεια, τη μακροθυμία, τη συγχωρητικότητα.<sup>463</sup> Ξεδιπλώνοντας, λοιπόν, ο Σενέκας τις σκέψεις του αυτές εισάγει ως σφήνα το όνομα του Λεύκιου Σύλλα, ο οποίος βέβαια κάθε άλλο παρά εκπροσωπεί τις πιο πάνω αρετές· αντιθέτως, γίνεται για ακόμη μια φορά σύμβολο σκληρότητας και αναληψίας.<sup>464</sup> Η συγκεκριμένη αναφορά στο πρόσωπό του επικυρώνει ουσιαστικά τη βασική λειτουργία των *exempla*, και δη των αρνητικών, ως μέσων προβολής ή αποφυγής αντίστοιχα συμπεριφορών και ενεργειών. Η προτροπή για αποφυγή τίθεται στην αρχή της πρότασης και δηλώνεται με τη χρήση της υποτακτικής και του αρνητικού *ne*, ενώ το όνομα του Σύλλα συναρτημένο με το ουσιαστικό *crudelitas* ακολουθεί προς επιβεβαίωση και διά του αντιθέτου ενίσχυση της προτροπής. Το μίσος και ο κατατρεγμός που υπερπηδά γενεές και πλήττει τα παιδιά των πολιτικών αντιπάλων, όπως αυτό παρατηρείται στην περίπτωση του Λεύκιου Σύλλα, είναι κάτι που αναμφίβολα θα πρέπει να αποφεύγεται: *Ne irascamur inimicorum et hostium liberis, inter Sullanae crudelitatis exempla est, quod ab re publica liberos proscriptorum submovit* (*Ir.* 2.34.3, «Από τα παραδείγματα της σκληρότητας του Σύλλα που απομάκρυνε από την πολιτεία ακόμη και τα παιδιά των προγραφέντων, προκύπτει ότι δεν πρέπει να οργιζόμαστε εναντίον των παιδιών των προσωπικών και πολιτικών μας εχθρών»).

Ο Σενέκας θυμάται τον Σύλλα και στο τρίτο βιβλίο του έργου *De Ira*, στο πλαίσιο του πολυεπίπεδου και πολυπρόσωπου εκείνου καταλόγου, ο οποίος έχει αναλυθεί διεξοδικά προηγουμένως κατά την εξέταση των *exempla barbarorum*.<sup>465</sup> Πρόκειται, όπως έχουμε ήδη δει, για έναν μακροσκελέστατο και λεπτομερέστατο κατάλογο παραδειγμάτων ξένων (Δαρείος, Κύρος, Ξέρξης, Καμβύσης), ρωμαϊκών (Σύλλας,

<sup>461</sup> *Ir.* 2.33.3-6. Το *exemplum* του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα εξετάζεται και αναλύεται λεπτομερώς στο οικείο κεφάλαιο.

<sup>462</sup> Η εκδήλωση οργής κατά παντός χαρακτηρίζεται, με εμφανή τη διάθεση αποδοκιμασίας, ως *anceps*, *furiousum* και *sordidum* (*Ir.* 2.34.1).

<sup>463</sup> *Faciet nos mitiores, si cogitaverimus, quid aliquando nobis profuerit ille cui irascimur, et meritis offensa redimetur. Illud quoque occurrat, quantum nobis commendationis allatura sit clementiae fama, quam multos venia amicos utiles fecerit.* Στο σημείο αυτό κυριαρχούν οι λέξεις *mitiores*, *meritis*, *clementiae* και *venia* δημιουργώντας με τον τρόπο αυτό μία ισχυρή αντίθεση με τις αμέσως προηγούμενες λεκτικές επιλογές *anceps*, *furiousum* και *sordidum*. Η αντίθεση αυτή αποτυπώνει εύγλωττα τη διάσταση ανάμεσα στους οργίλους και τους πράους ανθρώπους.

<sup>464</sup> Οι άνθρωποι που δεν έχουν ανοχή και μακροθυμία και αφήνονται ολοκληρωτικά στο πάθος της οργής χαρακτηρίζονται από τον Σενέκα ως *pusilli*, *miseri* και *imbecilles* (*Ir.* 2.34.1) και ως τέτοιοι δεν μπορεί παρά να φωτογραφίζονται τόσο ο Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας, του οποίου το παράδειγμα έχει προηγηθεί, όσο και ο Σύλλας, στον οποίο θα γίνει πιο κάτω αναφορά.

<sup>465</sup> *Ir.* 3.14.1- 3.21.5.

Κατιλίνας, Καλιγούλας) και ελληνικών (Αλέξανδρος, Λυσίμαχος). Επικεντρώνεται σε πρόσωπα της εξουσίας που αποδύονται σε ένα συνεχές αμοραλιστικό παιχνίδι και λειτουργούν στο τέλος ως εκθεμελιωτές της ηθικής τάξης.

Το παράδειγμα του Σύλλα επιστρατεύεται, αφού έχουν προηγηθεί τα *exempla* των Περσών βασιλέων και των Ελλήνων Αλεξάνδρου και Λυσιμάχου όπου ξεδιπλώθηκε όλο το μέγεθος της σκληρότητας και της αγριότητάς τους. Αξιοπρόσεκτος είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Σενέκας επιλέγει να εισαγάγει τον Σύλλα μέσα από μια εκπεφρασμένη αλλά όχι πραγματοποιήσιμη ευχή, η οποία αντανακλά την ισχύουσα άποψη περί του πάθους της οργής και των συνεπακόλουθων ακροτήτων της. Η οργή και τα παρεπόμενά της, οι βιαιότητες και η ανηλεής συμπεριφορά θεωρούνται καθαρά βαρβαρικές συνήθειες που δεν συνάδουν με τον ρωμαϊκό χαρακτήρα, γι' αυτό λοιπόν ο Σενέκας εύχεται να μην είχαν παρεισφρήσει στα ρωμαϊκά ήθη: *Utinam ista saevitia intra peregrina exempla mansisset nec in Romanos mores cum aliis adventiciis vitiis etiam suppliciorum irarumque barbaria transisset!* (Ir. 3.18.1, «Μακάρι αυτή η σκληρότητα να περιοριζόταν στα ξένα παραδείγματα και να μην παρεισέφρεε στα ρωμαϊκά ήθη μαζί με τα άλλα έξωθεν πάθη η βαρβαρότητα των βασανιστηρίων και της οργής»). Δυστυχώς όμως για τον Σενέκα ζωντανή απόδειξη της αλλοίωσης αυτής των ηθών είναι ο Λεύκιος Σύλλας. Με τρόπο πολύ παραστατικό και λεπτομερή, στα όρια μίας και μόνο περιόδου, περιγράφει τα μαρτύρια που υπέστη ο Μάρκος Μάριος, ανιψιός του Γάιου Μάριου, κατ' εντολή του Σύλλα και τα οποία μαρτυρούν τον χαρακτήρα του, την αναληψία του και τη θηριωδία που τον διέκριναν: *M. Mario, cui uicacim populus statuas posuerat, cui ture ac uino supplicabat, L. Sulla praefringi crura, erui oculos, amputari linguam manus iussit, et, quasi totiens occideret quotiens uulnerabat, paulatim et per singulos artus lacerauit* («Του Μάρκου Μάριου, για τον οποίο ο λαός τοποθέτησε αγάλματα σε κάθε δρόμο, στον οποίο πρόσφεραν αρώματα και κρασί, με εντολή του Σύλλα του έσπασαν τους αστράγαλους, του έβγαλαν τα μάτια, του έκοψαν τη γλώσσα και τα χέρια και ο Σύλλας τον διαμέλισε σαν να τον σκότωνε τόσες φορές όσες τον τραυμάτιζε»). Δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο το γεγονός ότι τα βέλη του Σενέκα δεν περιορίζονται στον Σύλλα, αλλά βρίσκει ταυτόχρονα την ευκαιρία να πλήξει ακόμη έναν πρωταγωνιστή της μαύρης εποχής του ρωμαϊκού εμφυλίου, τον Σέργιο Κατιλίνα, τον οποίο παρουσιάζει ως εκτελεστικό όργανο του Σύλλα.<sup>466</sup> Η ερώτηση με την οποία εισάγεται το όνομα του

<sup>466</sup> Οι λεπτομέρειες σχετικά με τον θάνατο του Μάρκου Μάριου ποικίλλουν και πολλαπλασιάζονται σε αγριότητα διά μέσου των χρόνων. Ο Κικέρωνας και ο Σαλλούστιος είναι οι παλαιότερες πηγές που

Κατιλίνα είναι ειρωνικά φορτισμένη και παραπέμπει σε εγκληματική δράση του συγκεκριμένου προσώπου. Δεν θα μπορούσε να είναι άλλος, σύμφωνα με τον Σενέκα, ο εκτελεστής των αδιάστακτων εντολών του Σύλλα (*huius imperii minister*) από τον Κατιλίνα του οποίου το χέρι είναι ήδη εξασκημένο στα ανοσιουργήματα: *Quis erat huius imperii minister? Quis nisi Catilina iam in omne facinus manus exercens?* (Ir. 3.18.2).

Στο τέλος του *exemplum* επιφυλάσσει ο Σενέκας το προσωπικό του σχόλιο το οποίο εκφράζει ουσιαστικά την πικρία του για την κατάλυση και κατάρρευση της ρωμαϊκής δημοκρατίας, αλλά και για τον τρόπο που αυτή η κατάρρευση επήλθε: *Dignus erat Marius qui illa pateretur, Sulla qui iuberet, Catilina qui faceret, sed indigna res publica quae in corpus suum pariter et hostium et uindicum gladios reciperet* (Ir. 3.18.2, «Άξιζε ο Μάριος να πάθει αυτά, ο Σύλλας να δώσει αυτές τις διαταγές, ο Κατιλίνας να τις εκτελέσει, αλλά δεν άξιζε η πολιτεία να δεχτεί στο σώμα της τα ξίφη και των εχθρών και των υπερασπιστών της»).

Οι αναφορές του Σενέκα στο όνομα του Σύλλα τελειώνουν με την ενδέκατη επιστολή όπου ο Σύλλας εμφανίζεται στο πλαίσιο ενός συνοπτικού αυτή τη φορά καταλόγου, πάλι στον Πομπήιο και τον Φαβιανό. Δεν πρόκειται βέβαια για ένα ολοκληρωμένο *exemplum*, αλλά για μια μόνο πρόταση, ικανή ωστόσο να δώσει το στίγμα του και να τον αντιπαραθέσει στα άλλα δύο ονόματα που τον πλαισιώνουν. Θεματικός άξονας της συγκεκριμένης επιστολής είναι το κοκκίνισμα εκείνο του προσώπου που υποδηλοί ντροπή και συστολή και χαρακτηρίζει τους νέους και όχι μόνο. Στο πλαίσιο της συζήτησης όμως επισημαίνεται από τον Σενέκα ότι υπάρχει και μια διαφοροποίηση, καθώς το κοκκίνισμα του προσώπου κάποιων παραπέμπει μάλλον σε απώλεια της ντροπής και τους καθιστά τρομακτικούς (Ep. 11.3: *Quidam numquam magis, quam cum erubuerint, timendi sunt, quasi omnem verecundiam effuderint*). Στο σημείο αυτό ακριβώς είναι που ταιριάζει το παράδειγμα του Σύλλα ο οποίος ανταποκρίνεται πλήρως στην επισήμανση που κάνει ο Σενέκας. Όταν το αίμα εισβάλλει στο πρόσωπό του και ερυθρία, τότε γίνεται βιαιότατος και επικίνδυνος: *Sulla tunc erat violentissimus, cum faciem eius sanguis invaserat* (Ep. 11.4). Πρόκειται αναμφίβολα για μια σαφή αιχμή για τον οξύθυμο και ευέξαπτο χαρακτήρα του Σύλλα, έστω και μέσα από αυτή την πολύ απλή αναφορά. Η ερυθρίαση του προσώπου του δεν έχει καμία σχέση με αισθήματα

---

αναφέρονται σε αυτό το περιστατικό, τα συγκεκριμένα όμως έργα δεν σώζονται σήμερα ολόκληρα. Από τους δύο συγγραφείς μόνο ο Κικέρωνας κατονομάζει ως εκτελεστή τον Κατιλίνα.

ντροπής και συστολής, αλλά μαρτυρεί την έκρηξη της οργής.<sup>467</sup> Ο Σύλλας εν τέλει βρίσκεται σε πλήρη διάσταση με τα άλλα δύο πρόσωπα που ακολουθούν, τον Πομπήιο και τον Φαβιανό: *Nihil erat mollius ore Pompei; numquam non coram pluribus rubuit, utique in contionibus. Fabianum, cum in senatum testis esset inductus, erubuisse memini, et hic illum mire pudor decuit* (Ep. 11.4, «Τίποτα δεν ήταν πιο ήπιο από το πρόσωπο του Πομπηίου· πάντοτε κοκκίνιζε μπροστά στους πολλούς και κυρίως σε δημόσιες συγκεντρώσεις. Θυμάμαι επίσης ότι ο Φαβιανός κοκκίνισε, όταν παρουσιάστηκε ως μάρτυρας ενώπιον της συγκλήτου και αυτή η ντροπή τον κοσμούσε σε αξιοσημείωτο βαθμό»). Ο πολύ χαρακτηριστικός υπερθετικός *violentissimus* του Σύλλα μετατρέπεται στη συνέχεια στον συγκριτικό *mollius* του Πομπηίου, για να καταλήξει τελικά στο ουσιαστικό *pudor* που κοσμεί τον Φαβιανό.<sup>468</sup>

## 2.2 Γναίος Πομπήιος, Γάιος Ιούλιος Καίσαρ, Γάιος Μάριος

Στο ίδιο μήκος κύματος με τον Σύλλα κινούνται επίσης τρεις από τις πιο σημαίνουσες ρωμαϊκές προσωπικότητες της Ύστερης Ρεπουμπλικανικής περιόδου, ο Γναίος Πομπήιος, ο Ιούλιος Καίσαρας και ο Γάιος Μάριος, όπως αυτές καλλιτεχνούνται από τον Σενέκα στην Επιστολή 94. Το παράδειγμα των τριών αυτών προσώπων συνοδεύει και ενισχύει περαιτέρω το *exemplum Alexandri* που προηγείται (Ep. 94.62-63). Πρόκειται για παραδείγματα καθ' όλα αρνητικά, δοσμένα με ιδιαίτερα σκοτεινά χρώματα, που αποπνέουν την έντονη απαξίωση και αποστροφή του Σενέκα. Ο θεματικός αρμός που συμπλέκει τα τρία παραδείγματα τόσο μεταξύ τους όσο και με το *exemplum* του Αλεξάνδρου είναι αυτή η ακαταλάγιαστη μανία για το κυνήγι της δόξας, η οποία αποτυπώνεται υφολογικά με τρόπο θαυμαστό μέσα από συγκεκριμένες επιλογές του Σενέκα.

Η Επιστολή 94, μία από τις πιο μακροσκελείς στο *corpus* των Επιστολών του Σενέκα, αναδεικνύει ως πυρήνα της συζήτησης με τον Λουκίλιο το σημαντικό από φιλοσοφικής άποψης θέμα της αξίας των νουθεσιών και συμβουλών. Αυτό που εμφιατικά

---

<sup>467</sup> Αντίστοιχη αναφορά στην εξωτερική εμφάνιση του Σύλλα διαβάζουμε στον Πλούταρχο (Σύλλ. 2.1-2): *την δὲ τῶν ὀμμάτων γλαυκότητα δεινῶς πικρὰν καὶ ἄκρατον οὖσαν ἢ χροὰ τοῦ προσώπου φοβερωτέραν ἐποίει προσιδεῖν. ἐξήνθει γὰρ τὸ ἐρύθημα τραχὺ καὶ σποράδην καταμεμιγμένον τῇ λευκότητι*. Σύμφωνα με τον Αλεξίου (2007) 156: «Στον Σύλλα παρατηρείται αδυναμία των γλυπτών να αναπαραστήσουν στο πραγματικό της μέγεθος την παγερή ματιά του, η οποία γινόταν ακόμη πιο φοβερή με την ερυθρότητα του προσώπου του... Αυτό που πρωτίστως εξέπεμπε η μορφή του, και κατ' επέκταση το ήθος του, ήταν η σκληρότητα και η έλλειψη μέτρου».

<sup>468</sup> Η διαφοροποίηση του Σύλλα από τους άλλους δύο ενισχύεται και από τον τρόπο που επιλέγει να δηλώσει ο Σενέκας το κοκκίνισμα του προσώπου. Ενώ για τον Πομπήιο και τον Φαβιανό χρησιμοποιεί τα ρήματα *rubesco* (*rubuit*) και *erubesco* (*erubuisse*) αντίστοιχα, για τον Σύλλα καταφεύγει στην περιφράση *faciem sanguis invadit* (*cum faciem eius sanguis invaserat*).

σημειώνεται είναι η αδήριτη ανάγκη να έχει ο κάθενας δίπλα του συμβουλάτορα συνετό και σώφρονα, ώστε να ακούει μια μόνο φωνή, η οποία θα τον απομακρύνει από τα μάτια και θα τον καλεί να μη ζηλεύει όλους αυτούς που το πλήθος θεωρεί και ονομάζει μεγάλους και ευτυχισμένους: *Necessarium itaque admoneri est, habere aliquem advocatum bonae mentis et in tanto fremitu tumultuque falsorum unam denique audire vocem. Quae erit illa vox? Ea scilicet, quae tibi tantis clamoribus ambitionis exsurdato salubria insusurret verba, quae dicat: non est quod inideas istis, quos magnos felicesque populus vocat* («Είναι αναγκαίο επομένως να δεχόμαστε συμβουλές, να έχουμε κάποιον σύμβουλο συνετό και μέσα σε όλο αυτό το πανδαιμόνιο και τον σαματά του ψεύδους να ακούμε μια μόνο φωνή. Ποια θα είναι όμως αυτή η φωνή; Σίγουρα η φωνή που μέσα στον σάλο της φιλοδοξίας θα σου ψιθυρίζει λόγια καλά και θα λέει: δεν χρειάζεται να ζηλεύεις αυτούς που το πλήθος αποκαλεί μεγάλους και τυχερούς...», *Ep.* 94.59). Ήδη από αυτό και μόνο το σημείο φαίνεται καθαρά η πρόθεση του Σενέκα, που είναι βέβαια διάχυτη σε όλο το έργο του και επαναλαμβάνεται και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, να επαναπροσδιορίσει τα όρια της ανθρώπινης μεγαλοσύνης και ευτυχίας και να αναθεωρήσει τη γενική επικρατούσα εικόνα περί *virorum magnorum et felicorum*.

Μια πρόταση ισχυρή σημασιολογικά, η οποία αποτελεί ουσιαστικά μία σύνοψη των τεσσάρων παραδειγμάτων που θα ακολουθήσουν, και επαναλαμβάνει το γνωστό μοτίβο της υποταγής στα πάθη,<sup>469</sup> προτάσσεται πριν από την αναφορά τους και δίνει την ώθηση για την εισαγωγή του πρώτου *exemplum*: *sed hi quoque, ut vincerent hostem, cupiditate victi sunt* («αλλά αυτοί προτού κατακτήσουν τον εχθρό, έχουν ήδη κατακτηθεί από την επιθυμία», *Ep.* 94.61). Τα τέσσερα πρόσωπα που θα προβληθούν, δέσμιοι των επιθυμιών τους, καταλήγουν να είναι αθύρματα του πάθους τους. Το παράδειγμα του Αλεξάνδρου, που είναι και το εκτενέστερο από τα τέσσερα, εξετάζεται στο οικείο κεφάλαιο. Εδώ θα τεθούν στο μικροσκόπιο τα υπόλοιπα τρία ρωμαϊκά παραδείγματα, του Πομπηίου, του Ιουλίου Καίσαρα και του Γάιου Μάριου.

Στο *exemplum Pompei* εντύπωση προκαλεί ο γοργός ρυθμός με τις απανωτές ερωτήσεις με τις οποίες αντικατοπτρίζεται η τρέλα, η μανία, ο έντονος και αρρωστημένος, αχαλίνωτος πόθος που ωθεί άνδρες όπως ο Πομπήιος σε τόσες εκστρατείες με μοναδικό στόχο την επέκταση της δύναμης και της εξουσίας τους. Η μανία αυτή αν και αποκτά αλληλοδιαδεχόμενους λεκτικούς προσδιορισμούς μέσα στο πλαίσιο των τεσσάρων παραδειγμάτων, η ουσία της ωστόσο παραμένει ίδια και

---

<sup>469</sup> Βλ. *Ep.* 51.5.

αναλλοίωτη. Στην περίπτωση του Πομπηίου προσδιορίζεται λεκτικά με το σχήμα άρσης και θέσης: *Ne Gnaeo quidem Pompeio externa bella ac domestica virtus aut ratio suadebat, sed insanus amor magnitudinis falsae* («Δεν ήταν η αρετή ή η λογική που έσπρωξαν τον Γναίο Πομπήιο σε εξωτερικούς ή εμφύλιους πολέμους, αλλά η εμμανής λαχτάρα ενός ψεύτικου μεγαλείου», 94.64).<sup>470</sup> Έντονη είναι η παρουσία και του σχήματος της αναφοράς με την επανάληψη του επιρρήματος *modo* και του ερωτηματικού *quid* στην αρχή των προτάσεων που αναφέρονται στις συνεχείς στρατιωτικές εκστρατείες του Πομπηίου και υπηρετούν τον γενικότερο στόχο της αμφισβήτησης του υποτιθέμενου μεγαλείου του Ρωμαίου στρατηγού. Οι δύο πρώτες προτάσεις με το *modo* (*Modo in Hispaniam et Sertoriana arma, modo ad colligandos piratas ac maria pacanda vadebat*) αποτελούν, σύμφωνα με τον Σενέκα, απλώς τις αφορμές για επέκταση της εξουσίας του (*Hae praetexebantur causae ad continuandam potentiam*, 94.65). Οι τρεις απανωτές ελλειπτικές ερωτήσεις με το *quid* που ακολουθούν αποτυπώνουν καθαρά την ακατάσχετη λαχτάρα της δόξας που είχε καταλάβει τον Πομπήιο, και καταλήγουν στην τελική πρόταση του παραδείγματος που έρχεται να δώσει την απάντηση στις ερωτήσεις και να επανασυνδέσει το τέλος με την αρχή σχηματίζοντας ένα είδος κύκλου. Αυτό που υποκίνησε όλο τούτο τον εκστρατευτικό οργανισμό του Πομπηίου δεν ήταν τίποτε άλλο από τον *insanus amor magnitudinis falsae* που δηλώθηκε στην αρχή και που τώρα διασκευάζεται σε *infinita cupido crescendi* («η χωρίς όρια επιθυμία ανέλιξης»). Η ειρωνεία του Σενέκα και ο τόνος απαξίωσης προς το πρόσωπο του Πομπηίου υποδηλώνεται στο τελευταίο σχόλιό του πως μόνο ο ίδιος δεν θεωρούσε τον εαυτό του αρκετά μεγάλο (...*cum sibi uni parum magnus videretur*, 94.65).

Το επόμενο *exemplum Caesaris*<sup>471</sup> είναι σαφώς πιο ευσύνοπτο, καθώς περιορίζεται σε τρεις σύντομες προτάσεις. Το παράδειγμα, ως συνέχεια του προηγούμενου, ξεκινά με την ίδια ερώτηση με το *quid*, τι είναι αυτό που έσπρωξε τον Καίσαρα στην καταστροφή τόσο του ίδιου όσο και της πολιτείας (*Quid C. Caesarem in sua fata pariter ac publica inmisit?*, Ep. 94.65). Η απάντηση είναι ήδη γνωστή, αλλά διατυπώνεται εδώ ως *gloria et ambitio et nullus supra ceteros eminendi modus* («η δόξα και η φιλοδοξία και η επιθυμία για απεριόριστη εξουσία πάνω στους άλλους»). Τελευταίο αφήνει ο Σενέκας το δηκτικό του σχόλιο για τον Καίσαρα· ειρωνεύεται το γεγονός ότι δεν ήθελε να τον ξεπερνά κανείς, παρ' όλα αυτά όμως επέτρεψε να τεθούν δύο

<sup>470</sup> Ο *furor aliena vastandi* του Αλεξάνδρου (Ep. 94.62) μετονομάζεται εδώ σε *insanus amor magnitudinis falsae*.

<sup>471</sup> Για τη φήμη που περιέβαλλε το πρόσωπο του Ιούλιου Καίσαρα κατά τον πρώτο αιώνα π.Χ. βλ. Leigh (2009) 239-251.

επικεφαλής της πολιτείας (*Unum ante se ferre non potuit, cum res publica supra se duos ferret, Ep. 94.66*).

Το τέταρτο στη σειρά παράδειγμα είναι αυτό του Γάιου Μάριου, στον οποίο αφιερώνονται δύο προτάσεις, μια περιεκτική μακροπερίοδη ερώτηση και μία επιγραμματική κατάφαση. Η ερώτηση είναι χωρίς αμφιβολία ειρωνικά χρωματισμένη και η απάντηση που επιδέχεται είναι σαφώς αρνητική. Μέσα από τη συγκεκριμένη ερώτηση αμφισβητεί ο Σενέκας ότι οι πράξεις και οι ενέργειες του Γάιου Μάριου (η σφαγή των Τευτόνων και Κιμβρίων και η καταδίωξη του Ιουγούρθα στην Αφρική) μπορούν να θεωρηθούν έργα αρετής.<sup>472</sup> Επιπλέον, το παρενθετικό του σχόλιο είναι ενδεικτικό της κριτικής ματιάς με την οποία αντιμετωπίζει τον Μάριο: *unum enim consulatum accepit, ceteros rapuit* («Μία φορά έλαβε νόμιμα το αξίωμα του υπάτου, τις υπόλοιπες το έκλεψε»)<sup>473</sup>.

Η επιγραμματική κατάφαση του τέλους, παρά τη συντομία και τον ελλειπτικό της λόγο (*Marius exercitus, Marium ambitio ducebat*, «Ο Μάριος [οδηγούσε] τον στρατό, τον Μάριο οδηγούσε η φιλοδοξία»)<sup>474</sup> αποπνέει μια ιδιαίτερη δυναμική και σχηματίζοντας έναν μεγάλο κύκλο μάς επανασυνδέει με την αρχική θέση του Σενέκα που εκφράστηκε πριν από την εισαγωγή των τεσσάρων παραδειγμάτων (*sed hi quoque, ut vincerent hostem, cupiditate victi sunt*, «αλλά αυτοί προτού κατακτήσουν τον εχθρό, έχουν ήδη κατακτηθεί από την επιθυμία», *Ep. 94.61*). Τονίζεται έτσι κατά τρόπο επιτακτικό η παντοκρατορία των παθών και των επιθυμιών σε τέτοιου είδους ανθρώπους της εξουσίας, στις πράξεις των οποίων δεν εντοπίζεται κανένα ίχνος πραγματικής αρετής, αλλά παρουσιάζονται υποδουλωμένοι στα δίκτυα μιας αχαλίνωτης πλεονεξίας και φιλοδοξίας.

Τα τέσσερα αρνητικά *exempla* έχουν ήδη ολοκληρωθεί. Ο Σενέκας όμως συνεχίζει και εν είδει μιας συγκεφαλαίωσης αναφέρεται σε αυτά χρησιμοποιώντας μια πολύ δυνατή και εναργή παρομοίωση που αντικατοπτρίζει την καταστροφική μανία που καταλαμβάνει τους άνδρες αυτούς και υπογραμμίζει ταυτόχρονα την αναγκαιότητα της

---

<sup>472</sup> Με ένα σχήμα υπερβατό τίθεται στην αρχή το όνομα του Γάιου Μάριου και, αφού μεσολαβήσουν οι πληροφορίες σχετικά με τη δράση του, η ερώτηση ολοκληρώνεται στο τέλος (*Quid, tu C. Marium...tot pericula putas adpetisse virtutis instictu?*, *Ep. 94.66*).

<sup>473</sup> Το παρενθετικό αυτό σχόλιο μπαίνει ως διευκρίνιση (χρησιμοποιείται ο αιτιολογικός σύνδεσμος *enim*) για το επίρρημα *semel* (*semel consulam*, «μία φορά ύπατος») που προηγήθηκε. Το ρήμα *rapuit* παραπέμπει στον ετσιθελισμό του Μάριου και αποτελεί μία ξεκάθαρη αιχμή του Σενέκα εναντίον του.

<sup>474</sup> Στην περίπτωση του Γάιου Μάριου ο Σενέκας επιλέγει να χρησιμοποιήσει τη φράση *ambitio ducebat* προκειμένου να αποδώσει την ανεξέλεγκτη δίψα για δόξα και εξουσία (*furor/ insanus amor/ gloria et ambitio*) που συμπαρασύρει στο πέρασμά της τους υποτιθέμενους, κατά τον Σενέκα, μεγάλους άνδρες όπως ο Αλέξανδρος, ο Πομπήιος, ο Ιούλιος Καίσαρ και τώρα ο Μάριος.

αρετής στη ζωή μας: τους παρομοιάζει με τον ανεμοστρόβιλο και επισημαίνει πως, όπως οι ανεμοστρόβιλοι, έτσι και αυτοί παρασύρουν και καταστρέφουν στο πέρασμά τους, αλλά την ίδια ακριβώς στιγμή παρασύρουν στη δίνη τους και τον ίδιο τους τον εαυτό και δεν έχουν κανένα έλεγχο πάνω του. Νιώθουν αναπόφευκτα να τους ακουμπά η ίδια καταστρεπτική λαίλαπα που απλώνουν οι ίδιοι στον υπόλοιπο κόσμο.<sup>475</sup> Αξιοσημείωτη είναι τέλος η επισήμανση με την οποία ολοκληρώνεται η παρομοίωση, ότι δεν πρέπει να πιστεύει κανείς ότι μπορεί κάποιος να γίνει ευτυχισμένος μέσα από τη δυστυχία των άλλων: *Non est quod credas quemquam fieri aliena infelicitate felicem*. Η συμβουλή αυτή αποτελεί την τελική σφραγίδα στην κατάρρευση και απομυθοποίηση των προαναφερθέντων προσώπων που επιχείρησε ο Σενέκας, αφού η όλη δράση τους δεν μπορεί να ταυτιστεί με το πραγματικό νόημα του ηρωισμού, της αρετής και της ευτυχίας, όπως την εννοεί πλέον ο Σενέκας και η εποχή του.

### 2.3 Πούπλιος Βήδιος Πολλίων

Η τριάδα των προηγμένων παραδειγμάτων (Γναίος Πομπήιος, Ιούλιος Καίσαρας, Γάιος Μάριος) καταδεικνύει για ακόμη μια φορά την έμπεδη πεποίθηση του στωικού Σενέκα ότι οι φερόμενοι ως μεγάλοι άνδρες είναι στην ουσία αθύρματα των παθών τους ανάκανα να τα διαχειριστούν και να τα τιθασεύσουν. Στο πλαίσιο αυτό, η υπέρμετρη δράση του πάθους της οργής γεννά, όπως πολλάκις αφήνεται να διαφανεί μέσα από τα πολυποίκιλα *exempla* στα έργα του Σενέκα, πρωτόγνωρες εξάρσεις παραφροσύνης και βαρβαρότητας. Στον διάλογο *De Clementia* (1.18.2) ερχόμαστε πρόσωπο με πρόσωπο με μία ακόμη τέτοια σκοτεινή φιγούρα του πρώτου αιώνα π.Χ. Τίθεται ενώπιόν μας το *exemplum negativum* του Βήδιου Πολλίωνα, Ρωμαίου της τάξης των ιπέων και φίλου του Αυγούστου, περίφημου για τα πλούτη και τη σκληρότητά του.<sup>476</sup> Θεματικός πυρήνας της συζήτησης είναι η επιείκεια. Στο πλαίσιο της συζήτησης αυτής κατατίθεται η πολύ σημαντική άποψη πως οι δούλοι θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με μετριοπάθεια (*Servis imperare moderate laus est, Clem. 1.18.1*), θα πρέπει να συμπεριφερόμαστε στον άλλο ανθρώπινα έστω κι αν αυτός είναι δούλος ή αιχμάλωτος. Ακόμη κι αν ο νόμος μάς αφήνει απόλυτη ελευθερία στη διαχείριση ενός δούλου, ωστόσο, σύμφωνα πάντα με τον Σενέκα, υπάρχει και ένα όριο που δεν επιτρέπεται κανείς να υπερβεί (*cum in servum omnia liceant, est aliquid, quod in hominem licere commune ius animantium vetet, Clem.*

<sup>475</sup> *Ep.* 94.67. Είναι χαρακτηριστική η εναλλαγή ενεργητικής και παθητικής φωνής που απεικονίζει αυτή τη δράση και αντίδραση που αναπτύσσεται στις ενέργειες και στις πράξεις τους: *concuterent-concutiebantur, convolvunt-volvuntur*.

<sup>476</sup> Αναφορικά με τον Βήδιο Πολλίωνα βλ. το σχετικό άρθρο του Syme (1961) 23-30.



1.18.2). Η πρόταση αυτή λειτουργεί ως εισαγωγή για το παράδειγμα του Βήδιου Πολλίωνα, καθώς απηχεί ουσιαστικά την περίπτωση του, αφού ο Πολλίων υπερέβη όντως το μέτρο. Το *exemplum* περιορίζεται σε δύο μόνο προτάσεις που έχουν ωστόσο μια τέτοια δυναμική, ώστε να καθρεφτίζουν απόλυτα τη στυγνότητα και την αιμοβορία ενός ανθρώπου κυνικού, σκληρού και ανηλεούς. Οι επιλογές των λέξεων και η ζωντάνια και παραστατικότητα της περιγραφής συμβάλλουν στο συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Το παράδειγμα άρχεται με τη γνωστή ανανταπόδοτη ρητορική ερώτηση του Σενέκα και τελειώνει με μια απαξιωτική επιφώνηση για τον Βήδιο Πολλίωνα. Μέσα από ένα σχήμα λιτότητας εκφράζεται το καθολικό μίσος προς έναν άνθρωπο ο οποίος δεν διστάζει να ταΐζει με ανθρώπινο αίμα τις μύραινες που εκτρέφει στο σπίτι του και να δίνει εντολή να ρίχνονται στα τρομακτικά αυτά ψάρια οι δούλοι που με οποιοδήποτε τρόπο θεωρεί ότι τον προσβάλλουν (*Quis non Vedium Pollionem peius oderat quam servi sui, quod muraenas sanguine humano saginabat et eos, qui se aliquid offenderant, in vivarium, quid aliud quam serpentium, abici iubebat?*, *Clem.* 1.18.2, «Ποιος δεν μίσησε τον Βήδιο Πολλίωνα χειρότερα από όσο οι δούλοι του, διότι έτρεφε τις μύραινες με ανθρώπινο αίμα και αυτούς που τον πρόσβαλλαν με κάποιον τρόπο έδινε εντολή να ρίχνονται στην πισίνα ή τι άλλο παρά στον χώρο με τα ερπετά;»)<sup>477</sup>. Το παράδειγμα τελειώνει με έναν σκληρό λόγο του Σενέκα που δημιουργεί μία εικόνα αποστροφής για έναν τέτοιου είδους άνθρωπο. Του αξίζει χίλιες φορές ο θάνατος είτε ρίχνει τους δούλους του ως βορά των ψαριών που θα καταναλώσει ο ίδιος στη συνέχεια είτε διατηρεί τα ψάρια αυτά για να τα τρέφει με αυτό τον τρόπο (*O hominem mille mortibus dignum, sive devorandos servos obiciebat muraenis, quas esurus erat, sive in hoc tantum illas alebat, ut sic aleret*, *Clem.* 1.18.2, «Άνθρωπος που του άξιζε χίλιες φορές να πεθάνει, είτε έριχνε τους δούλους του ως τροφή στις μύραινες, τις οποίες έτρωγε μετά, είτε τις είχε μόνο για να τις τρέφει με αυτόν τον τρόπο»). Η πρόταση αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο νοηματικό όσο και γλωσσολογικό. Υποβλητική είναι η παρήχηση του **m** στην αρχή (*O hominem mille mortibus dignum*), ενώ αξιοσημείωτη είναι και η χρήση τριών διαφορετικών ρημάτων (*devoro, edo, alo*) για την έννοια του «τρώγω» (*devorandos, esurus erat, alebat/aleret*). Στο πλαίσιο, επομένως, της συζητούμενης *clementia*, το συγκεκριμένο

<sup>477</sup> Την απάνθρωπη αυτή συνήθεια του Βήδιου Πολλίωνα διαβάζουμε επίσης στον Κάσσιο Δίωνα (54.23.1), στον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο (*Nat.Hist.* 9.39) και στον Τερτυλλιανό (*De pallio* 5.6). Από την εποχή του Σενέκα και εξής η σκληρότητα και η τρυφηλή ζωή του Βήδιου Πολλίωνα είχε καταστεί *τόπος* στην ιστοριογραφία και την ηθικολογική λογοτεχνία (πρβ. Πλιν. *Nat. Hist.*9.77, Τακ. *Ann.*1.10).

παράδειγμα λειτουργεί σαφώς αποτρεπτικά, καθώς εικονογραφεί με πολλή ενάργεια ποιες συμπεριφορές θα πρέπει να αποφεύγει ένας ηγεμόνας.<sup>478</sup>

Το σκαιό πρόσωπο του Βήδιου Πολλίωνα επανεμφανίζεται στο *De Ira* άμεσα συναρτημένο με τον Αύγουστο με τον οποίο συναποτελούν μια αντιθετική συζυγία. Αυτό που εξαιρείται περισσότερο είναι βεβαίως το θετικό πρόσωπο του Αυγούστου, ωστόσο η παρουσίαση του αρνητικού προφίλ του Βήδιου Πολλίωνα είναι τόσο ισχυρή, ώστε συνεργεί καταλυτικά στην περαιτέρω προβολή και καταξίωση του θετικού.

Πάγια θέση του Σενέκα, όπως εκφράζεται στο έργο *De Ira*, είναι πως δεν πρέπει να επιβάλλει κανείς τιμωρία σε κάποιον ή να οργίζεται μαζί του τη στιγμή της οργής του, διότι το μόνο που επιτυγχάνεται είναι η ακόμη μεγαλύτερη αύξηση και ενίσχυση του θυμού (*Castigare vero irascentem et ultro obirasci incitare est, Ir. 3.40.1*). Η προτροπή που γίνεται, και η οποία αποτελεί τελικά την αφορμή της εισαγωγής του *exemplum Augusti*, είναι να αντιμετωπίζεται ο οργισμένος με γλυκά, κολακευτικά λόγια· εκτός, αν απέναντί του στέκεται ένας τόσο σημαντικός άνθρωπος, ώστε να είναι σε θέση να περιστείλει την οργή του, όπως ακριβώς έκανε ο Αύγουστος, όταν δειπνούσε με τον Βήδιο Πολλίωνα (*Ir. 3.40.2*). Το παράδειγμα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι δομείται σε δύο μέρη· στο πρώτο πρωταγωνιστεί ο Βήδιος Πολλίων, όπου περιγράφεται το περιστατικό ανάμεσα σε αυτόν και τον δούλο του, ενώ το δεύτερο εστιάζει περισσότερο στον Αύγουστο και στον τρόπο αντιμετώπισης του περιστατικού αυτού.

Αυτό που διαβάζουμε στο έργο *De Clementia* (1.18.2) ως γενική τακτική του Βήδιου Πολλίωνα εναντίον των δούλων του συγκεκριμενοποιείται εδώ με τον πιο αποτρόπαιο τρόπο και μάλιστα παρουσία του ίδιου του αυτοκράτορα. Ο Βήδιος Πολλίων, αγόμενος από την ανεξέλεγκτη οργή του, παρουσιάζεται με χρώματα μελανά επιδεικνύοντας πρωτόγνωρη σκληρότητα και κυνικότητα. Ένας από τους δούλους σπάζει ένα ποτήρι και τότε ο Βήδιος διατάζει αμέσως την τιμωρία του: να τον ρίξουν στη δεξαμενή με τις μύραινες. Ο λόγος του Σενέκα γίνεται στο σημείο αυτό κοφτός και παρατακτικός, χωρίς συνδετικά και υποτάξεις, ενισχύοντας έτσι το κλίμα σκληρότητας που θέλει να μεταδώσει: *Fregerat unus ex servis eius crustallinum; rapi eum Vedius iussit ne vulgari quidem more periturum; murenis obici iubebatur, quas ingentis in piscine continebat. Quis non hoc illum putaret luxuriae causa facere? Saevitia erat* («Ένας από τους δούλους του έσπασε ένα κρυστάλλινο ποτήρι. Ο Βήδιος διέταξε να τον πιάσουν και να τον σκοτώσουν με έναν όμως παράδοξο τρόπο· έδωσε εντολή να τον

---

<sup>478</sup> Πρβ. Tutrone (2013) 530.

ρίζουν στις τεράστιες μύραινες που διατηρούσε σε μία πισίνα. Ποιος δε θα θεωρήσει πως το έκανε αυτό μόνο για επίδειξη; Ήταν πολύ σκληρό»).

Στη συνέχεια περνούμε από τον Βήδιο στον Αύγουστο. Σύμφωνα με τη διήγηση του Σενέκα, ο δούλος γονυπετής παρακαλεί τον αυτοκράτορα όχι να γλιτώσει τον θάνατο, αλλά να απαλλαγεί από αυτό το φρικτό είδος θανάτου που του επεφύλασσε ο κύριός του. Η αντίδραση του Αυγούστου, όπως μας την μεταφέρει ο Σενέκας, αντικατοπτρίζει καθαρά το μέγεθος αλλά και τον πρωτόγνωρο χαρακτήρα της αδικαιολόγητης θηριωδίας του Ρωμαίου Πολλίωνα. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας μένει έκπληκτος μπροστά στον πρωτάκουστο αυτό τρόπο τιμωρίας, απαλλάσσει τον δούλο από την καταδίκη του και δίνει εντολή να σπάσουν όλα τα ποτήρια και να ριχθούν αντ' αυτού στη δεξαμενή των ψαριών: *Motus est novitate crudelitatis Caesar et illum quidem mitti, crustallina autem Omnia coram se frangi iussit complerique piscinam* (Ir. 3.40.3).

Στο δεύτερο αυτό σκέλος του *exemplum* είναι σαφής η πρόθεση του Σενέκα να απευθύνει λόγο επαινετικό και εγκωμιαστικό για τον αυτοκράτορα Αύγουστο. Η πρόθεση επαίνου του Αυγούστου ανιχνεύεται ήδη από την αρχή, όταν τον διακρίνει από τους άλλους κοινούς ανθρώπους, τον ξεχωρίζει ως κάτι ιδιαίτερο (*tanta persona eris*). Το εγκώμιο του Σενέκα γίνεται όλο και πιο έντονο, όταν επισημαίνεται ότι ο Αύγουστος ως πιο ισχυρός νομιμοποιείται να επιπλήττει ακόμη και τους φίλους του και διαθέτει την ικανότητα να διαχειρίζεται με τρόπο δίκαιο και ορθό τη θέση ισχύος του (*Fuit Caesari sic castigandus amicus; bene usus est viribus suis*, Ir. 3.40.4).<sup>479</sup> Αξίζει να υπογραμμιστεί η επιλογή του Σενέκα να δραματοποιήσει τη σκηνή της επίπληξης του Βήδιου Πολλίωνα από τον Αύγουστο χρησιμοποιώντας τον ευθύ λόγο. Με τον τρόπο αυτό εικονοποιείται με ευκρίνεια η αρχική προτροπή του Σενέκα να μην επιβάλλει κανείς τιμωρία σε κάποιον ή να οργίζεται μαζί του τη στιγμή της οργής του εκτός και αν πρόκειται για ένα τόσο σημαντικό πρόσωπο και επιβεβαιώνεται έτσι ρητά η ανωτερότητα του Αυγούστου και η διαφορετικότητά του από τους υπόλοιπους κοινούς θνητούς.<sup>480</sup> Μέσα από τα λόγια του Αυγούστου αποκαλύπτεται το μέγεθος της παραφροσύνης του Βήδιου· «Δίνεις εντολή να αρπάξουν ανθρώπους από το δείπνο και να τους οδηγήσουν στον θάνατο με τρόπο

<sup>479</sup> Όπως επισήμανε ο Syme (1961) 28, ο Βήδιος Πολλίων «was one of those valuable partisans of dubious morality, whom it may be expedient to curb or discard in the season of peace and ostensibly normal government». Βλ. Tutrone (2013) 528.

<sup>480</sup> Ο Αύγουστος επιθυμούσε να προβάλλει τον εαυτό του ως το καλύτερο *exemplum* και προσπαθούσε τόσο στην ιδιωτική του ζωή όσο και στις δημόσιες εμφανίσεις του να ενσαρκώνει αδιάλειπτα τους λεγόμενους *mores maiorum*, Zanker (1988) 159.

πρωτόγνωρο;<sup>481</sup> Τι θα έκανες αν έσπαζε ένα δικό σου ποτήρι, θα έβγαζες τα σωθικά τους;» (*E convivio rapi homines imperas et novi generis poenis lancinari? Si calix tuus fractus est, viscera hominis distrahentur?*). Τόσο παραδομένος είναι στον θυμό του ο Πολλίων, ώστε ούτε η παρουσία του ίδιου του αυτοκράτορα δεν μπορεί να λειτουργήσει ως ανασταλτικός παράγοντας της αγριότητάς του.<sup>482</sup> Ανάμεσα στα δύο πρόσωπα αναπτύσσεται, επομένως, μία ξεκάθαρη αντιθετική σχέση. Το χάσμα που τους χωρίζει είναι ανυπέρβλητο. Σκληρός, άδικος και αποτρόπαιος ο Βήδιος Πολλίων, επιεικής, συγκαταβατικός, δίκαιος και πράος ο αυτοκράτορας, αν και σε θέση ισχύος έναντι των άλλων.<sup>483</sup>

## 2.4 Μάρκος Καίλιος Ρούφος

Στο τρίτο βιβλίο του διαλόγου *De Ira* ο Σενέκας ανακαλεί το παράδειγμα του Ρωμαίου ρήτορα της κικερώνειας περιόδου Μάρκου Καίλιου Ρούφου (*Ir.* 3.8.6), γνωστού για τον ευέξαπτο και θερμόαιμο χαρακτήρα του.<sup>484</sup> Έχοντας ως στόχο του να εισηγηθεί τρόπους καταστολής και ελέγχου του θυμού, ο Σενέκας καταθέτει την πρόταση πως είναι επιβεβλημένη η συναναστροφή με ανθρώπους πράους και ήμερους και αυτό διότι, σύμφωνα πάντα με τον Σενέκα, είναι καταλυτική η επίδραση που ασκείται από τις παρέες και με μεγάλη ευκολία υιοθετούνται τα ήθη και οι συνήθειες αυτών που βρίσκονται δίπλα σε κάποιον: *Cum placidissimo et facillimo et minime anxio morosque vivendum est;*

<sup>481</sup> Είναι η τρίτη φορά που τονίζει ο Σενέκας τον πρωτάκουστο χαρακτήρα της τιμωρίας που επιβάλλει ο Βήδιος Πολλίων. Αρχικά έκανε λόγο για μη συνηθισμένο τρόπο θανάτωσης (*ne vulgari more*), στη συνέχεια αναφέρθηκε στην έκπληξη του Αυγούστου εξαιτίας της καινοφανούς σκληρότητας (*novitate crudelitatis*) και τώρα στο σημείο αυτό για τιμωρία νέου είδους (*novi generis poenis*).

<sup>482</sup> Η συμπεριφορά του Πολλίωνα προς τους δούλους του και η αντιμετώπισή του από τον Αύγουστο είχε καταστεί δημοφιλές ανεκδοτολογικό θέμα στην αρχαιότητα. Ο Οβίδιος επικροτεί την κατεδάφιση της πολυτελούς έπαυλης του Πολλίωνα από τον Αύγουστο ως μία τρανή ένδειξη αποδοκιμασίας προς την υπερβολική πολυτέλεια (*Fasti* 6.639-648).

<sup>483</sup> Η σχέση ανάμεσα σε αφέντη και δούλο, σύμφωνα με τον Roller (2001) 244, παρουσιάζεται εκτενώς στον Σενέκα ως ένα αρνητικό παράδειγμα για τη σχέση του άρχοντα με τους υπηκόους του, όπως π.χ. διαφαίνεται στο προκειμένο περιστατικό με τον Βήδιο Πολλίωνα. Η κριτική που ασκεί ο Σενέκας στον Βήδιο Πολλίωνα για τη σκληρότητα που επέδειξε απέναντι στον δούλο του (18.2), η δήλωσή του στο 18.3 ότι οι σκληροί άρχοντες, όπως ακριβώς και οι σκληροί αφέντες, εγείρουν το μίσος εναντίον τους και αποκτούν κακή φήμη, καθώς και ο ισχυρισμός στο 26.1 ότι τα έθνη εκδικούνται την αγριότητα των τυράννων όπως οι δούλοι τους αφέντες τους, όλα αυτά αποτελούν ουσιαστικά προειδοποίηση για τις αρνητικές συνέπειες που θα προκύψουν για τον αυτοκράτορα, αν τυχόν προσαρμόσει τις σχέσεις του προς τους υπηκόους του στα πρότυπα της σχέσης δούλου-αφέντη (Roller 246).

<sup>484</sup> Ο Μάρκος Καίλιος Ρούφος φημιζόταν για τον άσωτο και χωρίς όρια τρόπο ζωής του (π.χ. Βαλ. Μαξ. 4.2.7 όπου η ζωή του Καίλιου χαρακτηρίζεται ως *vita inquinata*). Μετά από το *tirocinium fori* υπό την κηδεμονία του Κικέρωνα, ακολούθησε μία επιτυχημένη πολιτική καριέρα που κατέληξε στο αξίωμα του *praetor peregrinus* το 48 π.Χ. Το 56 π.Χ. ο Καίλιος οδηγήθηκε σε δίκη με την κατηγορία της άσκησης δημόσιας βίας (*de vi*). Στη δίκη αυτή τον υπερασπίστηκε ο Κικέρωνας με τον λόγο του *Pro Caelio*. Η περίφημη αυτή δίκη και η φιλία του με τον Κικέρωνα επισκίασε τελικά τη σημασία των ενεργειών του και τον αντίκτυπο που είχε η συμπεριφορά του σε γεγονότα των τελευταίων χρόνων της ρεπουμπλικανικής περιόδου.

*sumuntur a conversantibus mores* (Ir. 3.8.1). Χαρακτηριστικές είναι οι δύο πολύ εύστοχες παρομοιώσεις που αναφέρει προκειμένου να στηρίξει τη θέση του αυτή και οι οποίες προβάλλουν αντίστοιχα τις δύο όψεις, θετική και αρνητική, της επίδρασης των ανθρώπινων σχέσεων· όπως οι διάφορες σωματικές ασθένειες μεταδίδονται μέσω της επαφής με τους άλλους ανθρώπους, το ίδιο και τα πνευματικά νοσήματα και πάθη μεταγίγονται σε αυτούς που είναι κοντά στον «νοσοούντα» (...*et ut quaedam in contactos corporis vitia transiliunt, ita animus mala sua proximis tradit*), ενώ αρκεί να δούμε και τι ισχύει στο ζωικό βασίλειο, όπου τα άγρια θηρία εξημερώνονται και αποθέτουν την εγγενή αγριότητά τους, όταν έλθουν σε μακρόχρονη επαφή με τον άνθρωπο (Ir. 3.8.3: *Quae res quantum possit intelleges, si videris feras quoque convictu nostro mansuescere nullique etiam immani bestiae vim suam permanere, si hominis contubernium diu passa est*, «Θα καταλάβεις πόσο δυνατό πράγμα είναι αυτό, αν προσέξεις ότι και τα άγρια ζώα γίνονται ήμερα μέσα από την επαφή τους με μας και ότι όλα τα θηρία, ανεξάρτητα από το πόσο άγρια είναι, παύουν να είναι άγρια αφού περάσουν πολύ χρόνο με τον άνθρωπο»<sup>485</sup>). Αυτός, επομένως, που ζει με ήρεμους και μειλίχιους ανθρώπους επηρεάζεται από το παράδειγμά τους και βελτιώνεται και δεν υποτροπιάζει έτσι το πάθος της οργής του αφού εκλείπουν οι αφορμές ανάφλεξης του (*Accedit huc, quod non tantum exemplo melior fit qui cum quietis hominibus vivit, sed quod causas irascendi non invenit nec vitium suum exercet*, Ir. 3.8.3).

Μετά από όλα αυτά τα θεωρητικά, έρχεται λογικά και η στιγμή της έμπρακτης απόδειξης τους μέσω του παραδείγματος του Καίλιου Ρούφου. Το *exemplum* άρχεται δίνοντας τα απαραίτητα διακριτικά του κεντρικού προσώπου, *Caelium oratorem fuisse iracundissimum constat*, και στη συνέχεια επικεντρώνεται σε ένα περιστατικό κατά το οποίο ο Καίλιος Ρούφος δειπνούσε με έναν πελάτη του· αυτός αποφάσισε πως δεν θα εναντιωνόταν σε αυτά που θα έλεγε ο Καίλιος, αλλά αντίθετα θα παρουσιαζόταν συγκαταβατικός και διαλλακτικός προκειμένου να αποφευχθούν συγκρουσιακές καταστάσεις.<sup>486</sup> Το παράδοξο, αλλά ταυτόχρονα και ενδεικτικό του εκρηκτικού χαρακτήρα του, είναι πως ο Καίλιος οργίζεται ακριβώς γιατί δεν υπήρξε οποιαδήποτε

<sup>485</sup> Εντύπωση προκαλεί στη συγκεκριμένη παρομοίωση η επιλογή του Σενέκα να διατυπώσει μέσα σε μία περίοδο την ίδια ακριβώς θέση δύο φορές με διαφορετικό λεκτικό και φραστικό τρόπο. Κατ' αρχάς τα άγρια θηρία δηλώνονται ως *ferae*, η επαφή με τους ανθρώπους ως *convictu nostro* και η εξημέρωση με το απαρέμφατο *mansuescere*: στη συνέχεια της περιόδου τα άγρια θηρία γίνονται *immanis bestia*, η επαφή με τους ανθρώπους εκφράζεται μέσα από την υποθετική πρόταση *si hominis contubernium diu passa est* και η εξημέρωση με τη φράση *vim suam permanere*.

<sup>486</sup> Αξίζει να σημειωθεί η αντίθεση ανάμεσα στα δύο πρόσωπα· ο Καίλιος εξ αρχής ορίζεται ως *iracundissimus* και αυτό τον φέρνει σε πλήρη διάσταση από τον ομοτράπεζό του, έναν άνθρωπο *lectae patientiae*.

πρόκληση από τον συνδαιτυμόνα του και αναφωνεί επιτακτικά “*Dic aliquid contra, ut duo simus!*” («Πες κάτι αντίθετο για να είμαστε δύο!»).<sup>487</sup> Ωστόσο, παρά την πρόσκαιρη αυτή έκρηξη του, αφού δεν υπάρχει αντίπαλος, ο Καίλιος αναγκάζεται να υποχωρήσει. Με το παράδειγμά του, επομένως, επιτυγχάνει να πιστοποιήσει και να επιβεβαιώσει όσα θεωρητικά εξέθεσε ο Σενέκας προηγουμένως σχετικά με τη σημασία της παρουσίας των κατάλληλων ανθρώπων γύρω μας. Ολοκληρώνοντας έτσι το *exemplum* ο Σενέκας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αν έχουμε την αυτογνωσία ότι είμαστε οξύθυμοι, καλύτερα να επιλέξουμε τη συναναστροφή ανθρώπων ήρεμων και υπομονετικών που δεν θα συγκρούονται μαζί μας, έστω και με τον κίνδυνο να εθιστούμε στο να χαϊδεύουν τα αυτιά μας, διότι με τον τρόπο αυτό θα καταφέρουμε να κρατήσουμε ανενεργό το πάθος του θυμού (*Ir.* 3.8.7).

Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να επισημάνουμε ότι με αφορμή την εξέταση του πάθους της οργής και πίσω από τις ποικίλες παραινέσεις που διατυπώνει ο Σενέκας, είναι σε θέση να διακρίνει κανείς και την ουσιαστική λειτουργία που επιτελούν γενικά τα παραδείγματα, είτε *ad imitandum* είτε *ad fugiendum* και την ισχυρή επίδραση που ασκούν. Τα θετικά παραδείγματα τίθενται ενώπιόν μας προκειμένου να συμβάλουν στην ηθική μας βελτίωση μεταλαμπαδεύοντάς μας, μέσω της αδιάλειπτης επαφής μαζί τους, τις αρετές που διαθέτουν, ενώ τα αρνητικά τίθενται ενώπιόν μας για άμεση αποφυγή, ώστε να εκλείψει ο κίνδυνος της μετάδοσης νοσηρών παθών. Αυτό ανακαλεί στη μνήμη μας τα όσα αναφέρει ο Σενέκας στην επιστολή 94 (*Ep.* 94.68) σχετικά με τους οδηγούς ζωής που θα πρέπει να έχουμε.

## 2.5 Δημήτριος (απελεύθερος του Πομπηίου)

Μια επιπλέον προσωπικότητα του ταραγμένου πρώτου προχριστιανικού αιώνα μνημονεύει ο Σενέκας στο έργο *De tranquillitate animi* (*Tr.* 8.6). Πρόκειται για τον απελεύθερο του Πομπηίου Δημήτριο, ο οποίος φημιζόταν για τα πλούτη που απέκτησε κατά την περίοδο των προγραφών στη Ρώμη.<sup>488</sup> Το *exemplum* του Δημήτριου αντιπαραβάλλεται σε αυτό του περίφημου κυνικού φιλόσοφου Διογένη λειτουργώντας ως ένα ισχυρό αντιπαράδειγμα.

<sup>487</sup> Ήταν επιδίωξη πολλών η λεκτική αντιπαράθεση με καλεσμένους, διότι πίστευαν πως έτσι απέφευγαν τον κίνδυνο της κολακείας που κρυβόταν στα ευγενικά λόγια (Πλουτ. *Αντών.* 24.7-12, Ορατ.. *Ep.* 1.18.15-20), Roller (2001) 152.

<sup>488</sup> Για τη μεγάλη πολιτική σημασία που είχε αποκτήσει βλ. Πλουτ. *Κάτων*, 13, όπου περιγράφεται το ευτράπελο εκείνο περιστατικό της μεγαλειώδους υποδοχής του Κάτωνα στην Αντιόχεια θεωρώντας ότι καταφθάνει ο Δημήτριος. Στον Βίο του Πομπηίου, επίσης, γίνεται αναφορά στις επαύλεις και τους πολυτελείς κήπους που διέθετε (Πλουτ. *Πομπήιος*, 40).

Τα δύο αυτά παραδείγματα τίθενται κάτω από τον προγραμματικό τίτλο που δίνει ο ίδιος ο Σενέκας στη συζήτηση: τα πλούτη ως η μεγαλύτερη πηγή ανθρώπινης δυστυχίας (*Tr.* 8.1, *Transeamus ad patrimonia, maximam humanarum aerumnarum materiam*, «Ας περάσουμε τώρα στο θέμα των πατρικών περιουσιών, που αποτελεί την πηγή για τις μεγαλύτερες ανθρώπινες στενοχώριες»). Η θέση που προβάλλεται και υποστηρίζεται πως ο πόνος του να μην έχεις πλούτη είναι ελαφρύτερος από τον πόνο της απώλειας αυτών αποτελεί ουσιαστικά το προανάκρουσμα για να εισαχθούν τα δύο *exempla*, τα οποία εκπροσωπούν τις δύο ομάδες, τους κατέχοντες και τους μη κατέχοντες (*Itaque cogitandum est, quando levior dolor sit non habere quam perdere / Tolerabilius autem est, ut dixi, faciliusque non acquirere quam amittere, ideoque laetiores videbis, quos numquam fortuna respexit, quam quos deseruit.*<sup>489</sup>

Προηγείται το θετικό παράδειγμα του φιλόσοφου Διογένη, ο οποίος ως *vir ingentis animi* κατάφερε να μην έχει τίποτε στην κατοχή του για να του αφαιρεθεί. Για τον Σενέκα η ακτημοσύνη αυτή του Διογένη αποτελεί και την πηγή της ευτυχίας του. Αυτό εκφράζεται μέσα από έναν υποθετικό λόγο: *Putabo hunc non esse felicem, si quem mihi alium inveneris, cui nihil pereat* (*Tr.* 8.4, «Θα θεωρώ ότι δεν είναι ευτυχής ο Διογένης, αν μπορέσεις να μου βρεις κάποιον άλλο που δεν έχει τίποτα να χάσει»), ενώ ενισχύεται ακόμη περισσότερο με την απευθείας σύνδεση και σύγκριση του Διογένη με τους αθάνατους θεούς. Αν κάποιος αμφισβητεί την ευτυχία αυτού, τότε είναι δυνατόν να αμφισβητήσει και την κατάσταση αναλλοίωτης ευτυχίας που βιώνουν οι ίδιοι οι θεοί, οι οποίοι δεν διαθέτουν ούτε κτήματα, ούτε κήπους, ούτε πλούσιες εσοδείες (*Si quis de felicitate Diogenis dubitat, potest idem dubitare et de deorum immortalium statu, an parum beate degant, quod illis nec praedia nec horti sint nec alieno colono rura pretiosa nec grande in foro faenus*).<sup>490</sup> Με ένα ασύνδετο που προκαλεί αίσθηση αποτυπώνει ο Σενέκας και εκθειάζει την ακτημοσύνη των θεών που όλα τα δίνουν και τίποτα δεν κατέχουν: *nudos videbis deos, omnia dantis, nihil habentis* («θα δείτε τους θεούς

---

<sup>489</sup> *Tr.* 8.2, «Γι' αυτό λοιπόν και θα πρέπει να σκεφτούμε πόσο μικρότερη είναι η λύπη μας, όταν δεν έχουμε χρήματα παρά όταν έχουμε και τα χάσουμε», *Tr.* 8.3, «Είναι όμως περισσότερο, όπως είπα, υποφερτό και εύκολο να μην τα έχεις αποκτήσει παρά να τα χάσεις, και γι' αυτό θα δεις ότι εκείνοι που ποτέ δεν τους επισκέφθηκε η τύχη είναι πιο χαρούμενοι από εκείνους που τους έχει εγκαταλείψει», (μτφ. Ν. Πετρόχειλος). Αξίζει να προσεχθεί στο σημείο αυτό η ευκολία με την οποία ο Σενέκας επαναλαμβάνει την ίδια ακριβώς θέση χρησιμοποιώντας διαφορετικό ισοδύναμο λεξιλόγιο: η φράση *levior dolor* μετατρέπεται στα δύο επιρρήματα συγκριτικού βαθμού *tolerabilius* και *facilius*, ενώ τα απαρέμματα *non habere* και *perdere* αλλάζουν σε *non acquirere* και *amittere*.

<sup>490</sup> *Tr.* 8.5, «Αν αμφιβάλλει κανείς για την ευτυχία του Διογένη, τότε θα μπορούσε να αμφιβάλλει επίσης και για την κατάσταση των αθάνατων θεών, να αναρωτηθεί δηλαδή μήπως είναι δυστυχέστατοι, επειδή δεν έχουν κτήματα, ούτε κήπους, ούτε πανάκριβες εκτάσεις γης, που κάποιος ξένος μισθωτής τις καλλιεργεί, ούτε μεγάλα έντοκα κεφάλαια στην αγορά», (μτφ. Ν. Πετρόχειλος).

γυμνούς, όλα να τα δίνουν και τίποτε να μην έχουν»). Καταφεύγοντας στη γνωστή τεχνική των ερωτήσεων θίγει έμμεσα τη ματαιοδοξία των πολλών που ψάχνουν την ευτυχία μέσα από τα υλικά αγαθά και χαρίζοντας ταυτόχρονα στο κείμενό του αμεσότητα με τις ερωτήσεις σε δεύτερο ενικό πρόσωπο μέμφεται όλους αυτούς που μακαρίζουν τους κατέχοντες (*Non te pudet, quisquis divitiis adstupes?...Hunc tu pauperem putas an dis immortalibus similem, qui se fortuitis omnibus exuit?*).<sup>491</sup>

Με μια ερώτηση εισάγεται και το σύντομο αντιπαράδειγμα του Δημήτριου το οποίο καλείται να δώσει την αντίθετη όψη των πραγμάτων, προς περαιτέρω επίρρωση βέβαια της εικόνας του Διογένη. Το *exemplum* περιορίζεται σε δύο μόνο προτάσεις όπου επιτυγχάνει ο Σενέκας να υποβάλει την έντονη ειρωνεία του και να καυτηριάσει την υπερβολή που διέκρινε τον πρώην δούλο του Πομπηίου. Η εναρκτήρια ερώτηση ανακαλεί παρόμοιου τύπου ερωτήσεις που υποβλήθηκαν, όταν το θέμα ήταν και πάλι η πραγματική ευτυχία<sup>492</sup> και προδίδει την κριτική στάση του Σενέκα απέναντι στο συγκεκριμένο πρόσωπο: *Feliciorem tu Demetrium Pompeianum vocas, quem non puduit locupletiozem esse Pompeio?* («Θα αποκαλούσες ευτυχή τον Δημήτριο, τον απελεύθερο του Πομπηίου, που δεν ντρεπόταν να είναι πιο πλούσιος από τον Πομπήιο;»). Η δεύτερη πρόταση του παραδείγματος εστιάζει στο μέγεθος της ματαιοδοξίας του Δημήτριου που αυξάνεται σταδιακά καθώς αυξάνεται και η περιουσία του. Πώς μπορεί να θεωρηθεί ευτυχισμένος αυτός που, ενώ παλαιότερα θεωρούσε πολυτέλεια την κατοχή δύο δούλων και πολύ άνετη ακόμα και μια αποθήκη, τώρα έχει την απαίτηση κάθε μέρα οι δούλοι του να του δίνουν αναφορά σαν να πρόκειται για τον επικεφαλής του στρατού;<sup>493</sup>

Μπροστά στον αλαζόνα και υπερβολικό νεόπλουτο πρώην δούλο αντιπαρατίθεται ο λιτός αλλά σοφός, και εν τέλει πραγματικά ευτυχής, φιλόσοφος Διογένης, ο οποίος επανέρχεται στο προσκήνιο με τον αντιθετικό σύνδεσμο *at*. Όταν έφυγε ο μοναδικός δούλος που κατείχε, ο Διογένης δεν θέλησε να τον φέρει πίσω, δηλώνοντας χαρακτηριστικά πως θα ήταν ντροπή γι' αυτόν να μην μπορεί να ζήσει χωρίς τον δούλο του τη στιγμή που αυτός μπορεί να ζήσει χωρίς τον Διογένη: "*Turpe est,*" *inquit,* "*Manen sine Diogene posse vivere, Diogenem sine Mane non posse*" (Tr. 8.7). Το παράδειγμα, λοιπόν, του Δημητρίου και του Διογένη εντάσσεται στον ευρύτερο κύκλο του προσφιλούς διπόλου *vir publicus*- και κατ' επέκταση του διπόλου *felix-infelix*.

<sup>491</sup> Tr. 8.5, «Μα δεν ντρέπεσαι εσύ που υποκλίνεσαι στα πλούτη;...Θεωρείς ότι είναι φτωχός αυτός που απογύμνωσε τον εαυτό του από όσα του έδωσε η τύχη ή, αντίθετα, ότι είναι όμοιος με τους θεούς;».

<sup>492</sup> Πρβ. *Prov.* 3.9.

<sup>493</sup> Πρβ. Garnsey (1996) 58 και Wiedemann (1981) 88-89.



## 2.6 Γάιος Γράκχος και Λίβιος Δρούσος

Στο έκτο βιβλίο του έργου *De Beneficiis*<sup>494</sup> μπαίνουν στο στόχαστρο του Σενέκα δύο παλαιότερες προσωπικότητες του 2<sup>ου</sup> αι. π.Χ., ο Γάιος Γράκχος και ο Λίβιος Δρούσος. Η συζήτηση στρέφεται γύρω από το θέμα της φιλίας και ο Σενέκας δράττεται της ευκαιρίας να αποδοκιμάσει και να αμφισβητήσει την ουσιαστική αξία της *amicitia* στην πολιτικοκοινωνική της διάσταση που κυριαρχούσε στα ρεμπουπλικανικά και αυτοκρατορικά χρόνια φωτίζοντας και προκρίνοντας ταυτόχρονα την ηθική της διάσταση. Προτού εισαγάγει το *exemplum* του Γάιου Γράκχου και του Λίβιου Δρούσου, επισημαίνει ο Σενέκας ότι η πραγματική φιλία σπανίζει και για να συνειδητοποιήσει κάποιος πόσο μεγάλη είναι η αξία της φιλίας θα πρέπει να αντιληφθεί ότι δίνει πολλά σε αυτόν που προσφέρει έναν φίλο (*Ben. 6.33.3*). Προχωρώντας γίνεται πιο έντονος και αφήνοντας σαφείς αιχμές για τις πελατειακού τύπου σχέσεις φιλίας, υπογραμμίζει πως δεν μπορούν να θεωρηθούν φίλοι αυτοί που στέκονται στη γραμμή και σου κτυπούν την πόρτα και τους οποίους χωρίζεις σε αυτούς που θα δεχθείς πρώτους και σε αυτούς που θα δεχθείς δεύτερους (*Ben. 6.33.4: Non sunt isti amici, qui agmine magno ianuam pulsant, qui in primas et secundas admissiones digeruntur*).<sup>495</sup>

Η επισήμανση αυτή αποτελεί και το προανάκρουσμα για το παράδειγμα που θα ακολουθήσει. Προηγείται μια γενική αναφορά στη συνήθεια που υπήρχε, στο πλαίσιο του θεσμού της *amicitia*,<sup>496</sup> να συνωστίζονται κάποιοι έξω από τα σπίτια των ισχυρών και να ζητούν ακρόαση.<sup>497</sup> Η συνήθεια αυτή προϋπέθετε τον διαχωρισμό των «φίλων» σε πρώτους και δεύτερους, αποδίδεται στους βασιλείς και σε όσους επιδίωκαν να τους μιμηθούν και θεωρείται από τον Σενέκα απότοκο της μεγάλης τους αλαζονείας (*Ben. 6.34.1*).

---

<sup>494</sup> Η ανταλλαγή ευεργεσιών (δώρων και υπηρεσιών) ήταν ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της ελληνικής και ρωμαϊκής κοινωνίας σε όλες τις περιόδους. Η σημασία αυτή αντανακλάται και στο πλήθος των φιλοσοφικών έργων που ασχολούνται με το συγκεκριμένο φαινόμενο (βλ. π.χ. Inwood (1995) 242 κ.ε.). Από όλα τα έργα που γράφτηκαν μετά από τον Αριστοτέλη σώζονται δύο μόνο, γραμμένα από Ρωμαίους συγγραφείς και ιδωμένα μέσα από τον φακό της στωικής φιλοσοφίας. Πρόκειται για το έργο του Κικέρωνα *De officiis* και το *De Beneficiis* του Σενέκα. Στα επτά βιβλία του έργου ο Σενέκας επιχειρήσει να καταρτίσει μία *lex vitae* επεξηγώντας πώς πρέπει κάποιος να δίνει, να δέχεται και να επιστρέφει σωστά μία ευεργεσία. Τόσο ο Κικέρωνας όσο και ο Σενέκας καθιστούν σαφές πως η ανταλλαγή δώρων και ευεργεσιών θεωρούνταν ζωτικής σημασίας για τη λειτουργία της αρχαίας κοινωνίας στη Ρώμη όπως και στην Ελλάδα, καθώς αποτελούσε παράγοντα συνεκτικότητας (*Ben. 1.4.2, Off. 1.22*), ενώ ταυτόχρονα επισημαίνουν τη διασπαστική και αποδιοργανωτική δύναμη της αχαριστίας και της αγνωμοσύνης (*Ben. 1.10.4, Off. 1.47-48*), Griffin (2003) 92.

<sup>495</sup> Βλ. Winterling (1999) 121.

<sup>496</sup> Η έννοια της *amicitia* στην αρχαία Ρώμη δεν είχε τόσο ηθική όσο πολιτική και κοινωνική διάσταση. Για τον ορισμό της ρωμαϊκής *amicitia* βλ. Brunt (1965) και Konstan (1997).

<sup>497</sup> Ομοιότητες έχουν επισημανθεί ανάμεσα στους *φίλους* κατά την Ελληνιστική εποχή και τους *amicos Caesaris* ιδιαίτερα όσον αφορά τη διάκριση που προκύπτει από την ύπαρξη μίας *cohors prima admissionis, secundae admissionis* κλπ., Wallace-Hadrill (1996) 289.

Στη συνέχεια, προκειμένου να εξειδικεύσει το θέμα, ο Σενέκας στρέφεται στη ρωμαϊκή πραγματικότητα (*apud nos*) και συγκεκριμένα στον Γράκχο και τον Λίβιο Δρούσο.<sup>498</sup> Πρόκειται για ένα σύντομο παράδειγμα δύο προτάσεων με σαφείς ωστόσο αιχμές. Η μία πρόταση εκθέτει την τακτική αυτή της κατά παραγγελίαν φιλίας που υιοθέτησαν και εφάρμοσαν τα δύο αυτά πρόσωπα, τα οποία κατέτασσαν τους φίλους τους σε τάξεις και τους δέχονταν είτε προσωπικά, είτε μαζί με άλλους είτε ως πλήθος. Χαρακτηριστικό είναι στην περίπτωση αυτή το ρήμα *segrego* που χρησιμοποιεί ο Σενέκας: *C. Gracchus et mox Livius Drusus instituerunt segregare turbam suam et alios in secretum recipere, alios cum pluribus, alios universos* (*Ben.* 6.34.2, «Ο Γάιος Γράκχος και λίγο μετά ο Λίβιος Δρούσος καθιέρωσαν τη συνήθεια να ξεχωρίζουν το πλήθος που ερχόταν σε αυτούς και άλλους να τους δέχονται προσωπικά, άλλους σε ομάδες και άλλους ως πλήθος»). Η δεύτερη πρόταση επισφραγίζει το *exemplum* μέσα από έναν λόγο κοφτό και ακαριαίο. Το επίρρημα *itaque* υποβάλλει την ιδέα του συμπεράσματος και το ισχυρό ασύνδετο σε συνδυασμό με το ομοιοτέλευτον επιτείνει το τελικό ειρωνικό σχόλιο του Σενέκα, την οξεία αιχμή του που εστιάζει στην απουσία πραγματικών φίλων για τύπους όπως ο Γράκχος και ο Λίβιος Δρούσος: *Habuerunt itaque isti amicos primos, habuerunt secundos, numquam veros* (*Ben.* 6.34.2, «Αυτοί λοιπόν είχαν πρώτους φίλους, είχαν δεύτερους φίλους αλλά κανέναν φίλο πραγματικό»). Η ειρωνεία εμφιλοχωρεί στην τραγική διαπίστωση πως, ενώ διαχωρίζαν τους υποτιθέμενους φίλους τους σε πρώτης και δεύτερης κατηγορίας, στην πραγματικότητα δεν διέθεταν κανένα αληθινό. Η τραγικότητα εντείνεται ακόμη περισσότερο με την αντίθεση που δημιουργείται ανάμεσα στη φράση *numquam veros (amicos)* και στην αρχική αναφορά σε *turbam suam*.<sup>499</sup>

## 2.7 Τιβέριος Καίσαρ

Αφού προετέθησαν ως πρωτόπλους τα παραδείγματα τα προερχόμενα από το παρελθόν της Ρώμης, κυρίως του πρώτου αιώνα π.Χ., μεταβαίνουμε στο σημείο αυτό σε μία ιδιόμορφη και ιδιότυπη οικογένεια αρνητικών παραδειγμάτων, αυτών που είναι σύγχρονοι ή σχεδόν σύγχρονοι με τον Σενέκα. Η κατηγορία αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την άποψη ότι πρόκειται για πρόσωπα που δεν ανήκαν στην κοινόκτητη έκταση των παραδοσιακών *exempla*, δεν περιβάλλονταν από μια ήδη διαμορφωμένη παράδοση, ήταν ωστόσο οικεία και αναγνωρίσιμα από τους αναγνώστες των έργων του

<sup>498</sup> Κατείχαν το αξίωμα του δημάρχου κατά τις χρονολογίες 123-2 π.Χ. και 91 π.Χ. αντίστοιχα.

<sup>499</sup> Η αντίθεση αυτή είχε ήδη προτεθεί, όταν ο Σενέκας δήλωνε πως η μεγαλύτερη έλλειψη πραγματικών φίλων εντοπίζεται εκεί ακριβώς που φαινομενικά δείχνουν να αφθονούν (*Ben.* 6.33.3: *quae non aliubi magis deest, quam ubi creditor abundare*).

Σενέκα, καθώς ήταν πρόσωπα της εποχής τους. Στην εν λόγω ομάδα των *exempla negativa* ανήκει μία ευρεία γκάμα προσωπικοτήτων, από αυτοκράτορες μέχρι ήσσοнос πολιτικής σημασίας και εντελώς άγνωστα σε μας ονόματα. Παρ' όλο που αριθμητικά δεν είναι πολλά τα παραδείγματα αυτά, κανείς δεν θα πρέπει να αμφισβητήσει την ιδιαίτερη δυναμική που εκπέμπουν. Η χρήση σύγχρονων, μη επιφανών, κλασικών ιστορικών παραδειγμάτων διαθέτει το πλεονέκτημα της εγγύτητας<sup>500</sup> και αποτελεί ένα ισχυρότερο και αποτελεσματικότερο ίσως μέσο πειθούς.<sup>501</sup>

Επικεφαλής της εξέτασης τίθεται δικαιοματικά ο αυτοκράτορας Τιβέριος Καίσαρας, ο οποίος εμφανίζεται ως *exemplum negativum* τρεις φορές στο έργο του Σενέκα και συγκεκριμένα στον διάλογο *De Beneficiis* (*Ben.* 5.25.2, 2.7.2-3, 3.26.1).<sup>502</sup> Στην πρώτη περίπτωση ο Ρωμαίος αυτοκράτορας εισάγεται αμέσως μετά τον Ιούλιο Καίσαρα ως ισχυρό αντιπαράδειγμά του. Θεματικός άξονας της συζήτησης είναι τα ευεργετήματα και οι ανταποδόσεις τους και όπως ισχυρίζεται ο Σενέκας δεν θα πρέπει να παραλείπουμε να υπενθυμίζουμε, όταν και όποτε μας δίνεται η ευκαιρία, την ανάγκη εξόφλησης χρωστούμενων ευεργεσιών.<sup>503</sup>

Αυτό που προηγείται είναι η λεπτομερής αφήγηση ενός περιστατικού ανάμεσα στον Ιούλιο Καίσαρα, τον οποίο ο Σενέκας ονομάζει *divus Iulius*, και έναν παλιό στρατιώτη του (*Ben.* 5.24.1-3). Ο βετεράνος αυτός στρατιώτης δεν διστάζει να υπενθυμίσει στον Καίσαρα την ουσιαστική βοήθεια που του είχε προσφέρει κάποτε στην Ισπανία, όταν είχε στραμпуλήξει τον αστράγαλό του κοντά σε έναν ποταμό. Εντύπωση προκαλεί η άμεση ανταπόκριση του Ιούλιου Καίσαρα, ο οποίος αναγνωρίζει χωρίς προσκόμματα το καλό που του έχει γίνει και φροντίζει την ίδια στιγμή να το ανταποδώσει.

Σε πλήρη αντιδιαστολή βρίσκεται ο Τιβέριος, του οποίου η αντίδραση σε ένα ανάλογο περιστατικό δεν μπορεί παρά να προκαλέσει αλγεινή εντύπωση. Παρ' όλο που το *exemplum* αυτό είναι σε έκταση σαφώς μικρότερο από το προηγούμενο, ωστόσο επιτυγχάνει να εκπέμψει μια τέτοια δυναμική, ώστε τελικά να αναδεικνύεται πιο έντονα, σε συνδυασμό πάντα με το θετικό *exemplum Iulii Caesari*, η θέση που προβάλλεται από τον Σενέκα. Ο αυτοκράτορας Τιβέριος Καίσαρας διακόπτει απότομα και αναίτια κάποιον που επιχειρούσε να του θυμίσει μία ευεργεσία. Είναι περισσότερο από έκδηλη η αντίθεση

---

<sup>500</sup> Roller (2001) 107.

<sup>501</sup> Πρβ. τη συστηματική προσήλωση του Πλίνιου του Νεώτερου στη σύγχρονή του κοινωνία ως πηγή άντλησης παραδειγμάτων προς μίμηση ή προς αποφυγή. Βλ. Urban (2011) 26 κ.ε.

<sup>502</sup> Εντοπίζεται ένα τουλάχιστον αξιοσημείωτο παράδειγμα εκδήλωσης της ευγνωμοσύνης του Τιβέριου για ευεργεσία που δέχθηκε πριν την ανάρρησή του στον αυτοκρατορικό θώκο στον Τάκιτο (*Ann.* 4.15).

<sup>503</sup> *Ben.* 5.23.2.

που δημιουργείται με το προηγούμενο παράδειγμα. Η άμεση απάντηση *meministi* του Ιούλιου Καίσαρα (*Cum Caesar meminisse se dixisset...*, *Ben.* 5.24.1) και η ρητή κατάφαση που υποβάλλεται μέσα από την ερώτηση *Quidni meminierim?* (*Ben.* 5.24.2) μεταβάλλεται τώρα στην κατηγορηματική αρνητική δήλωση του Τιβέριου *Non memini quid fuerim* (*Ben.* 5.25.2, «Δεν θυμάμαι τι ήμουν»). Ο Ρωμαίος αυτοκράτορας αρνείται ευθέως να ανατρέξει στο παρελθόν και επιθυμεί να διαγράψει παλιούς φίλους και συντρόφους (*Ti. Caesar inter initia dicenti cuidam: "Meministi-" antequam plures notas familiaritatis veteris proferret: "Non memini," inquit, "quid fuerim." Ab hoc quidni non esse repetendum beneficium? Optanda erat oblivio; adversabatur omnium amicorum et aequalium notitiam et illam solam praesentem fortunam suam adspici, illam solam cogitari ac narrari volebat, Ben.* 5.25.2, «Ο Τιβέριος Καίσαρ, όταν κάποιος άρχισε να λέει 'θυμάσαι', τον διέκοψε προτού αποκαλύψει περισσότερα σημάδια μιας παλιάς οικειότητας: 'Δεν θυμάμαι, είπε, τι ήμουν'. Γιατί δεν έπρεπε να του ζητηθεί να ανταποδώσει μία ευεργεσία; Είχε λόγο για να ζητά τη λήθη. Αρνούνταν τη γνωριμία με όλους τους φίλους και τους συντρόφους του και επιθυμούσε να βλέπουν μόνο την τωρινή του θέση, να σκέφτονται και να μιλούν μόνο γι' αυτή»). Μέσα από ένα ασύνδετο και ένα ομοιοτέλετο σχήμα εκφράζεται το παράδοξο της απαίτησής του να μνημονεύεται μόνο το τωρινό του *status!* (*et illam solam praesentem fortunam suam adspici, illam solam cogitari ac narrari volebat*). Το παράδειγμα, ωστόσο, δεν τελειώνει εδώ, καθώς ο Σενέκας επιλέγει για ακόμη μία φορά να προσθέσει μια τελική αιχμή. Ο Τιβέριος αντιμετώπιζε τους φίλους του παρελθόντος ως κατηγορούς: *Iquisitorem habebat veterem amicum!*

Ανάλογη αναφορά στην αδυναμία του Ρωμαίου αυτοκράτορα να επιδείξει τον απαιτούμενο σεβασμό στις διαπροσωπικές του σχέσεις κάνει ο Σενέκας στο δεύτερο βιβλίο του ίδιου έργου *De Beneficiis*. Κεντρική στημονική ιδέα της όλης συζήτησης στο συγκεκριμένο χωρίο είναι η σημασία που αποκτά ο τρόπος με τον οποίο απονέμεται μία ευεργεσία. Τονίζεται πως αυτό που κάνει τελικά τη διαφορά δεν είναι το **τι** δίνεται αλλά το **πώς** ακριβώς δίνεται κάτι: *In omni negotio, Liberalis, non minima portio est, quomodo quidque aut dicatur aut fiat* (*Ben.* 2.6.1, «Σε κάθε συναλλαγή το πιο σημαντικό είναι ο τρόπος με τον οποίο λέγεται κάτι ή γίνεται»). Η οποιαδήποτε προσφορά μας θα πρέπει να είναι αμιγής παραπόνων, παρατηρήσεων ή δυσάρεστων σχολίων (*Itaque non sunt exasperanda beneficia nec quicquam illis triste miscendum, Ben.* 2.6.2), διότι διαφορετικά χάνει τη δοτική και ευχαριστηριακή της αξία, επιφέρει την προσβολή και

θεωρείται *dementia* (*Nam corripere eum, cui cum maxime aliquid praestes, dementia est et inserere contumeliam meritis, Ben. 2.6.2*).

Στο σημείο αυτό αξίζει να προσεχθεί με ποιον τρόπο επιχειρεί ο Σενέκας να προλειάνει το έδαφος για το *exemplum* του Τιβέριου που ακολουθεί. Πριν από το παράδειγμα παρατίθεται μια πολύ εύγλωττη ρήση από τον Φάβιο Μάξιμο Βερρούκωσο, η οποία συμπυκνώνει μέσα από μία γλαφυρότατη παρομοίωση όσα έχει πει προηγουμένως ο Σενέκας. Σύμφωνα με τον Φάβιο Μάξιμο, λοιπόν, η ευεργεσία που προσφέρεται αγενώς από έναν τραχύ άνθρωπο μοιάζει με ψωμί φτιαγμένο από πέτρα που ο πεινασμένος εξ ανάγκης δέχεται αλλά με πολλή πικρία καταναλώνει: *Fabius Verrucosus beneficium ab homine duro aspere datum panem lapidosum vocabat, quem esurienti accipere necessarium sit, esse acerbum (Ben. 2.7.1)*.

Στην προκειμένη περίπτωση αυτός ο *homo durus* δεν είναι άλλος από τον Ρωμαίο αυτοκράτορα Τιβέριο, ο οποίος ελέγχεται για τον τρόπο με τον οποίο προσφέρει τη βοήθειά του στον πραιτωριανό Μάριο Νέπωτα, ο οποίος χρωστούσε χρήματα και είχε ζητήσει τη συνδρομή του: *Ti. Caesar rogatus a Nepote Mario praetorio, ut aeri alieno eius succurreret, edere illum sibi nomina creditorum iussit (Ben. 2.7.2, «Όταν ο πραιτωριανός Μάριος Νέπως που είχε ένα χρέος ζήτησε από τον Τιβέριο Καίσαρ να τον σώσει, εκείνος τον διέταξε να του δώσει τα ονόματα των πιστωτών του»)*. Ενώ δίνει εντολή να πληρωθούν τα χρήματα, ταυτόχρονα απευθύνει και μερικές προσβλητικές συμβουλές μειώνοντας έτσι δραστικά την αξία της ευεργεσίας του (*Hoc non est donare sed creditores convocare. Cum edita essent, scripsit Nepoti iussisse se pecuniam solvi adiecta contumeliosa admonitione, «αυτό όμως δεν είναι βοήθεια, αλλά μάζεμα πιστωτών. Αφού προσκομίστηκαν τα ονόματα, έγραψε στον Νέπωτα ότι έδωσε εντολή να πληρωθούν τα χρήματα, προσθέτοντας ταυτόχρονα μια προσβλητική συμβουλή»*). Ο Σενέκας επικρίνει χωρίς περιστροφές τη μέθοδο αυτή προσθέτοντας το προσωπικό σαρκαστικό του σχόλιο πως το αποτέλεσμα των ενεργειών του ήταν να εκλείψει μεν το χρέος του Νέπωτα αλλά χωρίς να έχει υπάρξει ουσιαστική ευεργεσία. Το παράδοξο, επομένως, είναι πως τον απαλλάσσει από τους δανειστές του χωρίς ωστόσο να τον δεσμεύει με την υποχρέωση ανταπόδοσης: *Effecit, ut Nepos nec aes alienum haberet nec beneficium; liberavit illum a creditoribus, sibi non obligavit (Ben. 2.7.2)*. Ο ειρωνικός τόνος του Σενέκα θα συνεχιστεί και στην επόμενη πρόταση όπου χρησιμοποιώντας το ρήμα *puto* εκφράζει την προσωπική του άποψη ότι οι ενέργειες αυτές του Τιβέριου στόχο είχαν να ανακόψουν άλλους από το να ζητούν παρόμοιες χάρες: *puto, noluit plures esse, qui idem rogaturi concurrerent (Ben. 2.7.3)*. Μεγαλύτερη εντύπωση όμως προκαλεί το

γεγονός της διπλής επισήμανσης από τον Σενέκα της αποτυχίας αυτής του Τιβέριου να προσφέρει μία πραγματική ευεργεσία, μία επισήμανση η οποία πλαισιώνει το *exemplum*, στην αρχή και στην κορύφωσή του: *hoc non est donare sed creditores convocare* (Ben. 2.7.2) και *Hoc vero non est beneficium dare, deprehendere est* (Ben. 2.7.3, «Αυτό όμως στην πραγματικότητα δεν είναι προσφορά ευεργεσίας, είναι εντοπισμός λάθους»).

Η αρνητική προδιάθεση του Σενέκα για τον αυτοκράτορα Τιβέριο διαφαίνεται με μεγάλη ευκρίνεια στο τρίτο βιβλίο του *De Beneficiis* (Ben. 3.26.1), όπου σχολιάζει την εποχή του Τιβέριου με όχι και τόσο κολακευτικό τρόπο.<sup>504</sup> Έχοντας παραθέσει ο Σενέκας παραδείγματα αφοσίωσης δούλων απέναντι στους κυρίους τους παρμένα από το παρελθόν και κυρίως από τα χρόνια των εμφυλίων πολέμων, δηλώνει πως δεν θα παραλείψει να αναφερθεί και σε παραδείγματα σύγχρονα (Ben. 3.26.1, *Nostri saeculi exempla non praeteribo*). Έτσι, στρέφει το βλέμμα στα χρόνια της αυτοκρατορίας του Τιβέριου τα οποία σκιαγραφεί με χρώματα σκοτεινά.<sup>505</sup> Κάνει λόγο για μια καθολική φρενίτιδα καταγγελιών για προδοσία που οδηγούσε στη δημιουργία κλίματος φόβου και ανασφάλειας. Αυτό που περιγράφει ο Σενέκας παραπέμπει ουσιαστικά σε μία ατμόσφαιρα τρομοκρατίας και συνεχούς λογοκρισίας που παγίδευε τους πολίτες και προκαλούσε την καταδίκη τους.<sup>506</sup>

## 2.8 Γναίος Κορνήλιος Λέντουλος<sup>507</sup>

Στο ίδιο έργο *De Beneficiis* συμπεριλαμβάνεται το παράδειγμα ενός ακόμα Ρωμαίου αγνώμονος στο μεταίχμιο του πρώτου προχριστιανικού και πρώτου

---

<sup>504</sup> Πρόκειται για μια από τις σπάνιες περιπτώσεις κατά τις οποίες ο Σενέκας εκφράζει ελεύθερα και επακριβώς τα αισθήματά του για τα φρικτά γεγονότα της σύγχρονης του ιστορίας. Γενικότερα ομιλούντες, η σχέση του Σενέκα με τους σύγχρονούς του αυτοκράτορες δεν ήταν και τόσο ευτυχής, υπό το καθεστώς τρόμου επί Τιβέριου, σε κίνδυνο επί Καλιγούλα, εξορία επί Κλαυδίου και θάνατος επί Νέρωνα, Rudich (1997) 19-20 και 70.

<sup>505</sup> Αναφορικά με τον Τιβέριο και τη σχέση του με το θέμα της *clementia*, βλ. Dowling (2006) 170-180.

<sup>506</sup> *Sub Tib. Caesare fuit accusandi frequens et paene publica rabies, quae omni civili bello gravius togatam civitatem confecit; excipiebatur ebriorum sermo, simplicitas iocantium; nihil erat tutum; omnis saevienti placebat occasio, nec iam reorum expectabantur eventus, cum esset unus* («Επί Τιβέριου ήταν διαδεδομένη, σχεδόν καθολικά, μία φρενίτιδα κατηγοριών, που επέβαλλε έναν βαρύτερο φόρο στους πολίτες από ολόκληρο τον εμφύλιο πόλεμο· κρυφάκουγαν τις κουβέντες των μεθυσμένων, τα ειλικρινή λόγια αυτών που έλεγαν αστεία· τίποτα δεν ήταν ασφαλές. Εκμεταλλεύονταν κάθε ευκαιρία για πρόκληση ζημιάς και κανείς δεν ενδιαφερόταν να μάθει την τύχη αυτών που κατηγορούνταν, διότι μία ήταν η έκβαση»). Την ύπαρξη των λεγόμενων *delatores*- πληροφοριοδοτών επί Τιβέριου επιβεβαιώνει και ο Τάκιτος (*Ann.* 6.7, επίσης ο Μακρόβιος στα *Saturnalia* 7.3.2-3 και ο Πλίνιος στις *Epistulae* 1.15.4). Ο Σουητώνιος σχολιάζει για την εποχή του Τιβέριου πως *nullus a poena hominum cessavit dies* (*Tib.* 61.2). Το κλίμα αυτό της τρομοκρατίας και της ανελευθερίας του λόγου θα κορυφωθεί επί Καλιγούλα (*Ir.* 3.19), βλ. Williams (1978) 292.

<sup>507</sup> Για τον Λέντουλο και την παρουσία του στη ρωμαϊκή πολιτική σκηνή, βλ. Syme (1986) 293-297.

μεταχριστιανικού αιώνα, του Γναίου Λέντουλου.<sup>508</sup> Ο Σενέκας επιχειρώντας να διευρενήσει τα αίτια για την αχαριστία και την αγνωμοσύνη που επιδεικνύουν πολλές φορές οι άνθρωποι, καταλήγει σε μια γενική διατύπωση, όπου επισημαίνονται ως βασικές αιτίες η υπερβολικά ψηλή αυτοεικόνα, η πλεονεξία και ο φθόνος (*Ben.* 2.26.1). Στη συνέχεια δηλώνει ότι πρόκειται να εξετάσει αναλυτικά με τη σειρά τις αιτίες αυτές που έχει προαναφέρει, κάνοντας αρχή με την πρώτη (*Incipiamus a primo*, 2.26.2). Αυτό που διαπιστώνει είναι ότι όλοι εμφανίζονται γενναιόδωροι με τον εαυτό τους,<sup>509</sup> με αποτέλεσμα αφενός να θεωρούν πως ό,τι έχουν το αξίζουν και αφετέρου να μην είναι ευχαριστημένοι με τους άλλους, καθώς νιώθουν ότι δεν τους αποδίδουν τα δέοντα. Όλα αυτά βέβαια τα προκαταρκτικά λειτουργούν ουσιαστικά ως εισαγωγή για το *exemplum* του Γναίου Λέντουλου, ο οποίος αποτελεί τη ζωντανή μαρτυρία του *nimius sui suspectus*.

Αυτό που κεντρίζει το ενδιαφέρον στο συγκεκριμένο *exemplum* είναι ότι ο Σενέκας ξεκινά να ξετυλίγει χαρακτηρισμούς για το πρόσωπο αυτό και να εκφράζει αξιολογικές κρίσεις προτού αναφέρει το κατεξοχήν επεισόδιο ή περιστατικό που σχετίζεται με αυτόν. Στην αρχή του παραδείγματος δίνεται το όνομα και η βασική ιδιότητα του πρωταγωνιστή (*Gn. Lentulus, augur*), ο οποίος φημιζόταν για τα πλούτη του (είχε τετρακόσια εκατομμύρια σηστερτίους), προτού οι απελεύθεροί του τον καταστήσουν φτωχό: *divitiarum maximum exemplum, antequam illum libertini pauperem facerent, hic, qui quater milies sestertium suum vidit (proprie dixi; nihil enim amplius quam vidit), ingenii fuit sterilis, tam pusilli quam animi* (*Ben.* 2.27.1, «αυτός που ήταν το μεγαλύτερο παράδειγμα πλούσιου, προτού οι απελεύθεροί του τον οδηγήσουν στη φτώχεια, ο οποίος είδε τα τετρακόσια εκατομμύρια σηστερτίους του-μίλησα με ακρίβεια, γιατί δεν έκανε τίποτε άλλο από το να τα δει- ήταν φτωχού πνεύματος, τόσο λίγος στη διάνοια όσο και στην καρδιά»). Αξίζει να προσεχθεί εδώ η αντίθεση ανάμεσα στις λέξεις *divitiarum* και *pauperem*, οι οποίες παραπέμπουν στην αρχική και τη μετέπειτα μεταπτωτική κατάσταση του Λέντουλου αντίστοιχα, αλλά και το δηκτικό σχόλιο του

<sup>508</sup> Πολιτικός των πρώτων χρόνων της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, έγινε ύπατος το 14 π.Χ. Ήταν πιστός υποστηρικτής του αυτοκρατορικού οίκου και σύμφωνα με τον Σενέκα φημιζόταν για τα πλούτη, τη τσιγγουνιά και την αφροσύνη του. Το 24 μ.Χ. κατηγορήθηκε για εμπλοκή στη συνωμοσία προς δολοφονία του Τιβέριου. Ο αυτοκράτορας όμως τον απάλλαξε από όλες τις κατηγορίες (*Tac. Ann.* 4.29). Πέθανε το 25 μ.Χ. κληροδοτώντας τη μεγάλη περιουσία του στον Τιβέριο. Ο Τάκιτος υπαινισσόταν ότι επρόκειτο για μια εκούσια κίνηση εκ μέρους του Λέντουλου, σε αντίθεση με τον Σουητώνιο (*Tib.* 49), ο οποίος αναφέρει πως ο Λέντουλος αυτοκτόνησε και εξαναγκάστηκε να αφήσει την περιουσία του στον αυτοκράτορα. Η εικόνα που διαμορφώνει ο Σενέκας, περιγράφοντάς τον ως έναν άνδρα ο οποίος υπέμεινε με γενναιότητα τη φτώχεια του και όταν εντελώς νόμιμα απέκτησε τη μεγάλη περιουσία του τη διαχειρίστηκε με μετριοπάθεια (*Ann.* 4.44).

<sup>509</sup> Χαρακτηριστική είναι η διπλή άρνηση που επιλέγει ο Σενέκας προκειμένου να εκφράσει την κατάφαση ότι όλοι είμαστε ευνοϊκοί κριτές του εαυτού μας: *Nemo non benignus est sui iudex* (*Ben.* 2.26.2).

Σενέκα για την περιουσία που διέθετε ο Λέντουλος, για την οποία ο Σενέκας χρησιμοποιεί το ρήμα *vidit* και ξεκαθαρίζει σε παρενθετική διευκρίνιση πως σκόπιμα επιλέγεται το συγκεκριμένο ρήμα, διότι όντως δεν έκανε τίποτα άλλο ο Λέντουλος από το να βλέπει μονάχα όλα αυτά που διέθετε. Εντυπωσιακό είναι και το σχήμα υπερβατό που δημιουργείται με το όνομα του Λέντουλου στην αρχή και την αντίστοιχη ρηματική φράση στο τέλος μιας μακράς περιόδου λόγου. Τοποθετημένη στο τέλος της περιόδου η ρηματική φράση αποκτά αναμφίβολα μεγαλύτερη βαρύτητα, ενώ ταυτόχρονα υπονομεύει ξεκάθαρα και συνειδητά το όποιο κύρος του Ρωμαίου πολιτικού, καθώς τον χαρακτηρίζει ενδεή και μικρό τόσο στο πνεύμα όσο και στην καρδιά : *Gn. Lentulus augur...ingenii fuit sterilis, tam pusilli<sup>510</sup> quam animi*. Η υπονόμευση συνεχίζεται και στην επόμενη πρόταση όπου με ύφος καυστικό ειρωνεύεται ο Σενέκας την έλλειψη ταλέντου του Γναίου Λέντουλου και αμφισβητεί ευθέως τις ρητορικές του ικανότητες· παρά τη μεγάλη του φιλαργυρία και πλεονεξία (*avarissimus*), ήταν πιο εύκολο γι' αυτόν να δώσει χρήματα από το να εκφέρει λόγο (*nummos citius emittebat quam verba: tanta illi inopia sermonis, Ben. 2.27.2*).

Αυτός ο άνδρας, λοιπόν, παρ' όλο που χρωστούσε την ανέλιξή του στον Αύγουστο, δεν το αναγνώριζε αλλά αντιθέτως απηύθυνε λόγους κατηγορίας για τον ευεργέτη του, καθώς τον θεωρούσε υπαίτιο της απομάκρυνσής του από την τέχνη της ρητορικής, αυτός που δεν είχε κανένα άλλο εφόδιο πέρα από την ευγενική του καταγωγή (*Ben. 2.27.2*).<sup>511</sup> Η καταληκτική πρόταση του *exemplum* ξεκινώντας με τον σύνδεσμο *at* δηλώνει αφενός την αντίθεση ανάμεσα στον Λέντουλο και τον Αύγουστο και αφετέρου εισάγει το τελικό σχόλιο του Σενέκα το οποίο, επιφορτισμένο με μια γερή δόση ειρωνείας, αποτελεί την κορύφωση του παραδείγματος επιφέροντας την ανατροπή που πολύ συχνά αφήνει για το τέλος των παραδειγμάτων του ο Σενέκας. Στην αχαριστία και την ανοησία του Λέντουλου αντιπαρατίθεται τώρα η μεγαλοψυχία του Αυγούστου ο οποίος προσέφερε σε αυτόν πλούσιες δωρεές και κατάφερε να τον γλιτώσει από τη γελοιοποίηση και να τον απαλλάξει από μάταιους κόπους (*Ben. 2.27.2*). Με το παράδειγμα αυτό, επομένως, επιτυγχάνει τελικά ο Σενέκας να καταστήσει εναργές το πόσο άσχημο είναι να επιδεικνύει κάποιος αγνωμοσύνη και αχαριστία και να μην αναγνωρίζει τις ευεργεσίες που έχει δεχθεί.

---

<sup>510</sup> Πρβ. *Ir. 2.34.1*.

<sup>511</sup> Ο Σενέκας, ως *novus homo*, του οποίου η καριέρα στηριζόταν αποκλειστικά στο ταλέντο και τις ικανότητες και όχι στην καταγωγή, γίνεται πολλές φορές αδίστακτος στην κριτική του απέναντι σε όσους επιδιώκουν πολιτική αναρρίχηση εξαιτίας της καταγωγής τους και μόνο. Βλ Mayer (1991), 163 και Syme (1958), II 571.



## 2.9 Αρρούντιος και Κόιντος Ατέριος

Παραμένοντας στο ίδιο έργο, *De Beneficiis*, και συγκεκριμένα στο έκτο βιβλίο, συναντούμε δύο περίφημους τυχοδιώκτες της εποχής του Σενέκα, τον Κόιντο Ατέριο και τον Αρρούντιο.<sup>512</sup> Τα ονόματα των δύο εντάσσονται στο πλαίσιο ενός πολύμορφου και ενδιαφέροντος καταλόγου ελληνικών και ρωμαϊκών *exempla*, τόσο θετικών όσο και αρνητικών. Τα *exempla* αυτά καλύπτουν χρονικά ένα ευρύτατο φάσμα από το μυθικό και απώτερο παρελθόν της Ρώμης μέχρι τον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα. Η ομάδα αυτή των παραδειγμάτων κινείται πάνω στον ίδιο θεματικό άξονα και είναι άμεσα εξαρτημένη από τη θέση που αναπτύσσει σε αυτό το σημείο του έργου ο Σενέκας, ότι δηλαδή η πρόθεση ευεργεσίας δεν θα πρέπει να ωθεί τον άνθρωπο να επιθυμεί και να επιδιώκει αυτό που είναι συμφέρον για τον ίδιο αλλά επιζήμιο για τον άλλο. Προηγείται η αναφορά του Σενέκα σε πρόσωπα συνδεδεμένα με τη μακρινή ιστορία της Ρώμης,<sup>513</sup> για να ακολουθήσουν στη συνέχεια δύο ζεύγη παραδειγμάτων, ένα ελληνορωμαϊκό θετικό (Καλλίστρατος - Ρουτίλιος) και ένα ρωμαϊκό αρνητικό (Αρρούντιος και Κόιντος Ατέριος). Στο πρώτο ζεύγος τα δύο μέλη, ο Έλληνας ρήτορας Καλλίστρατος και ο Ρωμαίος Ρουτίλιος, εξαίρονται για το ήθος τους και την απαρασάλευτη προσήλωσή τους στο δημόσιο καλό· εξορίστοι και οι δύο, απορρίπτουν κατηγορηματικά πιθανή ανάκλησή τους με αντίτιμο να περιέλθει η πατρίδα τους σε δυσμενή θέση (*Ben.* 6.37.1-2).<sup>514</sup>

Με αφορμή τα παραδείγματα αυτά των αγαθών πολιτών που υπερασπίζονται το καλό της πολιτείας έναντι του προσωπικού τους οφέλους, επιχειρεί ο Σενέκας έναν παραλληλισμό που σχετίζεται άμεσα με το θέμα που πραγματεύεται· κατά τον ίδιο τρόπο, λέει, δεν αρμόζει σε έναν ευγνώμονα να εκφράζει την επιθυμία να βρεθεί σε δύσκολη θέση αυτός που τον ευεργέτησε, μόνο και μόνο για να βρει ο ίδιος την ευκαιρία να ανταποδώσει (*Ben.* 6.37.3). Ο παραλληλισμός αυτός αποτελεί και τη γέφυρα που θα οδηγήσει στο επόμενο, αρνητικό αυτή τη φορά ζεύγος του Αρρούντιου και του Ατέριου. Ενδιάμεσο σταθμό θα αποτελέσει η αφήγηση ενός περιστατικού στην Αθήνα του 4<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ. με πρωταγωνιστή τον ρήτορα Δημάδη, ο οποίος κατάφερε να κερδίσει μία

<sup>512</sup> Στον Τάκιτο (*Ann.* 11.6) γίνεται μία αναφορά στον Αρρούντιο ως διεφθαρμένο.

<sup>513</sup> Η αρχή γίνεται με τον μυθικό γενάρχη της Ρώμης Αινεία (*Ben.* 6.36.1), στη συνέχεια αναφέρονται οι δύο νέοι της Σικελίας Αμφίνομος και Ανάπιος (6.36.1), ο Σκιπίωνας (6.36.2) και οι Δέκιοι (6.36.2). Πρόκειται για πρόσωπα θρυλικά που επέδειξαν παραδειγματική αυτοθυσία και αφοσίωση στην πατρίδα και των οποίων η ανεκτίμητη προσφορά χωρίς αμφιβολία θα ισοπεδωνόταν αν δεχόμασταν, σύμφωνα με τον Σενέκα, πως θα μπορούσε να είχαν ευχηθεί την οποιαδήποτε καταστροφή της πατρίδας τους προκειμένου να υπάρξουν οι κατάλληλες συνθήκες για την προσωπική ανάδειξή τους.

<sup>514</sup> Κατά το πέρασμα από το *exemplum* του Καλλίστρατου σε αυτό του Ρουτίλιου ο Σενέκας χρησιμοποιεί τη φράση *noster animosius* υπογραμμίζοντας με αυτό τον τρόπο την υπεροχή και την ανωτερότητα του ρωμαϊκού παραδείγματος έναντι του ελληνικού. Αξίζει επίσης να σημειωθεί πως είναι από τις λίγες φορές που ο Ρουτίλιος μνημονεύεται με άλλους και όχι με τον Κάτωνα, τον Σωκράτη ή τον Ρήγουλο.

δίκη εναντίον κάποιου ο οποίος πωλούσε νεκρικές υπηρεσίες, με τη δικαιολογία ότι ευχόταν για μεγάλο προσωπικό κέρδος εις βάρος των άλλων ανθρώπων (*Ben.* 6.38.1-2). Σύμφωνα με τον Σενέκα, αν ίσχυε η ποινικοποίηση τέτοιου είδους ευχών, τότε θα έπρεπε να καταδικαστεί ένα μεγάλο μέρος των επαγγελματιών που στηρίζονται στην ασθένεια ή την καταστροφή των άλλων (*Ben.* 6.38.2-3). Αυτό συνοψίζεται στη λιτή, ασύνδετη και ελλειπτική έκφραση *Unius votum deprensus est, omnium simile est* («ενός η ευχή εντοπίστηκε, όλοι όμως εύχονται το ίδιο», *Ben.* 6.38.3).

Το *exemplum* των Ρωμαίων Αρρούντιου και Κόιντου Ατέριου εισάγεται με τον προσφιλή στον Σενέκα ερωτηματικό τρόπο στον οποίο εμφιλοχωρεί πάντοτε μικρή ή μεγάλη δόση ειρωνείας: *An tu Arruntium et Haterium et ceteros, qui captandorum testamentorum artem professi sunt, non putas eadem habere quae dissignatores et libitinarios vota?* (*Ben.* 6.38.4, «Νομίζεις πως ο Αρρούντιος και ο Ατέριος και όλοι οι άλλοι που ασχολούνται με το κυνήγι διαθηκών δεν κάνουν την ίδια ευχή όπως οι διευθυντές και οι εργολάβοι κηδειών;»). Η εισαγωγική ερώτηση δίνει τις κατατοπιστικές πληροφορίες (τα ονόματα και το επάγγελμά τους, κυνηγοί διαθηκών) και τους εξισώνει με τους εργολάβους κηδειών, αφού εύχονται και οι δύο ομάδες το ίδιο. Αμέσως μετά όμως οφείλει ο Σενέκας να προβεί στις απαραίτητες διευκρινίσεις. Με τη χρήση του συνδέσμου *tamen* διαχωρίζει τις δύο περιπτώσεις προκειμένου να καυτηριάσει περισσότερο την επιδεικνυόμενη συμπεριφορά των δύο Ρωμαίων. Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από το συνεχές παιχνίδι των αντιθέσεων, όπου κυριαρχεί ο ελλειπτικός, κοφτός και ασύνδετος λόγος. Αντιπαραβάλλονται οι δύο ομάδες, επαγγελματίες κηδειών από τη μια και ο Αρρούντιος και ο Ατέριος από την άλλη, με τις αιχμές του Σενέκα να κατευθύνονται προς τον αδίστακτο τυχοδιωκτισμό των δύο Ρωμαίων και των όμοιόν τους: *Illi tamen, quorum mortes optent, nesciunt, hi familiarissimum quemque, ex quo propter amicitiam spei plurimum est, mori cupiunt. Illorum damno nemo vivit, hos, quisquis differt, exhaurit* («Εκείνοι όμως δεν ξέρουν ποιου τον θάνατο εύχονται, αυτοί προσδοκούν τον θάνατο των πιο αγαπημένων τους φίλων από τους οποίους, εξαιτίας της φιλίας, υπάρχει μεγαλύτερη ελπίδα διαθήκης. Εκείνοι καθόλου δεν ζημιώνονται αν κάποιος παραμένει εν ζωή, αυτοί εξαντλούνται αν κάποιος είναι αργός στον θάνατό του», *Ben.* 6.38.4).

Το παράδειγμα τελειώνει με την εξαγωγή του πορίσματος εκ μέρους του Σενέκα. Το νήμα της συζήτησης επανενώνεται με το προαναφερθέν περιστατικό της Αθήνας, για να καταφέρει ο Σενέκας το χαριστικό πλήγμα στους δύο Ρωμαίους τυχοδιώκτες. Παρ' όλο που οι ευχές αυτών κρίνονται πολύ περισσότερο αξιόποινες από αυτή του

καταδικασθέντος Αθηναίου, ωστόσο παραμένουν και αυτοί και οι συναφείς με αυτούς ατιμώρητοι: *Non est itaque dubium, quin hi magis, quod damnatum est in uno, optent, quibus, quisquis morte profuturus est, vita nocet. Omnium tamen istorum tam nota sunt vota quam impunita* («Δεν υπάρχει λοιπόν αμφιβολία πως αυτοί εύχονται περισσότερο για αυτό για το οποίο καταδικάστηκε ο Αθηναίος, αφού όποιος μπορεί να τους ωφελήσει με τον θάνατό του, τους ζημιώνει αν εξακολουθήσει να ζει. Οι ευχές ωστόσο όλων αυτών, αν και τόσο γνωστές, παραμένουν ατιμώρητες», *Ben.* 6.38.5).

## 2.10 Γναίος Καλπούρνιος Πείσων

Μία ιδιαίτερη πολιτική προσωπικότητα των χρόνων του Τιβέριου μνημονεύεται στο πρώτο βιβλίο του *De Ira*. Ο Σενέκας ανασύρει από τη μνήμη του τον Γναίο Πείσωνα, απόγονο παλιάς και ισχυρής οικογένειας, διοικητή της Συρίας επί Τιβερίου.<sup>515</sup> Ακριβώς πριν από την αναφορά στο συγκεκριμένο παράδειγμα, ο Σενέκας αντιπαραβάλλει τις έννοιες *ratio* και *ira* και διαπιστώνει τις μεταξύ τους αποκλίσεις· πρόκειται για ένα κείμενο πολύ ενδιαφέρον για τον γοργό ρυθμό του, όπου σαν ένα παιχνίδι αντισφαίρισης η μία πρόταση διαδέχεται την άλλη με ταχύ και ασύνδετο τρόπο (*Ir.* 1.18.1-2). Βασική διαφορά που κρατά σε διάσταση τις δύο έννοιες είναι το γεγονός ότι η λογική (*ratio*) δίνει χρόνο να ακουστούν οι εκάστοτε δύο αντίπαλες πλευρές και αναβάλλει τη δράση προκειμένου να διαφανεί η αλήθεια, γνώμονάς της είναι πάντοτε το σωστό και το δίκαιο, σε αντίθεση με την οργή (*ira*) που δεν μπορεί να περιμένει, είναι πολύ γρήγορη στις αποφάσεις της, αγαπά το λάθος και προσκολλάται σε αυτό ακόμα και όταν καθίσταται ολοφάνερο το σωστό με αποτέλεσμα να οδηγείται στην αδικία.<sup>516</sup> θεωρεί εντιμότερο να παραμείνει σταθερή στη θέση της παρά να παραδεχθεί ότι έκανε λάθος.

Το παράδειγμα του Γναίου Πείσωνα που ακολουθεί αποδεικνύει έμπρακτα όσα κατέθεσε προηγουμένως ο Σενέκας περί οργής. Το *exemplum* εισάγεται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο όπως και άλλα παραδείγματα συγχρόνων του Σενέκα,<sup>517</sup> μέσω της τεχνικής της ανάμνησης, με τη φράση *memoria nostra*, και μας δίνει τα πρώτα κατατοπιστικά στοιχεία για το συγκεκριμένο πρόσωπο· άνδρας απαλλαγμένος από πολλά πάθη, αλλά με λανθασμένη αντίληψη περί σταθερότητας, καθώς θεωρεί την αδιαλλαξία και την ακαμψία ως ένδειξη σταθερότητας: *Gn. Piso fuit memoria nostra vir a multis vitiis integer, sed pravus et cui placebat pro constantia rigor* (*Ir.* 1.18.3). Η συνέχεια θα

<sup>515</sup> Ο Τάκιτος (*Ann.* 2.43) κάνει λόγο για έναν άνθρωπο βίαιο, ανυπότακτο, με έμφυτη αλαζονεία που του κληροδότησε ο πατέρας του.

<sup>516</sup> *Ir.* 1.18. 1-2.

<sup>517</sup> πρβ. *Ep.* 27.5, *Clem.* 1.15.1, *Helv.* 10.8.

επιβεβαιώσει πέρα πάσης αμφιβολίας τον χαρακτηρισμό αυτό που δίνεται προγραμματικά. Ο Γναίος Πείσων διατάζει την εκτέλεση ενός στρατιώτη που επέστρεψε από άδεια χωρίς τον σύντροφό του, με την αιτιολογία πως αφού δεν εμφανίστηκε σημαίνει πως έχει δολοφονηθεί. Ενώ είναι έτοιμος να εκτελεστεί, επιστρέφει ο σύντροφός του και τότε ο υπεύθυνος για την εκτέλεση εκατόνταρχος διακόπτει τη διαδικασία και επιστρέφει τον στρατιώτη στον Πείσωνα. Αυτός όμως προβαίνει στην πιο παράλογη και απονενοημένη ενέργεια, προστάζοντας την εκτέλεση και των τριών.<sup>518</sup>

Στο *exemplum Pisonis* κυριαρχεί η δραματικότητα μέσα από τις λεπτομέρειες με τις οποίες περιγράφεται η στιγμή της παρ' ολίγον εκτέλεσης (*Damnatus extra vallum productus est et iam cervicem porrigebat, Ir. 1.18.3*, «Ο καταδικασμένος οδηγήθηκε έξω από τα τείχη και πρότεινε τον αυχένα του»), της ξαφνικής εμφάνισης του συντρόφου και της διακοπής της εκτέλεσης (*...cum subito apparuit ille commilito qui occisus videbatur. Tunc centurio supplicio praepositus condere gladium speculatorem iubet, Ir. 1.18.3-4*, «όταν ξαφνικά εμφανίστηκε εκείνος ο σύντροφος ο οποίος θεωρούνταν σκοτωμένος. Τότε ο εκατόνταρχος που ήταν υπεύθυνος για την εκτέλεση διατάζει τον φρουρό να φυλάξει το ξίφος του») και της πανηγυρικής επιστροφής με τη συνοδεία πλήθους των δύο στρατιωτών αγκαλιασμένων (*Ingenti concursu deducuntur complexi alter alterum cum magno gaudio castrorum commilitones, Ir. 1.18.4*, «με τη συνοδεία μεγάλου πλήθους οδηγήθηκαν οι δύο σύντροφοι αγκαλιασμένοι στο στρατόπεδο με πολύ μεγάλη χαρά»). Ως τραγική αντίθεση σε όλα αυτά προβάλλει ο *furens Piso*. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο ο Σενέκας επιχειρεί να αποδώσει όλο αυτό το παράλογο της οργής και την τραγικότητα των ασύλληπτων αποφάσεων του Πείσωνα. Η φράση *damnatum ad Pisonem reducit redditurus Pisoni innocentiam*, «οδήγησε (ο εκατόνταρχος) τον καταδικασθέντα πίσω στον Πείσωνα, ώστε να απαλλάξει τον Πείσωνα από την κατηγορία (της εκτέλεσης)», ακούγεται πλέον τόσο ειρωνική μετά την ετυμηγορία του Πείσωνα *iubet duci utrumque, et eum militem qui non occiderat et eum qui non perierat*.<sup>519</sup> Καθώς προχωρεί το παράδειγμα, τόσο περισσότερο επιτείνεται και το ειρωνικό *crescendo* του Σενέκα. Με τον γνωστό πλέον ερωτηματικό τρόπο αναφωνεί για την αδικία αυτή που συντελείται *Quid hoc indignius?*, για να αποτυπώσει στη συνέχεια χωρίς περιστροφές το οξύμωρο του μη ελεγχόμενου θυμού που εκδηλώνει ο Γναίος Πείσων: χάνονται δύο εξαιτίας της αθωότητας του ενός (*Quia unus innocens apparuerat,*

<sup>518</sup> Bauman (1996) 61.

<sup>519</sup> Διάχυτος είναι ο σαρκασμός στην πρόταση αυτή, κυρίως μέσα από τα δύο ρήματα *occiderat – perierat* («και αυτός που δεν σκότωσε και αυτός που δεν πέθανε»).

*duo peribant*, *Ir.* 1.18.5). Τα παράδοξα, ωστόσο, δεν τελειώνουν εδώ, αφού η *ira Pisonis*, μη μπορώντας να χαλιναγωγηθεί και να αναγνωρίσει την αρχική αστοχία της, επισωρεύει συνεχώς νέα λάθη· ο *furens Piso* διατάζει τον θάνατο και του εκατόνταρχου και έτσι, λόγω της αθωότητας του ενός θα θανατωθούν και οι τρεις στον ίδιο ακριβώς τόπο (*Constituti sunt in eodem illo loco perituri tres ob unius innocentiam*). Το γεγονός αυτό προκαλεί την τελική αναφώνηση του Σενέκα που με ύφος περιπαικτικό διερωτάται πόσο εύστροφη είναι η οργή στο να μηχανεύεται αιτίες της μανίας της, *O quam sollers est iracundia ad fingendas causas furoris!* (*Ir.* 1.18.6). Ο Σενέκας επιλέγει να δώσει σε ευθύ λόγο διά στόματος του Πείσωνα τους λόγους για τους οποίους αποφασίζει ο Πείσων την τριπλή θανάτωση, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην περαιτέρω αύξηση της δραματικότητας του κειμένου αλλά και γενικότερα στην ευκρινέστερη απεικόνιση της παράνοιας του θυμού: “*Te,*” *inquit,* “*duci iubeo, quia damnatus es; te, quia causa damnationis cimmilitoni fuisti; te, quia iussus occidere imperatori non paruisti.*” (*Ir.* 1.18.6, «Εσύ, είπε, δίνω εντολή να εκτελεστείς, διότι έχεις καταδικαστεί· εσύ, επειδή υπήρξες η αιτία για την καταδίκη του συντρόφου σου· εσύ, επειδή δεν υπάκουσες στον επικεφαλής σου που σε διέταξε να τον εκτελέσεις»<sup>520</sup> Το *exemplum* περαίνεται τελικά με τον καταληκτικό σχολιασμό εκ μέρους του Σενέκα που δίνει την τελευταία ειρωνική πινελιά για τον Γναίο Πείσωνα, ο οποίος επινόησε τρία εγκλήματα, αφού δεν είχε ανακαλύψει κανένα (*Excogitavit quemadmodum tria crimina faceret, quia nullum invenerat*).

Συμπερασματικά θα μπορούσε να λεχθεί ότι το παράδειγμα αυτό αποκαλύπτει με τρόπο ξεκάθαρο μέχρι ποιο σημείο μπορεί να οδηγήσει κάποιον η ανεξέλεγκτη και *sine ratione* οργή. Εντύπωση προκαλεί το πόσο αντιστοιχούν οι ενέργειες του Πείσωνα σε αυτά που περιέγραψε θεωρητικά προηγουμένως ο Σενέκας ως ενέργειες της *ira* (*Ir.* 1.18.1-2), με πόση καθαρότητα οι πράξεις ζωντανεύουν τα λόγια· κατ’ αρχάς ο Γναίος Πείσων λαμβάνει βεβιασμένα εν βρασμώ την απόφαση της εκτέλεσης του στρατιώτη χωρίς να ψάξει για την αλήθεια και χωρίς να παραχωρήσει τον χρόνο που του ζητά ο στρατιώτης για να διεξαγάγει τη δική του έρευνα. Εν συνεχεία, παρουσιάζεται απρόθυμος να αναγνωρίσει την αλήθεια της αθωότητας του στρατιώτη και το γεγονός της λανθασμένης

<sup>520</sup> Δεν θα πρέπει να περάσει εντελώς απαρατήρητο σε αυτόν τον ευθύ λόγο το παιχνίδι με τις λέξεις και τα ρητορικά σχήματα: το σχήμα της αναφοράς με την αντωνυμία *te* στην αρχή της κάθε πρότασης, το ομοιοκατάληκτον με τις λέξεις *fuisti-paruisti* και η παρονομασία με τις λέξεις *damnatus –damnationis*.

του απόφασης και μένοντας στενά προσκολλημένος στο λάθος του θεωρεί προτιμότερο να εμμένει στην αρχική του θέση παρά να παραδεχθεί ότι έσφαλε.<sup>521</sup>

## 2.11 Μάρκος Γάβιος Απίκιος

Στον παραμυθητικό λόγο προς τη μητέρα του Ελβία (*Helv.* 10.8-10), ο Σενέκας επιστρατεύει αυτή τη φορά ένα μη πολιτικό πρόσωπο, τον περίφημο ειδικό γαστρονομίας Απίκιο,<sup>522</sup> του οποίου το παράδειγμα αντιπαραβάλλεται με αυτό των ένδοξων προγόνων των Ρωμαίων και κυρίως με αυτό του Μάνιου Κούριου Δεντάτου, ήρωα των ρεπουμπλικανικών χρόνων. Πρόκειται για ακόμη μία περίπτωση κατά την οποία ο Σενέκας θέτει στο προσκήνιο το μέγα θέμα της *felicitas* και συζητεί ποιοι τελικά μπορούν να θεωρηθούν πραγματικά ευτυχείς. Η αντιπαράθεση εν προκειμένω εστιάζεται ανάμεσα στις αρετές της λιτότητας και ολιγάρκειας που κοσμούσαν στο παρελθόν τους μεγάλους άνδρες και στα ξενόφερτα ήθη της πολυτέλειας και του πλούτου που κυριαρχούν στην εποχή του Σενέκα.

Το παράδειγμα του Απίκιου ενσφηνώνεται σε αυτό του Μάνιου Κούριου Δεντάτου με τον οποίο επιχειρεί μία σύγκριση ο Σενέκας, για να αποφανθεί τελικά εν μέσω ειρωνείας ότι ο Μάνιος Κούριος δεν ήταν τόσο ευτυχής όσο ο Απίκιος. Ο λόγος του Σενέκα στο σημείο αυτό γίνεται αργός και βαρύς, με εκτενείς προτάσεις, υπερβατά και πολλαπλές υποτάξεις, όπου συσσωρεύονται ένα πλήθος πληροφοριών· παραμένει ωστόσο έντονο το παιχνίδι των αντιθέσεων, τόσο μακροσκοπικά, ανάμεσα στα δύο πρόσωπα όσο και μικροσκοπικά, στο εσωτερικό της κάθε περίπτωσης ξεχωριστά: *Scilicet minus beate vivebat dictator noster, qui Samnitium legatos audit, cum vilissimum cibum in foco ipse manu sua versaret, illa, qua iam saepe hostem percusserat laureamque in Capitolini Iovis gremio reposuerat, quam Apicius nostra memoria vixit, qui in ea urbe, ex qua aliquando philosophi velut corruptores iuventutis abire iussi sunt, scientiam popinae professus disciplina sua saeculum infecit* (*Helv.* 10.8, «Και ο δικός μας δικτάτωρ, αυτός που ενώ άκουσε τους απεσταλμένους των Σαμνιτών, ήταν απασχολημένος με την εστία του μαγειρεύοντας τα πιο φτηνά φαγητά με τα ίδια του τα χέρια, αυτά τα χέρια με τα οποία συχνά είχε πλήξει τον εχθρό και είχε εναποθέσει δάφνινο στεφάνι στην αγκαλιά του Δία στο Καπιτώλιο, αυτός ο άνδρας βέβαια ζούσε λιγότερο ευτυχισμένα από τον

<sup>521</sup> Σχετικά με τη δράση του Πείσωνα και τη στάση του Τιβέριου απέναντί του βλ. Dowling (2006) 172 κ.ε.

<sup>522</sup> Μάρκος Γάβιος Απίκιος, περίφημος γαστρονόμος των χρόνων του Τιβέριου, φημισμένος, σύμφωνα με την παράδοση, για τις γαστριμαργικές του υπερβολές (Αθήν. *Δειπνοσοφισταί*, 1.7α, Πλιν. *Nat.Hist.* 8.209, 9.30, 10.133), αν και το σωζόμενο έργο του δεν διακρίνεται από κανενός είδους υπερβολή. Πρβ. Déry (1996).

σύγχρονό μας Απίκιο, ο οποίος σε αυτή την πόλη από την οποία διώχθηκαν κάποτε οι φιλόσοφοι, διότι δήθεν διέφθειραν τους νέους, ως δάσκαλος της τέχνης των εστιατορίων μόλυνε την εποχή του με τη διδασκαλία του»). Ο Μάνιος Κούριος δεν κατονομάζεται αλλά προσδιορίζεται ως *dictator noster* και οι πληροφορίες που επιλέγει να δώσει ο Σενέκας, ένας συνδυασμός από την ένδοξη δημόσια και τη λιτή ιδιωτική του ζωή, φωτίζουν περισσότερο την απλή και ολιγαρχική βιοτή του.<sup>523</sup> Ο Απίκιος, από την άλλη, εισάγεται ως δεύτερος όρος σύγκρισης (*minus beate vivebat dictator noster...quam Apicius nostra memoria vixit...*), ενώ η χρονική συνύπαρξή του με τον Σενέκα δηλώνεται με τη φράση *nostra memoria*, όπως συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις προσώπων που προέρχονταν από τη σύγχρονη με τον Σενέκα εποχή.<sup>524</sup> Ισχυρή αντίθεση δημιουργείται στις πληροφορίες που παρέχει ο Σενέκας σχετικά με το συγκεκριμένο πρόσωπο. Ο Απίκιος διδάσκει την τέχνη των εστιατορίων και μολύνει με τη διδασκαλία του την εποχή του και αυτό συμβαίνει στην πόλη από την οποία είχαν διωχθεί παλαιότερα οι φιλόσοφοι με την κατηγορία ότι διέφθειραν τους νέους.

Η συνέχεια ανήκει εξ ολοκλήρου στον Απίκιο ο οποίος αποδεσμεύεται από τον Μάνιο Κούριο και μονοπωλεί το ενδιαφέρον του Σενέκα. Η εστίαση του φακού αποκλειστικά στον Απίκιο εξαγγέλλεται με την πρόταση *Cuius exitum nosse operae pretium est* («αξίζει να μάθουμε το τέλος που είχε αυτός», *Helv.* 10.8). Το ενδιαφέρον, επομένως, επικεντρώνεται στον θάνατό του προκειμένου να καταδειχθεί η ανερεισματικότητα της ευτυχίας που του αποδόθηκε στην αρχή. Με ύφος αιχμηρό και αυξανόμενα ειρωνικό περιγράφει ο Σενέκας πώς γίνεται το πέρασμα από την αλόγιστη και υπερβολικά σπάταλη ζωή του στην ξαφνική απόφαση του θανάτου του. Η αναφορά στις σπατάλες του Απίκιου τον φέρνει σε πλήρη αντίθεση με το πρότυπο των προγόνων όπως εκτέθηκε προηγουμένως (*Helv.* 10.7), ενώ ο λόγος που τον οδηγεί στον θάνατο φαντάζει τόσο παράλογος και εξωφρενικός που αποκαλύπτει το μέγεθος της ανοησίας του. Όταν διαπιστώνει ότι του απομένουν στον λογαριασμό του δέκα εκατομμύρια σηστέρτιοι, βάζει τέλος στη ζωή του με δηλητήριο,<sup>525</sup> θεωρώντας ότι θα ζούσε σε μεγάλη

---

<sup>523</sup> Ο Μάνιος Κούριος Δεντάτος αποτελούσε υπόδειγμα αδιάφθουρου και ολιγαρκούς ανθρώπου. Όταν οι Σαμνίτες έστειλαν σ' αυτόν πρέσβεις με ακριβά δώρα σε μία προσπάθεια να κερδίσουν την εύνοιά του, τον βρήκαν καθισμένο μπροστά στη φωτιά να ψήνει γογγύλια. Αρνούμενος τα δώρα τους δήλωσε πως προτιμά να κυβερνά αυτούς που κατέχουν τον χρυσό παρά να κυβερνάται ο ίδιος από αυτόν (Valerius Maximus 3.4.5)

<sup>524</sup> Πρβ. *Ep.* 27.5, *Clem.* 1.15.1, *Ir.* 1.18.3.

<sup>525</sup> Η λέξη *veneno* που χρησιμοποιεί ο Σενέκας ανακαλεί αναπόφευκτα στη μνήμη τον θάνατο του Σωκράτη. Ο παραλληλισμός αυτός δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί ακραιφνώς ειρωνικός, καθώς ο Απίκιος μόνο καρικατούρα του Σωκράτη θα μπορούσε να είναι. Συνειρμική ανάκληση του Σωκράτη προκαλείται και λίγο πιο πριν, όταν ο Σενέκας προβαίνει σε έναν παραλληλισμό ανάμεσα στον Απίκιο και τους

φτώχεια με το συγκεκριμένο ποσό: *Superfuturum sibi sestertium centiens computavit et velut in ultima fame victurus, si in sestertio centiens vixisset, veneno vitam finivit* (*Helv.* 10.9). Το γεγονός αυτό επισύρει έναν καταγισμό δηκτικών σχολίων εκ μέρους του Σενέκα εναντίον του Απίκιου.<sup>526</sup> Θίγει και καυτηριάζει την έλλειψη σύνεσης και σωφροσύνης και την πλήρη υποταγή στα πάθη της απόλαυσης και της πλεονεξίας και καταλήγει εν τέλει στην κατάρριψη της ιδέας περί της *felicitas* ανθρώπων όπως ο Απίκιος, που στηρίζονται στα πλούτη στερούμενοι όμως το μέτρο, τη λογική και την πνευματική ισορροπία και είναι παραδομένοι σε συνήθειες εμπαθείς.<sup>527</sup> Ιδιαίτερη αξία αποκτούν τα σχόλια αυτά του Σενέκα, παρ' όλο που η αντιπαράθεση ανάμεσα στον *vir sapiens* και στον *vir publicus* αποτελεί ένα σταθερό μοτίβο που επανέρχεται διαρκώς στο έργο του. Η ειδοποιός διαφορά εν προκειμένω έγκειται στο γεγονός ότι δεν έχουμε να κάνουμε με ένα καθαρά πολιτικό πρόσωπο.

## 2.12 Cornelius Fidus

Ένα ευτράπελο περιστατικό στη Σύγκλητο με πρωταγωνιστή τον Cornelius Fidus, γαμπρό του ποιητή Οβιδίου, αφηγείται ο Σενέκας στο έργο του *De Constantia Sapiientis*,

---

φιλοσόφους που διώχθηκαν από τη Ρώμη. Ο Σωκράτης είναι ο κατεξοχήν φιλόσοφος που κατηγορήθηκε για διαφθορά των νέων.

<sup>526</sup> Με μία επιφωνηματική πρόταση όπου αντιτίθενται οι έννοιες *luxuria* και *egestas* καυτηριάζει ο Σενέκας την υπέρμετρη πολυτέλεια του Απίκιου και ειρωνεύεται το γεγονός ότι δέκα εκατομμύρια σηστέριοι θεωρούνται φτωχικό ποσό: *Quanta luxuria erat, cui centiens sestertium egestas fuit!* («Πόσο μεγάλη ήταν η πολυτέλειά του που δέκα εκατομμύρια σηστέριοι θεωρούνταν φτώχεια!»). Επιπλέον, η καυστική διάθεση συνεχίζει να διοχετεύεται μέσα και από άλλα παράδοξα και οξύμωρα που χρησιμοποιεί ο Σενέκας, π.χ. *Sestertium centiens aliquis extimuit et, quod alii voto petunt, veneno fugit* («Δέκα εκατομμύρια σηστέριοι έκαναν κάποιον να πανικοβληθεί και αυτό που οι άλλοι ζητούν με προσευχές, αυτός το απέφυγε με το δηλητήριο»), ενώ θέλοντας να επικρίνει τη χωρίς μέτρο, σύνεση και λογική, ζωή του Απίκιου ισχυρίζεται πως το δηλητήριο που πίνει τώρα είναι το πιο υγιεινό ποτό (*saluberrima potio*) που κατανάλωσε ποτέ (*Illi vero tam pravae mentis homini ultima potio saluberrima fuit*), διότι όλος ο προηγούμενος βίος της τρυφής και της υπερβολής ισοδυναμούσε ουσιαστικά με τη δηλητηρίαση του πνεύματος.

<sup>527</sup> *Helv.* 10.8-9. Στο έργο *De Vita Beata* ο Σενέκας ασχολείται για ακόμη μία φορά με το θέμα της απόλαυσης (*voluptas*) και επιδιώκει να αποδείξει πως αυτή είναι εντελώς ασύμβατη με την έννοια της *virtus*. Ως παράδειγμα χρησιμοποιεί και πάλι τον Απίκιο, αυτή τη φορά μαζί με τον Νομεντανό (συχνά ο τύπος του σπάταλου στις *Σάτιρες* του Ορατίου, εδώ αναφέρεται ως *homo gulosus*). Το παράδειγμά τους προαναγγέλλεται με μία πρόταση που καταθέτει εκ των προτέρων την κρίση του Σενέκα γι' αυτούς: πρόκειται για υποταγμένους στην τρυφή, στους οποίους η Τύχη χάρισε όλα τα δώρα της, αλλά παρ' όλα αυτά θεωρούνται φαύλοι (...*multos ostendam voluptatibus obsesses, in quos fortuna omnia munera sua effudit, quos fatearis necesse est malos, Vit.* 11.3, «...θα σου αποδείξω ότι υπάρχουν πολλοί που κολυμπούν στις ηδονές, άνθρωποι στους οποίους η τύχη έχει χαρίσει όλα τα δώρα της, και όμως θα πρέπει να παραδεχτείς ότι οι άνθρωποι αυτοί είναι κακοί»). Το *exemplum* εισάγεται με την προστακτική *aspice* (*Aspice Nomentanum et Apicium...*) και καταφέρει να δημιουργήσει μία πολύ εντυπωσιακή, πολυποικίλη οπτικο-οσφρητική σύνθεση, για να αποδώσει την υπέρμετρα τρυφήλη καθημερινότητά τους, θα καταλήξει όμως στην ανατροπή και στην αμφισβήτηση, καθώς επισημαίνεται πως ζουν μεν εν μέσω απολαύσεων, ωστόσο αυτό με το οποίο χαιρόνται δεν μπορεί να θεωρηθεί καλό (*Hos esse in voluptatibus dices; nec tamen illis bene erit, quia non bono gaudent, Vit.* 11.4, «Θα πεις βέβαια ότι οι άνθρωποι αυτοί βουλιάζουν στις απολαύσεις, τα πράγματα όμως δεν είναι τόσο καλά γι' αυτούς, επειδή ακριβώς δεν χαιρόνται με το καλό»).



στο πλαίσιο της συζήτησης περί των προσβολών. Πρόκειται για ένα συνοπτικό παράδειγμα τριών προτάσεων, όπου παρατίθενται το περιστατικό, το σχόλιο του Σενέκα και το τελικό του συμπέρασμα (*Const.* 17.1). Βασικός θεματικός άξονας που συνέχει το όλο κείμενο είναι πως δεν πρέπει να επιτρέπουμε στις κάθε είδους προσβολές να μας επηρεάζουν, διότι στην ουσία δεν υπάρχουν.<sup>528</sup> Δεν παραλείπει ακόμη να υπογραμμίσει ο Σενέκας το παράδοξο που παρατηρείται να γελούμε, όταν λέγεται ένα αστείο στην παρουσία ενός μόνο ανθρώπου, ενώ όταν λέγεται το ίδιο αστείο ενώπιον πολλών, αυτό να προκαλεί τον θυμό μας· και αυτό κωδικοποιείται στην επιγραμματική ρήση του Σενέκα *iocis temperatis delectamur, immodicis irascimur* («με τα μετρημένα αστεία διασκεδάζουμε, με τα υπερβολικά οργιζόμαστε», *Const.* 16.4). Ως *exemplum negativum* στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιείται ο Cornelius Fidus ο οποίος έβαλε τα κλάματα, όταν τον αποκάλεσε ο Κορβούλων στη σύγκλητο «ξεπουπουλιασμένη στρουθοκάμηλο» (*struthocamelum depilatum*). Για την αναφορά του εν λόγω παραδείγματος ο Σενέκας χρησιμοποιεί το ρήμα *vidimus* υποδεικνύοντας έτσι πως πρόκειται όχι μόνο για *exemplum* παρμένο από την εποχή του, αλλά και για *exemplum* για το οποίο είχε και προσωπική εμπειρία. Στην αρχή δηλώνεται όχι το όνομα του Κορνήλιου αλλά ο τόπος όπου διαδραματίστηκε το περιστατικό, *in senatu* (στη σύγκλητο), για να υπογραμμιστεί ίσως ο δημόσιος χαρακτήρας της προσβολής (*In senatu flentem vidimus Fidum Cornelium, Nasonis Ovidii generum, cum illum Corbulo struthocamelum depilatum dixisset, Const.* 17.1). Η δεύτερη πρόταση του παραδείγματος εμπερικλείει το ειρωνικό σχόλιο του Σενέκα το οποίο επικεντρώνεται στην υπερβολή και στο παράλογο της αντίδρασης του Κορνηλίου, ο οποίος παρέμενε εντελώς ανεπηρέαστος σε κατηγορίες που έπλητταν το ήθος και τη ζωή του, ενώ ξεσπά σε κλάματα για κάτι τόσο ανόητο και ασήμαντο (*adversus alia maledicta mores et vitam convulnerantia frontis illi firmitas constitit, adversus hoc tam absurdum lacrimae prociderunt*). Η τρίτη και τελευταία πρόταση του *exemplum* αποτελεί και την κορύφωσή του με τη συμπερασματική αναφώνηση του Σενέκα ως το τελικό απόσταγμα του παραδείγματος και ως μία τελευταία πρόταση μομφής για τον Cornelius Fidus, «τέτοια είναι η αδυναμία του πνεύματος, όταν εκλείπει η λογική» (*tanta animorum inbecillitas est, ubi ratio discessit*). Ο Cornelius Fidus εκ των πραγμάτων δεν θα μπορούσε να συγκαταλεχθεί στους *viri sapientes* των στωικών, για τους οποίους έχει τονίσει προηγουμένως ο Σενέκας πως καμία προσβολή δεν μπορεί να

<sup>528</sup> Ο Σενέκας υιοθετεί και προωθεί για το θέμα αυτό την άποψη των Στωικών, την οποία παραβάλλει με αυτή των Επικουρείων. Οι μεν Στωικοί υποστηρίζουν πως ο σοφός άνδρας δεν μπορεί να υποστεί καμία προσβολή, ενώ οι Επικουρείοι, ελαφρώς παραλλαγμένοι, λένε πως ο σοφός άνδρας μπορεί να υπομείνει οποιαδήποτε προσβολή (*Ille ait iniurias tolerabiles esse sapienti, nos iniurias non esse, Const.* 16.1).

υπάρξει ή να τους βλάψει. Συνιστά, επομένως, ένα πολύ εύγλωττο αντιπαράδειγμα λογικής και σοφίας.

Ο Σενέκας, ωστόσο, δεν περιορίζεται μόνο στο αρνητικό *exemplum Cornelii*, αλλά ακολουθώντας την οικεία τακτική των αλληλοδιαδεχόμενων παραδειγμάτων επιστρατεύει στη συνέχεια τον Βατίνιο<sup>529</sup> (*Const.* 17.3) ως ισχυρή αντίθεση στον Κορνήλιο. Προκαλεί εντύπωση πώς ένα πρόσωπο το οποίο αλλού στο έργο του Σενέκα συγκεντρώνει τόσες αρνητικές αναφορές,<sup>530</sup> επιλέγεται εδώ ως το θετικό αντικαθρέφτισμα στον Κορνήλιο. Παρά το γεγονός ότι τα στοιχεία που συνοδεύουν το όνομα αυτό δεν είναι καθόλου κολακευτικά («γεννημένος για να προκαλεί τη χλεύη και το μίσος», *hominem natum et ad risum et ad odium*), ωστόσο ο Βατίνιος μνημονεύεται για την ικανότητα του αυτοσαρκασμού και τον πνευματώδη χαρακτήρα που διέθετε: «όλοι θυμούνται ότι υπήρξε χαριτωμένος και πνευματώδης χωρατατζής» (*scurram fuisse et venustum ac dicacem memoriae proditum est, Const.* 17.3).<sup>531</sup> Ο Σενέκας είχε υπογραμμίσει προηγουμένως ότι αυτός που ξέρει να αυτοσαρκάζεται δεν γίνεται ποτέ αντικείμενο κοροϊδίας (*nemo risum praebuit qui ex se cepit, Const.* 17.2)· αυτό ακριβώς εικονοποιεί ο Βατίνιος ο οποίος χλευάζοντας ο ίδιος τα ελαττώματά του αποφεύγει τα σχόλια και τα πειράγματα των αντιπάλων του, και δη του Κικέρωνα. Με τον τρόπο αυτό απαξιώνεται ακόμη περισσότερο η αντίδραση του Κορνήλιου στο πειρακτικό σχόλιο του Κορβούλωνα.

Το ανάλαφρο κλίμα των δύο αυτών παραδειγμάτων, Κορνήλιου και Βατίνιου, θα ενταθεί πολύ και η ατμόσφαιρα θα βαρύνει ξαφνικά με το εκτενές και καθ' όλα αρνητικό *exemplum* του αυτοκράτορα Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα που έπεται και εντάσσεται στο ευρύτερο μοτίβο της αλληλοδιαδοχής θετικών και αρνητικών παραδειγμάτων. Το συγκεκριμένο *exemplum*, ωστόσο, δεν θα εξεταστεί σε αυτό το σημείο, καθώς αναλύεται λεπτομερώς στο οικείο κεφάλαιο για τον Ρωμαίο αυτοκράτορα.

---

<sup>529</sup> Ο Πούπλιος Βατίνιος υπήρξε ένας πολιτικός τυχοδιώκτης των τελευταίων ρεπουμπλικανικών χρόνων. Ο Κικέρων στον λόγο του *In Vatinius* τον περιγράφει ως έναν από τους πιο τιποτένιους και φαύλους ανθρώπους που υπήρξαν ποτέ. Ακόμη κι αν δεν άρουμε ως δεδομένα τα όσα του καταλογίζει ο Κικέρωνας, φαίνεται αρκετά βέβαιο πως, όπως και οι περισσότεροι άνδρες του δημόσιου βίου της εποχής του, ήταν ένας άνθρωπος χωρίς αρχές, έτοιμος να πουλήσει τις υπηρεσίες του σε αυτόν που πρόσφερε περισσότερα. Η εμφάνισή του ήταν αντιπαθητική· στο πρόσωπο και στο λαιμό είχε οιδήματα, γι' αυτό και ο Κικέρωνας τον αποκαλούσε *struma civitatis* (Κικ. *pro Sest.* 65, πρβ. Πλουτ. *Κικ.* 9), Smith (2005).

<sup>530</sup> *Const.* 1.3 και 2.1, *Ep.* 120.19.

<sup>531</sup> Ο Σενέκας επιτυγχάνει τελικά, ακόμα και μέσα από τη θετική πλευρά του Βατίνιου που προβάλλεται στο συγκεκριμένο χωρίο, να διοχετεύσει τη δυσμενή του κρίση για το συγκεκριμένο πρόσωπο. Οι παρενθετικές πληροφορίες που δίνει συναρμολογούν ένα αρνητικό προφίλ για τον Βατίνιο («άνθρωπος γεννημένος για να προκαλεί τη χλεύη και το μίσος», «έχει περισσότερους εχθρούς παρά ελαττώματα και πάθη»).

## 2.13 Σέξτος Τυράννιος

Στο έργο *De Brevitate Vitae* αναφέρεται το παράδειγμα ενός Ρωμαίου διοικητικού αξιωματούχου της εποχής του Σενέκα, του Σέξτου Τυραννίου,<sup>532</sup> ο οποίος δούλευε επί σειρά ετών ως επικεφαλής της προμήθειας καλαμποκιού και ο οποίος είχε εξαναγκαστεί σε αφυπηρέτηση από τον αυτοκράτορα Γάιο Καίσαρα Καλιγούλα. Το θέμα της συζήτησης στρέφεται γύρω από τη συντομία της ανθρώπινης ζωής και διατυπώνεται από τον Σενέκα η θέση ότι όταν καταπιανόμαστε υπερβολικά με τα κοσμικά και τα ανθρώπινα, χάνουμε την ουσία, δεν συνειδητοποιούμε πόσο μικρή είναι η ζωή μας και την κατασπαταλούμε σε ένα μάταιο κυνήγι τιμής και δόξας. Η συμβουλή που απευθύνει είναι να μη γεννώνται αισθήματα ζήλειας, όταν αντικρίζουμε κάποιον που απολαμβάνει αξιώματα και αναγνώριση, διότι όλα αυτά ακριβώς έχουν ως αντίτιμο την ίδια του τη ζωή (*Cum videris itaque praetextam saepe iam sumptam, cum celebre in foro nomen, ne invideris; ista vitae damno parantur, Brev. 20.1*).<sup>533</sup>

Χαρακτηριστικό είναι λίγο πιο κάτω το σχήμα της αναφοράς με τα πολύ εύγλωττα επίθετα που χρησιμοποιεί ο Σενέκας μέσα από το οποίο σκιαγραφείται το στίγμα των ανθρώπων και των συμπεριφορών που αποστρέφεται και απορρίπτει. Αισχροί και επονείδιστοι (*foedus-turpis*) είναι όλοι αυτοί που ενώ βρίσκονται σε προχωρημένη ηλικία παραμένουν εν δράσει διψώντας απεγνωσμένα για λίγη δόξα και τιμή και τελικά τους προλαβαίνει σε αυτή την κατάσταση ο θάνατος: *Foedus ille, quem in iudicio pro ignotissimis litigatoribus grandem natu et imperitae coronae assensiones captantem, spiritus liquit; turpis ille, qui vivendo lassus citius quam laborando inter ipsa officia conlapsus est; turpis, quem accipiendis immorientem rationibus diu tractus risit heres* (*Brev. 20.2*, «Γιατί είναι αναίσχυντος αυτός που τον εγκαταλείπει η αναπνοή του στο μέσο μιας δίκης όταν, καθώς είναι ηλικιωμένος, και επιδιώκοντας πάντα την επιδοκιμασία ενός κύκλου άσχετων ανθρώπων, δημηγορεί υπέρ ενός τελείως άγνωστου κατηγορούμενου. Είναι αναίσχυντος εκείνος που όντας εξαντλημένος πιο πολύ από τον τρόπο ζωής του παρά από τον μόχθο του, καταρρέει ενώ επιτελεί τα καθήκοντά του. Και είναι αναίσχυντος όποιος πεθαίνει την ώρα ακριβώς που δέχεται την εξόφληση

---

<sup>532</sup> Το ίδιο πρόσωπο αναφέρεται στον Τάκιτο ως *praefectus annonae* (*Ann. 1.7*) να δίνει όρκο στον νέο αυτοκράτορα Τιβέριο και ως *praefectus rei frumentariae* (*Ann. 11.31*) να συγκαταλέγεται στους ισχυρούς φίλους του Κλαύδιου (*Tum potissimum <quemque> amicorum vocat, primumque rei frumentariae praefectum Turranium*).

<sup>533</sup> «Όταν, λοιπόν, βλέπεις κάποιον να φοράει το επίσημο ένδυμα, όταν βλέπεις κάποιον που έχει περίφημο όνομα στη ρωμαϊκή Αγορά, μη τον ζηλεύεις· αυτά τα πράγματα αγοράζονται με τίμημα την ίδια τη ζωή μας» (μτφ. Ν. Πετρόχειλος).

λογαριασμών, προκαλώντας έτσι το χαμόγελο στα χείλη του κληρονόμου του που τον περίμενε τόσο καιρό»<sup>534</sup>).

Με τον τρόπο αυτό ο Σενέκας έχει ήδη προετοιμάσει το έδαφος για το *exemplum negativum* που ακολουθεί. Όσα προηγήθηκαν αποτέλεσαν ουσιαστικά την εισαγωγή για το επικείμενο παράδειγμα του Σέξτου Τυραννίου. Ο ίδιος ο Σενέκας επισημαίνει ότι το συγκεκριμένο θέμα με το οποίο ασχολείται του φέρνει στο μυαλό το παράδειγμα αυτό που δεν μπορεί να το παρακάμψει (*Praeterire quod mihi occurrit exemplum non possum, Brev. 20.3*).<sup>535</sup> Πρόκειται για έναν *exactae diligentiae senex*, έναν γέροντα 90 ετών ο οποίος, όταν ο Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας τον απάλλαξε από τα καθήκοντά του, επέστρεψε στο σπίτι του και έδωσε εντολή σε όλη την οικογένεια να τον θρηνήσουν σαν να είχε πεθάνει. Ο καθολικός ενδοοικογενειακός θρήνος για τησχόλη του Σέξτου Τυραννίου διήρκεσε μέχρις ότου αποκαταστάθηκε και πάλι στην εργασία του: *S. Turannius fuit exactae diligentiae senex, qui post annum nonagesimum, cum vacationem procurationis ab G. Caesare ultro accepisset, componi se in lecto et velut exanimem a circumstante familia plangi iussit. Lugebat domus otium domini senis nec finivit ante tristitiam, quam labor illi suus restitutus est, Brev. 20.3*, «Ο Σέξτος Τυράννιος ήταν ένας ηλικιωμένος άνθρωπος δοκιμασμένης εργατικότητας, που όταν πέρασε τα ενενήντα, απαλλάχτηκε από τα καθήκοντά του με διαταγή του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα. Τότε έδωσε εντολή να τον τοποθετήσουν πάνω στο κρεβάτι του και να αρχίσουν οι δικοί του να τον θρηνούν σαν να ήταν νεκρός. Όλο το σπίτι έκλαιγε, επειδή ο κύριός του είχε αποσυρθεί από τη δράση και η θλίψη εκείνου δεν σταμάτησε, μέχρι τη στιγμή που επέστρεψε στην εργασία του»<sup>536</sup>).

Το *exemplum Sexti Turanni*, επομένως, παρμένο από την εποχή του Σενέκα, είναι ιδιαίτερα παραστατικό· με λόγο ειρωνικό (κυρίως όταν αναφέρεται στο *otium domini senis*) θίγει και καυτηριάζει ο Σενέκας το παράλογο της όλης υπόθεσης, την έλλειψη λογικής και ωριμότητας πνευματικής και δη από έναν άνθρωπο ηλικιωμένο που έχει συμπληρώσει το ενενηκοστό έτος της ηλικίας του και τελειώνει με μια ερώτηση για το ποιος μπορεί να ευφραίνεται πεθαίνοντας εργαζόμενος, η οποία εκφράζει την απορία του

<sup>534</sup> (μτφ. Ν. Πετρόχειλος). Βλ. Ker (2009) 83.

<sup>535</sup> «Δεν μπορώ να προσπεράσω ένα παράδειγμα που μου έρχεται στο μυαλό αυτή τη στιγμή». Η συγκεκριμένη πρόταση αποτελεί ακόμα μία απόδειξη της ετοιμότητας του Σενέκα να προσκομίζει αμέσως και όποτε χρειάζεται το κατάλληλο για κάθε περίπτωση *exemplum*.

<sup>536</sup> Matz (2002) 135.

για την παραδοξότητα της κατάστασης αυτής (*Adeone iuvat occupatum mori?*, *Brev.* 20.4).<sup>537</sup>

## 2.14 Καλβίσιος Σαβίνος

Μια επίσης μη πολιτική φυσιογνωμία παρμένη από τη σύγχρονή του εποχή μάς παρουσιάζει ο Σενέκας στην Επιστολή 27. Πρόκειται για το παράδειγμα του Καλβίσιου Σαβίνου, ενός νεόπλουτου αγροίκου, ο οποίος είναι υλικά μόνο πλούσιος, αλλά φτωχός στο μυαλό και στο πνεύμα.<sup>538</sup> Ενώ είναι αμαθής και ανίδεος, επιχειρεί ωστόσο να αυτοπροβληθεί ως άνθρωπος των γραμμάτων και αυτό ακριβώς είναι που πυροδοτεί τα φαρμακερά βέλη του Σενέκα εναντίον του. Ο Σενέκας γίνεται δηκτικός και σκωπτικός και απερίφραστα ειρωνεύεται την έλλειψη καλλιέργειας, την αμορφωσιά του και το κακό του γούστο.

Το *exemplum* του Καλβίσιου Σαβίνου εισάγεται αμέσως μετά από την προτροπή που απευθύνει ο Σενέκας στον αποδέκτη της επιστολής του για αδιάλειπτο αγώνα κατάκτησης της αρετής μέσω της φιλοσοφίας, έναν αγώνα που είναι καθαρά προσωπικός και δεν επιδέχεται έξωθεν παρεμβάσεις και αρωγές (*Delegationem res ista non recipit*, *Ep.* 27.5) σε αντίθεση με άλλες σπουδές όπως λ.χ. η λογοτεχνία (*Aliud litterarum genus adiutorium admittit*). Οι λέξεις *delegationem* και *adiutorium* αποτελούν ουσιαστικά τις γέφυρες που οδηγούν στο παράδειγμα του Καλβίσιου, όπου ο λόγος του Σενέκα γίνεται καταγιστικά σαρκαστικός. Ο Καλβίσιος χαρακτηρίζεται *dives*, με πνεύμα απελεύθερου και μνήμη τόσο κακή, ώστε να μην μπορεί να συγκρατήσει ονόματα όπως του Οδυσσέα, του Αχιλλέα ή του Πριάμου, ονόματα που κανονικά τα θυμόμαστε όπως αυτά των παιδαγωγών μας (*Calvisius Sabinus memoria nostra fuit dives. Et patrimonium habebat libertini et ingenium; numquam vidi hominem beatum indecentius. Huic memoria tam mala erat, ut illi nomen modo Ulixis excidere, modo Achillis, modo Priami, quos tam bene quam paedagogos nostros novimus, Ep.* 27.5, «Ο Καλβίσιος Σαβίνος υπήρξε ένας πλούσιος της εποχής μας. Διέθετε περιουσία και μυαλό απελεύθερου. Δεν είδα ποτέ κάποιον που η καλή του τύχη να είναι τόσο ανάρμοστη. Η μνήμη του ήταν τόσο κακή, ώστε ξεχνούσε κάποτε το όνομα του Οδυσσέα, του Αχιλλέα ή του Πριάμου, ονόματα τα οποία τα ξέρουμε τόσο καλά όσο αυτά των παιδαγωγών μας»). Δεν μπορεί να συγκριθεί ούτε και με έναν ηλικιωμένο ονοματοκλήτορα στο πόσο φρικτά προφέρει τα ονόματα Τρώων και Αχαιών ηρώων (*Nemo vetulus nomenclator, qui nomina non reddit, sed*

<sup>537</sup> «Είναι λοιπόν τόσο μεγάλη απόλαυση να πεθαίνει κανείς δουλεύοντας;».

<sup>538</sup> Wiedemann (1981) 126.

*inponit, tam perperam tribus quam ille Troianos et Achivos persalutabat, Ep. 27.5*). Παρουσιάζει, επομένως, ο Σενέκας με τρόπο τόσο παραστατικό και βαθύτατα ειρωνικό τις εγγενείς αδυναμίες του πνεύματος του Καλβίσιου, για να έλθει στη συνέχεια να εκθέσει το παράλογο και το παράδοξο της όλης υπόθεσης. Ο άνθρωπος αυτός, ο τόσο ακαλλιέργητος, έχει την επιθυμία να δίνει την εικόνα πεπαιδευμένου και μορφωμένου, γι' αυτό και προχωρεί σε κάτι εντελώς τρελό, το οποίο καυτηριάζει ο Σενέκας (*Nihilominus eruditus volebat videri. Hanc itaque conpendiarium excogitavit...*).<sup>539</sup> Αγοράζει δούλους οι οποίοι μαθαίνουν τον Όμηρο, τον Ησίοδο και τους Λυρικούς ποιητές και με αυτό τον τρόπο ταλαιπωρεί τους καλεσμένους του, αφού βάζει τους δούλους να στέκονται ανάμεσά τους και να απαγγέλλουν στίχους τους οποίους κάποτε επαναλαμβάνει και ο ίδιος ή τους κόβει στη μέση.

Το παράδειγμα του Καλβίσιου Σαβίνου, όμως, δεν ολοκληρώνεται στο σημείο αυτό, αλλά ο Σενέκας προσθέτει ακόμη μια παράμετρο προκειμένου να υπονομεύσει και να διακωμωδήσει περισσότερο το πρόσωπο αυτό και όλους όσοι μοιάζουν με αυτόν. Επιλέγει λοιπόν να αναφερθεί σε ένα περιστατικό ανάμεσα στον Καλβίσιο Σαβίνο και τον Σατέλλιο Κουαδράτο στο πλαίσιο ενός συμποσίου.<sup>540</sup> Στο κομμάτι αυτό του *exemplum* το ύφος γίνεται ακόμη πιο οξύ και εμπαικτικό στοχεύοντας ακριβώς να αποτυπώσει το μέγεθος της ανοησίας και της πνευματικής ένδειας του Καλβίσιου Σαβίνου. Ο Καλβίσιος Σαβίνος επαναπροσδιορίζεται ως *stultis dives*, ενώ με ένα χαρακτηριστικό ομοιοτέλεuton και συνάμα ένα ενδιαφέρον λογοπαίγνιο ορίζει ο Σενέκας κλιμακωτά τις τρεις ιδιότητες του Κουαδράτου οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους με μια άρρηκτη αιτιακή σχέση, *adrosor, adrisor, derisor* (*Suasit illi Satellius Quadratus, stultorum divitum adrosor, et quod sequitur, adrisor, et quod duobus his adiunctum est, derisor, ut grammaticos haberet analectas, Ep. 27.7*).<sup>541</sup> Πρόκειται για έναν συμφεροντολόγο αυλοκόλακα και δεινό περιπαίκτη, από αυτούς που καταφέρνουν και επιβιώνουν δίπλα σε ανόητους πλουσίους και τους εκμεταλλεύονται. Ανάμεσα στα δύο αυτά πρόσωπα αναπτύσσεται ένας ενδιαφέρων διάλογος όπου κάθε πρόταση-εισήγηση που κατατίθεται ακολουθείται από την αντίστοιχη της απάντηση· τόσο οι εισηγήσεις όσο και οι απαντήσεις παρουσιάζουν έντονη παραδοξότητα ενδεικτική αφενός της ιδιότητας

<sup>539</sup> Η λέξη *eruditus* έρχεται σε πλήρη αντίθεση με ό,τι έχει προηγηθεί σχετικά με τον Καλβίσιο, ενώ έντονες ειρωνικές αποχρώσεις αποκτά και η λέξη *conpendiaria*, που χρησιμοποιείται για να περιγράψει τον εύκολο τρόπο που σκαρφίστηκε ο Καλβίσιος για να μοιάζει *eruditus*.

<sup>540</sup> Στο σημείο αυτό εντοπίζουμε μία συνήθη σατιρική τεχνική. Το φαγητό και το συμπόσιο είναι σταθερά μοτίβα της σάτιρας και τα δρώμενα στο πλαίσιο του συμποσίου αποτελούν συχνά αλληγορίες διδασχής, ήδη από τον Οράτιο (πιο συγκεκριμένα *Hor. Sat. 2.6* και *2.8*).

<sup>541</sup> Βλ. Roller (2001) 149.

του Σατέλλιου Κουαδράτου ως δημόσιου εμπάικτη και αφετέρου της εγγενούς ανοησίας του Καλβίσιου Σαβίνου. Με τη χρήση ενός υπερβατού, όπου μπαίνει επικεφαλής το ρήμα και το υποκείμενο (*Suasit illi Satellius*) ενώ η βουλητική πρόταση ως συμπλήρωμα του ρήματος (*ut grammaticos haberet analectas*) ακολουθεί μετά από τη μεσολάβηση των προσδιοριστικών πληροφοριών για τον Κουαδράτο, δίνεται η συμβουλή του Σατέλλιου προς τον Καλβίσιο να αποκτήσει δούλους που θα μαζεύουν τις ιδέες που θα βγαίνουν από το μυαλό του.<sup>542</sup> Το ειρωνικό *crescendo* συνεχίζεται με την παράδοση θέση του Καλβίσιου για την κοινοκτημοσύνη της γνώσης, ό,τι γνωρίζουν όσοι ζουν στο σπίτι του το γνωρίζει κι ο ίδιος, ενώ η αρνητική απάντηση του Καλβίσιου στην πρόταση του Σατέλλιου να πάρει μαθήματα πάλης με την αιτιολογία ότι είναι αδύναμος<sup>543</sup> απολήγει στο περιπαικτικό τελικό σχόλιο του Σατέλλιου Κουαδράτου, ο οποίος ειρωνευόμενος αυτά που είχε πει προηγουμένως ο Καλβίσιος Σαβίνος του επισημαίνει ότι τον περιτριγυρίζουν τόσοι εύρωστοι δούλοι στο σπίτι του (*Ep.* 27.8).

Το ιδιότυπο αυτό *exemplum* ολοκληρώνεται με τη διατύπωση ενός γενικού συμπεράσματος ως αποστάγματος της ιστορίας του Καλβίσιου Σαβίνου. Πρόκειται για ένα συμπέρασμα που αφήνει σαφείς αιχμές προς όλους αυτούς που αναζητούν την έννοια της *virtus* μακριά από τη φιλοσοφία. Ο σώφρων και υγιής νους ούτε δανείζεται ούτε αγοράζεται. Ακόμα όμως κι αν ήταν προς πώληση, δεν θα υπήρχαν αγοραστές. Αντίθετα, το αχρείο και διεφθαρμένο πνεύμα πωλείται και αγοράζεται κάθε μέρα (*Ep.* 27.8).<sup>544</sup>

## 2.15 Σερβίλιος Βατίας

Στην επιστολή 55 μνημονεύεται ο Σερβίλιος Βατίας (*Ep.* 55.3-4), ένα πρόσωπο των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων, περίφημος πλούσιος της εποχής. Ο Σενέκας διηγείται στον αποδέκτη των επιστολών του, Λουκίλιο, μια επίσκεψή του κατά την οποία πέρασε έξω από την έπαυλη αυτού του Βατία.<sup>545</sup> Η έπαυλη αυτή καθίσταται τελικά το κυρίαρχο θέμα σε όλη την επιστολή, καθώς γίνεται αφορμή για να αναπτυχθεί μία συζήτηση γύρω από την ησυχία του πνεύματος. Εξ αρχής γίνεται αντιληπτό ότι ο λόγος

---

<sup>542</sup> Είναι εμφανές το ειρωνικό παιγνίδι του Σενέκα με την επιλογή της λέξης *analecta*, η οποία χρησιμοποιείται για τον δούλο που είναι επιφορτισμένος με το καθήκον να συλλέγει τα ψίχουλα που πέφτουν από το τραπέζι.

<sup>543</sup> Τα επίθετα *aegrum pallidum*, *gracilem* αποτελούν ισχυρή αντίθεση στο ρήμα *luctaretur*. Ταυτόχρονα συντείνουν στο να δημιουργήσουμε στο μυαλό μας την εικόνα αυτού του Καλβίσιου Σαβίνου· μια εικόνα βέβαια που παραπέμπει περισσότερο σε καρικατούρα.

<sup>544</sup> Με το παράδειγμα του Καλβίσιου Σαβίνου πέτυχε ο Σενέκας να δημιουργήσει έναν κοινό τόπο που ακολούθησε ένα πολύ ενδιαφέρον ταξίδι στη λογοτεχνική κίνηση της αναγεννησιακού ουμανισμού, όπως μας πληροφορεί ο MacPhail (2014) 118 κ.ε.

<sup>545</sup> Το περιστατικό αυτό και πιο συγκεκριμένα το πρόσωπο του Βατία γίνεται αντικείμενο λεπτομερούς εξέτασης στο έργο του Henderson (2004).

του Σενέκα κρύβει μια λεπτή ειρωνεία για το πρόσωπο του Σερβίλιου Βατία, στον οποίο αναφέρεται ως *ille praetorius dives* και ο οποίος ήταν γνωστός όχι για κάτι άλλο αλλά για την απραγμοσύνη του (*nulla alia re quam otio notus*). Μία υποβόσκουσα διάθεση μομφής θα μπορούσε να εντοπιστεί και στην επισήμανση του Σενέκα ότι εξαιτίας ακριβώς αυτής της απραγμοσύνης θεωρούνταν από τους πολλούς ως *felix* (*ob hoc unum felix habebatur*). Ο στόχος του Σενέκα, όπως φαίνεται, είναι να επανατοποθετήσει στην ορθή του βάση το μεγάλο θέμα του ρωμαϊκού *otium* και να καταρρίψει τη γενική εντύπωση των πολλών για τον Σερβίλιο Βατία και την κατάσταση την οποία βιώνει. Σύμφωνα με τον Σενέκα, κάθε φορά που κάποιος στην πολιτεία βρισκόταν σε κίνδυνο εξαιτίας διαφόρων πολιτικών καταστάσεων, συνήθιζε να ανακράζει: *O Vatia, solus scis vivere* (*Ep.* 55.3, «Βατία, μόνο εσύ ξέρεις να ζεις»). Την άποψη αυτή για τον Βατία, ωστόσο, δεν την ενστερνίζεται ο Σενέκας ο οποίος έχει σαφώς αντίθετη γνώμη και αυτή εκφράζεται με την αμέσως επόμενη πρόταση που έρχεται να αναιρέσει την προηγούμενη αναφώνηση· «ο Βατίας ήξερε όχι πώς να ζει, αλλά πώς να κρύβεται» (*At ille latere sciebat, non vivere*).<sup>546</sup> Δεν παραλείπει βεβαίως να διευκρινίσει τι ακριβώς εννοεί ο Σενέκας με αυτό. Κάνει τον διαχωρισμό ανάμεσα σε *vita otiosa* και *vita ignava* (*Multum autem interest, utrum vita tua otiosa sit an ignava*) υπονοώντας ότι η ζωή του Βατία δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί *otiosa*. Αυτό που επιδιώκει είναι να καυτηριάσει την οκνηρία και τη νωθρότητα του Βατία, η οποία προβάλλει στους πολλούς ως η ιδεατή κατάσταση της ησυχίας και της απραγμοσύνης. Κρίνει, όπως κάνει σε πλήθος άλλων παραδειγμάτων, τη λανθασμένη γνώμη που έχουν οι πολλοί για την ευτυχία και το ποιος είναι ευτυχισμένος, γι' αυτό και καταλήγοντας καταθέτει τον δικό του λόγο έναντι στον λόγο των πολλών· όποτε περνούσε από το σπίτι του Σερβίλιου Βατία συνήθιζε να λέει “*Vatia hic situs est*” («Εδώ βρίσκεται ο Βατίας»)).<sup>547</sup>

## 2.16 Chelidon et Natalis

Ένα βήμα πριν το τέλος της παρούσας εξέτασης των σύγχρονων του Σενέκα παραδειγμάτων συναντούμε στην Επιστολή 87, στην οποία ο Σενέκας επιχειρηματολογεί υπέρ της απλής και λιτής βιοτής - δύο ήσσονος σημασίας ρωμαϊκά πρόσωπα. Τα πρόσωπα αυτά είναι ο «Χελιδών», ένας εκ των ευνούχων της Κλεοπάτρας,<sup>548</sup> και ένας

<sup>546</sup> Matz (2002) 138.

<sup>547</sup> Πρβ. Dewar (2014) 51-54.

<sup>548</sup> Ο Χελιδών ήταν ένας από τους ευνούχους της αυλής της Κλεοπάτρας. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για τον ρόλο του, αν και θα πρέπει να ήταν σημαντικός, καθώς είχε γίνει περίφημος για την περιουσία που



ακόμη συγκαρινός του Σενέκα, ο Natalis. Συνδετικός κρίκος που συναρτά τα δύο αυτά πρόσωπα και επιτρέπει την από κοινού αναφορά τους είναι τα πλούτη που διαθέτουν σε συνδυασμό ωστόσο με την ποταπότητά τους. Προτού εισαγάγει τα παραδείγματα αυτά ο Σενέκας, διατυπώνει μια γενική ρήση περί αρετής τονίζοντας τον κομβικό ρόλο της στη ζωή των ανθρώπων, αφού αυτή είναι που «εξυψώνει τον άνθρωπο και τον τοποθετεί πάνω από ο,τιδήποτε θεωρείται προσφιλές για τους θνητούς» (*Virtus extollit hominem et super cara mortalibus conlocat, Ep. 87.16*). Τα δύο αρνητικά παραδείγματα που θα ακολουθήσουν θα έχουν στόχο ακριβώς να επιβεβαιώσουν διά του αντιθέτου τη ρήση αυτή.

Τα προβαλλόμενα *exempla*, αποτελούμενα από μια πρόταση το καθένα, έχουν σχεδόν επιγραμματικό χαρακτήρα. Το γεγονός αυτό, ότι δηλαδή ο Σενέκας δεν μας δίνει περισσότερες λεπτομέρειες και διευκρινίσεις, σε συνδυασμό με το ότι πρόκειται για πρόσωπα μη πολιτικά και εντελώς άγνωστα σε μας από άλλες πηγές, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι για να τα συμπεριλάβει ο Σενέκας στο έργο του είναι πεπεισμένος ότι το αναγνωστικό του κοινό γνωρίζει το γενικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται τα δύο αυτά πρόσωπα.

Στο πρώτο *exemplum*, το οποίο προέρχεται από τον 1<sup>ο</sup> αιώνα π.Χ. και το περιβάλλον της βασίλισσας της Αιγύπτου Κλεοπάτρας, περιορίζεται να δώσει το όνομα στην αρχή, την ιδιότητα στο πλαίσιο ενός παραθετικού προσδιορισμού, και τη σχέση του με τον πλούτο στο τέλος μέσα από ένα σχήμα υπερβατό· «ο Χελιδών, ένας εκ των ευνούχων της Κλεοπάτρας, κατείχε μεγάλη περιουσία» (*Chelidon, unus ex Cleopatrae mollibus, patrimonium grande possedit, Ep. 87.16*). Η προσοχή δεν μπορεί παρά να δοθεί στην ιδιότητα του ευνούχου που σαφώς επιβαρύνεται με αρνητικές συνδηλώσεις. Ο Σενέκας παρ' όλα αυτά αποφεύγει να προσθέσει οποιοδήποτε προσωπικό του σχόλιο σε αυτό.

Το δεύτερο *exemplum*, αντίθετα, αν και είναι και αυτό σύντομο, κρίνεται σαφώς πιο περιεκτικό σε σχόλια και χαρακτηρισμούς. Ο Natalis ανήκει στην πρώιμη αυτοκρατορική εποχή, στα χρόνια του Σενέκα, και η χρονική αυτή εγγύτητα δηλώνεται εξ αρχής με το επίρρημα *nuper*. Η πρόταση που αφιερώνεται στον Natalis φροντίζει καταρχάς να τον σκιαγραφήσει ηθικά και στη συνέχεια να δώσει τη σχέση του με τον πλούτο. Είναι χαρακτηριστικό πώς σε μία μόνο πρόταση καταφέρνει ο Σενέκας να γίνεται τόσο οξύς και δηκτικός· τα βέλη του εναντίον του Natalis επικεντρώνονται στον

---

κατάφερε να συσσωρεύσει, Roller D. (2010) 107. Χελιδών ήταν το όνομα και της ερωμένης του Γάιου Βέρρη που συχνά αναφέρει ο Κικέρωνας (*Verr. 1.40.104- 2.47.116*).

ασεβή χαρακτήρα και στην ξεδιάντροπη και βρομερή γλώσσα του. Ο τρόπος που συνταιριάζονται οι λέξεις υπηρετεί τον επιδιωκόμενο στόχο της μομφής που διοχετεύεται μέσω της λεκτικής διατύπωσης και έκφρασης (*Nuper Natalis tam improbae linguae quam inpurae, in cuius ore feminae purgabantur, et multorum heres fuit et multos habuit heredes, Ep. 87.16*). Το ρητορικό επικάλυμμα του *exemplum* εντοπίζεται στον συνδυασμό των παρεμφερών ηχητικά και σημασιολογικά *improbae- inpurae*, στην εμφατική πρόταξη του *et*, και στο πολύπλοκο σχήμα που επιλέγει ο Σενέκας για να εκφράσει σε αυτή την περίπτωση την κατοχή πλούτου (*et multorum heres fuit, et multos habuit heredes*, «και κληρονόμος πολλών υπήρξε και πολλούς είχε κληρονόμους»).

Σε αντίθεση με το πρώτο παράδειγμα του Χελιδώνος, το παράδειγμα του Natalis ολοκληρώνεται με τον γνωστό τρόπο της ρητορικής ερώτησης εν είδει καταληκτικού σχολιασμού που εκφράζει εμμέσως την άποψη του Σενέκα (*Quid ergo? Utrum illum pecunia inpurum effecit an ipse pecuniam inspurgavit?* («Τι λοιπόν; Τα χρήματα τον έκαναν βρομερό ή ο ίδιος μόλυνε τα χρήματά του;»)) και με μια παραστατική και αποκαλυπτική παρομοίωση που αποτελεί στην ουσία την απάντηση στην προηγούμενη ερώτηση και συνοψίζει το απόσταγμα του ζεύγους των *exempla*: «Τα χρήματα στα χέρια κάποιων ανθρώπων μοιάζουν με τα κέρματα που πέφτουν στον υπόνομο» (*Quae sic in quosdam homines quomodo denarius in cloacam cadit*). Το γεγονός της κατοχής πλούτου, επομένως, δεν είναι αρκετό από μόνο του για να αναβαθμίσει την ποιότητα κάποιων ανθρώπων και αυτό το αποδεικνύουν έμπρακτα και πέραν πάσης αμφιβολίας τόσο ο Χελιδών όσο και ο Natalis, δύο ρωμαϊκά πρόσωπα που δεν διαθέτουν την πολυπόθητη για τον Σενέκα *virtus*. Εκ των πραγμάτων, λοιπόν, προκύπτει το συμπέρασμα του Σενέκα ότι η αρετή στέκεται υπεράνω όλων αυτών των καταστάσεων (*Virtus super ista consistit, Ep. 87.17*). Το συμπέρασμα αυτό έρχεται να οριστικοποιήσει το τέλος των δύο *exempla* επαναλαμβάνοντας με άλλα λόγια τη γενική ρήση περί αρετής που διατυπώθηκε ακριβώς στην αρχή (*Virtus extollit hominem et super cara mortalibus conlocat*).

## 2.17 Λεύκιος Ανναίος Σενέκας

Ο κύκλος των λεγόμενων σύγχρονων *exempla* κλείνει με ένα πολύ ιδιόμορφο και συνάμα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα από την Επιστολή 63. Πρόκειται για μια ιδιαίζουσα περίπτωση, απρόσμενη θα μπορούσαμε να ομολογήσουμε, καθώς ο ίδιος ο συγγραφέας

δεν διστάζει να αυτοσυστηθεί και να αυτοπροσδιοριστεί ως *exemplum*, και μάλιστα *exemplum negativum*.<sup>549</sup>

Στη συγκεκριμένη επιστολή ο Σενέκας επαναφέρει το θέμα του πένθους και του πόνου της ανθρώπινης απώλειας επιθυμώντας να απευθύνει λόγο παρηγορίας στον αλληλογραφούντα φίλο του Λουκίλιο, ο οποίος πρόσφατα έχασε έναν δικό του φίλο (*Ep.* 63.1).<sup>550</sup> Οι παραινέσεις και οι νουθεσίες του Σενέκα συνοψίζονται εν ολίγοις στη θέση πως δεν είναι δείγμα σοφού ανδρός η υπερβάλλουσα θλίψη και ο άμετρος θρήνος.<sup>551</sup> Ο θρήνος που υπερβαίνει το μέτρο και μακροχρονίζει καταντά τελικά αντικείμενο γέλωτος, και όχι άδικα, αφού μοιάζει είτε ψεύτικος είτε ανόητος (*Ep.* 63.13)<sup>552</sup>. Στο σημείο αυτό ακριβώς είναι που επιλέγει ο Σενέκας να προσφέρει εαυτόν ως ένα παράδειγμα υπέρμετρου πένθους. Αυτός που τόση ώρα απηύθυνε συμβουλές στον Λουκίλιο πώς θα πρέπει να διαχειριστεί την ανθρώπινη απώλεια, νιώθει επιτακτική τώρα την ανάγκη να εξομολογηθεί ότι και ο ίδιος σε μια παρεμφερή περίπτωση, όταν έχασε τον αγαπημένο του φίλο Ανναίο Σερένο, δεν ενήργησε προεπώντως, όπως συμβουλεύει τώρα τον Λουκίλιο να πράξει, δεν μπόρεσε να επιδείξει την απαιτούμενη αυτοσυγκράτηση θρηνώντας υπερβολικά με αποτέλεσμα να συγκαταλέγεται κι αυτός στη χορεία των τόσων άλλων αρνητικών παραδειγμάτων που νικήθηκαν από τον πόνο του χαμού: *Haec tibi scribo is, qui Annaeum Serenum, carissimum mihi, tam inmodice flevi, ut, quod minime velim, inter exempla sim eorum, quos dolor vicit* (*Ep.* 63.14).<sup>553</sup> Ο τόνος ξαφνικά γίνεται πολύ προσωπικός και τα βέλη του συγγραφέα δεν στρέφονται πια εναντίον τρίτων αλλά εναντίον του ίδιου του εαυτού του στον οποίο απευθύνει τα ειρωνικά του σχόλια και κάνοντας την αυτοκριτική του αναγνωρίζει λάθη του παρελθόντος. Παρουσιάζεται πολύ ειλικρινής και χωρίς ίχνος επιείκειας ομολογεί ευθαρσώς ότι καταδικάζει σήμερα

<sup>549</sup> Στην Επιστολή 76 ο Σενέκας προβάλλεται για ακόμη μια φορά ως παράδειγμα προς αποφυγή για τον Λουκίλιο. Ο Λουκίλιος προτρέπεται να μελετά συνεχώς και να επιδιώκει αδιάλειπτα τη σοφία, για να μην καθυστερήσει όπως ο Σενέκας, ο οποίος σε μεγάλη πλέον ηλικία παρακολουθεί μαθήματα φιλοσοφίας: «Να συνεχίσεις, Λουκίλιε, και να βιαστείς μήπως συμβεί και σε σένα αυτό που συνέβη σε μένα, να μαθαίνεις σε μεγάλη ηλικία» (*Perge, Lucili, et prospera, tibi ne et ipsi accidat, quod mihi, ut senex discas, Ep.* 76.5).

<sup>550</sup> *Molesto fero decessisse Flaccum, amicum tuum, plus tamen aequo dolere te nolo* («Δεν μπορείς να συνέλθεις από τον θάνατο του φίλου σου Φλάκκου, δεν θέλω όμως να λυπάσαι περισσότερο από όσο πρέπει», μτφ. Γ. Αραμπατζή).

<sup>551</sup> Η ανάγκη του μέτρου ακόμα και στο πένθος αποτυπώνεται πολύ καθαρά στην πρόταση του Σενέκα *Nec sicci sint oculi amisso amico nec fluant. Lacrimandum est, non plorandum* (*Ep.* 63.1, «Όταν χάσουμε έναν φίλο, ας μη μείνουν στεγνά τα μάτια μας, αλλά ούτε και να πλημμυρίσουν. Θα πρέπει να κλάψουμε, όχι όμως με λυγμούς και αναφιλητά»), μτφ. Γ. Αραμπατζή).

<sup>552</sup> *dolor...inveteratus vero deridetur, nec inmerito. Aut enim simulat aut stultus est* («όταν ο πόνος διαρκεί για καιρό, τότε προκαλεί το γέλιο και όχι άδικα, γιατί σε τέτοια περίπτωση πρόκειται είτε για υποκρισία είτε για ανοησία»), μτφ. Γ. Αραμπατζή).

<sup>553</sup> «Εγώ που σου γράφω αυτά, έκλαψα τον πολυαγαπημένο μου Ανναίο Σερένο τόσο υπερβολικά, ώστε δυστυχώς πέρασα, χωρίς να το θέλω καθόλου, στα παραδείγματα εκείνα που νικήθηκαν από τον πόνο».

τον τότε τρόπο αντίδρασής του στον θάνατο του φίλου του: *Hodie autem factum meum damno* («Σήμερα όμως καταδικάζω αυτή μου τη συμπεριφορά»). Επισημαίνει ότι αιτία του υπέρμετρου θρήνου του ήταν το γεγονός ότι δεν περίμενε ποτέ πως θα προηγηθεί ο θάνατος του Σερένου: *et intellego maximam mihi causam sic lugendi fuisse, quod nunquam cogitaveram mori eum ante me posse* («και αντιλαμβάνομαι ότι αιτία της λύπης μου υπήρξε το γεγονός ότι δεν μου είχε περάσει από το μυαλό πως αυτός μπορούσε να πεθάνει πριν από εμένα») και αυτοσαρκάζεται για τον λανθασμένο τρόπο σκέψης του που τότε συνέδεε το γεγονός του θανάτου με την ηλικία του καθενός: *Hoc unum mihi occurrebat, minorem esse et multo minorem, tamquam ordinem fata servarent* («Σκεφτόμουν μόνο ότι ήταν μικρότερός μου και μάλιστα πολύ μικρότερός μου, λες και το πεπρωμένο κρατούσε κάποια σειρά»).<sup>554</sup>

Θα μπορούσαμε, καταληκτικά, να πούμε πως η επιστολή παρουσιάζει μια εντυπωσιακή εσωτερική ευθεία και στρέφεται προς μία ενδοσκόπηση που πραγματικά δεν μπορεί να περάσει ασχολίαστη. Η Wilcox θεωρεί πως δεν είναι τυχαία η ομωνυμία (*Annaeus*) ανάμεσα στον Σερέκα και τον αποθανόντα φίλο του, πως υποφώσκει μία πρόθεση ταύτισης των δύο προσώπων.<sup>555</sup> Σύμφωνα πάντα με τη Wilcox, ο Σερέκας παρουσιάζεται στην επιστολή 63 με εναλλασσόμενους ρόλους· πιο συγκεκριμένα, όταν ο Σερέκας επικαλείται την περίπτωση του ως ανάλογη του θρήνου του Λουκίλιου για τον Φλάκκο, στην ουσία μεταβαίνει από τον ρόλο του παρηγορητή σε αυτόν του τεθλιμμένου και μετατρέπεται από πομπό σε αποδέκτη των δικών του συμβουλών. Ταυτόχρονα, αν θέλουμε να προχωρήσουμε ένα βήμα παραπέρα, ανακαλώντας στη μνήμη του ο Σερέκας τον θάνατο ενός φίλου με το ίδιο όνομα, είναι σαν να μιλά για τον δικό του θάνατο, η παραμυθία προς τον Λουκίλιο μοιάζει να αφορά όχι πλέον την απώλεια του Φλάκκου αλλά του Σερέκα και έτσι ο Σερέκας αναλαμβάνει εν τέλει και έναν τρίτο ρόλο, αυτόν του αποθανόντος.<sup>556</sup>

### 3. Συμπεράσματα

Για το παρόν κεφάλαιο είχε οριστεί ως πρωταρχικό πεδίο δράσης το ευρύτατο φάσμα των ρωμαϊκών και μη ρωμαϊκών αρνητικών παραδειγμάτων. Το τελικό απόσταγμα, μετά από την εξέταση της ομάδας των πολυποίκιλων αυτών *exempla*, κρίνεται σημαντικό και με ενδιαφέρουσες συνιστώσες. Αυτό που προκύπτει κατ' αρχάς

---

<sup>554</sup> Μτφ. Γ. Αραμπατζής.

<sup>555</sup> Wilcox (2012) 172.

<sup>556</sup> ό.π.

είναι ότι ο Σενέκας επιτυγχάνει αφενός να μετασηματίσει κοινότοπα *exempla* σε ζωηφόρα αντιπαραδείγματα και αφετέρου να αναδείξει τη σφριγηλότητα και τη δραστικότητα των παραδειγμάτων εκείνων, τα οποία δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως παραδοσιακά και τα οποία πηγάζουν από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα του συγγραφέα. Όσον αφορά το θέμα των σύγχρονων με τον Σενέκα παραδειγμάτων, αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι η χρήση τους σηματοδοτεί μια ρηξικέλευθη κίνηση εκ μέρους του Σενέκα, ο οποίος, παρεκκλίνοντας από την παραδοσιακή οδό, μετατρέπεται και σε δημιουργό μνήμης, καθώς εισάγει και διαμορφώνει καινούρια παραδείγματα. Το πλεονέκτημα της εγγύτητας που διαθέτει η ομάδα αυτή των *exempla* ενισχύει ακόμη περισσότερο τη δύναμη της πειθούς και συμβάλλει στην εξασφάλιση μεγαλύτερης αμεσότητας. Το ταχέως μεταβαλλόμενο, εξάλλου, τοπίο των πρώτων αυτοκρατορικών χρόνων επιβάλλει την ανάγκη προώθησης νέων προσώπων, νέων παραδειγμάτων τα οποία θα ανταποκρίνονται στα νέα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα του αυτοκρατορικού καθεστώτος.

Τα περισσότερα από το ποικιλόμορφο αυτό πλήθος των παραδειγμάτων έχουν ως κύριο σημείο σύγκλισης την κοινή συμπτωματολογία της εξουσίας και της υπέρμετρης δύναμης. Αξίζει να επισημανθεί ότι σχεδόν όλα τα μη ρωμαϊκά και μη ελληνικά παραδείγματα που απαντούν στα πεζά έργα του Ρωμαίου φιλόσοφου Σενέκα αναφέρονται σε ηγεμόνες της ανατολής και γενικώς σε ανθρώπους της εξουσίας. Αυτά τα αρνητικά παραδείγματα παρουσιάζονται ακλεώς επιβαρημένα και αντιμετωπίζονται με τρόπο σκαιό και ιδιαίτερα εμπαικτικό. Πιο συγκεκριμένα, τα *exempla barbarorum* στο έργο του Σενέκα, παρ' όλη τη χρονική τους ετερομέρεια, αποτελούν ουσιαστικά διαφορετικές αντανakλάσεις του ίδιου ακριβώς κατόπτρου. Ο Σενέκας επικεντρώνεται σε πρόσωπα πολιτικά που έχουν εξουσία και αποκαλύπτει το ήθος τους μέσα από μια προσέγγιση βαθύτατα κατηγορηματική.

Κατά τον ίδιο τρόπο και τα περισσότερα *exempla Romanorum*, τα οποία είδαμε πολλές φορές να συναριθμούνται πλάι στα *exempla barbarorum* και όλα μαζί να συναπαρτίζουν καταλόγους αντιπαραδειγμάτων, σκιαγραφούν τη ρωμαϊκή πτυχή της παθολογίας της εξουσίας.<sup>557</sup> Κεντρικά μοτίβα που διαρκώς επανέρχονται και καθίστανται τελικά εστιακά σημεία της όλης συζήτησης είναι η έλλειψη μέτρου, η ανεξέλεγκτη οργή, η υπέρμετρη φιλοδοξία. Μέσα από παραστατικές και γλαφυρές εικόνες επιτυγχάνει να

---

<sup>557</sup> Η παραδοχή της έξωθεν άλωσης και τελικά της εκθμελίωσης του ρωμαϊκού *mos maiorum* επισφραγίζεται από το γεγονός ότι σε κάθε κατάλογο αρνητικών παραδειγμάτων που δομεί ο Σενέκας η κορυφή και το επιστέγασμα ανήκει πάντοτε σε κάποιον Ρωμαίο (π.χ. *Ir.* 3.14.1- 3.19.5: Καμβύσης, *rex Persarum*, Ξέρξης, Αλέξανδρος, Λυσίμαχος, Σύλλας, Κατιλίνας και στην κορυφή ο Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας· *Ir.* 3.20.1-3.21.5: Δαρείος, Καμβύσης, Κύρος και στην κορυφή πάλι ο Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας).

αποσαφηνίσει ο Σενέκας το ηθικό περίγραμμα των υπό εξέταση προσωπικοτήτων. Πρόκειται για ανθρώπους φιλόπρωτους που δεν ανέχονται να εξουσιάζονται, που βιώνουν με τον πιο έντονο τρόπο τις φθαρτικές συνεπαγωγές του αλόγιστου θυμού τους, που παρουσιάζουν εν πολλοίς ένα παράδοξο χάσμα ανάμεσα στις μεγάλες τους επιτυχίες και τις ακρότητες του χαρακτήρα τους.<sup>558</sup>

Την ίδια στιγμή επικυρώνεται η θέση πως όλα τα πάθη, τα λάθη και οι αδυναμίες που είχαν εντοπιστεί προηγουμένως συγκεντρωμένα και συμπυκνωμένα στα δύο «μεγαπαραδείγματα» του Αλεξάνδρου και του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα, ανιχνεύονται τώρα κατανεμημένα στα επιμέρους ρωμαϊκά και μη ρωμαϊκά παραδείγματα. Αλέξανδρος και Καλιγούλας καθίστανται έτσι ένα προτυπικό ζεύγος βάσει του οποίου προκύπτουν κατόπιν οι ποικίλες εκτυπωτικές εκδοχές του. Όπως ακριβώς και στην περίπτωση του Αλεξάνδρου και του Καλιγούλα, έτσι και εν προκειμένω οι ρωμαϊκές και βαρβαρικές μορφές είναι κατά τον ίδιο τρόπο αδύναμες και εκδηλώνουν πάθη που σκιαγραφούν αναμφίβολα τον τύπο ενός *rex* ή τυράννου, τον οποίο βεβαίως αποστρέφεται ο κύκλος των Στωικών φιλοσόφων, στον οποίο εντάσσεται και ο Σενέκας. Ισχυροποιείται έτσι η εντύπωση ότι ο Σενέκας μέσα από τα παραδείγματα αυτά στοχεύει να ασκήσει εμμέσως κριτική στην αυτοκρατορική εξουσία και στον αυτοκρατορικούς κύκλους της εποχής του.

---

<sup>558</sup> Εμφαντική και κυρίαρχη αναδεικνύεται στο έργο του Σενέκα η αντιπαράταξη των εννοιών *felix-infelix* και η σύντονη προσπάθεια να επαναπροσδιοριστεί και να τεθεί σε νέα θεμέλια, φιλοσοφικά αυτή τη φορά, η έννοια της *felicitas* (π.χ. *Ep.* 94.62-63, *Ep.* 91.17, *Prov.* 3.8, *Tr.* 8.4-6, *Ep.* 55.3-4).

## Ανακεφαλαίωση

Ο Λεύκιος Ανναίος Σενέκας, η αμφιλεγόμενη αυτή πνευματική μορφή της Ρώμης του πρώτου αιώνα μ.Χ., αποτέλεσε το αφετήριον έρμα για την παρούσα μελέτη, η οποία εδράζεται σε μία μόνο βασική πτυχή του πολυσύνθετου έργου του. Μια αρχικά τυπική περιδιάβαση στα φιλοσοφικά κείμενα του Σενέκα έφερε στο προσκήνιο το θέμα των ιστορικών παραδειγμάτων που επανειλημμένως χρησιμοποιούνται στο πεζογραφικό του έργο και έδωσε έτσι το έναυσμα για μια ενδελεχή ασχολία με τη συγκεκριμένη πτυχή, και ειδικότερα αυτή των αρνητικών παραδειγμάτων. Η εντύπωση που υπήρχε ήδη από τα πρώτα στάδια της ερευνητικής πορείας ότι η εξειδικευμένη μελέτη των λεγόμενων *exempla negativa* θα φώτιζε ενδιαφέρουσες παραμέτρους του όλου θέματος των *exempla*, επαληθεύτηκε εν τέλει με το πέρας της παρούσας εργασίας.

Στόχος ήταν να αναδειχθεί καταρχάς ο τρόπος με τον οποίο ο Σενέκας χειρίζεται το *exemplum* που παραλαμβάνει από την πλούσια ελληνορωμαϊκή παράδοση και να καταγραφεί η διαδικασία μεταποίησης και μετεξέλιξης του στο πλαίσιο της ηθικής φιλοσοφίας του πρώτου αυτοκρατορικού αιώνα. Ως εκ τούτου, επιχειρήθηκε αρχικά μια επισκόπηση του *curriculum exempli* στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, με μεγαλύτερη έμφαση στη ρωμαϊκή εκδοχή του, με σκοπό να διαφανεί το πλούσιο παραδοσιακό υπόστρωμα που υπήρχε για τον Σενέκα και ταυτόχρονα να καθοριστεί επακριβώς το σημείο της δικής του εκκίνησης.

Στη συνέχεια εξετάστηκε ο ρόλος και η συμβολή του Σενέκα στην πορεία εξέλιξης του λογοτεχνικού αυτού εργαλείου, καθώς και οι καινοτομίες που αυτός επέφερε προσεγγίζοντας τα παλαιά *exempla* μέσα από μια άλλη σκοπιά και εξοπλίζοντάς τα με νέες εκφραστικές και λειτουργικές δυνατότητες. Παράλληλα, μελετήθηκαν τα αντιπροσωπευτικά εκείνα χωρία από το έργο του μέσα από τα οποία αναδυόταν η λεγόμενη *vox senecana*, η προσωπική δηλαδή άποψη του συγγραφέα περί της λειτουργικής βαρύτητας του *exemplum*. Επιδιωκόμενος στόχος ήταν να φανεί πως πρόθεση του Σενέκα δεν ήταν να χρησιμοποιήσει το *exemplum* μόνο ως ένα απλό ρητορικό *ornamentum*, αλλά ως μέσο αποδεικτικό, για να στηρίξει επιχειρήματα, να εικονογραφήσει μια θέση, να επαινέσει ή να ασκήσει κριτική, να προτείνει μοντέλα προς μίμηση ή προς αποφυγή.

Προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα, το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε συγκεκριμένα στον τομέα των λεγόμενων *exempla fugienda*, με σκοπό να καθοριστεί η λειτουργικότητα και η ιδιαίτερη δυναμική που αναπτύσσουν κατά την εμφάνισή τους στα πεζογραφικά κείμενα του Σενέκα. Αφού ορίστηκε το δίπολο *exempla negativa-exempla positiva* και

επιχειρήθηκε να προσδιοριστεί ο ρόλος των αρνητικών παραδειγμάτων, η μελέτη στράφηκε στα κατεξοχήν παραδείγματα που αντιπροσωπεύουν αυτή τη διπολική σχέση.

Καταρχάς τέθηκε υπό εξέταση το ζεύγος των αρνητικών παραδειγμάτων, του Αλεξάνδρου και του Γάιου Καίσαρα Καλιγούλα, με στόχο να αναζητηθούν τα σημεία σύγκλισής τους και να επικυρωθεί η ενδιαφέρουσα, αλλά λανθάνουσα, σχέση αναλογίας και αντιστοιχίας που φαινόταν να δημιουργείται ανάμεσά τους.

Η μελέτη ενός εκάστου των παραδειγμάτων αυτών καταδείκνυε πως, στο μυαλό του συγγραφέα, Γάιος Καίσαρ Καλιγούλας και Αλέξανδρος αποτελούσαν ένα άρρηκτο ζεύγος, καθώς ο ένας αντανakλούσε τον άλλο. Τα δύο αυτά, ετερόκλιτα μεταξύ τους, πρόσωπα εκτίθενται για τα ίδια πάθη, λάθη και αδυναμίες και συναποτελούν το ιδανικό αντιείδωλο του στωικού μοντέλου του *vir sapiens*. Ενσαρκώνουν και προσωποποιούν το κακό, ώστε να μπορούσαμε με τον τρόπο αυτό να συλλάβουμε το πραγματικό περιεχόμενο της αληθινής αρετής.

Στον αντίποδά τους συναντήσαμε τη θετική εκδοχή τους, μια ακόμη ιδιόμορφη ελληνορωμαϊκή συζυγία αποτελούμενη από δύο παραδοσιακές αυτή τη φορά παραδειγματικές μορφές, τον Μάρκο Κάτωνά τον νεώτερο και τον Σωκράτη, οι οποίοι καθίστανται τα κατεξοχήν *exempla* προς μίμηση. Όπως διαφάνηκε μέσα από την εξέτασή τους, Σωκράτης και Κάτων παύουν να υπάρχουν ως ιστορικά πρόσωπα, ανάγονται σε σύμβολα, αποτελούν ζωντανές εικόνες αρετής και προβάλλονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να υπηρετήσουν μια φιλοσοφίζουσα λογοτεχνία με έντονο το ηθικοδιδασκτικό στοιχείο, αλλά και με μια υπολανθάνουσα πολιτική διάσταση.

Ανάμεσα, επομένως, στις δύο αυτές συζυγίες ανέκυψε ένας ενδιαφέρων διάλογος. Κάτων και Σωκράτης αφενός και Καλιγούλας και Αλέξανδρος αφετέρου συνιστούν εν τέλει τα δύο μεγάλα αρχέτυπα για τα *exempla ad imitandum* και τα *exempla ad fugiendum*. Στο πρόσωπό τους ήταν συγκεντρωμένες όλες οι αρετές και τα πάθη που ανιχνεύτηκαν στη συνέχεια στα υπόλοιπα παραδείγματα που είχαν τεθεί υπό εξέταση.

Αφού, λοιπόν, είχε προηγηθεί, η προσπάθεια για μια συστηματική ερμηνευτική διερεύνηση των δύο παράλληλων ελληνορωμαϊκών συζυγιών (Αλεξάνδρου-Καλιγούλα, Σωκράτη-Μάρκου Κάτωνά), ως τελικό πεδίο εξέτασης ορίστηκε το ευρύτατο φάσμα των ρωμαϊκών και μη ρωμαϊκών αρνητικών παραδειγμάτων που ενδημούν στο πεζογραφικό έργο του Σενέκα. Η συστηματική ασχολία με τις δύο αυτές μεγάλες κατηγορίες αρνητικών παραδειγμάτων, των *exempla Barbarorum* και των *exempla Romanorum*, συνέτεινε στο να δούμε πώς ο Σενέκας πέτυχε αφενός να μετασχηματίσει κοινότοπα *exempla* σε ζωηφόρα αντιπαραδείγματα και αφετέρου να ξεδιπλώσει τη σφριγηλότητα



και τη ζωντανία των παραδειγμάτων εκείνων, τα οποία δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως παραδοσιακά, και τα οποία προέρχονται από τη σύγχρονη με τον συγγραφέα εποχή.

Τα περισσότερα από όλα αυτά τα ανομοιόμορφα και ανομοιογενή μεταξύ τους παραδείγματα είχαν ως κοινό στοιχείο τη συμπτωματολογία της εξουσίας και της υπέρμετρης δύναμης. Αυτό που προκάλεσε το ενδιαφέρον είναι ότι όλα σχεδόν τα μη ρωμαϊκά και μη ελληνικά *exempla* αναφέρονταν σε ηγεμόνες της ανατολής και γενικώς σε ανθρώπους της εξουσίας. Ο Σενέκας επικεντρωνόταν σε πρόσωπα πολιτικά και επιχειρούσε να αποκαλύψει το ήθος τους μέσα από μια προσέγγιση κατηγορηματική. Οξύς στις αρνητικές του κρίσεις κατάφερνε να φιλοτεχνήσει μία όχι και τόσο ευνοϊκή εικόνα για τα πρόσωπα αυτά.

Κατά τον ίδιο τρόπο και τα περισσότερα *exempla Romanorum* κλήθηκαν να σκιαγραφήσουν τη ρωμαϊκή πτυχή της παθολογίας της εξουσίας. Κεντρικά μοτίβα που είδαμε να επανέρχονται ήταν η έλλειψη μέτρου, η αχαλίνωτη οργή, η αθεράπευτη δοξομανία. Όπως ακριβώς και στην περίπτωση του Αλεξάνδρου και του Καλιγούλα, έτσι και εν προκειμένω, οι *figurae barbarorum et Romanorum*, παρουσιάζονταν κατά τον ίδιο τρόπο εμπαιθείς εκδηλώνοντας πάθη και αδυναμίες που παραπέμπουν ευθέως στον τύπο ενός *rex* ή τυράννου, τον οποίο αποστρεφόταν ο στωικός περίγυρος του Σενέκα. Έγινε, επομένως, ακόμη ισχυρότερη η εντύπωση ότι ο Σενέκας διά των παραδειγμάτων αυτών ασκούσε ουσιαστικά εμμέσως έναν οξύ έλεγχο στην αυτοκρατορική εξουσία και στους αυτοκρατορικούς κύκλους της εποχής του.

Σε τελική ανάλυση όλα αυτά τα παραδείγματα - είτε φέρουν το όνομα του Καλιγούλα ή του Αλεξάνδρου και του Ξέρξη είτε το όνομα του Σύλλα και του Βήδιου Πολλίωνα- καταλήγουν να είναι διαφορετικά μόνο προσωπεία ή αντικατοπτρισμοί ενός και μόνο εμπαιθούς προσώπου, το οποίο με τη σειρά του αποτελεί το τέλειο αρνητικό αντικαθρέφτισμα στον ιδανικό *vir sapiens*.<sup>559</sup>

---

<sup>559</sup> Πολλές είναι οι περιπτώσεις, όπως διαφάνηκε, κατά τις οποίες το αρνητικό παράδειγμα αντιπαραβάλλεται στο θετικό παράδειγμα ενός φιλοσόφου ή ενός εν γένει *vir sapiens* (π.χ. *Const.* 3.5-4.2, *Tr.* 8.4-7 με βασικό στόχο να αναδειχθούν από τη μια οι υφιστάμενες αποκλίσεις και από την άλλη οι επιδιωκόμενες συγκλίσεις.

## Summary

Lucius Annaeus Seneca, the controversial Roman philosopher of the first century AD, was the starting point for this study, which is based in one key aspect of his complex work. A first standard walk through philosophical texts of Seneca brought to the fore the issue of historical examples used repeatedly in his prose work and thus triggered a profound involvement with this aspect, in particular that of negative examples. The impression we had in the early stages of the research that specialized study of the so-called *exempla negativa* will shed light on some interesting aspects of the whole issue of *exempla*, was verified ultimately by the end of this paper.

The aim was to highlight the way in which Seneca handles *exemplum* received from the rich Greco-Roman tradition and record the process of its transformation and evolution in the context of the moral philosophy of the first imperial century. Therefore, what was initially attempted was an overview of the *curriculum exempli* in the Greco-Roman world, with more emphasis on the Roman version, in order to indicate the rich traditional substrate left for Seneca and simultaneously to determine precisely the point of his own boot.

Then we examined the role and contribution of Seneca in the evolution of this literary tool and the innovations he introduced approaching old *exempla* through another perspective and equipping them with new expressive and functional possibilities. Furthermore, we considered those representative passages from Seneca's work through which emerged the so-called *vox senecana*, ie the personal opinion of the author on the functional importance of the *exemplum*. The aim was to show that the intention of Seneca was to use the *exemplum* not only by way of gaming or as a simple rhetorical *ornamentum*, but as a means to support preformulated arguments, to illustrate vividly one position, to praise or to criticize, to propose models for imitation or avoidance.

Going one step further, interest focused particularly on the field of the so-called *exempla fugienda*, in order to determine the functionality and the particular dynamics which develop during their appearance in Seneca's prose texts. Having defined the dipole *exempla negativa-exempla positiva* and having attempted to determine the role of negative examples, the lens was focused at the prime examples representing this bipolar relationship.

First came the pair of negative examples, Alexander and Gaius Caesar Caligula. The challenge here was to trace their convergence points and validate the interestin, but latent, proportional correlation which seemed to be created between them.

The study of each of these examples demonstrated that in the mind of the author Gaius Caesar and Alexander were an inseparable pair, each reflecting the other. These two, together disparate, persons are exposed to the same passions, mistakes and weaknesses and constitute the ideal *antieidolo* of the stoic model of *vir sapiens*. They embody and personify evil, that we thereby grasp the real content of true virtue.

In the antipode we met their positive aspect, another quirky Greco-Roman conjugation of two traditional this time exemplary forms, Marcus Cato the younger and Socrates, who follow a common path in the Seneca project and become the prime *exempla* to be imitated. As revealed through the examination, Socrates and Cato cease to exist as historical figures, they become a kind of symbol, they are alive virtue images displayed in such a way as to serve a philosophizing literature with strong moral-didactic element, but also with an implicit political dimension.

Among therefore these two conjugations raised an interesting multilevel dialogue functioned as complementary between the partners of each pair and antithetical between the two pairs. Both Cato and Socrates and Caligula and Alexander are ultimately, as a result of a comparative examination of all the reports on them, the two major archetypes for *exempla ad imitandum* and *exempla ad fugiendum*. On their face were gathered together all the virtues and passions detected then distributed individually in the other examples, Roman or not, old and modern.

Since, then, there had been, the effort for a systematic interpretative investigation of the two parallel Greco-Roman conjugations (Alexander-Caligula, Socrates-Marcus Cato), as a final field test was set the wide range of Roman and non-Roman negative examples in Seneca's prose work. The systematic engagement with these two broad categories of negative examples - *exempla barbarorum* and *exempla Romanorum* - has helped us to see how Seneca succeeded both to transform commonplace *exempla* in life-giving counterexamples and to unfold the vigor and vitality of the examples which cannot be classified as traditional coming from the modern era of the author.

Most of all these heterogeneous and disparate examples had as a common coherent bond the symptomatology of authority and excessive force. What is interesting is that almost all non-Roman and non-Greek *exempla* refer to rulers of the East and generally to people in power. Seneca focused on political persons and sought to reveal their ethos through a categorical approach. Acute in his negative criticism he managed to paint one not so favorable picture for these persons.

In the same way, the most *exempla Romanorum* were asked to outline the Roman aspect of the pathology of power. Central patterns that we saw coming back was the lack of measure, the unbridled anger, the irremediable ambition. As in the case of Alexander and Caligula, so in this case, the *figurae barbarorum et Romanorum* were presented in the same way passionate expressing passions and weaknesses that directly refer to the type of a *rex* or a tyrant, whom Seneca's stoic entourage despised. It was therefore even stronger the impression that Seneca by these examples performed essentially an acid indirectly criticism to the imperial power and the imperial circles of his time.

After all, what could be said is that all these examples - or bear the name of Caligula or of Alexander and Xerxes or the name of Sulla and Vedius Pollion - end up being different only masks or reflections of a single hateful person, which in turn is the perfect negative mirror image to the ideal *vir sapiens*.

## Index Locorum

### ΑΘΗΝΑΙΟΣ

*Δειπνοσοφισταί*

1.7a: 221 σημ. 522

### ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

*Ρητορική*

1356b: 22 σημ. 36

1356a34-1356b11: 22 σημ.37

*Φυσιολογικά*

806a 29-30: 87 σημ. 211

### ΑΡΡΙΑΝΟΣ

*Αλεξάνδρου Ανάβασις*

4.7.4-5:47 σημ. 115

4.8: 46 σημ. 115

4.9: 46 σημ. 115

### ΒΑΛΕΡΙΟΣ ΜΑΞΙΜΟΣ

*Facta et Dicta Memorabilia*

2.10, ext. 1: 18 σημ. 30, 144 σημ. 369

3.2, ext.3: 169 σημ. 421

3.4.5: 222 σημ. 523

3.8, ext.1: 18 σημ. 30, 144 σημ. 369

4.2.7: 203 σημ. 484

5.10: 187 σημ. 452

9.1, ext.1: 171 σημ. 424

9.3, ext.1: 49 σημ. 119

9.5, ext.2: 169 σημ. 421

### ΔΙΟΔΩΡΟΣ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ

*Ιστορική Βιβλιοθήκη*

37.4.1: 38

### ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΥΣ

*Ars Rhetorica*

11.2: 13 σημ. 17

### ΔΙΩΝ ΚΑΣΣΙΟΣ

*Ρωμαϊκή Ιστορία*

54.23.1: 200 σημ. 477

59.3: 70 σημ. 175

59.4: 70 σημ. 175

59.13.6: 70 σημ. 174

59.19.7-8: 64 σημ. 161

59.28.5-7: 78 σημ. 190

59.23.4: 78 σημ. 192

59.26.5: 78 σημ. 192

59.30: 56 σημ. 139, 78 σημ. 193

### **ΔΙΩΝ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ**

*Περὶ βασιλείας*

2.65-78: 161 σημ. 403

### **ΗΡΟΔΟΤΟΣ**

*Ἱστορίαι*

1.119.2-7: 152 σημ. 390

1.119.6-7: 152 σημ. 390

1.119.7: 152 σημ. 390

3.34.1-3.35.5: 150 σημ. 385

4.84.1-2: 154 σημ. 396

7.38-9: 156 σημ. 401

7.45-46: 168 σημ. 418

### **ΙΣΙΔΩΡΟΣ**

*Origines*

10.248: 59 σημ. 147

### **ΙΟΥΒΕΝΑΛΗΣ**

*Saturae*

2.78-81: 37 σημ. 84

14.31 κ.ε.: 29 σημ. 69

### **ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, ΜΑΡΚΟΣ ΙΟΥΝΙΑΝΟΣ**

1.4-5: 152 σημ. 390

### **ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ**

*Εὐαγόρας*

75: 28 σημ. 65

*Πανηγυρικός*

4.9: 41 σημ. 101

### **ΚΙΚΕΡΩΝ**

*Brutus*

282: 16 σημ. 22, 47 σημ. 116

*De inventione*

1.49: 22 σημ. 37

1.55: 33 σημ. 76

*De lege agraria*

1.20: 172 σημ. 425

2.95: 172 σημ. 425

*De officiis*

1.22: 208 σημ. 494

1.47-48: 208 σημ. 494  
1.90: 45 σημ. 108  
1.112: 93 σημ. 227  
2.5.16: 161 σημ. 403

*De oratore*

1.120: 28 σημ. 66  
2.50: 24 σημ. 50

*De Republica*

1.27-28: 161 σημ. 403  
1.62: 146 σημ. 371  
2.69: 25 σημ. 56  
3.24: 45 σημ. 108

*Epistulae ad Atticum*

8.2.4: 137 σημ. 353  
9.7C.1: 180 σημ. 439 και 440  
9.10.6: 180 σημ. 440  
13.28.3: 44 σημ. 106, 59 σημ. 147

*In Verrem*

1.40.104: 232 σημ. 548  
2.47.116: 232 σημ. 548

*Philippicae*

5.17.48: 16 σημ. 21  
5.48: 45 σημ. 108  
13.14.30: 93 σημ. 227

*Pro Sestio*

65: 225 σημ. 529

*Tusculanae Disputationes*

3.21: 44 σημ. 106, 45 σημ. 108  
5.4: 93 σημ. 227  
1.74: 115 σημ. 294

**ΚΟΪΝΤΙΑΙΑΝΟΣ**

*Institutio Oratoria*

4.5.3: 93 σημ. 226  
5.11.1-2: 22 σημ. 37  
5.11.6: 32 σημ. 75

**ΛΙΒΙΟΣ**

*Ab urbe condita*

1praef. 10: 24, 38 σημ. 90  
1praef. 11: 39  
2.12.9: 24  
9.17.6: 161 σημ. 403

9.17-19: 44 σημ. 106  
28.29.1: 175 σημ. 432

### **ΛΟΥΚΑΝΟΣ**

*Pharsalia*

10.14: 16 σημ. 22, 45 σημ. 109

### **ΜΑΚΡΟΒΙΟΣ**

*Saturnalia*

7.3.2-3: 213 σημ. 506

### **ΜΑΝΙΛΙΟΣ**

*Astronomica*

1.777-804: 24 σημ. 51

### **ΜΑΡΤΙΑΛΗΣ**

*Epigrammata*

2.89: 111 σημ. 278

### **ΞΕΝΟΦΩΝ**

*Άπομνημονεύματα*

1.2.32: 109 σημ. 272

### **ΟΒΙΔΙΟΣ**

*Fasti*

6.639-648: 203 σημ. 482

### **ΟΚΤΑΒΙΑΝΟΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ**

*Res Gestae*

8.5: 24

### **ΟΜΗΡΟΣ**

Ψ, 424: 78 σημ. 190

Ω, 477-479: 75 σημ. 182

### **ΟΡΑΤΙΟΣ**

*Carmina*

1.12: 24 σημ. 51

4.15: 24 σημ. 51

*Epistulae*

1.18.15-20: 205 σημ. 487

*Saturae*

2.6: 229 σημ. 540

2.8: 229 σημ. 540

*Sermones*

1.4.105-106: 38 σημ. 93



1.4.109-111: 38 σημ. 93  
1.4.109-126: 28 σημ. 65  
1.4.128-129: 38 σημ. 93

## **ΠΛΑΤΩΝ**

*Απολογία Σωκράτους*

32c: 109 σημ. 272

*Πολιτεία*

565D- 566A: 50 σημ. 122

*Φαίδων*

117d-e: 83 σημ. 200

## **ΠΛΑΥΤΟΣ**

*Trinummus*

295κ.ε.: 28 σημ. 65

## **ΠΛΙΝΙΟΣ ΝΕΟΤΕΡΟΣ**

*Epistulae*

1.15.4: 213 σημ. 506

3.13: 111 σημ. 278

## **ΠΛΙΝΙΟΣ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΣ**

*Naturalis Historia*

7.95-100: 16 σημ. 22, 45 σημ. 109

8.209: 221 σημ. 522

9.30: 221 σημ. 522

9.39: 200 σημ. 477

9.77: 200 σημ. 477

10.133: 221 σημ. 522

## **ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ**

*Αίμιλιος Παῦλος*

1.1-3: 29 σημ. 68

1.5: 29 σημ. 68

*Αίμιλιος-Τιμολέων*

85a-b: 25 σημ. 56

*Ἀλέξανδρος*

50-51: 46 σημ. 115

58.2: 54 σημ. 132

*Ἀντώνιος*

24.7-12: 205 σημ. 487

*Ἠθικά*

180E: 56 σημ. 139

263a-b: 156 σημ. 401

*Θεμιστοκλῆς*

29.5-6: 165 σημ. 412

*Καῖσαρ*

13: 179 σημ. 438

*Κάτων*

13: 205 σημ. 488

70.8-10: 114 σημ. 291

*Κικέρων*

9: 225 σημ. 529

*Περὶ παίδων ἀγωγῆς*

14A: 29 σημ. 69

*Πομπήιος*

40: 205 σημ. 488

47: 179 σημ. 438

*Πῶς ἂν τις αἰσθοῖτο ἑαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ*

84F-85B: 29 σημ. 69

*Σύγκρισις Λυσάνδρου-Σύλλα*

1.3-5: 173 σημ. 428

*Σύλλας*

2.1-2: 195 σημ. 467

## **ΠΟΛΥΒΙΟΣ**

*Ἱστορίαι*

6.1: 24

6.53-55: 23 σημ. 46

## **ΣΑΛΛΟΥΣΤΙΟΣ**

*Bellum Catilinae*

9: 23 σημ. 46

11.4: 178 σημ. 436

*Bellum Jugurthinum*

4: 23 σημ. 46

## **ΣΕΝΕΚΑΣ**

*Ad Helviam matrem de consolatione*

10.2: 84 σημ. 207

10.4: 85, 98 σημ. 239

10.4-5: 66, 84

10.5: 85 σημ. 209

10.7: 222  
10.8: 218 σημ. 517, 221, 222  
10.8-9: 223 σημ. 527  
10.8-10: 221  
10.9: 223  
13.4: 109, 137 σημ. 353  
13.5: 109  
18.8: 34

*Ad Marciam de consolatione*

2.1: 35  
2.3-4: 40 σημ. 100  
12.5: 184  
12.6: 173, 185  
13.1: 186, 187  
13.1-2: 186  
13.2: 187 σημ. 451  
13.3: 187 σημ. 453  
13.3-4: 187  
13.4: 187 σημ. 453  
16.3-4: 40  
20.4: 106  
20.4-6: 106 σημ. 263  
20.6: 92  
22.1: 107  
22.3: 92, 93, 107

*Ad Polybium de consolatione*

14.1: 35  
15.3-16.6: 90  
17.3: 90 σημ. 221  
17.3-6: 66, 89 σημ. 218  
17.6: 90

*De Beneficiis*

1.13.1-3: 61  
1.4.2: 208 σημ. 494  
1.10.4: 208 σημ. 494  
2.6.1: 211  
2.6.2: 211, 212  
2.7.1: 212  
2.7.2: 210, 212, 213  
2.7.2-3: 210  
2.7.3: 212, 213  
2.11.6: 85  
2.12.1: 86  
2.12.1-2: 66, 85  
2.12.2: 86 σημ. 210  
2.13.1: 86  
2.15.3: 60 σημ. 149

2.16.1-2: 60  
2.21.5: 66, 79, 81  
2.26.1: 214  
2.26.2: 214  
2.27.1: 214  
2.27.1-2: 40  
2.27.2: 215  
3.23.1: 32 σημ. 75  
3.32.3: 139 σημ. 357  
4.25.1: 34 σημ. 77  
4.31.2: 66, 80  
5.4.3-4: 60  
5.6.1: 59, 134  
5.6.2: 133, 134  
5.6.2-7: 92, 133  
5.6.3: 134  
5.6.4: 135  
5.6.4-5: 134  
5.6.6: 135  
5.6.7: 135, 136, 138  
5.10.3: 32 σημ. 75  
5.15.2: 174  
5.15.4: 174  
5.16.1: 175  
5.16.1-6: 40  
5.16.2: 176  
5.16.3: 173, 176  
5.16.4: 178  
5.16.5: 180  
5.16.6: 181  
5.17.1: 182 σημ. 441  
5.17.2: 182 σημ. 441  
5.23.2: 210 σημ. 503  
5.24.1: 211  
5.24.1-3: 210  
5.24.2: 211  
5.25.2: 210, 211  
6.16.1: 32 σημ. 75  
6.31.1: 164  
6.31.1-12: 146, 164  
6.31.4-10: 164  
6.31.11: 164  
6.31.12: 165  
6.32.1-4: 165  
6.32.2: 165, 166  
6.32.3: 166  
6.32.4: 166  
6.33.3: 208, 209 σημ. 499  
6.33.4: 208  
6.34.1: 208

6.34.2: 209  
6.36.1: 216 σημ. 513  
6.36.2: 216 σημ. 513  
6.37.1-2: 216  
6.37.3: 216  
6.38.1-2: 217  
6.38.3: 217  
6.38.4: 40, 217  
6.38.5: 218  
7.2.1-4: 58 σημ. 143  
7.2.5: 58  
7.2.5-6: 40 σημ. 100, 46 σημ. 113, 58, 80 σημ. 195  
7.2.5-7.3.1: 163  
7.2.6: 59  
7.3.1: 58 σημ. 144, 146, 163  
7.3.2: 163 σημ. 409  
7.8.1: 123 σημ. 320  
7.8.2: 123 σημ. 320, 124 σημ. 320  
7.8.2-7.10.6: 80  
7.10.6: 81  
7.11.1: 81  
7.11.1-2: 66, 80  
7.11.2: 81  
7.19.5: 40, 146, 147  
7.23.3: 138  
7.24.1: 133 σημ. 348, 138  
7.24.2: 138, 139

*De Brevitate Vitae*

13.7: 85 σημ. 209  
15.5: 169 σημ. 420  
16.5: 167 σημ. 415  
17.1: 167, 168  
17.1-3: 40, 146, 167  
17.2: 168  
17.3: 168  
18.5-6: 66  
20.1: 226  
20.2: 226  
20.3: 33, 227  
20.4: 228

*De Clementia*

1.1: 25 σημ. 56  
1.7.1: 34 σημ. 80  
1.9.1: 33  
1.11.2: 36 σημ. 82  
1.11.4: 188, 192 σημ. 466  
1.12.1: 189  
1.12.1-3: 173

1.12.1-4: 188 σημ. 455  
1.12.3: 190  
1.12.4: 191  
1.15.1: 218 σημ. 517, 222 σημ. 524  
1.15.1-2: 40 σημ. 100  
1.18.1: 199  
1.18.2: 200  
1.25.1: 49  
2.4.3: 146

*De Constantia Sapientis*

1.3: 103, 174 σημ. 429, 225 σημ. 530  
1.3-2-3: 102 σημ. 249  
2.1: 103  
2.2: 103  
2.3: 104, 129 σημ. 336  
3.5: 169  
3.5-4.2: 240 σημ. 559  
4.2: 146, 169  
7.1: 92, 93, 103 σημ. 253  
14.3: 104  
14.3-4: 92  
14.4: 105, 128 σημ. 334  
16.1: 224 σημ. 528  
16.4: 224  
17.1: 224  
17.2: 225  
17.3: 225  
17.4: 87  
18.1: 66, 87  
18.1-5: 86, 130  
18.2: 88 σημ. 213  
18.3: 88 σημ. 214  
18.5: 34 σημ. 77, 93, 130

*De Ira*

1.7.4: 37 σημ. 85  
1.15.3: 92, 132 σημ. 346  
1.18.1-2: 218, 220  
1.18.3: 218, 219, 222 σημ. 524  
1.18.3-4: 219  
1.18.4: 219  
1.18.5: 220  
1.18.6: 220  
1.20.1: 190 σημ. 458  
1.20.4: 172, 173, 190  
1.20.4-5: 190  
1.20.5: 77 σημ. 189, 191 σημ. 460  
1.20.5-7: 191 σημ. 460  
1.20.6: 191 σημ. 460

1.20.8-9: 66, 77, 191 σημ. 460  
1.20.9: 78  
2.2.3: 173, 177 σημ. 435  
2.2.6: 46, 63 σημ. 155  
2.5.1: 146  
2.5.1-2: 147  
2.5.2: 147, 149 σημ. 380  
2.5.3: 147  
2.5.4: 62 σημ. 154, 146, 147, 148, 156 σημ. 399  
2.5.5: 148  
2.7.1: 132 σημ. 343  
2.23.1: 62  
2.23.2: 156 σημ. 399  
2.23.2-3: 62  
2.23.3: 62  
2.32.1: 105  
2.32.2: 105 σημ. 260  
2.32.2-3: 77 σημ. 188, 132 σημ. 342  
2.33.1: 76 σημ. 183  
2.33.3: 73  
2.33.3-4: 62 σημ. 151, 66  
2.33.3-6: 73, 155 σημ. 397, 192 σημ. 461  
2.33.4-5: 74  
2.33.5: 75  
2.33.6: 62 σημ. 151, 76  
2.34.1: 192 σημ. 462 και 464, 215 σημ. 510  
2.34.3: 33, 173, 192  
3.8.1: 36, 204  
3.8.3: 35, 37, 204  
3.8.6: 203  
3.8.7: 205  
3.11.1-2: 131  
3.11.2: 92, 104 σημ. 256 και 257, 131  
3.11.2-3: 131, 149  
3.11.3: 132 σημ. 344  
3.11.4: 132 σημ. 345  
3.13.1-2: 132 σημ. 346  
3.13.3: 92, 132, 149  
3.13.4: 150  
3.13.7: 32, 150 σημ. 384  
3.14.1: 133, 149  
3.14.1-6: 146, 150  
3.14.1-3.16.4: 73  
3.14.1-3.21.5: 192 σημ. 465  
3.14.1-3.23.1: 40  
3.14.3: 151  
3.14.4: 151  
3.14.6: 152  
3.15.1: 152, 158  
3.15.1-4: 152

3.15.2: 153  
3.15.3: 76 σημ. 185  
3.15.4: 115 σημ. 292, 153 σημ. 392  
3.16.1-3: 154  
3.16.2: 154 σημ. 395  
3.16.3: 146, 154  
3.16.4: 62 σημ. 154, 146, 156  
3.17.1: 46, 48, 51, 67, 86 σημ. 210, 157, 162 σημ. 405  
3.17.1-2: 46  
3.17.2: 48 σημ. 117  
3.17.2-3: 157  
3.17.3-4: 48  
3.17.4: 48  
3.18.1: 67, 171 σημ. 424, 193  
3.18.1-2: 157, 173  
3.18.2: 157, 194  
3.18.3: 67, 68 σημ. 170, 69 σημ. 172  
3.18.3-4: 69  
3.18.3-3.19.5: 73, 157  
3.18.4: 68, 69, 147 σημ. 376  
3.19: 213 σημ. 506  
3.19.1: 69  
3.19.1-2: 69 σημ. 172  
3.19.2-3: 33  
3.19.3: 49 σημ. 120, 53 σημ. 131, 70 σημ. 175  
3.19.3-4: 71 σημ. 176  
3.19.3-5: 70  
3.19.5: 67, 71, 72, 157, 158  
3.20.1: 158  
3.20.1-2: 146, 158  
3.20.1-3.21.4: 72  
3.20.1-3.21.5: 236 σημ. 557  
3.20.2: 159  
3.20.2-3: 160  
3.20.2-4: 146, 159  
3.20.4: 160  
3.21.1-4: 146, 160  
3.21.2: 161 σημ. 404  
3.21.4: 161  
3.21.5: 66, 72, 73, 162, 163 σημ. 408  
3.22.1: 37 σημ. 87, 73 σημ. 180, 162  
3.22.2-5: 49, 163 σημ. 407  
3.23.1: 49, 53 σημ. 131  
3.23.1-2: 163 σημ. 407  
3.23.2-3: 49, 163 σημ. 407  
3.23.4-8: 49, 163 σημ. 407  
3.38.1: 105 σημ. 258  
3.38.2: 105 σημ. 258, 132 σημ. 342  
3.40.1: 201  
3.40.2: 201



3.40.2-5: 40 σημ. 100  
3.40.3: 202  
3.40.4: 202  
5.16.1-6: 40

*De Otio*

1.1: 34 σημ. 77  
8.1: 92 σημ. 225

*De Providentia*

2.9: 95  
2.9-12: 92, 94  
2.10: 95  
2.11: 96 σημ. 234  
2.12: 95, 96  
3.1: 96 σημ. 236  
3.2: 96 σημ. 236  
3.3: 96  
3.4: 97  
3.4-14: 93, 96  
3.5-7: 175 σημ. 431  
3.7: 183  
3.7-8: 182 σημ. 442  
3.8: 98, 173, 184, 237 σημ. 558  
3.9: 98, 207 σημ. 492  
3.10: 98  
3.12: 99, 109 σημ. 271, 112 σημ. 285, 174 σημ. 429  
3.13: 100  
3.14: 100 σημ. 243  
6.7: 114 σημ. 292  
6.9: 115 σημ. 292

*De Tranquillitate Animi*

1.12: 34  
5.1: 136 σημ. 351  
5.2: 137  
5.2-3: 136  
5.3: 138, 174 σημ. 429  
8.1: 206  
8.2: 206 σημ. 489  
8.3: 206 σημ. 489  
8.4: 206  
8.4-6: 237 σημ. 558  
8.4-7: 240 σημ. 559  
8.5: 206 σημ. 490, 207 σημ. 491  
8.6: 205  
8.7: 207  
11.12: 170 σημ. 423  
14.3: 82  
14.4: 83 σημ. 201 και 203

14.4-10: 66, 82, 83 σημ. 202  
14.5: 83 σημ. 204  
14.6: 84  
15.1-6: 108 σημ. 267  
16.1: 107  
16.2: 108 σημ. 271  
16.4: 109 σημ. 271  
17.4: 93, 110 σημ. 276, 111 σημ. 279  
17.5: 111  
17.9: 110 σημ. 278

*De Vita Beata*

11.3: 223 σημ. 527  
11.4: 40, 223 σημ. 527  
21.3-4: 123 σημ. 317  
25.4: 123, 124 σημ. 321 και 322  
26.4: 123, 125, 183 σημ. 444  
26.4-7: 18 σημ. 29, 92, 123  
26.5: 125 σημ. 328  
26.6: 126, 127  
26.7: 126  
27.1: 127  
27.1-3: 123, 127 σημ. 331, 140 σημ. 358  
27.2: 128, 130 σημ. 340  
27.3: 128, 129, 130

*Epistulae Morales*

6.5: 13 σημ. 18, 25 σημ. 56, 27  
7.2: 36  
7.5: 36  
7.7: 36  
7.8: 30 σημ. 70, 36  
7.12: 8  
11.3: 194  
11.4: 173, 194  
11.8-10: 143 σημ. 368  
11.9: 28  
11.10: 29  
13.14: 100 σημ. 245  
13.14-15: 92, 93  
24.3: 30  
24.4: 112 σημ. 284  
24.4-8: 30  
24.5: 30 σημ. 72  
24.6: 113 σημ. 286  
24.6-7: 183 σημ. 444  
24.7: 103 σημ. 255, 113 σημ. 288  
24.8: 114 σημ. 290  
24.9: 30, 111 σημ. 282  
24.11: 31

25.5: 29  
27.5: 218 σημ. 517, 222 σημ. 525, 228, 229  
27.7: 229  
27.8: 230  
28.2: 92, 118 σημ. 304  
28.8: 137 σημ. 353 και 354  
44.2: 129 σημ. 335  
44.3: 129 σημ. 335  
47.12: 170 σημ. 423  
51.1: 171 σημ. 424  
51.5: 146, 171, 196 σημ. 469  
53.9: 63, 91  
53.10: 63, 91 σημ. 222  
55.3: 231  
55.3-4: 230, 237 σημ. 558  
59.11: 56 σημ. 137 και 138  
59.12: 56  
63.1: 234  
63.13: 234  
63.14: 234  
64.9: 116  
64.9-10: 118 σημ. 305  
64.10: 116  
67.7: 99 σημ. 242, 111 σημ. 280  
70.4: 139  
70.5: 139  
70.6: 139, 141 σημ. 359  
70.8: 140  
70.9: 140, 141  
70.10: 141 σημ. 360  
70.11: 141 σημ. 362  
70.14-17: 114 σημ. 292  
70.19: 115 σημ. 293  
71.7: 99 σημ. 241, 129, 183 σημ. 444  
71.8: 110  
71.11: 110  
71.12-13: 110 σημ. 275  
71.17: 102  
76.5: 234 σημ. 549  
77.18: 66, 91 σημ. 223  
79.13: 117 σημ. 301 και 302  
80.7: 32  
82.10: 115  
82.12: 115 σημ. 295  
82.13: 116  
83.18: 51 σημ. 124  
83.19: 50  
83.20: 51 σημ. 126  
83.22-23: 52  
86.1: 146, 170

87.16: 40, 232, 233  
87.17: 233  
87.32: 76 σημ. 183  
91.17: 55, 237 σημ. 558  
94.42: 34 σημ. 80  
94.59: 196  
94.60: 66  
94.61: 53, 172 σημ. 427, 196, 198  
94.62: 197 σημ. 470  
94.62-63: 53 σημ. 129, 195, 237 σημ. 558  
94.64: 197  
94.65: 197  
94.66: 198  
94.67: 199 σημ. 475  
94.68: 205  
95.66-67: 31, 116 σημ. 297  
95.68-69: 116 σημ. 298  
95.69-71: 117 σημ. 299  
95.72: 31, 117 σημ. 300  
97.10: 37 σημ. 85  
98.9-11: 101 σημ. 246  
98.12: 101  
98.12-13: 93  
98.13: 101  
102.30: 34  
104.21: 118  
104.27: 119 σημ. 307  
104.27-28: 93, 119 σημ. 306, 131 σημ. 341  
104.28: 120, 137 σημ. 353  
104.29: 121  
104.29-33: 121 σημ. 310  
104.29-34: 93  
104.30: 121  
104.30-31: 18 σημ. 29  
104.31: 122  
104.32: 122 σημ. 314  
104.33: 122 σημ. 315  
109.4: 37  
112.1: 33  
113.29-30: 55  
116.2: 37 σημ. 85  
118.4: 103 σημ. 251  
119.5: 57 σημ. 140  
119.6: 58 σημ. 142  
119.7: 57, 59  
119.7-8: 57  
119.8: 57  
120.19: 93, 103 σημ. 251, 225 σημ. 530  
123.8-9: 37

## **ΣΕΝΕΚΑΣ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΣ**

### *Controversiae*

2praef.3: 14 σημ. 19

7.7.19: 44 σημ. 106

9.2.27: 38 σημ. 88

### *Suasoriae*

1: 44 σημ. 106

2.17-18: 156 σημ. 398, 169 σημ. 421

4: 44 σημ. 106

5.4: 156 σημ. 398

6.2.1: 17 σημ. 27

## **ΣΟΥΗΤΩΝΙΟΣ**

### *Caligula*

22.1: 70 σημ. 175

22.4: 78 σημ. 190

24.2: 89 σημ. 218

30.2: 70 σημ. 174

51.1: 78 σημ. 192

58.2: 78 σημ. 193

### *Divus Augustus*

89.2: 24 σημ. 53

### *Divus Iulius*

7.1: 16 σημ. 22, 45 σημ. 109

### *Tiberius*

49: 214 σημ. 508

61.2: 213 σημ. 506

## **ΣΤΑΤΙΟΣ**

### *Silvae*

1.1.86: 16 σημ. 22, 45 σημ. 109

## **ΤΑΚΙΤΟΣ**

### *Agricola*

1.20: 172 σημ. 425

2.95: 172 σημ. 425

4.1: 79 σημ. 194

13.3: 78 σημ. 192

### *Annales*

1.7: 226 σημ. 532

1.10: 200 σημ. 477

2.27-31: 141 σημ. 361

2.43: 218 σημ. 515

2.73: 64 σημ. 157

3.65: 38 σημ. 92

4.15: 210 σημ. 502  
4.29: 214 σημ. 508  
4.44: 214 σημ. 508  
6.7: 213 σημ. 506  
11.6: 216 σημ. 512  
11.31: 226 σημ. 533

*Dialogus de oratoribus*  
28-9: 29 σημ. 69

*Historiae*  
I 3.1: 83 σημ. 201

### **ΤΕΡΕΝΤΙΟΣ**

*Adelphoe*  
410-419: 37 σημ. 86  
414 κ.ε.: 28 σημ. 65

### **ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΣ**

*De pallio*  
5.6: 200 σημ. 477

### **ΦΙΛΩΝ**

*Legatio ad Gaium*  
22: 70 σημ. 175

*Rhetorica ad Alexandrum*  
1429a21-1430a14: 22 σημ. 37

### *Rhetorica ad Herennium*

4.62: 22 σημ. 37  
4.68: 32  
4.49.62: 22 σημ. 40

## Index Nominum

### A

- Αγρίππας 166  
Αίαντας 78 σημ. 190  
Αιμίλιος Παύλος 187 σημ. 453, 188 σημ. 454  
Αινείας 216 σημ. 513  
Αισχίνης 17 σημ. 26, 123 σημ. 316,  
Αισχύλος 161 σημ. 403  
Αλέξανδρος 15, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 28, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53,  
54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 73, 82 σημ. 202, 87 σημ. 216,  
88 σημ. 217, 93, 94, 100, 106, 135, 136, 144, 145, 148, 151 σημ. 388  
Αμφίνομος 216 σημ. 513  
Ανάπιος 216 σημ. 513  
Αννίβας 19, 145, 146, 147, 148, 149, 170, 171, 172  
Αντίγονος 163 σημ. 407  
Αντισθένης 17 σημ. 26, 123 σημ. 316, 161 σημ. 403  
Απίκιος 221, 222, 223  
Απολλόδωρος 147, 148, 149, 172  
Αριστοτέλης 22, 47, 208  
Άρπαγος 151 σημ. 388, 152, 153, 157  
Αρριανός 46 σημ. 115, 47 σημ. 115  
Αρρούντιος 216, 217  
Αρχέλαος 60 σημ. 148, 133, 134, 135, 138 σημ. 355  
Ασιατικός, Δέκιμος Βαλέριος 86, 88  
Αστυάγης 152 σημ. 390  
Αχιλλέας 75, 76, 122 σημ. 313, 228

### B

- Βαλέριος Μάξιμος 11, 18 σημ. 30, 23 σημ. 44, 38, 39 σημ. 95, 46 σημ. 112, 144 σημ.  
369, 187 σημ. 452  
Βερρούκωσος, Φάβιος Μάξιμος 214  
Βάρρων 26 σημ. 58  
Βατίνιος 100, 100 σημ. 243, 103, 103 σημ. 251, 225, 225 σημ. 529 και 531  
Βεργίλιος 23 σημ. 44, 24 σημ. 51, 116  
Βέρρης, Γάιος 232 σημ. 548  
Βητιλιανός Βάσσος 68 σημ. 170  
Βρούτος 115, 116

### Γ

- Γερμανικός 64 σημ. 157, 80  
Γράκχος, Γάιος 208, 209

## Δ

Δαρείος 19, 45, 46, 54, 57 σημ. 141, 66, 133, 145, 146, 149, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 170 σημ. 423, 172, 173, 192, 236 σημ. 557  
Δέκιοι 216 σημ. 513  
Δεντάτος, Μάνιος Κούριος 221, 222 σημ. 523  
Δημάρατος 164, 165, 167 σημ. 414  
Δημήτριος (απελεύθερος Πομπηίου) 20, 144, 205, 207  
Δημήτριος Κυνικός 40 σημ. 100, 46 σημ. 113, 58, 80, 96, 163  
Δίας 38, 78, 126  
Διογένης Κυνικός 54 σημ. 133, 59, 60, 134, 170 σημ. 423, 205, 206, 207  
Διογένης Στωικός 105 σημ. 258  
Διόδωρος 38  
Διονύσιος Αλικαρνασσεύς 13 σημ. 17  
Διονύσιος, τύραννος Συρακουσών 173, 189, 190  
Δίων Κάσσιος 56 σημ. 139, 65 σημ. 161, 70 σημ. 175, 78 σημ. 190 και 192, 200 σημ. 477  
Δίων Χρυσόστομος 161 σημ. 403  
Δρουσίλλα 90  
Δρούσος Λίβων 141

## Ε

Εκάβη 170 σημ. 423  
Επίκουρος 28, 29  
Επίκτητος 92 σημ. 224

## Ζ

Ζήνων 82, 116, 118, 123 σημ. 320

## Η

Ηράκλειτος 39, 54 σημ. 133  
Ηρακλής 52, 54, 61, 62, 103, 108 σημ. 271, 109 σημ. 271  
Ηρόδοτος 23 σημ. 47, 144 σημ. 370, 150 σημ. 385, 152 σημ. 389 και 390, 165 σημ. 412, 168 σημ. 418

## Θ

Θεόδωρος 82  
Θουκυδίδης 23 σημ. 47

## Ι

Ιουβενάλης 29 σημ. 69  
Ιουγούρθας 170 σημ. 423, 198  
Ιούλιος Γραικίνος 79, 80, 81 σημ. 196  
Ιούλιος Κάνος 82, 83, 84  
Ιππίας 62



Ισίδωρος 59 σημ. 147  
Ισοκράτης 28 σημ. 65, 41 σημ. 101

## **Κ**

Καίλιος Ρούφος, Μάρκος 203-205  
Καίσαρ, Γάιος Ιούλιος 20, 40, 54, 93 σημ. 227, 144, 178, 179 σημ. 438, 180, 181, 195, 198 σημ. 474, 199, 210, 211  
Καλβίσιος Σαβίνος 20, 144, 228, 229, 230  
Καλιγούλας, Γάιος Καίσαρ 15, 16, 18, 21, 21 σημ. 35, 23, 23 σημ. 39, 42, 45, 46, 55, 58 σημ. 146, 64 σημ. 158, 66, 67, 67 σημ. 169, 67 σημ. 170, 68, 69, 70 σημ. 177, 72 σημ. 180, 73 σημ. 183, 74, 74 σημ. 184, 77, 78, 78 σημ. 192, 79, 80 σημ. 199, 81, 82, 83, 83 σημ. 203, 85, 86, 87, 88, 88 σημ. 217, 90, 91, 92, 92 σημ. 227, 100, 135, 144, 144 σημ. 372, 152, 159, 164, 194 σημ. 473, 195, 229, 239, 239 σημ. 565  
Καλλίστρατος 216  
Καμβύσης 19, 45, 46, 66, 72, 133, 145, 146, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 170, 171, 172, 173, 192, 236 σημ. 557  
Κάμιλλος 182 σημ. 441  
Κάσσιος Χαιρέας 70 σημ. 174, 86, 88, 89  
Κατιλίνας 24 σημ. 49, 66, 67, 157, 174, 175, 176, 178 σημ. 437, 181, 193, 194, 236 σημ. 557  
Κάτων ο Νεώτερος 17, 18, 23 σημ. 48, 24 σημ. 49, 28, 29, 30, 31, 39, 42, 64, 77 σημ. 188, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 121, 122, 123, 128 σημ. 334, 132 σημ. 342, 133, 142, 143, 174 σημ. 429, 179 σημ. 438, 182, 205 σημ. 488, 216 σημ. 514, 239  
Κάτων ο Πρεσβύτερος 117  
Κικέρων, Μάρκος Τύλλιος 11, 16 σημ. 21, 22 σημ. 37, 23 σημ. 43, 24 σημ. 50, 25, 28 σημ. 66, 33 σημ. 76, 34 σημ. 78, 44 σημ. 106, 45 σημ. 108, 69 σημ. 171, 93 σημ. 227, 96 σημ. 237, 100 σημ. 243, 106, 108, 137 σημ. 353, 146 σημ. 371, 172 σημ. 425, 177 σημ. 435, 182 σημ. 441, 193 σημ. 466, 194 σημ. 466, 203 σημ. 484, 208 σημ. 494, 225, 232 σημ. 548  
Κλαύδιος 65 σημ. 161 και 162, 90 σημ. 220, 226 σημ. 532  
Κλεάνθης 116, 129 σημ. 335  
Κλείτος 46, 47, 48, 49, 50, 51  
Κλεοπάτρα 20, 144, 231, 232  
Κλώδιος 100 σημ. 243, 103, 177 σημ. 435  
Κοϊντιλιανός 8 σημ. 1, 22 σημ. 37, 32 σημ. 75  
Κόιντος Ατέριος 20, 144, 216, 217  
Κόιντος Κούρτιος 16 σημ. 21  
Κορβούλων 224, 225  
Κοριολανός 174, 175, 176, 178, 181  
Κορνήλιος Νέπως 24 σημ. 51  
Κράσσος 16 σημ. 22, 45 σημ. 109, 100, 170, 179 σημ. 438  
Κροίσος 170

Κύρος 16 σημ. 22, 19, 45, 72, 133, 145, 146, 149, 158, 160, 161, 163, 172, 173, 192, 236  
σημ. 557

## Λ

Λαίλιος ο σοφός 28, 29, 30, 31, 116, 117, 118

Λέντουλος, Γναίος Κορνήλιος 15, 20, 40, 105 σημ. 258, 144, 214, 215

Λιβία 40 σημ. 100

Λίβιος 11, 16 σημ. 21, 24, 38, 39, 44 σημ. 106, 64, 112 σημ. 282, 145 σημ. 370, 161 σημ.  
403, 172 σημ. 425, 175 σημ. 432, 186 σημ. 450, 187 σημ. 452

Λίβιος Δρούσος 208, 209

Λουκανός 8 σημ. 1, 16 σημ. 22, 39, 45 σημ. 109, 64

Λουκίλιος 13 σημ. 18, 28, 34, 36, 100 σημ. 245, 112, 113, 122, 129 σημ. 335, 170 σημ.  
423, 195, 230, 234, 236

Λυσίμαχος 48, 49, 50, 66, 141 σημ. 361, 157, 193, 236 σημ. 557

## Μ

Μαικίνας 98, 99, 165, 166, 167 σημ. 414

Μανίλιος 24 σημ. 51

Μάριος, Γάιος 176, 177, 195, 199

Μάριος, Μάρκος 193

Μάρκος Αντώνιος 145 σημ. 370, 174, 177 σημ. 435, 178, 181, 182 σημ. 441

Μάρκος Αυρήλιος 54 σημ. 133

Μέτελλος 112

Μιθριδάτης 170 σημ. 423

Μούκιος 96, 97, 101, 112, 175 σημ. 438, 182

## Ν

Νέπως, Μάριος 212

Νέρων 34 σημ. 80, 50, 65 σημ. 161, 94 σημ. 229, 188, 213 σημ. 504

## Ξ

Ξανθίππη 130

Ξενοφάντος 63 σημ. 155

Ξενοφών (Αθηναίος συγγραφέας) 17 σημ. 26, 23 σημ. 47, 123 σημ. 316, 139 σημ. 357,  
161 σημ. 403

Ξενοφών (Αθηναίος πατέρας) 184, 186, 187, 188

Ξέρξης 15, 19, 40, 45, 46, 66, 133, 145, 146, 149, 156, 157, 158, 164, 165, 167-170, 172,  
173, 192, 236, 240

## Ο

Οβίδιος 23 σημ. 44, 203 σημ. 482

Οδυσσέας 78 σημ. 190, 103, 228

Οιόβαζος 154, 155, 157

Οκταβία 40 σημ. 100  
Οκταβιανός Αύγουστος 16 σημ. 21, 24, 40 σημ. 100, 145 σημ. 370, 154 σημ. 394, 165,  
166, 167 σημ. 414, 201, 202, 203 σημ. 482, 215  
Οράτιος 12, 23 σημ. 44, 38 σημ. 93, 229 σημ. 540

## Π

Πάστωρ 62 σημ. 151, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 155 σημ. 397  
Πεισίστρατος 132  
Πείσων, Γναίος Καλπούρνιος 218, 219, 220, 221 σημ. 521  
Πετρώνιος 8 σημ. 1  
Πλάτων 17 σημ. 26, 113, 116, 123 σημ. 316, 129 σημ. 335, 139 σημ. 357, 161 σημ. 403,  
170 σημ. 423  
Πλίνιος Νεότερος 111 σημ. 278, 210 σημ. 501, 213 σημ. 506  
Πλίνιος Πρεσβύτερος 11, 38, 200 σημ. 477  
Πλούταρχος 29 σημ. 68, 29 σημ. 69, 34 σημ. 78, 46 σημ. 115, 56 σημ. 139, 92 σημ. 224,  
98 σημ. 238, 114 σημ. 291, 161 σημ. 403, 165 σημ. 412, 173 σημ. 428, 183 σημ.  
443, 195 σημ. 467  
Πολύβιος 35, 89, 90  
Πολύβιος (Ελληνας ιστορικός) 23 σημ. 46, 24, 112 σημ. 282  
Πομπήιος, Γναίος 16 σημ. 22, 20, 40, 45 σημ. 109, 54, 63, 100, 106, 107 σημ. 264, 108,  
116, 121, 122, 144, 174, 178, 179, 180, 181, 182 σημ. 441, 194, 195, 196, 197, 198  
σημ. 474, 199, 205, 207  
Πομπήιος Πέννος 85, 86  
Πομπήιος Τρόγος 152 σημ. 390  
Ποσειδώνιος 118  
Πούπλιος Βήδιος Πολλίων 40 σημ. 100, 199, 200, 201, 202, 203, 240  
Πρηξάσπης 150, 151, 152, 153, 157  
Προπέρτιος 24 σημ. 51  
Πτολεμαίος 170 σημ. 423, 177 σημ. 435  
Πύθιος 156, 157

## Ρ

Ρήγουλος 64 σημ. 157, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 109 σημ. 271, 111 σημ. 280, 182, 216  
σημ. 514  
Ρουτίλιος 64 σημ. 157, 96, 97, 98, 99, 101, 107, 108, 111 σημ. 280, 112, 117, 175 σημ.  
431, 182, 183, 184, 216

## Σ

Σαλλούστιος 23 σημ. 46, 39, 93 σημ. 227, 178 σημ. 436, 193 σημ. 466  
Σατέλλιος Κουαδράτος 229, 230  
Σενέκας Πρεσβύτερος 17 σημ. 27, 44 σημ. 106, 93 σημ. 227  
Σέξτος Παπίνιος 68 σημ. 170  
Σέξτος Πομπήιος 84 σημ. 204

Σέξτος Τυράννιος 20, 144, 226, 227  
Σερβίλιος Βατίας 20, 144, 230, 231  
Σερένος, Ανναίος 234, 235  
Σκιπίων 29, 30, 31, 110, 111 σημ. 279, 117, 170, 182 σημ. 441, 216 σημ. 513  
Σουητώνιος 24 σημ. 53, 65 σημ. 161, 70 σημ. 174, 70 σημ. 175, 78 σημ. 190,  
78 σημ. 190, 78 σημ. 192, 89 σημ. 218, 213 σημ. 506, 214 σημ. 508  
Στάτιος 16 σημ. 22, 45 σημ. 109  
Στράβων 23 σημ. 44  
Σωκράτης 17, 18, 25 σημ. 58, 39, 42, 54 σημ. 133, 59, 60 σημ. 148, 64 σημ. 157, 83 σημ.  
200, 92, 93, 94, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 104 σημ. 256 και 257, 107, 108, 109,  
110, 111 σημ. 280, 112, 115 σημ. 292, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122-143, 174  
σημ. 429, 182, 216 σημ. 514, 222 σημ. 525, 223 σημ. 525, 239  
Σύλλας, Λεύκιος 15, 20, 26, 33, 40, 45, 46, 66, 67, 71, 98, 99, 133, 144, 149, 157, 172-  
178, 180-195, 236 σημ. 557, 240  
Σωφρονίσκος 141 σημ. 364

## **T**

Τάκιτος 24 σημ. 55, 29 σημ. 69, 38, 39, 64, 65 σημ. 161, 78 σημ. 192, 79 σημ. 194, 83  
σημ. 201, 141 σημ. 361, 210 σημ. 502, 213 σημ. 506, 214 σημ. 508, 216 σημ. 512,  
218 σημ. 515, 226 σημ. 532  
Τελέσφορος ο Ρόδιος 48, 141  
Τερεντία 99  
Τερέντιος 37 σημ. 86  
Τερτυλλιανός 200 σημ. 477  
Τιβέριος Καίσαρ 20, 65 σημ. 161, 144, 210, 211, 212, 213, 214 σημ. 508, 218, 221 σημ.  
521, 221 σημ. 522, 226 σημ. 532  
Τουβέρων 101 σημ. 247, 117, 118

## **Υ**

Υγίνος 24 σημ. 51

## **Φ**

Φαβρίκιος 96, 97, 98 σημ. 239, 101, 175 σημ. 431, 182  
Φάλαρις 19, 83, 145, 146, 147, 148, 149, 172  
Φίλιππος 49, 163 σημ. 407  
Φίλιππος (γιατρός Αλεξάνδρου) 62  
Φλάκκος 234 σημ. 550, 235  
Φρόντων 8 σημ. 1  
Φωκίων 92 σημ. 224

## **X**

Χελιδών 20, 144, 231, 232, 233  
Χρύσιππος 38, 118, 123 σημ. 320

**F**

Fidus, Cornelius 223, 224

**N**

Natalis 231, 232, 233

**P**

Pulvillus 184, 186, 187, 188

**T**

Tarius 4ο σημ. 100

Tricho 4ο σημ. 100

**V**

Volesus, Λεύκιος Βαλέριος Μεσσάλας 148, 149

## Βιβλιογραφία

### *Εκδόσεις έργων του Σενέκα*

Hermes E. (επιμ.) (1905, 1923) *L. Annaei Senecae Dialogorum libri XII*, Teubner, Leipzig.

Reynolds, L.D. (επιμ.) (1965) *L. Annaei Senecae Ad Lucilium Epistulae Morales*, Oxford Classical Texts, Oxford.

Reynolds, L.D. (επιμ.) (1977) *L. Annaei Senecae Dialogorum libri duodecim*, Oxford Classical Texts, Oxford.

Basore, J.W. (επιμ. και μτφ.) (1935) *Seneca: Moral Essays*, vol. I-III, Harvard University Press (Loeb).

Gummere, R. (επιμ. και μτφ.) (1962) *Seneca: Ad Lucilium Epistulae Morales*, vol. I-III, Harvard University Press (Loeb).

---

Abel, K. (1967) *Bauformen in Senecas Dialogen*, Heidelberg.

Albrecht, von M. (1999) “Momenti della presenza di Seneca nella letteratura tedesca”, στο I. Dionigi (επιμ.) *Seneca nella coscienza dell’ Europa*, 262-298, Milan.

Albrecht, von M. (2002) *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας II* (επιμ. μτφ. Δ.Ζ. Νικήτας), Ηράκλειο.

Albrecht, von M. (2014) “Seneca’s Language and Style”, στο G. Damschen, A. Heil (επιμ.) *Brill’s Companion to Seneca*, 699-744, Leiden-Boston.

Alewell, K. (1913) *Über das rhetorische παράδειγμα: Theorie, Beispielsammlungen, Verwendung in der römischen Literatur des Kaiserzeit*, Diss. Kiel.

Andrew, E. (2004) “The Senecan Moment: Patronage and Philosophy in the Eighteenth Century”, *JHI* 65, 277–99.

Arena, V. (2012) *Libertas and the Practice of Politics in the Late Roman Republic*, New York.

Asmis, E. (2001) “Basic Education in Epicureanism”, στο Y.L. Too (επιμ.) *Education in Greek and Roman Antiquity*, 209-239, Leiden.

Asmis, E. (2015) “Seneca’s Originality”, στο S. Bartsch and A. Schiesaro (επιμ.) *The Cambridge Companion to Seneca*, 224-238, Cambridge.

Balsdon, J.P.V.D (1934) *The Emperor Gaius (Caligula)*, Oxford.

- Baraz, Y. (2008) "From vice to virtue: the denigration and rehabilitation of *superbia* in ancient Rome", στο I. Sluiter and R.M. Rosen (επιμ.) *Kakos: Badness and Anti-Value in Classical Antiquity*, 365-397, Leiden-Boston.
- Barrett, A. (2015) *Caligula: The Abuse of Power* (2<sup>nd</sup> ed.), New York.
- Barton, C.A. (1995) *The Sorrows of the Ancient Romans: The Gladiator and the Monster*, Princeton.
- Bartsch, S. (2006) *The Mirror of the Self: Sexuality, Self-Knowledge, and the Gaze in the Early Roman Empire*, Chicago.
- Bartsch, S. & Schiesaro, A. (επιμ.) (2015) *The Cambridge Companion to Seneca*, Cambridge.
- Bartsch S. & Wray D. (επιμ.) (2009) *Seneca and the Self*, Cambridge.
- Bauman, R. (1996) *Crime and Punishment in Ancient Rome*, London.
- Baynham, E. (1998) *Alexander the Great: The Unique History of Quintus Curtius*, Michigan.
- Baynham, E. (2009) "Barbarians I: Quintus Curtius' and other Roman historians' reception of Alexander", στο A. Feldherr *The Cambridge Companion to the Roman Historians*, 288-300, Cambridge.
- Bell, A. (2004) *Spectacular Power in the Greek and Roman city*, New York.
- Bell, S. (2008) "Introduction: Role Models in the Roman World," στο S. Bell and I.L.Hansen *Role Models in the Roman World: Identity and Assimilation*, 1-39, Ann Arbor.
- Bell, S. & Hansen, I.L. (επιμ.) (2008) *Role Models in the Roman World: Identity and Assimilation*, Ann Arbor.
- Bloomer, W.M. (1992) *Valerius Maximus and the Rhetoric of the New Nobility*, Chapel Hill.
- Blüher, K.A. (1969) *Seneca in Spanien. Untersuchungen zur Geschichte der Seneca-Rezeption in Spanien vom 13. Bis 17. Jh.*, Bern.
- Boal, S.J. (1973) "Doing Battle with Grief: Seneca: Dialogue 6", *Hermathena* 116, 44-51.
- Bonner, S. (1949) *Roman Declamation in the Late Republic and Early Empire*, Liverpool.
- Bonner, S. (1977) *Education in Ancient Rome. From the elder Cato to the younger Pliny*, London.
- Bosworth, A.B. (1996) *Alexander and the East: The Tragedy of Triumph*, Oxford.
- Briant, P. (2015) *Darius in the Shadow of Alexander* (trans. Jane Marie Todd), London.

- Brinton, A. (1988) "Cicero's Use of Historical Examples in Moral Argument", *Ph&Rh* 21.3, 169-184.
- Brunt P. A. (1965) "'Amicitia' in the Late Roman Republic", *PCPhS* 11,1-20.
- Bücher, F. (2006) *Verargumentierte Geschichte. Exempla Romana im politischen Diskurs der späten römischen Republik*, Stuttgart.
- Calboli, G. (1999) "Il giudizio di Quintiliano su Seneca", στο I. Dionigi (επιμ.) *Seneca nella coscienza dell' Europa*, 19-57, Milan.
- Cape, R.W. (1997) "Persuasive History : Roman Rhetoric and Historiography", στο W. J. Dominik (επιμ.) *Roman Eloquence. Rhetoric in Society and Literature*, 212-228, London and New York.
- Castagna, L. (2003) "Lucano e Seneca: limiti di una *aemulatio*", στο I. Gualandri & G. Mazzoli (επιμ.) *Gli Annei. Una famiglia nella storia e nella cultura di Roma imperial*, 277-290, Como.
- Chaplin, J. (2000) *Livy's Exemplary History*, Oxford.
- Citti, F. (2015) "Seneca and the Moderns", στο S. Bartsch & A. Schiesaro (επιμ.) *The Cambridge Companion to Seneca*, 303- 317, Cambridge.
- Citti, F. & Neri, C. (2001) *Seneca nel Novecento*, Roma.
- Clark, D.L. (1957) *Rhetoric in Greco-Roman Education*, New York.
- Clarke, G.W. (1965) "Seneca the Younger under Caligula", *Latomus* 24, 62-69.
- Coleman, R. (1974) "The Artful Moralist: A Study of Seneca's Epistolary Style", *CQ* 68, 276-289.
- Colish, M. L. & Wildberger, J. (2014) *Seneca Philosophus*, Berlin/Boston.
- Cooper, J.M & Procope, J.F. (επιμ.) (1995) *Seneca. Moral and Political Essays*, Cambridge.
- Cooper, J.M. (2004) *Knowledge, Nature, and the Good: Essays on Ancient Philosophy*, Princeton.
- Currie, H. MacL. (1966) "The younger Seneca's style: some observations", *BICS* 13, 76-87.
- Damschen, G. & Heil, A. (επιμ.) (2014) *Brill's Companion to Seneca: Philosopher and Dramatist*, Leiden, Boston.
- Demoen, K. (1997) "A Paradigm for the Analysis of Paradigms: The Rhetorical *Exemplum* in Ancient and Imperial Greek Theory", *Rhetorica* 15, 125-158.



- Déry, C. (1996) “The Art of Apicius”, στο H. Walker (επιμ.) *Cooks and Other People* (Proceedings of the Oxford Symposium on Food and Cookery), 111-17, Totnes.
- Dewar, M. (2014) *Leisured Resistance: Villas, Literature and Politics in the Roman World*, London.
- Dominik, W. & Hall, J. (επιμ.) (2007) *A Companion to Roman Rhetoric*, Oxford.
- Dominik, W.J. (επιμ.) (1997) *Roman eloquence: rhetoric in society and literature*, London.
- Döring, K. (1979) *Exemplum Socratis. Studien zur Sokratesnachwirkung in der kynisch-Stoischen Popularphilosophie der frühen Kaiserzeit und im frühen Christentum*, Wiesbaden.
- Dowling M.B. (2006) *Clemency and Cruelty in the Roman World*, Ann Arbor.
- Dressler, A. (2012) “You Must Change Your Life: Theory and Practice, Metaphor and *Exemplum*, in Seneca’s Prose”, *Helios* 39, 145-192.
- Drexler, (1954) “Die moralische Geschichtsauffassung der Römer”, *Gymnasium* 61, 168-90.
- Dueck, (2000) “Historical *Exempla* in Augustan Rome and their Role in a Geographical Context”, στο C. Deroux (επιμ.) *Studies in Latin Literature and Roman History X*, 176-196, Bruxelles.
- Duff, T. (1999) *Plutarch’s Lives. Exploring Virtue and Vice*, Oxford.
- Dunkle, J.R. (1967) “The Greek Tyrant and Roman Political Invective of the Late Republic”, *TAPhA* 98, 151-171.
- Edwards, C. (1993) *The Politics of Immorality in Ancient Rome*, Cambridge.
- Edwards, C. (2007) *Death in Ancient Rome*, New Haven and London.
- Fantham, E. (2003) “Three Wise Men and the End of the Roman Republic”, στο F. Cairns & E. Fantham (επιμ.) *Caesar against Liberty? Perspectives on his Autocracy*, 96-117, Cambridge.
- Fears, J.R. (1974α) “The Stoic View of the Career and Character of Alexander the Great”, *Philologus* 118, 113-130.
- Fears, J.R. (1974β) “Cyrus as a Stoic Exemplum of the Just Monarch”, *AJPh* 95, 265-267.
- Fehrle, R. (1983) *Cato Uticensis*, Darmstadt.
- Feldherr, A. (επιμ.) (2009) *The Cambridge Companion to the Roman Historians*, Cambridge.
- Ferrill, A. (1991) *Caligula. Emperor of Rome*, London.

Fleury, P. (2000) “De la virulence d’un idéal rhétorique: la vituperation de Sénèque par Fronton”, *Revue de Philologie* 74, 43-59.

Fornara, C.W. (1983) *The Nature of History in Ancient Greece and Rome*, Berkeley.

Gambet, D.G. (1970) “Cicero in the Works of Seneca Philosophus”, *TAPhA* 101, 171-183.

Garani M. & Konstan, D. (επιμ.) (2014) *The Philosophizing Muse: The Influence of Greek Philosophy on Roman Poetry*, Newcastle upon Tyne.

Garnsey, P. (1996) *Ideas of Slavery from Aristotle to Augustine*, Cambridge.

Gärtner, H.A. (2001) “Die *exempla* der römischen Geschichtsschreiber im Zeitalter des Historismus”, στο G.W. Most (επιμ.) *Historicization = Historisierung*, 223-239, Göttingen.

Gibson, R. & Morello, R. (επιμ.) (2011) *Pliny the Elder: themes and contexts*, Leiden, Boston.

Goar, R. (1987) *The Legend of Cato Uticensis from the First Century BC to the Fifth Century AD*, Bruxelles.

Gowing, A. (2005) *Empire and Memory. The Representation of the Roman Republic in Imperial Culture*, Cambridge.

Gowing, A. (2009) “The Roman *exempla* tradition in imperial Greek historiography: The case of Camillus”, στο A. Feldherr (επιμ.) *The Cambridge Companion to the Roman Historians*, 332-347, Cambridge.

Gowing, A. (2013 repr.) “Tully’s boat: responses to Cicero in the imperial period,” στο C. Steel (επιμ.) *The Cambridge Companion to Cicero*, 233-250, New York.

Green, P. (1978) “Caesar and Alexander: *Aemulatio, Imitatio, Comparatio*”, *AJAH* 3, 1-26.

Griffin, M. (1976) *Seneca. A philosopher in politics*, Oxford.

Griffin, M. (1988) “Philosophy for Statesmen: Cicero and Seneca”, στο H.W. Schmidt & P. Wülfing (επιμ.) *Antikes Denken-Moderne Schule*, *Gymnasium Beih.* 9, 133-150, Heidelberg.

Griffin, M. (2003) “*De Beneficiis* and Roman Society”, *JRS* 93, 92-113.

Griffin, M. (2013) *Seneca on Society. A Guide to De beneficiis*, Oxford.

Grillo, L. (2012) *The Art of Caesar's 'Bellum Civile': Literature, Ideology, and Community*, Cambridge, New York.

Gruen, E. S. (1974) *The Last Generation of the Roman Republic*, Berkeley.

- Gruen, E.S. (1998) "Rome and the myth of Alexander", στο T.W. Hillard et al. (επιμ.), *Ancient History in a Modern University I.*, Grand Rapids, 178-191, Michigan and Cambridge.
- Gummere, R.M. (ed. and trans.) (1918, 1920, 1925) *Seneca: Ad Lucilium epistulae morales*, 3 vols., London.
- Gunderson, E. (2015) *The Sublime Seneca. Ethics, Literature, Metaphysics*, Cambridge.
- Habinek, T. (1998) *The Politics of Latin Literature: writing, identity and empire in ancient Rome*, Princeton.
- Habinek, T. (2000) "Seneca's Renown: *Gloria, Claritudo*, and the Replication of the Roman Elite", *ClAnt* 19.2, 264-303.
- Haltenhoff, A. (2001) "Institutionalisierte Geschichten. Wesen und Wirken des literarischen *exemplum* im alten Rom", στο G. Melville (επιμ.) *Institutionalität und Symbolisierung*, 213-217, Cologne.
- Helm, R. (1939) "Valerius Maximus, Seneca und die Exemplasammlung", *Hermes* 74, 130-154.
- Henderson, J. (2004) *Morals and Villas in Seneca's Letters: Places to Dwell*, Cambridge.
- Herington, C.J. (1982) "The Younger Seneca", στο E. J. Kenney & W.V. Clausen (επιμ.) *The Cambridge History of Classical Literature II Part 4, The Early Principate*, 15-36, Cambridge.
- Hershbell, J. (1988) "Plutarch's portrait of Socrates", *ICS* 13.2, 365-381.
- Hill, T. (2004) *Ambitiosa Mors. Suicide and Self in Roman Thought and Literature*, New York and London.
- Hillard, T.W. et al. (επιμ.) (1998) *Ancient History in a Modern University I*, Grand Rapids, Michigan and Cambridge.
- Hoistad, R. (1948) *Cynic Hero and Cynic King*, Uppsala.
- Hölkeskamp, K.J. (1996) "Exempla und mos maiorum: Überlegungen zum kollektiven Gedächtnis der Nobilität", στο H.J. Gehrke & A. Möller (επιμ.) *Vergangenheit und Lebenswelt: Soziale Kommunikation, Traditionsbildung und historisches Bewusstsein*, 301-338, Tübingen.
- Inwood, B. (1995) "Politics and paradox in Seneca's *De Beneficiis*", στο A. Laks & M. Schofield (επιμ.) *Justice and Generosity. Studies in Hellenistic Social and Political Philosophy*, 241-265, Cambridge.
- Inwood, B. (2005) *Reading Seneca. Stoic Philosophy at Rome*, Oxford.

- Isager, J. (1993) "Alexander the Great in Roman literature from Pompey to Vespasian", στο J. Carlsen, B. Due, O.S. Due, & B. Poulsen (επιμ.) *Alexander the Great: Reality and Myth*, 75-83, Rome.
- Isnardi Parenti, M. (2000) "Socrate et Catone in Seneca: Il filosofo e il politico", στο P. Parroni (επιμ.) *Seneca e il suo tempo*, 215-225, Rome.
- Kapp, I. & Meyer, G. (1953) "Art.exemplum", στο *Thes.Ling. Lat.* 5,2,1326,42-1350,51.
- Keaveney, A. (2005) *Sulla. The last Republican* (2<sup>nd</sup>. ed.), London.
- Kennedy, G. (1972) *The Art of Rhetoric in the Roman world 300B.C.-A.D.300*, Princeton.
- Kennedy, G. (1997) "Historical Survey of Rhetoric", στο S. E. Porter (επιμ.) *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period 330 B.C.- A.D.400*, 3-41, Leiden-New York-Köln.
- Kenney, E.J. & Clausen W.V. (επιμ.) (1982) *The Cambridge History of Classical Literature II Part 4, The Early Principate*, Cambridge.
- Ker, J. (2009) *The deaths of Seneca*, New York.
- Ker, J. (2010) "Socrates speaks in Seneca, *De Vita Beata* 24-28", στο A. Nightingale & D. Sedley (επιμ.) *Ancient Models of Mind: Studies in Human and Divine Rationality*, 180-195, New York.
- Klotz, A. (1909) "Zur Literatur der *Exempla* und zur Epitoma Livii", *Hermes* 44, 198-214.
- Konstan, D. (1997) *Friendship in the Classical World*, Cambridge.
- Kornhardt, H. (1936) *Exemplum. Eine bedeutungsgeschichtliche Studie*, Göttingen.
- Kraus, C.S. (2005) "From exempla to exemplar? Writing history around the emperor in imperial Rome", στο J. Edmondson, S. Mason, J. Rives (επιμ.) *Flavius Josephus and Flavian Rome*, 181-200, Oxford.
- Laarmann, M. (2014) "Seneca the Philosopher", στο G. Damschen, A. Heil (επιμ.) *Brill's Companion to Seneca*, 53-71, Leiden-Boston.
- Langlands, R. (2011) "Roman *Exempla* and Situation Ethics: Valerius Maximus and Cicero *de Officiis*", *JRS* 101, 100-122.
- Langlands, R. (2015) "Roman exemplarity: mediating between general and particular", στο M. Lowrie and S. Lüdemann (επιμ.) *Exemplarity and Singularity: Thinking through Particulars in Philosophy, Literature, and Law*, 68-80, New York.
- Lausberg, H. (1998) *Handbook of Literary Rhetoric. A Foundation for Literary Study*. (Trans. D.F. Orton & R.D. Anderson), Leiden, Boston and Cologne.
- Lavery, G. (1987) "Sons and Rulers: Paradox in Seneca's *De Ira*", *AC* 56, 279-283.

- Leeman, A.D. (1986) *Orationis Ratio. The stylistic theories and practice of the Roman Orators, Historians and Philosophers*, Amsterdam (reprint of the edition 1963).
- Leigh, M. (2009) “Neronian Literature: Seneca and Lucan”, στο M. Griffin (επιμ.) *A Companion to Julius Caesar*, 239-251, Oxford.
- Lind, L.R. (1979) “The Tradition of Roman Moral Conservatism”, στο C. Deroux (επιμ.) *Studies in Latin Literature and Roman History I*, Bruxelles.
- Litchfield, H.W. (1914) “National *exempla virtutis* in Roman literature”, *HSCPh* 25, 1-71.
- Long, A. (1988) “Socrates in Hellenistic Philosophy”, *CQ* 38,150-171.
- Lowrie M. & Lüdemann S. (επιμ.) (2015) *Exemplarity and Singularity: Thinking through Particulars in Philosophy, Literature, and Law*, New York.
- Lumpe, A. (1966) “Exemplum”, *RAC* VI, 1229-1257.
- MacPhail, E. (2014) *Dancing Around the Well: The Circulation of Commonplaces in Renaissance Humanism*, Leiden.
- Malloch, S.J.V. (2009) “Gaius’ persecution of the *nobiles*: a study in the politics of memory and nomenclature”, *Athenaeum* 97.2, 489-506.
- Manning, C.E. (1981) *On Seneca’s ‘Ad Marciam’*, Leiden.
- Marti, B.M. (1945) “The meaning of the *Pharsalia*”, *AJPh* 66, 353-376.
- Maslakov, G. (1984) “Valerius Maximus and Roman historiography. A study of the *exempla* tradition”, *ANRW* 2.32.1, 437-496.
- Matz, D. (2002) *Daily Life of the Ancient Romans*, Westport.
- Maurach, G. (1991) *Seneca. Leben und Werk*, Darmstadt.
- Mayer, R. G. (1991) “Roman Historical Exempla in Seneca”, στο B. L. Hijmans and P. Grimal (επιμ.) *Sénèque et la prose latine*, Geneva, 141-76.
- Mayer, R.G. (2005) “Sleeping with the enemy: satire and philosophy”, στο K. Freudenburg (επιμ.) *Roman Satire*, 146-159, Cambridge.
- Momigliano, A. (1950) “Seneca”, *Quarto contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico*, 239-256, Rome.
- Morgan, T. (2007) *Popular Morality in the Early Roman Empire*, Cambridge.
- Morón J.M.C. (2000) “Plutarch’s Lysander and Sulla: Integrated Characters in Roman Historical Perspective”, *AJPh* 121.3, 453-478.

- Motto A.L. (2001) *Further Essays on Seneca*, Frankfurt am Main.
- Mueller, H.F. (1995) “Images of Excellence: Visual Rhetoric and Political Behavior”, στο L. Gallo & B. Scardigli (επιμ.) *Teoria e Prassi Politica nelle opera di Plutarco*. Atti del V convegno plutarcheo, 287-298, Napoli.
- Narducci, E. (2002) *Lucano: un' epica contro l' impero*, Roma-Bari.
- Nordh, A. (1954) “Historical Exempla in Martial”, *Eranos* 52, 224-38.
- Nussbaum, M. (1994) *The Therapy of Desire. Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, Princeton.
- Oakley, S.P. (2005) *A Commentary on Livy. Books VI-X, (Volume III: Book IX)*, Oxford.
- Oppermann, I. (2000) *Zur Funktion historischer Beispiele in Ciceros Briefen*, München-Leipzig.
- Parroni, P (επιμ.) (2000) *Seneca e il suo tempo*, Rome.
- Paschalis, M. (1980) *Livy's "Praefatio" and Sallust*, Ann Arbor.
- Pecchiura, P. (1965) *La figura di Catone Uticense nella letteratura latina*, Torino.
- Perlman, S. (1961) “The historical example, its use and importance as political propaganda in the Attic orators”, *Scripta Hierosolymitana* 7, 150-166.
- Porter, S.E. (επιμ.) (1997) *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period 330 B.C.-A.D. 400*, Leiden-New York-Köln.
- Pownall, F. (2004) *Lessons from the Past. The moral Use of History in Fourth-Century Prose*, Ann Arbor.
- Ramage, E.S. (2006) “Funeral Eulogy and Propaganda in the Roman Republic”, *Athenaeum*, 39-64.
- Reydams-Schils, G. (2005) *The Roman Stoics: Self, Responsibility, and Affection*. Chicago.
- Rist, J.M. (1969) *Stoic Philosophy*, Cambridge.
- Roller, D. W. (2010) *Cleopatra: A Biography*, New York.
- Roller, M. (2001) *Constructing Autocracy: Aristocrats and Emperors in Julio-Claudian Rome*, Princeton.
- Roller, M. (2004) “Exemplarity in Roman culture: the cases of Horatius Cocles and Cloelia”, *CPh* 99, 1-56.
- Roller, M. (2009) “The exemplary past in Roman historiography and culture”, στο A. Feldherr (επιμ.) *The Cambridge Companion to the Roman Historians*, 214-230, Cambridge.

- Roller M. (2015) “Between unique and typical: Senecan exempla in a list”, στο M. Lowrie & S. Lüdemann (επιμ.) *Exemplarity and Singularity: Thinking through Particulars in Philosophy, Literature, and Law*, 81-95, New York.
- Rudich, V. (1997) *Dissidence and literature under Nero*, New York.
- Schittko, M.P. (2003) *Analogien als Argumentationstyp: vom Paradeigma zur Similitudo*, Göttingen.
- Schofield, M. (2003) “Stoic Ethics”, στο B. Inwood (επιμ.) *The Cambridge Companion to the Stoics*, 233-256, Cambridge.
- Schultze, C. (2011) “Encyclopaedic Exemplarity in Pliny the Elder”, στο R.Gibson and R. Morello (επιμ.) *Pliny the Elder: themes and contexts*, 167-186, Leiden, Boston.
- Seo J.M. (2013) *Exemplary Traits: Reading Characterization in Roman Poetry*, Oxford and New York.
- Setaioli A. (2015) “Seneca and the Ancient World”, στο S. Bartsch & A. Schiesaro (επιμ.) *The Cambridge Companion to Seneca*, 255-265, Cambridge.
- Setaioli, A. (1985) “Seneca e lo stile”, *ANRW II*, 32.3, 776-858.
- Shelton, J.A. (1995) “Persuasion and Paradigm in Seneca’s *Consolatio ad Marciam* 1-6”, *C&M* 46, 157-188.
- Skidmore, C. (1996) *Practical Ethics for Roman Gentlemen. The Work of Valerius Maximus*, Exeter.
- Smith, W. (επιμ.) (2005) *A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology*, Ann Arbor.
- Soerensen, V. (1984) *Seneca. The Humanist at the Court of Nero* (trans. W.Glyn Jones), Canongate.
- Spencer, D. (2002) *The Roman Alexander: Reading a Cultural Myth*, Exeter.
- Stadter, P.A. (1997) “Plutarch’s Lives: The Statesman as Moral Actor”, στο C. Schrader, V. Ramón, J. Vela (επιμ.) *Plutarco y la Historia*. Actas del V Simposio Español sobre Plutarco. Zaragoza, 20-22 de junio de 1996 (Monografías de filología griega, 8), 65-81, Zaragoza.
- Stadter, P.A. (2000) “The Rhetoric of Virtue in Plutarch’s Lives”, στο V. D. Stockt (επιμ.), *Rhetorical Theory and Praxis in Plutarch*. Acta of the IVth International Congress of the International Plutarch Society, 493-510, Louvain.
- Star, C. (2012) *The Empire of the Self: Self-Command and Political Speech in Seneca and Petronius*, Baltimore.
- Stemmler, M. (2000) “Auctoritas Exempli. Zur Wechselwirkung von kanonisierten Vergangenheitsbildern und gesellschaftlicher Gegenwart in der spätrepublikanischen

- Rhetorik”, στο B. Linke and M. Stemmler (επιμ.) *Mos Maiorum. Untersuchungen zu den Formen der Identitätsstiftung und Stabilisierung in der römischen Republik*, 141-205, Stuttgart.
- Stewart, A. (1993) *Faces of Power: Alexander’s Image and Hellenistic Politics*, Berkeley.
- Stockt, V.D. (επιμ.) (2000) *Rhetorical Theory and Praxis in Plutarch*. Acta of the IVth International Congress of the International Plutarch Society, Louvain.
- Stoneman, R. (1999) “The Latin Alexander”, στο H. Hofmann (επιμ.) *Latin Fiction: The Latin Novel in Context*, 167-186, London.
- Summers, N.C. (1910) *Select Letters of Seneca*, London.
- Syme, R. (1958) *Tacitus I, II*, Oxford.
- Syme, R. (1961) “Who was Vedius Pollio?”, *JRS* 51, 23-30.
- Syme, R. (1979) *A Roman Post-Mortem*. Roman Papers I, Oxford.
- Syme, R. (1986) *The Augustan Aristocracy*, Oxford.
- Traina, A. (1987) *Lo stile “drammatico” del filosofo Seneca*, Bologna.
- Trillitzsch, W. (1971) *Seneca im literarischen Urteil der Antike. I. Darstellung; II. Quellensammlung (Testimonien)*, Amsterdam.
- Turpin, W. (2008) “Tacitus, Stoic *exempla*, and the *praecipuum munus annalium*”, *ClAnt* 27, 359-404.
- Tutrone, F. (2013) “*Commune Ius Animantium* (Clem.1.18.2): Seneca’s Naturalism and the Problem of Animal Rights”, *Phasis* 16, 511-550.
- Urban, D. (2011) “The Use of *Exempla* from Cicero to Pliny the Younger”, *Publicly Accessible Penn Dissertations*. Paper 591.  
<http://repository.upenn.edu/edissertations/591>
- Van der Blom, H. (2010) *Cicero’s Role Models. The Political Strategy of a Newcomer*, Oxford.
- Walker, H.J. (trans.) (2004) *Valerius Maximus. Memorable Deeds and Sayings*, Indianapolis.
- Wallace-Hadrill, A. (1996) “The imperial court”, στο A. K. Bowman, E. Champlin, A. Lintott (επιμ.) *The Cambridge Ancient History* 10, 283-308, Cambridge.
- Walter, U. (2004) *Memoria und res publica: zur Geschichtskultur im republikanischen Rom*, Frankfurt am Main.
- Wardman, A.E. (1955) “Plutarch and Alexander”, *CQ* 5, 96-107.



- Welch, K. & Mitchell, H. (2013) “Revisiting the Roman Alexander”, *Antichthon* 47, 80-100.
- Whitmarsh, T. (2001) *Greek Literature and the Roman Empire. The Politics of Imitation*, New York.
- Wiedemann, T. (1981) *Greek and Roman Slavery*, New York.
- Wiedemann, T. (2000) “Reflections of Roman Political Thought in Latin Historical Writing”, στο C. Rowe & M. Schofield (επιμ.) *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*, 517-531, Cambridge.
- Wiener, C. (2014) “ ‘Stoic Tragedy’: A Contradiction in Terms?”, στο M. Garani & D. Konstan (επιμ.) *The Philosophizing Muse: The Influence of Greek Philosophy on Roman Poetry*, 187-217, Newcastle upon Tyne.
- Wilcox, A. (2008) “Nature’s Monster: Caligula as *exemplum* in Seneca’s Dialogues”, στο I. Sluiter & R. M. Rosen (επιμ.) *Kakos: Badness and Anti-value in Classical Antiquity*, 451-475, Leiden-Boston.
- Wilcox, A. (2012) *The Gift of Correspondence in Classical Rome. Friendship in Cicero’s Ad Familiares and Seneca’s Moral Epistles*, Wisconsin.
- Willcock, M.M. (2001) “Mythological Paradeigma in the *Iliad*”, στο D.L. Cairns (επιμ.) *Oxford Readings in Homer’s Iliad*, 435-455, Oxford.
- Williams, G. (1978) *Change and Decline. Roman Literature in the Early Empire*, Berkeley.
- Williams, G. (επιμ.) (2003) *Seneca. De Otio. De Brevitate Vitae*, Cambridge.
- Williams, G. (2012) *The Cosmic Viewpoint. A Study of Seneca’s ‘Natural Questions’*, Oxford and New York.
- Willrich, H. (1903) “Caligula”, *Klio* 3: 85-118, 288-317, 397-470.
- Wilson, M. (2007) “Rhetoric and the Younger Seneca”, στο W. Dominik & J. Hall (επιμ.) *A Companion to Roman Rhetoric*, Oxford.
- Winterling, A. (1999) *Aula Caesaris. Studien zur Institutionalisierung des Römischen Kaiserhofes in der Zeit von Augustus bis Commodus (31 v.Chr.-192 n.Chr.)*, München.
- Wirszubski, Ch. (1950) *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*, Cambridge.
- Wycislo, W.E. (2001) *Seneca’s Epistolary Responsum. The De Ira as Parody*, Peter Lang.
- Yavetz, Z. (1996) “Caligula, Imperial Madness and Modern Historiography”, *Klio* 78, 105-129.
- Zanker, P. (1988) *The Power of Images in the Age of Augustus* (trans. A. Shapiro), Ann Arbor.

Αλεξίου, Ε. (2007) *Πλουτάρχου Παράλληλοι Βίοι. Η προβληματική των 'θετικών' και 'αρνητικών' παραδειγμάτων*, Θεσσαλονίκη.

Σενέκας, Λ. Α. (1988) *Επιστολές στον Λουκίλιο: Μαθήματα ζωής*. Μετάφραση Γιώργος Αραμπατζής, Αθήνα.

Σενέκας, Λ.Α. (2004) *Για μια ευτυχισμένη ζωή*. Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Νίκος Πετρόχειλος, Αθήνα.

Σενέκας, Λ.Α. (2005) *Περί της πνευματικής γαλήνης*. Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Νίκος Πετρόχειλος, Αθήνα.

Σενέκας, Λ.Α. (2005) *Περί της συντομίας της ζωής*. Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Νίκος Πετρόχειλος, Αθήνα.

Τσίτσιου-Χελιδόνη, Χ. (2013) «Ηγεμόνες και αλλότριες: από τον Τίτο Λίβιο στη Martha Nussbaum», στο Α. Μιχαλόπουλος και Χ. Τσίτσιου-Χελιδόνη (επιμ.) *Πολυπολιτισμικότητα στη Ρώμη. Κοινωνική και πνευματική ζωή*. Πρακτικά του Η' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών, Κομοτηνή 2-5 Μαΐου 2007. Αθήνα: 95-105.